

Төлепберген Қайыпбергенов

ҚАРАҚАЛПАҚ ДӘСТАНЫ

III

ТҮСИНІКСІЗЛЕР

**"Қарақалпақстан" баспасында 1976-жылы жарық
көрген**

ОҚЫҰШЫЛАРЫМА

Сөз айтылғанша алтын, айтылған соң мыс. Бүйдемектің мәнісі— айтылғаннан кейін сөздің қадір-қымбаты жоғалыуынан емес, сөз хәркимнің кеуіл тәрезисине хәрқыйлы өлшеніп, хәрқыйлы салмаққа ийе болатуғыныңда. Сол үшін, бабаларымыздың еле онша көп гәп болмаған тың өтмишин көрсетіуші мениң кітапларым жөнінде хәрқыйлы пикирлер жүритилиуі тәбийий. Оның үстине, қарақалпақ әдебиятында проза жас, сонлықтан оның оқыұшыларының да, сыншыларының да жаслығы өз-өзинен түсиникли. Базы бир ұшырасыұларда гейпара оқыұшыларым, мениң тап хәзирги күннің ўақыяларынан шығармалар дәретиўге ўақыт аўыстыра алмай жүргениме ашынса да, өтмиштен роман жазыўға қол ұрғанда нени мақсет еткенимди, қандай қыйыншылықларға жолыққанымды, қайсындай үлгилерден пайдаланғанымды билиўге қумартып көп сораўлар береді.

...

Өтмишти дәрья десек, онда ол ата-бабалардың хәм сұўсының қандырған хәм мантиқтырған ески аңғар. Өтмишти кітап десек, онда ол дәўирдің бурқасынлы даўылы менен нөсерине ушырап көп бетлери жыртылған, жазыўлары өшип оқыўы қыйынласқан кітап. Ал, бүгинги гүзарларымыз, дәрьяларымыз, кітапларымыз ата-бабалардың сол шымшытырық сүрдеўлериниң, ески аңғарлардың, оқыўы қыйын кітаплардың, дұрысырағы, жаңа түр, жаңа бағыт, жаңа мазмун алған даўамы.

Өтмиш мийрасларын атлап, я айланып өтиў жоқ, деген менен ескиниң аты ески, ол пұхталық пенен ұслап тутыўды талап етеді.

Өтмиш бүгингиниң ұстазы. Шәкирт ұстазының қәтелерин такирарламаўы үшін оны хәмме таманынан көриўи, билиўи шәрт.

Ким бабалардың қәбирине ойланбай кесек атса, келеси әўлады оны қәбиринен шығарып таслайды. Сол үшін өтмишке абайлап қараў керек. Өйткени, базы өлилер бар, олардан мұдамы тирилик ийиси шығады, оған қарама-қарсы, базы тирилер бар, олардан мұдамы өли ийиси аңқыды. Бир әпсана: әйемги заманда бир шопанның басына дәўлет құсы қонып патша болған екен, ол тахтқа отыарда ұсы халға дейин қандай жағдайда жасағанын ұмытып асқынламаўы үшін шопанлықта аяқларына ораған жаман шарығын, жыртық соппасын, мал айдаған қыйсық таяғын, бурынғы зулым патшаны жеңген қылышын маңлай алдына қыстырып қойыпты.

Тарийхый роман жазыўдағы мақсет, әне ұсы әпсанаға тәқаббил ис. Өтмиш көз алдыңа келтириледі.

Адам өтмиштің айыр тәрәпин еслеп соған қыйналыу менен, я жақсы тәрәпин еслеп, аспанға телпек зыңғытып жасауы керек пе? Жоқ, адамға ақыл-хушың ұсыларды еслеу үшін ғана емес, адам өзінің адам екенін хешқашан ұмытпауы үшін берілген. Хәрбір әулад өзінен бұрынғы әуладты айна қылып оннан өзін көріуі тийіс. Сол үшін да жигірмаланшы әсир шоққысынан қарап өтмиштен роман жазу, бүгінгі күннің ұазыйпаларынан қашықлау емес, бүгінгі әуладтың алдына айна туту деп түсінген мақұлырақ. Себеби, оқыушы, сол "айнадан" өзінің қандай шоққыда қалай тұрғанын айқын көреді. Ұллы Октябрь революциясы неге керек болғанын және тереңірек сезеді, бүгінгі социалистлик жәмийетимиздің ұллылығы неде екенін айқынырақ түсінеді. Мен ұсы мақсетте ескини пұхталық пенен ұслап-тутып, бүгінгимизге хызмет қылдыруға тырыстым.

Бәршеге аян хәқыйқатлық — өтмиште қуяш адамлардың төбесиен алыста еди. Қуяш қанша алыста болса, көлеңкеси сонша мол. Көлеңке қанша мол болса, қараңғылық сонша басым. Мен сол қараңғылығы басым өтмишке нәзер таслағанда, қолыма сол дәуирдің тас шырасын тутсам да, оғап көп мың киловатлы Ильич жақтысып беріп үңилдим. Заманында ким өз көлеңкесине өзі сүрнигип жығылған болса, оны сол тұрысында көрдім.

Құлласы хәр ұақыяны, адамларды өз көленкесинен айырмадым.

Қарақалпақ әдебиятында тарийхый роман жазудың тәжірийбеси болмаған мени сонша қыйналдырған жоқ, себеби Ұллы Октябрь революциясының жеңиси бизге ұллы рус әдебиятының, ұллы рус тили арқалы пүткіл дүнья әдебиятының бай үлгилеріп алдымызға жайды. Тилекке қарсы бұл үлгилерден пайдалану модалар ательесине кирип, таяр үлгилердің биреуі бойынша кийим буйыртыуға ұсаған нәрсе емес, өз халқыңның талабына, талғамына ылайық кийиминің материалын өзің тоқып, өзің пишип тигиуің тийіс бир жағдай. Бирақ бұл дәретпең басқа халықлар үшін хәм жаңалық, хәм өзиникиндей болып, хәрқайсысының керегине жарамаса, базыбаяғы бийпайда.

Мени бұл проблемалар өләмата қыйнамады.

Билесиз, өз заманында-ақ аты-хәуазасы пүткіл әлемге болмаған менен дүньяның көп бурышларына мәлим Петр биринши, Богдан Хмельницкий, Нағайы, Абай хәм тағы басқалар жөнинде романлар бар. Ал мен қәлемге алмақшы болған Маман бийди, Айдос бабаны, Ерназар алакөзди өз заманында дүнья билиу былай тұрсып, оларды тууған қарақалпақ халқын билиушілер шенде-шен еди. Оларды қалай жазсам, китап құмарлардың дийдинен шығаман деген сорау үстинде әдеуір бас қатырдым.

Өмир күлгіден басланып көз жас пенен тамамланса хәсиретли, өмир көзжастан басланып күлки менен аяқланса қууанышлы. Ал, өмир биреулерге бәрқа күлгіден басланып күлки менен жуўмақланса, екиншилер ушын өмир бәрқа көз жастан басланып, және көз жас пенен питсе ше?...

Әне, өмирдің усы қубылысларына жуўап излеў үстинде де көп бас қатырдым.

Мен ушын жоқарыдағы сораўларға бир жуўап ғана бар еди. Тек ҳақыйқатлықты жазыў керек. Бул ушын қарақалпақ халқының, оның басшыларының не ушын басқаларға кеңнен мәлим болмағанлығының себеплерин көрсетиўди нышанаға алыўым керек болды. Усындай ҳақыйқатлық ғапа бабаларымыздың өли өтмишине жан ендирип тилге келтириўи мүмкин еди.

Және бир әпсана: жердің астын-үстин сораған Сулайман патша орта жастан аўғанда өзиниң бийперзентлигин сезип, қудайдан перзент сораған екен. Қудай оның зарын қабыл етип, күнлердің биринде Сулайман патшаның қырық биринши ҳаялы хәмледар болады. Патша буған қууанып, үлкен тойға таярланып жүргенде, ҳаялы жас босанып, аяқ-қолсыз бир тулып туўады. Патша жүдә қайғырып, бүйтип масқара қылғаны ушын қудайға және налыс етеди. Қудай енди оған аяныш пенен қарап Сулайман патшаның өзи, бас ўәзийри хәм киши ҳаялы үшеўи бас қосып, ортаға сол жансыз туўылған тулыпты қойып, кеўиллеринде бир-биренен жасырып жүрген ҳақыйқатлықларын ашып айтысыў зәрүрлигин, сонда ғана перзентли болатуғының ескертеди. Сулайман патша буған көнип ортаға тулыпты қойып, бас ўәзири менен киши ҳаялын еки қапталына отырғызады.

Биразларға ҳақыйқатлықты айтыўдан қыйын нәрсе болмайды. Үшеўи бир-бирине ҳал салысып "сиз баслаңыз", "сиз баслаңыз" — деп көп отырғаннан кейин, Сулайман патшаның өзи биринши баслаўға мәжбүр болады.

— Билесиз, — депти ол жүдә қыйналып. — Бул дүньяда қудайдан соңғы хәмири күшли Мен. Хеш нәрсеге зәрүрлигим жоқ. Соған қарамастан, бәршеден жасырын мынадай әдетим бар: егер алдыма еки адам даўласып келе қойса олардың биреўиниң қолында алмасы болса, сол алмасын маған берермекен деген дәме менен, нахақ болсада алмасы бардың тәрәпин тутаман.

Усы ўақытта ортада жатырған тулыпқа аяқ-қол енип қыбырлап сала береді.

Нәўбет бас ўәзирге келеди.

— Кеширерсиз, Уллы патшайым. Бул әлемде әўеле қудай, екінши Сиз, сизден соң мен, — депти ол. — Мен бәрше ислерди сизиң атыңыз бенен жүргизип, кимди жазалайман десем жазалайман, кимди ҳамалға қояман десем қояман. Сиз көп исимди билмейсиз-әм, билгениңизде де қарсылық қылмайсыз. Соған қарамастан, көкирегимде бир әндийше жүреди. Яғнай, хәркүни таңнамазынан соң қудайға налыс етип, ҳа қудиретли күшли қудайым, Сулайман патшаны өлтирсең, орнына мен патша болсам деп тилек тилеймен.

Усы ўақытта тулып толық бөпе қалпине кирип, аўдарылып түсипти.

— Кеширерсиз, уллы патшайым, — дейди ҳаял өз нәўбетинде. — Сиз ушын қырық ҳаялыңыз бир төбе, мениң бир өзим бир төбе. Мениң менен болғаныңызда пүткил әлем ийеси екениңди умытасыз. Соған қарамастап, мен хәркүни бесўақлы намаздан соң қудаға налыс етип, — "ҳа қудирети күшли қудайым, Сулайман патша тезирек өлсе, мен бир шопанға тийип бир басқа бир бас болып қызыл-қыя шөллерге қой бағып кетсем әрмансыз болар едим", — деп тилек тилеймен.

Ҳаял усыны айтыўдан бөпе шырр етип жылап, және аўдарылып түсипти. Қараса қыз екен.

Сулайман патша қайтадан сарсылып "ҳа қудирети күшли қудайым-аў, маған неге үл бермедин" деп налыпты, Сонда қудай, "сен меннен перзент сорадың. Мен саған перзент бердим. Қыз перзент емеспе?", — деп қайтып хабарласпай қойыпты, дейди.

Әдиўли оқыўшым, саған бул әпсананың мәнисин түсиндирийўимниң кереги болмас деп ойлайман. Бирақ сеннен, бир өтинишим, ата-бабаларымыздың өмир ҳақыйқатлығынан дөреген "қарақалпақ дәстаны" атлы перзентиме "неге үл емес қыз", ямаса "неге қыз емес үл" деп назырқанбаңыз. Қалай болсада, еле кең ен жаймаған өтмиш ҳақыйқатлығынан дөреген менин перзентим.

Әўелги еки китапты оқымаған оқыўшыларыма бир ескертиў: "Қарақалпақ дәстанының" үш китабы — бир музейдин үш бөлмеси сыяқлы, хәрқайсысының ишки дийўалларынан бир-бирине өтетуғын есик ашылған. Егер әўелги еки китапты оқымаған болсаңыз, үшіншисин түсинбей қаларман деп қорықпаңыз. Нәтинде музейдин басқа шетинен-ақ баслаған боларсыз.

Енди хәрбиринизге бекем денсаўлық, бахытлы өмир, адамзат ийгилиги ушын Ўатанымыздың қудиретин арттырыўдағы әжайып ислериңизде ада болмас табыслар мәңгилик жолдасыңыз болсын, деп

қаламан. Саған не тилесем сол мениң де алдыма келгей, әдиўли оқыўшым!

Автор.

*Россия, бизлерсиз-ақ жасай береді, ал бизлердің
хешқайсымыз Россиясыз жасай алмаймыз.*

(Тургенов И. С.)

*— Әлемдегі гүллән урыс-қағыстың, көз жастың
анасы — адамлардың бирине-биринің
түсиниксизлиги...*

*— Бірақ адамлардың бирине-биринің
түсиниксизлигине тиллердің хәрқыйлылығы баслы
себеп емес.*

*(Қарақалпақ тили бойынша илимпаз Е.
Бердимуратов пенен англичан тили бойынша
илимпаз. Ж. Алламуратовтың сөйлесигинен).*

БІРИНШИ БӨЛИМ

Бұл жақты дүнья сан-санақсыз сырлы, сыйқырлы құлп. Инсан оған гилт болып туўылады, кими ашты, кими ашалмады, бұны өзлери де анық билмейди, бірақ хәр қайсысы "мен ғана ашып жүріппен" деген ойға өзін исендирип жасайды, өйтпегенде, өмир сүріў күтә мүшкилли.

Қарақалпақлардың Хийўа ханлығына қарсы Айдос баба басшылығындағы 1827-жылғы көтерилиси де бұл жақты дүньяның сан санақсыз сырлы, сыйқырлы құлпын жәмлесип ашыўдың өзінше бир жолы еди. Бирлик болмады, күш әззилик етті, жеңилди. Бірақ, халық үмिति хеш жеңилис таппай, сол құлпты ашыўдың зәхметли ғалма-ғалы тынымсыз даўам етті.

...Қуяш дүньяның хәр жерінде хәрқыйлы ўақытта шығып батқаны сыяқлы, жыл мәўсимлери хәржерде хәрқыйлы болып келгени сыяқлы, хәр дәўирдің, хәр халықтың, хәр аўылдың хәтте хәр кисинің өзи ушын қол жетпес бийик шоққысы, өзи ушын айрықша даңғаралы хәдийселери бар. Олар басқалар ушын келешек ушын бийик шоққы хәм даңғаралы хәдийсе болып хызмет ете ала ма, жоқ па, ол жөнинде өз ўақытында ойлайтуғынлар шенде-шен. Деген менен, сол бийик шоққылар, сол даңғаралы хәдийселер өз заманласларын ийирип алға умтылдырса, ақылларды олай-булай қозғап теңселдирсе, бәс!

Ол тоғызыншы әсирдің қырқыншы жылларында исламның шығыстағы

белгили шоққыларының бири Хийўа ханлығына қараслы "Үш жүз алпыс әўлийели қала" атанған Гөне Үргенште өткерилген тойлардың даңқын белгилейтуғып бас жарыс — гүрес пайытында, тамашагөйлер күтпеген бир хәдийсе жүз берди: қала әтирапында жаўырыны жерге тиймей "Пил палўан" атанған палўан жығылды. Буған жағасын ұслап "Әлхаббиз!" демегенлер шамалы. Таңланыўды күшейткен жағдай "Пил палўанды" шалқасына салған жигиттиң қарар көзге турпатының әпиўайылығы, жаслығы ямаса атының дуйым журтқа еле намәлимлиги ғана емес, Әмүдәрьяның аяғында, Арал теңизиниң балығын напақа қылған аз санлы қарақалпақ халқынан шыққаны болды.

Ол, той сәранжамының алдына барып, маңлай терин қайта-қайта сыпырыў менен бас байраққа қойылған алаяқ яўмытын жетелеп, ортадан шығып баратыр еди, өзи қатарлы бир түркмен жигити қапталлап келип сыбырланды:

— Жеңисиң құтлы болсын, палўан! Оғыры күшли екенсең! Исмиң ким?

— Ерназар.

— Яшуллылар сени қаладан тез шығып кетсин, деди.

Ерназар "неге?" деп сораў орнына оған жуўан мойнын бурды.

— Ерназар, көп қумырса бириксе, хәтте, арысланды өлтиреді. Сеннен жығылған палўанның тәрепдарлары қумырысқадай. Көринип қашпа, қуўады. Намазлыгер-намазшамда өте елеспесиз пайтта кет!

Ерназар оның шын дослық пенен ескертип тұрғанын сизди де, байраққа алған атының ерине қыстырыўлы ақ сүйек саплы қамшыны алып берди:

— Меннен естелик. Атың ким?

— Аннамурат.

— Аннамурат, қалаңызда басқа елатлардан саяхатшылар бар ма?

— Хийўада бар деседи.

— Сени маған жиберген досларға, яшуллыларға сәлем айтарсаң, көрискенше хош.

Ерназардың бұл сапары аўылынан шыққандағы мақсети, Хийўа хәм Гөне Үргениш қалаларына және бир барып, олардың не ушын Хийўа, не ушын Гөне Үргениш болып даңқ шығарғанын жетигирек билиў менен Хорезм шұқырындағы бұл даңғаралы қалаға басқа елатлардан келген сәўдегерлер, саяхатшылар болса көриў, илажын тапса базылар менен тиллесиў, сөйтип өз елиниң әдди-үддисине, хал-жағдайына ой жибериў еди.

Минекей, тосыннан, тойға тап болып, арқасы қозып гүреске түскени өзине пайда бермеди, тез кетиўге мәжбүр.

Күн батыўға мейилленип, жас үлкенлер намаз бенен, басқалар кешки аўқаттың ғалма-ғалы менен бәнт ўақытта, Ерназар алаяқ яўмытыны минип, өзиниң атын жетегине алып жолға түсти.

Түни менен тынбай сегбир тартып, күншыға Хийўаға кирди. Бурынлары келип жүргенине қарамастан, шық астында мүлгиген қала оған хәрқашанғысынан да әжайып, кәраматлы хәм күшли көринди, қаланың батысынан киретуғын жолды кесип өткен кишкене жаптың көпирине минген соң, артына бир қарап қойып, барлық бәлеқададан қутылғандай, абыржыған кеўли тыншыды.

Қарама ылашықтай отын арқалаған биреўдиң маңлайынан шып-шып тери тамшылап, қапталынан үнсиз өтип баратырғанына көзи түсип өз-өзинен гүбирленди: "найсап, күтә күшли қул екен. Усындай онмың қулы болғанда пүткил қарақалпақ ели аўыр мийнеттен қутылар еди, байыр еди..."

— Ҳа, жолаўшы, ассаламу әлейкум!

Ерназар артына жалт бурылды. Мүсиниңен талы-билим уламаларға мегзес муртын қырдырып, қара сақалың сұлыўлап пардозлаған, отыз—отызбес жаслардағы биреў мешит таманнан келип қалыпты. Ерназар оның сәлемин әлик алып өз гезегине сәлем берди.

Қулға хәўесиңиз кеткенин аңладым, ким боласыз?

— Қарақалпақ Ерназар палўан дегенмен.

— Ҳа еситкенмен. Мен Хорезмге келген түркий ахунман.

Ерназар атынан түсип, оның менен қайта сәлемлести.

— Ҳа, азаматсаң, Ерназар. Сен туўралы, сен баслаған аға бий туўралы да еситкенмен.

— Қайдан?

— Хорезмниң дузын тең татып, Әмүдәрьяның суўын бөлишип ишип отырып қарақалпақларды билмеў, хәрбир хийўалы ұшын гүллий гүна.

— Қалаға бөтен еллерден келген сизден басқа-әм барма?

— Айрықша кимлер қызықтырады?

— Орыслар барма?

— Түри-түсиңнен хәўлыққаның сезилип тұрыпты, қорықтың ба?

— Бир басқа бир өлим бар, оннан қашып қутылыў жоқ, бирақ халқым ұшын жақсы-жақсы нийетлерим бар, сол ұшын жасағым келеди.

— Ақыллы жигитлигинди жаңа гүбирлиңнен-ақ байқадым. Ырастан да, қарақалпақларға көп мың қул керек. Бахтың болсып, бул көпир көп қарақалпақ жигитлерине бахыт келтмеген.

— Қалайынша? — деди Ерназар бул сөзшил адамға таң қалып.

— Еситпедиңбе? Бир жола сизиң елден Мамыт, Сайыпназар исимли еки жас жигит екелериниң орнына хан салығын акиятырғанда, тип усы көпир үстінде шикәрға баратырған ханға тап болады. Иси ериккен хан оларды иркип: "қарақалпақлар бизге ким болады?" деген сораў қояды. Сонда Мамыт: "қарақалпақлар хан тахтының туяғын көтериўши құраллары дейди. Хан ойланбастан: "сен бала урыўыңа бийсең" — дейдн. Сөйтип, Сайыпназарға қарап: ҳей бала, нендей тағам мазалы? — дейди, "Мәйек мазалы", — дейди Сайыпназар иркилмей. Хан үндеместен оны шикәрға ертип кетеди. Еки күннен соң қайтып киятырып және усы көпирге келгенде хан: "не менен?" — дейди. Сайыпназар "дуз бенен" — дейди. Уллы хан оның қатықулақ дилўарлығын мақтап: "сен-әм өз уруўыңа бийсең" — дейди.

Ол аўылласлары Мамыт ҳәм Сайыпназардың усылайынша бий болғаны жөниндеги ҳақыйқатлықты бұрыннан билсе де, жаңа еситкенге қусап, үлкен көзлери менен күлип ҳайран қалған түр көрсетти.

— Ахун аға, бир сораўыма жуўап бере алмадыңыз?

— Шырайыңнан көп нәрсени аңлап тұрыппан, тамырыңды көрейин бе?

Ерназар жуўан билегин түринип оған ұсынды. Ахун оның жүнли билегиниң үстине өзиниң солыған геширдей еки бармағын қойып үнсиз тыңлады да:

— Уйықламағансан, — деди. — Тамырың күшли соғып тұрыпты. Айтшы иним, сен түсиңде жалаңаш жүресең бе?

— Базда сондай болады, базда қолларымды қанат қылып аспанда ушып-әм жүремен.

— Сени келешекте үлкен бахыт күтип тұрыпты. Оның үстине, жас ғана бир нәўше қыз сыртыңнан ашық.

Наятый шунқыр билими бар ахунлар кәрамат пенен ишиндегини оқыйды, гейпаралары жаптың сұйын терсекейине ағызып көрсетеди, дегенди Ерназар көп еситкен еди. Ҳайрап қалып шаршағаны басылды, уйқысы ашылды.

— Аммо, — деди ахун оның билегинен бармақларын алмай. — Түсиңде жалаңашлық жаман. Я ҳаялың ғар, я ағайинлериңниң жек көргени.

Ағайинлериниң унатпайтуғыны ырас. Ҳәтте, әкеси Мыржықты оның туўысқан ағасы Айдос баба өлтирген. Ҳәзирги "аға бийде" де оны уруўласлары ғана онша қуўатламайды, келиншеги Рабийби болса Мамыт бийдиң ҳаял үстине алыўға қолайлап жүрген қызы еди, сонлықтан, Мамыттың оны жақтырмай, аға бийге өз топарынан жигит қостырмай қойғанының себебин ұсыннан деп билетуғын еди.

"Неликтен Рабийби бузық?..."

Ерназардың шүй төбесине батпан тас тасланғандай, мийи абыржып, ойлары алға-далғауланды. Биресе түркий ахун менен тереңірек мәсләхәтлескиси келди, биресе, тұрған жерінде оның мойнын бурап, көпирдің астына тығып кеткиси келди.

Түркий ахун көп гидирмей:

— Адам баласына ең кереги: биринши — тамақ, екінши — зайыбының пәклиги, — деди де жөніне кетти.

Ерназардың дизелери қалтырап бұндай ништерли жаңалық еситкенше "Пил палұанның" адамлары тәрәпинен өлтирилгени анағұрлым абзалырақ түйилди. Жүрек-бауырына зәхәр сүйкелгендей ашып, еңсесине жаңа ғана өзи көрген құлдың отыны артылғандай, атына зорға минип, салпауысыуы менен алға жүрип, келеси көшениң бәндиргисинен өте бергенде, оның аты айтылғандай болды, әллекәндай таныс дауыс жыламсырады. Тек елес шығар деп үнсиз кетип баратыр еди, дауыс және еситилди. Гилт тоқтап бир қапталына қараса, үш адам оның ауылласы Қасым деген жигитти ортаға алып, хәрқайсысы бир түйгешлеп баратыр. Ол бирден асығып, үстилерине дөнип-ақ қалды. Қасымның бетаузы әдеуір-ақ исипти.

— Ҳа, бул не?

— Ерназар аға, мыналар мени талайжақ, — деди Қасым жыламсырап. — Кешеги базарға мал әкелип сатып, бүгин баққаллардан ол-пул алайын деп азан менен шыққаным, мынаулар тап болды.

— Өтирик сөйлем! — деди оны тутыушылардың бири. — Әй, қарақалпақ, — деп ол Ерназарға мұражат қылды. — Сен ара түспе. Бул ұры. Кеше базарға салған сыйырын арзанлау көрип мен сатып алып едим, ол мынау кисиники болып шықты.

— Аға аға, — деди екіншиси. — Биз Әмүдәрьяның жағасындағы елаттанбыз. Сыйырым жрғалған соң из қууып келсем, мынау киси сатып алдым деп жетелеп баратыр. Туттым.

— Егер маған құдай берип қарақалпақ ұрысының өзи табылмағанда, пулымнан айрылғаным менен тұрмай, өзим ұры болады екенмен.

— Өтирик, Ерназар аға, өтирик! — деп Қасым қайта жыламсырады. Булар сеннен қорқып маған жала жауып атыр. Сеннен бұрын қалтамды тинтип атыр еди.

Қасымның жыламсыраған дауысында әлем хақықатлығы бүркенип атырғандай, Ерназар бирден қызып, оны қоршағаи үшеудин шетинен қамшыға тутты. Күшли хәм ашыулы палұанның қолындағы қамшыға төтепки бере алмай үшеуі үш жаққа серпилип қашты.

— Мынаған мин! — деп Ерназар жетегіндегі атты Қасымға ұлатты. — Қаш!

Қасым басқа сөздің басына бармай атқа пышықтай ғарғып миніп, алды-артына қарамай арқаға қарай құстай ұшты.

Ерназар анау үш адамды бір-бирине қоспай және қамшылап:

— Нәлетий жалақорлар! — деди де онша асықпай жөніне кетеберди.

Қаратаудың тұсындағы Әмударья қыснағынаи атын жүздирип, құйрығына асылып өтті. Арғы жағада өзін басып, қуяшламада кептиринип отырып еді, ұйқысызлығы, шаршағанлығы тула беденин құрсап бұйықтырды. Кешпесінде оянып көзін ашты да тау үстінде әллемлердің тасқа шақ-шұқ балға ұрып атырғанын еситип, құйғыншылар қамалаған екен деген пәм менен ұшып-ақ түргелді. Қараса, төрт киси таудан тас қопарып атыр. Бір орыс адамы тахта үстине тас қыйқымларын жайып, әллем қандай әжайып әсбап пенен үңилип, ара-тура бір нәрселерді қағазға жазып отыр. Ол атын жетелеп соларға қарай жүрді.

Орыс адамы Ерназарға сығалаңқырап, түр-түсинен ұзақ жолдан ашырқап хәм әлленәрседен қәуетер менен албыраңқырап киятырғанын сезгендей, тас қопарыушылар таманға бұрылып дауыслады:

— Әбдирахман, түслик!

Орыс адамының өзбекше сөйлегени Ерназарды қуўантты.

Тас қопарыушылардан Ерназар қатарлы, кең жауырынлы, қара мұртлы сұлыұшық жигит үш аяқлы ошаққа мосы қазанды илдире сала от жағып жиберди.

— Менин атым Грушин, — деди орыс адамы Ерназардың жолдасларына енисе алмай үнсиз отырғанына шыдамай.

— Өзбекше Алмұрт десе де болады, ал сениңше?

— Ерназар, қарақалпақпан.

— Ооо, жүдә жақсы, қарақалпақлар хаққында көп еситкенмен.

— Бул таслардан не соғып атырсыз?

— Хәзирше, хештеңе — деди Грушин. — Тек изертлеп көріп атырмыз.

— Хан билеме?

Хан маған мынау жигитлерді қосып ұсы тауды изертлеуге ұрықсат етті. Мийнетимиз еш болмай, алтын, гүмис ямаса шырамай тапсақ ханлыққа пайда, байлығы артады.

— Даңқ пенен байлық бар жерде қызғаныш өте күшли болады-дә!

— Бизде, қой көп жерді қасқырдың өзи табады дейди. Адам заттың ийгилиги ұшын исте қой болыу жарамайды.

Ерназар сөзден утылып, аұхаттан кейин оларға тас қопарысты. Нийети

Грушин айтқан я алтын, я гүмис, я шырамай қалай табылатуғынын көриў еди. Қаратерге шомылып, кешке дейин тынбай қара тастан от шығарып балға урса да, Грушин бир де тас қыйқымынан үмитли нәрсе барын айта алмады. Кеште, ашық аспанды түңлик қылып жұлдызларды кийиз үзиктин тесиклери деп түсинип, таў үстинде ашық ҳаўада желинген аўқат, ҳәммесине шийрин көринип айрықша иштей арттырды.

— Сиз, қарақалпақлар тўўралы көп еситкенмен деген едиңиз?— деди Ерназар аўқат желинип болғанша шыдамай,

— Аз санлы халықлар өзлерин мөмин санайды, олар ҳаққында басқалар дым билмейтуғындай көреди. Солай ғой-ә.

Ерназардың көзлери күлип, мақуллаў белгиси менен бас ийзеди.

— Мен бул жаққа шығарда Россия менен Орта Азия халықларының қарым-қатнаслары ҳаққында бираз нәрсе оқып; қаты-қулақ қарыялардан-әм сорағанман. Қарқалпақлар тўўралы гәп көп. Буннан жети-сегиз жүз жыл бурын бабаларыңыз "Черные клобуки" деген ат пенен Россияның шығыс шегарасын қорғаған халықсыз. Дәўир дәўылы қуўып азайғансыз. Маған күтә қызық көрингени — буннан саррас жүз жылдай илгери сизиң халықтың елшилери Маман батыр деген сәрдарының басшылығында уллы патша Елизавета Петровнаға арза менен келипти. Түсинесиз, патшалар, ханлар әўеле өз тахтын ойлайды, тек ақыллысы ғана өз орнын халқының тәғдири менен байланыстырып ойлаўға ҳәрекет қылады. Патша Елизавета Петровна Маманды қабыл еткен, қарақалпақларды қол астына алатуғыны жөнинде жарлық-әм берген. Бирақ, сарай ишиндеги әдўатты басып, тахтымды қорғайман деў менен бәнт болып ўәдесин умытқан секилли.

Орыс адамының патшасын мақтамай, ҳақыйқатлықты айтқаны тыңлаўшылардың бәрине унады. Әсиресе, Ерназарды көбирек үйирди...

2

Қазақдарьяны жағалай қонған елаттың қубла шетиндеги шоқ үйлерге онша дыққат аўдарылмас еди. Күн аўа аўылға жан енди, жән-жақтан киятырған атлылар көрине баслады. Олардыи бәри усы аўылдағы бас көтерген қоқтасынлы жаслардың бири Мәўлен сарыныкине баратыр. Оның бүгин "аға бий" зияпатын бериў нәўбети.

"Аға бий"— ертеректеги ата-бабалардың умыт болыўға қараған "аға бий" ойыны. Оның қайтадан тиклениўиниң мәниси былай еди: 1827-жылғы Айдос баба басшылығындағы көтерилисинен сабақ алған Хийўа ханы қарақалпақ урўларының қайтып биригиўине имканият тўдырмаў ушын, аўыллардан, аўыллар бөлшеклеп көширип, бир урўды екінши

урууға араластырып қарма қылып былғастырды да, хәр аўылдың ишинде алаўызлықтың тұхымын сеўип, биреўди екіншиге тыңшы қылып үлгерди. Айдос бабанын жақын-жуўықлары, дос-яранлары тўе, оған бир мәртебе түслик берген, қондырған бийлерди, уруў баслықтарын өзгертип, жаңаларын қойып шықты, көп аўылларға Хийўадан моллалар жиберилди. Бұл ўақыялар Ерназардың анасы Қумар аналыққа тап жүрек тамырлары үстинде болып атырғандай сезилип, және көтерілис болыўы тийислигине көзи жететуғын еди.

Сол ушын барлық билгенин жалғыз улы Ерназараға бериўге тырысты. Ерназар, қақыйқаттан да оның кеўлиндегидей болып өсти: ири, сүбе қабырғалы, дуғжым билекли, айбатлы палўан, әри ақыллы. Үлкен-үлкен тойларда гүреслерге түсип, жеңип алған байрақтарын анасына әкелип тапсырады. Епли апа олардың хәммесин орны-орнына пайдаланып, бурын "Қумар жесирдин шаңырағы" атанған үйди "Ерназар палўанның шаңырғына айландырды. Қоңсылас аўылдағы бир супыдап қалған жесирдин Рабийби атлы сулыў қызын келин етип түсирди. Рабийби етекли келин болып, келеси жылы-ақ Қумар аналықты ақлықлы қылды. Ана аўылының жас үлкенлерин жыйнап ақлығына Ерназардың атына уйқас Хожаназар деп ат қойдырды. Рабийби Хожаназардан соң да көз жарды. Қызалақлы болды.

Қумар аналықты булар кәнәәтлендирмеди. Бас әрманы — Ерназарға аты әпсана Маман бийден қалған, Айдос баба жыққан тўды тиклетиў. Ананың ойынша: бұл тў — бабалар тўы, бұл тў — еркинлик тўы, бұл тў — халықтың халық атын алыў ушын гүрес тўы, бұл тў — ұллы орыс патшалығына қосылып, ұллы халық пенен бир тәғдирлес болыў тўы. Бұл тўды тиклеў ушын журтты аўзына қаратқандай жигитке хұжжет хәм хамал керек. Ерназарда хұжжет бар, ал хамал? Хамалды тек Хийўа ханы береді. Бир хайран қаларлығы: хан Айдос бабаның тәрепдарларына жаман көз бенен қарап атырғанда, жас палўанға жаман көзде болмады, себеби оның әкеси Мыржықты Айдос бабаның өзи өлтиргенлиги есапқа алынды, ал Айдос бабаның дұшпанларына хамал берилип атырғанда Ерназар жорта умытылды, себеби Мыржық Айдос бабаның тўысқан иниси екени есапқа алынды.

Ерназар Хийўа ханына бас ийип барып хамал сораўы керек пе? Жоқ. Ким хамал берип, жарақ ұслатса, сол оған оз тўын көтертеди, өзине қорған қылады. Хамалға өзи ериссин, сонда қыялы қысылмайды, хәрекеті еркин болады. Сол ушын ендиги жалғыз ұсыл "аға бий ойнын" жаңартыў. Оны ким баслап, ким меңгерсе, оның әтирапына жас жигитлер топланады,

жигитлер қоршағаны — абырайы артып, өз-өзіннен ғамал келгени, "Аға бий" бир аўылдың ғана емес, бир неше аўылдың жаслары қосылып, алма-гезек зияпат бериў ойыны. Гилең жарлы-жақыбайдың балалары гүриш, май шығарыспақ қылып өткеретуғын "Гештек"-тен айырмасы— "Аға бийге" өңшең қоқтасынлы шаңырақлардың он алтыдан отыз жасқа шекемги бозбалалары менен жас жигитлер қатнасады. Ким қосылса, оның басқалардан ғәрежет алмай қырқ-елиў жигитке зияпат бериўге шамасы келетуғын болыўы шәрт.

"Аға бийдің" өз заңы бар, сол бұзылмаса, жыл бойына, ҳәтте бирнеше жыллар даўам ете береді. Ойынның ұсылай аталыўының себеби, бир басшы сайланады, ол "аға бий" яғный "бий ағасы" деп аталады. Аға бийдің қазысы, жасаўыллары болады. Олардан тысқары ҳәр зияпатта жаңа дүррешилер белгиленеди. Қазының ҳүкимин тек Аға бий ғана буза алады.

Ескиден киятырған бул ойының және бир таманы — бардамлы үйлердің балалары бирликке, тәртипке, жасаўыллыққа, қазылыққа, бийликке үйренеди. Жаслардың көбирек қызығыўына және бир себеп: "аға бийде" ҳәрқыйлы ойын-заўықлар болады. Жаңылтпашлар, даналықлар айтылады, қыссаханлар қысса оқыйды, шайырлар, бақсылар қосық айтады, сазенделер саз шертеди, гүрес тутылады, ҳәрбир зияпатта ахбаратшы белгиленип, ол әлемде не болып атырғаны жөнинде жолаўшылардан, саяхатшылардан, кәрўанлардан еситкенлери бойынша хабар айтады. Зияпаттың күнин, нәўбетин Аға бий белгилейди. Ол бүгинги зияпатта кимге биринши тамақ асатса, сол келеси нәўбетке сөзсиз таярланады. Аға бий ескерткен мүддетке ҳешким қосымша хабар күтпей келиўи тийис. Егер тазадап қосылыўшылар болса, зияпат ўақтында Аға бийге жолығып, арзын айтады. Ол көпшиликтиң мәсләхәти бойынша қабыл етиледі.

Ата-бабалардың бул ойының жаңартыў ушын Қумар аналық улының тең құрбы-жораларын үйине шақыртып зияпат берип, "аға бий" жөнинде айтып оның тәртиплерин түсиндирди де:

— Бул жүдә керекли дәстүр, — деди ол соңында. — Қудай жоқ деген жерде отырсаң да, ағасы жоқ деген жерде отырмаған жақсы. Араңызда аға болыўы дәркар.

Бул жигитлерге күтә ұнады. Аға бийге кимди көрсетиўде екилениў болмай, бирден-ақ палўан Ерназардың аты аталды. Буннан соң Ерназар жигитлер арасында ҳәрқыйлы даналық, жумбақ айтысын баслап, оларға жақсы жуўап берген бай балаларының бири Фазыл деген жигитти қазылыққа ұсынды. Асан, Артық деген жигитлерди жасаўыл қылып

белгиледи. Дуррешилер хәр зияпатта өзгертилип тұрылыұы тийис болды.

Айдос баба көтерілисинен кейин еркин ойын-заұық құра алмай жабығып қалған жасларға, бул оғада жақсы тапқырлық болып, келеси зияпат өз ўақтыида жүдә иитизамлы өтти.

Бара-бара "аға бийдин" ғалаұыты қоңсы аұылларға да тарады. Қосылыұшылар көбейген сайын тәртип қатайып арнаұлы түрде, "Аға бийдин шәрнамасы" белгиленди. Бул бирликти және де беккемлеп, ағабий Ерназардың абыройын арттырды.

...Бүгинги аға бий зияпатының ийеси Мәўлен сары атақлы бай ұлы еди. Бирақ әкеси ертеректе мархұм болып, Рүстем атлы иниси менен қалды. Жаслығы себеплиме, я инисиниң насазлығынанба, шаңырағы демде-ақ орташалар қатарына түсип баратырғаны ушынба, "Аға бий" ойыны басланғанда қуўана қуўатлағанлардың бири.

Ол бүгип азаннан баслап жаны төзбей, кирип шығып, тамшыдай аратура келип атырған атлыларды қабыл етип жүрипти. Өзин қанша әлпайым тутыұға тырысса да, ишинде бир гүшикей жатыр. Кеше кеште Ерназардикине барып еди, бир айлықта кеткенинен еле келмепти. Бирақ Қасым Ерназардың Хийўадан қайтқанын айтып, анасына оның байраққа алған атын тапсырып кеткенин көргени ушын, азан менен малып сойып таярлықты баслады.

Ерназар сәскеде де жоқ. Шыдамай иниси Рүстемди қайта жиберди.

"Мениң талабым бир келиспеди — деп ара-тура мурны астынан тоңқылданады. — Сонша ғарежетим күйсе..."

Рүстем ат минбеге қорқып, бәрха ешекли жүретуғын едн. Олда көрнибейди. Арадан дем өткермей оның жолына көз таслап, ашыұ менен қапталына түпиринеди де сөгинеди: "Ұа сений, ұсындай насаз туұысқанның басын шаұып гөне тасласаң!".

Әлленемирде Рүстемниң ешеги ақырды. Мәўлен алыстан даұыслады:

— Барма?

— Жоқ— деди Рүстем.

— Өлим!

Ол ашыұ менен артына айлана бергени, аттан түсип атырған Ерназарды көрип, қуўанғанынан жуұырып барып атын жылаұлады.

Ерназар Мәўлен сары менен кеўилли сәлемлести де, ҳал-жағдайын, зияпатқа таярлығын, жигитлердиң келип болған-болмағанын сорап алып, ишкериледи.

Зияпаттың басы гүрестен басланатуғын еди. Көбинесе гүрести өзи баслайды. Онда да оның менен тай келетуын жалғыз ғана Нурлыбек еди.

Ол Айдос бабадан соңғы атақлы Асқар бийдің есигіндегі дийханы. Хәр зияпат сайын Ерназардың өзі барып Асқар бийден сорап ертіп келетуғын еди.

— Уллы аға бий, — деди "аға бий" қазысы Фазыл Ерназардың алакөзлери не күсегенин ұғып. — Асқар бий Нұрлыбекти Хийўаға өзі менен әкетипти.

— Зияпат бир сапарға гүрессиз-ақ өтеди, — деди де Ерназар "аға бий" ұазыйпасына өтип, сәл жыйнақласыңқырап, хәр сапарға әдети бойынша саққа жүгингенде бәрше жигитлер тәртіп сақлап, саққа-саққа жүгинисти. Үй ийеси аға бийдің алдына чайник әкелип қойды да, қол қаўсырып буйрығыңызға тайынбыз деген ишарат билдирди.

Мәўлен сары өзін күтә көтериңки көрсетиўге урынып, қанша коразланса да, ямаса өзін күтә кишипейил көрсетиўге урынып, мойнын тө тартса да, барлық қылықлары өзине қонбай, күлкили шыға беретуғын еди. Ерназар оның қунжыйған турпатына узағырақ тигилип, бетинде тазадан пайда болған тыртық изин абайлады.

— Мәўлен, танымалы болайын деп бетинди сызғанбысаң?

Жигитлер күлкиге таярланып қуўжыңласты.

— Уллы "аға бий" дурыс сездіңиз. Мен бул тыртық пенен мақтанаман, себеби ҳаялым салды.

Ҳәмме дүў күлисти.

— Не менен? — деди Ерназар езиўин жыймай.

— Уллы аға бий әпиў етиңиз, ұсы зияпатқа таярлық үстинде ҳаялым ашыўланып, найзаны жиберип қалғаны, түп-түўры бетиме тийди.

— Найзаны?!

— Аўа, Мен еркек болғаным ушын найзаны жақсы көремен, ҳаялым ҳаял болғаны ушын қазан пышақты жақсы көреди. Өзиңиз билесиз, найза менен қазан пышақтың атасы бир аға-үке. Сол ушында үкесин емес ағасының атын айтып найзаны жиберип қалды деп тұрыппан, болмаса, қазан пышақты. Ҳа ашыў менен жиберип қалды! Ҳа, неге мыржыйдыңыз? Бул айыппа? Айып емес. Ҳаялым мени сүйгенликтен найзаның иниси пышақты жүдә қәдирлейди де. Өзинде мергенлик әм бар. Сонысын мақтаныш тутаман-дә.

Отырғанлар және дүў күлисти. Ерназар оған хызметти еле де жақсылаўды тапсырып, еки жағына алма-гезек қарап алды да, оң жағындағы сулыўшық молласымақ жигитке ийегин көтереди:

— Кәне, Фазыл қазы, тазадан қосылыўға келгенлер барма? барма?

Фазыл орнынан сәл алға жылысты.

— Хәр қашанғысынша кириўшилер көп, бирақ бүгеше екеўи бар. Бири ҳа анаў есиктеги бозбала, жасы онжетиде, кенегес Қабыл бийдің улы Ерназар.

— Берекет тап, ҳеш кимди уруўы менен атама!

— Жұрт оны сизиң менен шатастырмаў ушын айтып атырман. Қалесеңиз, бала Ерназар деп атасақ болады.

— Аға, бий менде бир сөз қосайын, — деди Мәўлен сары есиктеп қайта кирип. — Адамды уруўы менен атаўға мен-әм қарсыман. Халқымның пайдасын ойласам, тұйысқан иним Рүстем көзиме қара шыбын шелли көринбейди. Мени жұрт Мәўлен қандекли дейди, бұған онша қарсы болмадым, ырасында да гейпара жаман-жәўтик ағайинлердің кеўлине гүптіктей келмесин деп жүриппен. Ҳамал, атақ өзим ушын керек емес, сол жаман ағайинлерге азмаз кереклеў қусайды...

— Мәўлен, жорғалай бермеши, қолыңнан Ҳамал жүритиў келмейди, — деп Ерназар, бул гәпиниң нендей ақыбетке әкелетуғынына итибар бермей, бала Ерназардың түргелиўин өтинди.

Мәўленниң жүрегин оқ тесип өткендей шырайы өзгерип, көкирегине қол басыўы менен үнсиз қалды. Жұрт оған емес, бала Ерназарға көз тикти.

Ол арық-торықтан келген әлжүўаз бала екен. Басқалардан өзгешелиги-үстинги ерин астыңғы ернин жабыңқырайды, кәзлери өз теңлеслерине емес, егеделерге тән, ойнақшымайды, ойшыл, шырайы да солғындай Отырыс-турысын бақлағанлар әллеқандай жасырын ақылдың изин сезди, биразларда "бул ержетсе, Ерназар аға бийге башартпас-әм" деген қыял тўды, бирақ ҳешким ҳештеңе демеди.

Бала Ерназар өзине сын көзлер қадалғанын сезип, гәпти неден басларын билмей, айналасын көз астынан бир шолып, аға бийге ийилди:

— Буйрығыңызға тайынман, Уллы аға бий.

— Бала Ерназар уллы ханымыздын Сейтмұхаммед атлы иниси менен бир медреседе оқыған, — деп қосып қойды Артық жасаўыл.

Жаңалық отырғанлардың бала Ерназарға деген көз қарасын өзгертип, сүйиспеншилик тўдырды.

— "Аға бийдің шәртнамасын" тәкирарла, — деди Ерназар сұўықлаў.

— "...Пүткил қарақалпақ жасларының басқоспа мейлиси "аға бийдің" тәртибин бұзсам, халқыма қарсы жаман нийетте ис ислесем, уллы аға бийдин буйрығын бәржай етпесем, мени құда ғәзбети урсын, уллы аға бий өз қолы менен көзлеримди ойсын..." — деди бала Ерназар иркинишсиз.

Аға бий қазысына, жасаўылларға, дүррешилерге қарады, олардың бас

ийзеп мақұллауын көріп, бала Ерназардың бүгіннен баслап қатарға қосылғанын жария қылды.

— Уллы Аға бий, жигитлер! — деди бала Ерназар отырар алдында, — Келеси мейлисти бизикинде өткериүйиңизди тилеймен.

Тәртип бойынша келеси мейлисти Аға бий белгілейтуғынынан хабарлы болса да, өзімшиллик еткенін Ерназар аға бий ұнатпады, сөйтседе, оның жаслығын есапқа алып, палау тайын болыуын күтпей, алдына шақырды да, ыссы нан асатты.

Аға бий не ұшын оның ығына жығылғаны бәршеге түсиниксиз қалды.

— Бүгинги "аға бийге" екінші талабан Мәдирейим. Қытай урыуынан мархұм Рейим молланын ұллы, ауылымыздағы Шәрип молланын қарын бөлеси, жасы отызда, — деди Фазыл отырыспанын барысын ирикпей. — Кәне Мәдирейим қара бала, қозғал!

Тырысқақ арық, күйген талдай қара жигит хәммениң алдына шықты. Жигитлердин бири Ерназардың урықсаты менен оннан ұсы ұақытқа шекем "аға бийге" неге қосылмағанының мәнисін сорады. Мәдирейим айыпты кисидей төмен қарауы менен мұрнынан миңгирледи.

— Уллы Аға бий Ерназар менен бир үйде отырыуға мен минәсип емес шығарман, себеби ақылына ылайық ақылым жоқ деп ойладым.

Ерназар аға бий оған гәпти көп создырмай "аға бийдин шәртнамасын" тәкирарлауды бұйырды.

Мәдирейим бала Ерназардан дилұарлау, шешенлеу, қусады. Шәртанаманын хәрбир сөзі оның аузынан әри салмақты, әри айрықша мәнили болып еситилди. Деген менен бала Ерназарға берилгеп ишки бахалар берилмеди. Бұнын себеби Мәдирейимнің оннан пәс жүәп бергенинде емес, жас үлкенлигинде еди. Бұл жаста, бәрше жаслар сондай ақылы болыуы шәрт.

— Ерназар аға бий, — деди қазы. — "Аға бийге" қосылыуға тилек билдирген және бир инсан бар еди, миллети басқа болғаны ұшын қабыл етилмейтуғынын айтсам да, кетпей, Мәуленнің ылашығында отыр.

— Ким өзи?

— Қоңсы қазақ ауылдың жылқыманы Зарлық деген жигит. Төре тұқымынан екен.

Ерназар аға бий азғана ойланып, жигитлерине қарады. Көпшилигинде өзге миллеттің адамын жатырқағанлық сезилмеген сыяқты.

— Кәне, Артық жасауыл, Зарлықты келтир.

Жасауыл тез шығып, кең жазық маңлайлы бирақ көзлери киширектен келген қара мұртлы сұлыұшық жигитти ертип кирди.

— Өзинди таныстыр, — деди Ерназар аға бий.

— Атым Зарлық, жасым отызда. Батық байдың жылқысын бағаман. Бай сизлердің "аға бийиңіз" тұлғалы еситип, өз балаларын, жылқыманларын, шопанларын сыннан өткерип, орталықтан мени сизлерге қосыуға уйғарды. Қалеген ұақытта зияпатым, сыйым тайын, деп айтып жиберди.

— Шәртнаманы үйрендиңизбе?

— Үйрендим. "Пүткіл қарақалпақ жасларының басқоспа мейлиси "аға бийдің" тәртибин бузсам, халқыма қарсы жаман нийетте ис ислесем, Уллы аға бийдің бұйрығын бәржай етпесем, мени қуда ғәзебети ұрсын, ұллы аға бий өз қолы менен көзлеримди ойсын..."

— Жигитлер, қағысып Зарлыққа орын бериңдер!

Зарлық төриректен ашылған орынға жүдә мулаймлилик пенен шығып, басқалар тақлетте саққа жүгинди.

— Және ким бар?

— Айдос бабаға атқосшы болған Доспаннан бир қыз, бир ұл қалған еди. Қызы он алтыға, улы он үшке шығыпты. Қыз үкесин ертип әкелген еди, "аға бийге" аш-арық жетимлерди қосып абыройын төге алмаймыз деп, қайтарып жибердим.

— Ой, қыз оғыры сулыұ екен, хештеңе теңеп болмайды, — деп жигитлерден бири қапталдан сөз қосып еди. Ерназар оған көзлерин алартып, қазы Фазылға бет бұрды.

— Үкең еле жас десен де болады екен.

Фазыл асықтай мұрнын гиржийтип, оған бирнәрсе дейжақ болды да өзін иркти.

Үнсиз шай ишиұ даұам етилди.

— Жигитлер, — деп бир гезде Ерназар аға бий көкирегін керди, Оның ел тәғдирина, жаслардың өмир жолына тийисли көп-көп даналық әңгимелер ойлап табатуғынына үйренискен жаслар, күнге баққан айғабағардай, оған жүзлерін бұрды. — Бир адам о дұньяға барған екен, дейди. Бейиштиң бир қанасы бос тұрғанбыш. "Адамлары қайда?" — деп сорапты. Бейиштиң бағманы "бул қарақалпақларға арналған жай еди" депти. "Сонша қарақалпақ өлип атыр, сирә биреўине бейиш минәсип емес пе" — деп сорапты, "Билесизбе олар бир-биринен бейиш тўе жақты дұньяны да қызғанып, таласып үйренген. Өлген созда әдети қалмай, қыл көпирдин үстинде бир бирине жол бериспей қыран-пыш болып, бос бейишке жете алмай, қыл көпирдің астындағы дозаққа томп-томп құлай береді" депти.

Кимде әллеқандай сезим пайда болып ойланды. Кими әңгимениң

тәркиніңе терең ой жибермей, "ақылсыз өлилердің" үстiнен мыйық тартып күлди.

Ерназар жәмәәтке астарлырақ әңгiме таўып айтса, тыңлаўшылардың узағырақ ойланыўына саңлақ қалдыратуғын еди.

— Жигитлер, енди жумбақ-сораўларды баслаймыз, — деди ол бираз иркилистен кейин. — Ойланыңлар, дүньядағы ең жаман мәкан қәйер?

Аға бийшилер өзлерин еркин тутып, өз-ара сыбырласатуғын пайыт таўып, ҳәрким ишинен гүбирленип, биреў-биреўине қарасты.

"Аға бий"— басланғалы әдети бойынша Фазыл жүўапқа тайынлығын билдирди.

— Айт, қазы, — деди Ерназар аға бий.

— Дүньядағы ең жаман мәкаи сұўсыз жер болады.

Хәммеден есикте, қамыстай болып отырған жиңишке арық жигит;

— Ерназар аға, -дсди көзлерин сыпырып-сыпырып. — Мен сизге сораў берсем, мейлиме?

— Мейли, Мухамметкәрим.

— Дүньядағы ең күшли нәрсе не?

— Бирииши нан, екiнши бирлик, — деди Ерназар аға бий ойланбастан.

— Ал дүньядағы ен жаман мәкан — достың жоқ мәкан.

Соңғы жүўапқа Фазылдың ренжңгени арықлаў жүзинеи көринип, от жақтысында бети гүңгиртленген сыяқланды. Оны елестирмей Мухамметкәримнің және бир нәрсе дегиси келгенин Ерназар сездиде, "сөйле" деген ишарат пенен ийек көтерди.

— Мен Мәдирейимге бир сораў бережақпан, — деди Мухаммедкәрим.

— Мәдирейим, жүўапқа таярлан.

— Ақыллы менен ақылсызды қалай айырамыз?

— Ақылсыздың белгиси— үйрете бередиде, ақыллылықтың белгиси— үйрене бередиде, — деди Мәдирейим.

— Уллы Аға бий— деди Мәўлен сары. — Менин бала Ерназарға бир сораўым бар. Ол ханның иниси менен оқыған болса айтсын, хан қандай тағам жейдиде екен?

— Хан жүзимнің сұўынан геширдің сұўын абзалырақ көредиде.

Мәўленнің ойы бала Ерназар ҳәзир таярланып атырған тағамларға усаған тағамларды айтар, деп ойлаған еди, пуш болды, бирақ өзине тән әдети бойынша сыр уқтырмаўға тырысып, және бир ой тапты:

— Бала, Ерназар, өзинди кимнің қулыман дейсең?

— Қуданың қулы-дә, — деди кеўили өскен Мухамметкәрим.

Ерназар аға бий орынсыз сөйлегени ушын Мухамметкәримге алара бир

қарап еди, оған усы көз қарас-ақ жеткиликли түйилип, кирпичей жыйрылды да, қайтып үн қатпасқа тәубе еткендей қалға түсті. Фазыл пайыттан пайдалапып көкірек көтерди.

— Мәўлен, шынлықты билгиң келсе айтайын, хәр киси, ең әўеле, өз сырының құлы.

Қазының жуўабына хәмме ишлерин тартты.

— Ерназар, саған бир сораў— деди Ерназар аға бий бала Ерназарға. — Адамдағы ең ағла қәсийет не?

Бала Ерназар ойланып, бираз дағдырыстан кейин тилге келди:

— Қолынан келсе кисиге тегин дастурхан жайып, өзгениң дастурханынан тегинге ҳештеңе жемеў.

Ерназар аға бий мыйығынан күлиў менен жуўапқа қәнәхәтленгенин аңлатты.

Гәпке араласпай отырған Асан жасаўыл аға бийге муражат қылып, төре тухымы Зарлыққа сораў бериў ушын урықсат алды.

— Зарлық аға, бул жақты дүньяда хүким қылыўшы хан менен патшалардың тахты, тажы, бас қуралы не екенин айта аласыз ба?

Сораў көпшиликке гүмилжи түйилди, Асан жасаўылдың өзи де сораўына онша түсинбейтуғыны белгили болып турды. Буны сезген Ерназар аға бий, егер Зарлық дурыслап жуўап бере алмаса, жуўап бериў ушын ойлы пишинге кирди.

— Мениңше, — деп Зарлық көп иркилип хәр сөзин салмақлап жуўап қайтарды. — Хан менен патшалардың тахты халық, тажы ләшкери, бас қуралы мылтық-оқ-дәрис.

— Сонда халықтың тахты, тажы, бас қуралы не болар екен?— деди есикте тұрған үй ийеси.

Бундай сораў болмайды дегендей, оны унатпағанлық кейиплер көрсетилип хәмме бирнеше демге тым-тырыс қалып еди, үй сыртынан әллеким үн қатты;

— Халықтың тахты — өнип-өскен жери, тажы — аспандағы құяш, бас қуралы — бел, кетпени. Ханлардың бас қуралы халықтың исеними болыўы тийис.

Қүтилмеген жуўап "аға бийшилерди" таңландырып, бәри бирден аға бийдің не деўин күтти. Ол ойланбастан далаға даўыслады;

— Ким болсаң да, кир ишке.

Мухаммедкәрим кеширим сораў белгиси менен Аға бийге қыйылды:

— Мениң дийханым еди. Атыма қарап тұрыў ушын ертип шыққанман. Өзиниң иретсиз сөйлеп салатуғын әдети бар.

— Аты ким?

— Билесізғой, жарлылар балларын жүдә көтермелеп ат қояды. Аты Бектөре. Қирмей-ақ қойсын.

— Мухаммедкәрімнің дийханын билеміз, кирип кейпимізди қашырмасын, — деди есикке таман отырғанлардан бири.

Ерназар аға бий енді өжетлеспей сыртта даналық айтқан жигитти ұмытқан секилленди.

— Уллы аға бий бир сораў, — деди Бектөреинің ишкерилеуін қәлемеген жигит. — Басшы қандай болыўы керек?

— Басшы бәрха бултыйып жүриўи керек, — деди үй ийеси нәўбет күтпей.

— Жоқ, кем сөзли болғаны дурыс, — деди Фазыл қазы, — Қол астындағылар менен көп араласа бермеўи де керек.

Ерназар оларды жақтырмаған кейип көрсетти:

— Басшы халқын сүйиўи, халқы ұшын өлимнен де тайынбаўы керек.

— Аға бий, — деп үнсиз Мәдирейим омыраў көтерди. — Бәршеге ортақ бир сораў берсем мейли ме?

— Сора.

— Елдің атақ-абыройын не көтереди?

Биразға шекем жым-жыртлық хұким сүрди де, бирден хәрким иретсиз, жуўап берийге өтти:

— Байлық.

— Шайырлар...

— Жигитлер, парасат тұтыңлар, — деди Ерназар аға бий. — Байлықты айтпаңлар, байлық бир ширик зәңги, бирде болмаса, бирде морт сынады. Елдің атақ-абырайын көтеретуғын нәрсе илим-хикмети, даналығы.

— Оғада дурыс жуўап, — деди Фазыл.

Ерназар аға бий қазысының мақтаў сөзлерин қалай қабыл еткенін изсиз қалдырып:

— Генжемурат, енді нәўбет саған, — деди.

Генжемурат Ерназардың көп жыллардан бери сырлас жораларының бири. Оны Қумар аналық та унатады сол ұшын олардың үйине жийи-жийи келип туратуғын еди. Бир жола еле жасырақ гезинде әңгимеден әңгиме баслап, Айдос бабаның шаўқымлы көтерилисинен кейин ел арасы жым-жырт болып қалғанына кеўли толмай, "биз бир әўладтың көлеңкесинде жойтылып баратырған аўладпыз" деген еди. Бұл Қумар аналықтың "аға бийди" жаңартыўына қосымша бир қамшы да болды.

Соннан бери Қумар аналық оны әбден жақсы көреді. Ерназар оған көп

исенеди. Өткен сапарда Генжемуратқа ұсы бүгинги зияпатқа ахбаратшы болыў тапсырылған еди. Оған "аға бий" дүзилгели бұл биринши тапсырма да еди. Ол қойнынан қуран шығарып, дизесиниң үстине қойды. Усылай етиў, барлық ахбаратшылар ушын әдет, сонда ол өтирик сөйлемейди. Бир аўыз өтирик сөз бәршени тўры жолдан адастыратуғыны да аға бийдиң шәрtnамасына жазылған.

— Уллы Аға бий, дос-яранлар, — деп дизесиндеги қуранды қос қоллап услап маңлайына тийгизди де, орнына қайта қойып, хабарын баслады. — Өткен бир ай ишинде, елимиздиң ишки шараяты менен бирге қоңсы-қоба елатларда, имканияты барынша пүткил әлем де не болып атырғанын билиўди мақсет еттим. Мен дийдарласып сөйлескен жолаўшылардың, саўдагерлердиң, кәрўанлардың әңгимелерине қарағанда, пүткил әлем бир түрли шайпалыста тұрыпты.

"Аға бий" шилердин көбиси Генжемураттан әлем ҳаққында хабар есitemиз деп ойламаған еди. Ерназар аға бийдиң өзи де таңланып айрықша дыққат пенен қулақ қойды. Сырттағылар да жым-жыртланып, ортада жанған жас жыңғылдың ысылдысы азғана билинип тұрды.

— Арқадағы қазақ ағайинлердиң ҳалы жүдә қыйын, — деди Генжемурат аз иркилистен соң, — Аўылларында күтә түсиниксиз урыс-қағыс бар. Бөкей ханлығында Исатай батыр менен шайыр Махамбеттиң басшылығында орыс төрелерине қарсы көтерилис жүрип атыр. Илгери жыллары Бөкей ханлығының қазақлары Оренбургтың генерал-губернаторына хат жазып "бизде өз бийлеримиз, султанларымыз көп азаплайды, Жәрдем етиңиз" деп соранған екен, сол қазақларға жәрдем етиў бәнеси менен орыс төрелери де көтерилген. Ақыбети не болатуғыны еле намәлим. Қарапайым халық ким тәрeпинде ҳақыйқатлық барын билмей ар-сар. Ал енди қубла жағымызға өтсек, онда да урыс бар. Персия шахы Афғаныстанның Герат қаласына басып киргели бир жыл болыпты. Бұл бәләмәтқа орыс патшалығы себепкер деген гәп тарқаған. Гераттан бир саўдагердиң айтыўы бойынша, Гератта ҳәзир орыслар емес— англислер көбейип кеткен. Соған қарағанда, орыслардың басқыншылығы жөнинде гәп өсекке ұсайды. Инглислер жалғыз Герат қаласы түе пүткил Афғаныстанды аўзына қаратыў мақсетин иске асырып атырған көринеди.

— Әлхаббиз. — деди әллеким.

— Ал, енди күншығыс шегарамыз да парахат емес. Бухараға Ҳиндстан арқалы бир дәриўиш келген екен, Бухара ҳәмири оннан шубхаланып, изине адам салыпты, ол инглис жансызы болып шуғыпты. Айыбын мойнына қойып, тутқын қылыпты. Айтпақшы, Оренбургта орыс төрелери

де бир англис жансызын тутып, қаласынан қуўып жиберипти.

Уруўына бий болса да "аға бий" ге тиленип қосылған Сайыпназар хешбир гәпке араласпай, өзінше бир төбе болып отыр еди, шыдамады:

— Генжемурат мүйтен, айтыўына қарағанда, англис жансызлары бәрше жақта жайылып жүрген бе?

— Айтажағын тамап қылсын, — деди Ерназар аға бий.

— Күн батысымыздағы Дағыстан, Эзер, Эрман, Гүржистан¹ еллеринде де хәр қыйлы қыян-кестилери болып атырғанбыш, Дағыстанда имам Шамиль елинің өзін-өзи басқарыўы ушын көтерилис етип атырыпты. Барып қайтыўға бир айланып келиў қыйын. Ал енди өткен хабарда гәп болған Орта жүздің ханы Сержан Қасымұлы жөнінде билесиз. Ол Орта жүзди орыс патшасының қоластынан шығарамаң деп урыс қылып жүр еди, оны Ташкент Қусбегиси өлтирип қойыпты, Орнына тўысқан иниси Кенесары бас көтерипти. Оның да мақсети Орта жүзди орыс патшасынан шығарып алып хан болмақшы. Бұл исиме жәрдем берсин деп, Хийўа ханынан жәрдем соратып, атлылар жиберген екен. Олар еки күнликте бизиң аўылда қонып Хийўаға Асқар бийди ертип әкетти... Ал енди, Хорезм шуқырында да қыйлы-қыйлы мақсетте бир-бирин түсиниспей, әлемежуўхалықта жүрген топарлар көп. Қоңсылас түркмен елаты да қарап жатырған жоқ. Гөне Ургенчтен Аннамурат деген жигит изине жаслардың бир тобын жәмлеп, Хийўа ханына қарсы урысқа астыртын таярлық көрип атырғанбыш.

Ерназар аға бийдің қулағы ербеңлеп, ишинен "ўай әттегене" бас аманлығын излеп қашқанша, Аннамурат пенен ашылысып сөйлесем болар екен-дә" деп қойды.

Ханға қарсы Хийўаның ишинде де, Шаббаз өзбеклери арасында да жасырын топарлар бар дейди бирақ анығын жетик билиўге мүмкиншиликлер кем болды. Және бир жаңалық он тоғыз жасар Николай Ханыков деген орысты көрдим. Хийўада болып Бұхараға баратыр. "Орта Азия қалаларында халықты басқарыў ұсылы" деген бе, бир китап жазыў ушын жүрген қусайды, Ең хайран қаларлығы Грушин деген орыс алымы. Ол Қаратаўдан хәр қыйлы байлық табаман деп, тасларын изертлеп атырыпты. Қызық алым. Әмиўдәрьяның астына сүңгип жүрип-әм изертлеў ислепти.

Отырғанларды бұл жаңалықлар және толқытып, хәркимде сораў берий иштейи ояңды.

¹ Әзербайжан, Эрманстан, Грузия.

— Өз елимиздің ишине өтпестен бұрын сырттағы аўхал, бойынша сораўларға жуўап қайтар, — деди Ерназар Генжемуратқа.

— Сыйыпназардың жаңағы сораўына жуўап — мениң менен сөйлескенлердің тастыйықлаўы бойынша, англислер ҳәзир бәрше елде тимискеленип. жүр. Бираз еллердің орысларды жек көриўине де себепши солар. Сөйлескен адамларымнан бири Хиңдиядан шығып Казан хәм Мәскеўге барып қиятырған саўдагер еди. Көп елатты көрген. Ол маған "басқасын билмеймен лекин, англислерден сақ болагөриңлер, олардың бас сыры — мұсылман елине мұсылман кийиминде, мұсылман тилинде келеди, хәтте, ахун, ийшан болып келеди, ал орыслар өзимиздей жайдары жапакеш, ақ көкирек халық деп мақтады. Орыслар өзиниң орыслығын жасырмайды, дослық кеўлин ашып, тикке келе береді, деди.

— Сайыназар, қәнәәтлендің бе? — деп Ерназар аға бий, оның унсиз бас шайқаў менен мақұллағанын көрип. — Енди мен де көргенимди айтайын, — деди. Ол әўелинде Хийўада ушырасқан түркий ахуннан гәп басламақшы еди, ҳәзир оның орны емеслигин уқты. — Мени қуўантқан жағдай, Қаратаўды изертлеп атырған орыс алымы Грушин бизиң ата-бабаларымыз жөнинде өзимизден жақсы биледи.

Хәмменин ан-таңы шығып, аға бийдің аўзына анталасты. Ерназар Грушын менен ушырасып нелер жөнинде әңгимелескен болса, ийнесинен сабағына шекем сөйлеп берди.

— Егер орыс адамлары сиз айтқан Грушиндей болса, ата-бабалардың жолы менен неге жүрмеймиз? — деди бала Ерназар.

— Сол орысыңды бүгинги зыяпатқа мирәт қылғаныңда гүл үстине гүл болады екен-дә... — деп Мәўлен сары масайрады.

— Мирәт салғанман, — деди Ерназар. — Бирақ ол ханның тапсырмаларын бәржай етиў ушын асығыслығын айтып, ендиги зияпатымызға қатпасыўға ўәде етті.

— Ол жансыз емеспекен? — деди бирей.

— Өзиниң орыс екенін жасырмаса, жансыз бола ма? — деп және бирей оны қайтарып таслады.

— Тынышланыңлар, жигитлер! — деди Ерназар аға бий әңгимениң басын бир тәрепте тутпаўға тырысып, — Грушинди зияпатамызға шақырып сөйлескен соң көп нәрсени мәсләхәтлесип шешемиз. Кәне, Генжемурат, ахбаратынды даўам қыл.

— Өз елимиздің ишинде айта қалғандай өзери аз. "Қара терең" жақтағы аўылда шешек кесели ен жайыпты. Өлиўшилер көп... Құсхананың түбиндеги көлден балық жүдә көп шығып атыр, ҳәзир қамыс сайын бир

адам жүрипти десем лап смсс. Хан салығын тек кенегес, манғыт урыўлары төлеп болды. Басқа урыўлар епди жыйнаўға киристи, Жүдә озбырлық қылып, тәртип бузғанларды, неке бузғанларды ушыратпадым. Бирақ, анаў отырған Қасым уры екен. Өткен базардан еки күн бұрын бессары урыўынап бир жесирдің еки сыйырын ұрлап, Хожелиге айдап баратырғанында тутылғаннан жалбарынып құтылып еди, кеше Хийўадан Ерназардың атын минип масайрап келди... Хийўаға аманлық пенен бармаса керек.

Жигитлер биресе өзлериниң аға бийине, биресе бир мүйеште пышықтай болып отырған Қасымға қарады. Ерназар хайран болып Қасымға жүдә қатал нәзерин таслап еди, ол тақат ете алмай, орнынан тикейип, есикке қарай секире бергени, аға бий шаққанлық пенен шалғайынан тұтып қалды.

— Хо, антурған Хийўадағы ырас болды ғой?

Қасым Фазылдың туўысқан дайысы еди, бай ата-анасы бир жылы тырыспайдан өлип, Фазыллар менен бир үйде туратуғын еди, журт енди Фазылға да телмиристи. Оның жүзи бұрыштай қызарды;

— Неге сөйлемейсең, шыныңды айтсеш!

— Ендиги зыяпатқа таярланыўым керек еди...

— Жылайманланба, отыр, — деп Ерназар оны орнына қарай ийтерип жиберди. — Бәршениң құлағына алтын сырға; "аға бий" зияпатына хешқандай ҳарам зат қосылмайды. Бұрыннан ата-бабамыз урыны, ийтти тең жазалайды.

— Дурыс, — деди шыдамсыз Мәўлен сары.

— Кәне, Генжемурат, даўам қыл.

— Енди мынаў Сайыпназар жөнинде. — деди, Генжемурат, —

Бұның ең жаман әдети мен-мен! Азанда сәлемге келген дийқанларға қолып емес, аяғын созады екен.

Дыққатлар Сайыпназарға аўды. Ол Генжемуратқа алара бир қарады да, өз исин мақтаныш билип аяқларын жыйнап қоқырайыңқырады. Генжемурат иркилмеді:

— Аўылдын балалары жыйналып "Шәрип моллаға оқымаймыз" деп, маған арза етти, хайран қалып, неге? десем "молла өзиниң айтқанына өзи түсинбейди, биз базбаяғы түсинбеймиз" дести. Онысы аздай, Шәрип молла сабақ ўақтында бәң шегип отырып құбладағы аўылдан ғәрип Шүкирбай ғаррының жалғыз баласының табанын тамашаға тилип, майып қылыпты. — Генжемурат қуран менен маңлайын үш сыйпап қазының алдына әкелип қойды. Бұл оның "болдым" деген белгиси еди.

Бұрынғы ахбаратшылардан хешбири ұсынша көп хәм хәртәреплеме жаналық айтпаған еди. Жигитлерде Генжемұратқа ырзалық кейпи тұйып, жаўтаңлаған көзлери оны алғыслаў менен Аға бийдиң соңғы гәпин күтти. Ол бираз ойдан кейин үн қатты;

— Генжемұраттың ғәлетин табыўшы барма?

— Жоқ-жоқ, — дести көпшилиқ.

— Олай болса, бүгинги айыпкерлерге жазаны Фазыл емес, мен бұйыраман. Қасымның құлағы кесилсин, оны Мәдирейим кессин. Сайыпназарға он сегиз дүрре урылсын. Еки дүрреши бөлип урсын. тоққызын бала Ерназар урады. Жасаўыллар, сизлер, ұсы кәраға Шәрип молланы жеткересиз, тәнхә өзим жазалайман. — Жасаўыллар асығыс шығып баратыр еди, — Сәл тоқтаңлар, — деп Ерназар аға бий бир қолын көтерип бәршениң жүзин бир шолыды. — Намаз оқығанда не түсинесизлер?

— Құдаға қарыз екенин түсинемиз, — деди Фазыл.

— Ҳа, солай-солай, — деп басқалары мақұллады.

— Жигитлер, — деди Ерназар аға бий бираз ашыўлырақ. — Намаз оқысам, не деп атырғанымды мен де түсинбеймен. Себеп пенен хәзир Шәрип моллаға намаздың басын қарақалпақшалатыўды бұйырмақшыман. Мәселен, жайнамазға мингенде, ең болмаса "құллығым құдаға, жүзим құблаға" деп айтатуғын болайық.

Жолдасларының ар-сары шыққаны ушын Ерназар гәпти көп созбады:

— Сойтемиз, жигитлер. Кәне, тәкирарлаңлар, "құллығым құдаға, жүзим құблаға..."

Хомме ғаўырласып тәкирарлады.

— Жасаўыллар, енди Шәрип молланы келтириўиңизге урықсат.

"Аға бийге" қатнаспайтуғынларды жазалаў бұрын болмаған еди. Бүгинги жаңалықлар биразларды таңландырса да, унамаса да хешким Аға бийге қарсы келмеди. Жазалаў тамашасы алдынан бир майдан самаллаўға урықсат етилди.

Ерназар аға бий өзгелердеп бөлегирек шығып, аўылдың түнги көринисине кеўилсизлик пенен қарап ойға шүмип түр еди, мисли жердеи көгергендей, қарсы алдында таяқтай қаңқайып биреў пайда болды. Ол өз урыўынан орташа халы бар Шоңқы деген жигнт еди, еле шаршағаны басылмаған Аға бийдиң көзлери гиреўгеленип тапымады:

— Кимсең?

— Ерназар аға, мен Шоңқыман ғой, — деди ол тилге келип, — Хәр зыяпат пайтында айтылған ақыллы гәплерден, даналықлардан мен де

үйренейин, ең болмаса от жаққышлық қамалын бер, деп келдим.

— От жаққышты хәр зияпаттың ийеси табады, ендиги гезек бала Ерназардики, соған жолыға ғой.

— Ерназар аға, өзиңіз айтыңызда, мен қолдаұлыман ғой.

— Ха, қолдаұлы болсаң, арқалап жүриу керек пе?

— Сизиң шарапатыңыз бенен...

— Бәс кейин!

Жасаұыллар Шәрип молланы айдап келди.

Ишкерилеуіге тәртип берилди...

3

Хийўада Ерназар менен ұшырасқан түркий ахунның қаслы түрк болып, пүткил шығыс мусылманларының бир киндиги Хорезмге мекан басыў менен, Орта Азия халықларын орысларға бәрха қарсы қойыўға арнаўлы тапсырма алып келген. Ол бир жыл даўамында сайыл-қәлендер кийиминде ел аралап, жергиликли халықтың хал-жағдайын, өмирге көз-қарасын, иши-тысын, келешекте өзине керекли болатуғын айырым адамлардың бийноқыясын, урыў хәм аўыл басшыларының бир-бирине қарым-қатнасын үйренип шықты. Қол жайып тапқанларын иретинде базы ашларға, аңгөдек қәлендерлерге үлестирип, олардан елатлар жөнинде қосымша мағлыўматлар алып мийине тоқыды. Бирақ, бұларын ҳешким билген емес. Мақсетиниң биринши басқышынан өтип хан сарайына келип, өзин түркий ахунман деп таныстырып, медреседен моллалық лаўазымға урықсат алғаннан кейин де, хәтте бұрын оны үйинде қондырғанлар, есигиниң алдына келгенде дийўана деп аяп қоржынына дән, нан, пұл салғанрдың бәри де оның кеше қақлап ел аралаған қәлендер екенин қыялына да келтирмеді.

Бүгинги оның иси раўаж. Базда өз-өзинен гүбирленип, елдің әлле қайсы бұршында биреўдиң түсине енгенин айтып отыратуғын "көзиашыққа" айналды. Оның тийкарғы қиялы Хийўада емес, қарақалпақлардың арасында биротала мекан басыў. Бұған себеп, Хийўадағы көп ахунлардың бири болғанынан саҳрайы қарақалпақ елатында бир өзи бир төбе болыў ғана емес, ханлықтың арқа шегарасындағы қазақлар, оған қоңсылас татарлар хәм башқұртлар менен қарым-қатастағы бұл елаттың, келешекте орыслар менен ұрыс болып қалғанда, әхмийети зор.

Сол ұшын да қарақалпақ аўылларында да қол жайған қәлендер болып жүргенде, Қумар аналықтың меҳринен пайдаланып, үйинде еки мәртебе

қонды. Сондай-ақ Құмар аналықтың, Ерназардың мақсетлерін, хәтте әйелінде Рабийбини Мамыт бий хаяллыққа алмақшы болғанын, Ерназарды бір қыздың жақсы көретуғынына шекем билип алған. Ол Ерназарға көпір үстінде ушырасаман деп ойламай, Бас Ұәзирге жолығып Хийўадан жәрдем сораўға келген қазақ елшилерін ханның қабыл етиў мерасимине қатнасыўға урықсат сораўға баратыр сди. Оннан тысқары тәнха ханның өзине жорытажақ бир түси бар. Бул "түс" Оренбургта тутылған инглис жансызынан алып үлгерген бир хабары – жақын арада Оренбургтың генерал губернаторының басшылығында Хийўаға қарай атланыс басланады. Әне, ұсыны ханға ескертип, алдын алдырыў керек, өйтпесе орыс патшалығы таярлықсыз Хийўаны жаўлап алады. Оннан сон Орта Азияның басқа ханлықтарына қарай дәрўаза ашылады.

Күтилмегенде оның Ерназарға жолығып, бир ұўытын таўып оны мат етсем деген мақсети иске асқанына қуўанып, кеўилли түрде сарайға келсе, бас Ұәзир арман-берман гезип жүр екен. Изинен күшиктей ерип, бир аўыз хабарласыўға урықсат сорады.

Ол еле бас Ұәзир ұшын шешилиўи тийис жумбақ еди. Сонда да сойлесикке өзи шақырмай, оның ұсылайтиўин күтип жүр еди. Бирден тоқтап, тикке бетине тигилди де, сақал пардозлаўын қарап, көкирегіндеги гүдик музы еригендей болды.

— Хә, сиз-әм биз болған шаш тәрезге барар екенсиз-дә?

— Дуйым жұртқа ұлги еки инсан бар, бас Ұәзир, — деди ахун, — Бириншиси хан, екіншиси сиз.

Бас Ұәзир оның тапқырлығына масайрады.

— Не демекши едиңиз?

Ол енди бир демге гидирди; "Буған билдириў керек пе? жоқ па? Исенсе? Исендириўим тийис. Түсим екенине исендириўим тийис. Егер бул өзимшил болып, мениң түсимди ханға өз атынан айтса, далада қалмайман ба? Жоқ. Бұнда мен емес, "түсим" қәте шықса, жаман ат бұның өзине қалады. Бас Ұәзирди жазалар күн туўса, мен ұшын бир минбер жыйынлыққа турады. Бәри жақсы шықса, базбаяғы бас Ұәзирдин қәдирли адамы боламан".

— Сөйлеңиз.

— Хұрметли бас Ұәзир, ат өлсе таға қалады, батыр өлсе даңқ қалады. Ал мендей гәрип ахун өлсе, изинде не қалатуғынына келте пәмим алыспай ойласажақ едим.

— Дурыс айтасыз ахун. Хәр инсан, қуданың бул дүньяға шашқан бир дәни. Дән көгериўи керек демекшисиз ғой?

— Ағла ақлыңызға жаным құрбан.

Түркий ахун жортаға көзлерине жас алып, бас ұәзирдің шалғайын ұслап маңлайына сүйкеп тұрыў менен және ойланыңқырап үлгерди;

— Хұрметли бас ұәзир, — деди ол қамсыққан болып, — Бұл дүньяда қарапайым арасында да кәраматлылары болады десе исенбес едим, лекин, көп түслеримнің дәлме-дәл келиўине қарап, өзиме-өзимнің хұрметим артқан сыяқлы.

Оның медиресеге молла болыўдан бұрын елде сайыл-қәлендерлик қылып көп сыр билгенинен бийхабар Бас ұәзир жыллы жүзлилик пенен сорады;

— Нендей түс көрдіңиз?

Ахун бас ұәзирге күтә жақынлады.

— Түсимде арқа-батыстан бир отлы дүбелей турып, түүры Хийўаға киятыр екен, қорқып ояндым.

— Буны не деп жорыйсыз?

— Хийўаға орыс патшалығы атланыс қылмаса деп қәўиплеидим.

Жақында Оренбургта болып қайтқан хан жансызы да бас ұәзирге келип, генерал губернаторының әлле қандай атланысқа таярлық көрип атырғанын айтқанда, ол онша исенбей, ханына билдирмеген еди. Себеби, жасыпда бир орыстан-әм тәрбия алған хан соңғы гезде орыс илимине қызығып жүр. Сол ушын да орыс алымы Грушинге жәрдемшилер берип, таў, жер изертлетип қойыпты. Және бир жансыз тастыйықламағанша гүмилжи пикирин мәлимлеп, изинен қәте шықса, исти насырға шаптырып аларман деп қорқатуғын еди. Әне сол хабардың түркий ахунның түсине ениўи бас ұәзирде бираз исеним түүдырса да, "түс түйениң ғумалағы" деген ой менен жүреги даўамады.

— Ахун, егер мен сизди хан менен дийдарластырсам ше?

— Усы түсимди ханға да айтаман. Ақыры, барлық бәлематтың алды алыныўы зәрүр. Мен сол түсти көргели анабир Грушин деген орысты шабыўыл алдынан жол көриўге жиберген жансыз ба деп-әм пәмлеймен.

Бас ұәзирдің қыяллары да тап ұсылай еди, бирақ сабырлылық сақлады.

— Олай болса, — деп сәл гидирди ұәзир. — Мен сизди ханға алып кпремен. Бирақ, маған не айтқан болсаңыз, түгин түірмейсиз. Ис кеўилдегидей бәржай етилсе, сиз сарай мәсләхәтшиси боласыз. Енди Кенесары елшилері менен ұшырасыў мересимине де сизди қатнастыраман.

Ахун бас ұәзирдің шалғайын маңлайына тийгизип ғана қоймай, қайта-қайта сүйди, Сөйтип турып, Ерназар менен жолыққанын еслеп-әм қуўанды.

Оның ойынша Ерназарға жолыққаны да бийнәтийже болмайды. Өжет палұан аұылына жеткенше қыял сүрип, иши-баұыры от болып бир дәртке шатылады. Ең қурығанда үйине жетиұден зобалаң туұғызып, ҳаялы менен айрылысады. Бул күтә жақсы, оның анасына берген серти бузылады. Серти бир бузылса, қалған жағы тоқыма дүұдендей тарқатылып кетиұи сөзсиз.

— Хәй мен-әм бир:— деп қолып бир силикти. — Алдымда үлкен ис турғанда кишкентайлар жөнинде ойлайман? Жоғалсын-ә, сол Ерназар.

— Ха, бул не?

— Кешириңиз, бас ўәзир, қыялым пәске түсипти.

— Ериңиз маған!

Ханның кең датханасында тахтан тысқары бас ўәзир менен бас мәсләхәтгөйлер отыратуғын сыпа бөлек еди, ахунға ол сыпадан жай берилди.

Олардан соң бес адам киритилди. Үшеұиниң түри-түсинен, кийимлеринен Кенесары ханның елшилері екени сорамай-ақ белгили, оларға қосыла киргенлердиң төртиншиси бүрkitлердиң арасында қырғыйдай, қырғыйлардың арасында шымшықтай көринген кишкене қош қара сақаллы адам қарақалпақ Асқар бий, бесиншиси мурны орақ тақытлетте ийлген ийинли, айбатлы мурты бар жигит Хийўа ханының киши әскер басыларынан бири Махмуднияз еди. Соңғы екұи бөлинип, елшилер менен хан мәсләхәтгөйлері жийласқан еки сыпапың арасына, пәске төселген кишкене гилемге аманат ғана жайласты.

— Хо, хо! — деп таңланды түркий ахун елшилер менен сәлемлесип болыұдан. — Қазақлар-әм исламның садық күшиклери болған менен, орыслардың тәсиринде, жүрис-турысы, адамларға минәсибети өзгерди дейтуғын еди, ҳешқандай бузылмаған, мен нағыз мұсылманларды көрип отырман!

Батыл хәм ашық сөйлеп тұрған адамға Кенесары елшилері ырзашылық пенен басларын ийзеди. Бас ўәзир оларға түркий ахунды таныстырды хәм хан киргенше сөйлесип отырыұды кеңес етип, Махмуднияздан мийманларды қалай күтип атырғанын сорады.

— Жүдә ырзамыз, — деп жәрдем сораұға келген елшилердиң басшысы Махмуднияз ушын жуұап берди.

— Енди кәраматлы Хийўадан дәрәмат алып кетсек, ханымыз Кенсеары өзін жүдә бахытлы деп есаплайды.

— Сиз бенен биз түркий халықлармыз, — деди ахун әуелги пәтинен шаққанырақ болыұға тырысып. — Соннан келип сизлердиң орысларды ай билип бас ийгениниз жарамайды, бәршемизде шубха туұдырады.

Билесізбе, биз сүйенген ислам мәңгилик қуяш. Қуяш барда айдың не кереги бар?

Қенесары елшилериниң басшысы түргелип ахунға бас ийди;

— Жүдә үлкен даналық айттыңыз. Биз сахрайы болғанымыз ушын орыс төрелери бир гезде ай болып көрингени ырас. Басшыларымызда айға мүтәжлик түйғаны-әм ырас. Енди түсиндик, бизге қуяш керек.

Гәплери мақулланған сайын кеўли өсип, хәтте бас ўәзирдиң барлығын умытқысы келетуғын ахун үлкен басын сәл қыймылдатып сөйледі.

— Құдайтала бейиш пенен дозақты шығарғанда, бейишин тек мұсылманларға бағышлаған. Егер бир мұсылман бир кәпирди мұсылман қылса, оның нендей ғұнасы болса-әм кешриледі деген құранда.

"Құдай гилең кәпирдй аямайтуғын болса, оларды неге жасатып қойыпты?" деген сораў бираздың қыялына келип тұрды, бирақ хеш қайсысы сораўға батынбады.

Асқарбий әңгимеге араласпаған менен, сөйлегенлердиң гәплеринен исеним тутқасын көрген сияқлы қоразланып отырыпты. Махмуднияз мийманларының орынлы жуўап қайтарғанына ырйзалығын билдирип үлгермей-ақ, еки пащап төрги жайдың қапысын ашып, хан киятырғанын хабарлады. Хәмме өрре-өрре түргелип, қолларын қаўсырыўы менен, басларын хан тәрепке бұрып тастан құйылғандай қатты. Хан орнына шығып алақанларын бир-бирине урды, хәмме даўыл жыққан қамыстай жапырылып орынларына саққа-саққа жүгинисти.

Хан жым-жыртлықты көп созбады!

— Мехманлар! — деп даўысына жүдә өзгеше пәт бериңкиреді. — Мен Сизлердиң келгениңизди еситкенде, кеўлим шәндан болды. Лекин, илгери жыллары қазақ ханлары орыс төрелери менен хәмдам еді.

— Уллы ханымыз, — деп түркий ахун қапталдан гәп қосты. — Кәпир орыслар менен дослық, мисли мұз үстине жазылған хат.

— Уллы Хорезм шахы, ахун оғада дурыс айтты, — деди елшилердиң басшысы.

Хан "Не дейсең?" дегендей бас ўәзирине қарады.

Уллы ханымыз, сиз буларға бұрында жәрдем бергенсиз, енди де аянбассыз.

Бас елши үнсиз түргелип ханның аяқларының ушына маңлайын тийгизип, қайтадан орнына отырды.

— Ахун, сөйле, — деди хан.

— Уллы ханымыз, мұсылманлар, — деп ахун қайта тұрып хан тахтына маңлайын тийгизип, Кенесарының елшилері таманға бетин бұрды. —

Бәрше мұсылманлар бір қолдан шыққан бармақлармыз, бір түбірден өнген шыбықтармыз, бір бағда пискен алмамыз. Қазақ ели орыс төрелеринен жәбір көрген екен, аянбау керек. Бұны кәраматлы Каба, пүтин түркий қәуімлер, хәтте инглислер күтә қоллап-қууатлайды.

Оның инглислер деген сөзин хешким елестирмей қалса да ахун өзинен шоршынып, мұрнының ұшы тершип сала берди, албырағанынан ханның аяқтарына маңлайын тийгизди. — Уллы исламның жақты шырағы ханымыз, билесиз, ислам ұшын төгилген, қан құтлы қан, ислам ұшын қыйылған жан ұшпақы. Лекин, кәпирлер, әсиресе орыстар алма бағына шыққан қыйсық тораңғыл болып тұрыпты, тамырынан құртыу ұшын жәрдемиңиз пүткил мұсылманлардың ығбалы.

Хаппын кейпи дүзелди.

— Қарақалпақ бийи, Сиз не айтасыз?

— Уллы ханымыз, — деди және ахун — Қарақалпақтардың меканы — Хорезм ханлығының орыс елатына шабар бас қашармап орны. Ха, солай. Бәлким, жәрдемге солар барар.

Хан нәзер аударғаннан-ақ тикейип тұрған Асқар бий қайта-қайта құллықлады.

— Уллы ханымыз, мениң халқым, "душпаныма болысқан достым-әм душпаным" дейди. Сиз кимди душпаным десеңиз, биз оған дос емеспиз.

— Уллы ханымыз, қарақалпақ бийи айтсын, еліндеги "аға бий" ойынының мақсети не екен? — деди ахун.

Ахунның өзін күтә еркін тутқаны бас үәзирге жағыңқырамады, себеби оны хан көбирек ұнатып қалса, бас үәзирди атлап кетип ойласыққа шақыра бериуі мүмкин. Қәйткени менен хан алдында оған тәшүиш бере алмады.

Асқар бий "аға бийдің" тийкарғы мақсетин жете түсинбей, жас жигитлердин мәзи зияпаты деп билетуғын еди. Олай деу, хәзир ханды исендирмейтуғын түри бар, билмеймен деу оны көз көреки өтирикшиге айналдырады. Не деседе жууап бериуі тийис;

— "Аға бийдің" жигитлери елимиздің қылышы, уллы ханымыз.

— Әне, сол қылышларыңыз бенен Кенесарыға жәрдем бересиз, — деди хан. — Махмұднияз, сиз өзимизден атланатуғын ләшкерди басқарасыз. Мехмаңлар, хош болыңыз, ханыңызға бизден дүуайы сәлем айтып барыңыз.

Елшилер тикейди. Бас үәзир, ахун хан қасында иркилди:

— Хә; не гәп?

— Уллы ханымыз, ахун сизге түс айтпақшы.

— Уллы ханымыз, түсимнің алдында бір гәпим бар. Сиз билесиз,

хәрқандай қылыштың басы төмен қарап илдириледі. Жаңа қарақалпақ бийі айтқан қылышлардың-әм басын төмен қаратыўды ойлаў керек.

Хан оның кеңесин унатқанлық кейип билдирди, бирақ үндемеді.

Түркий ахун "түсин" бас ўәзирге қалай айтып, не мәсләхәт еткен болса, дәл соны қайталады.

— Уллы ханымыз, — деди Бас ўәзир. — Оренбургтан хабар билиўге жиберген адамымыз да ахунның түсине сәйкес хабар таўып келди. Сол ушын Хийўада орыслардың олай-булай жүрийүине тыйым салдырыўға, Қаратаўдағы орыс Грушинди зинданға салыўға сизиң атыңыздан пәрман таярладым.

— Ол, ол... — Хан не қыларын билмей бираз отырғаннан кейин:— Мейли, имзалайман, — деди. — Лекин бир шәрт пенен, егер ахунның түси келмесе ахунды, Оренбургтен жалған хабар таўып келгенди Грушиннің орнына зинданға салдыраман, бәлким, екеўин де дарға астыраман.

— Хәмириңизге құллық, ұллы ханымыз, деди ахун қас қақпай.

Оның бул кейпи ханның оған деген исенимин және де арттырды;

— Кисинің қорасын қорғаймыз деп, өз қорамызды қасқырға талатып алмайық. Асқар бий Қенесарыға жәрдемди тоқтатып, жигитлерин мында әкелсин.

— Уллы ханымыз, егер орыслардың күшинен қәўипсинсисеңиз және бир мәсләхәтим бар. Өткен жылы Персия шахының Гератқа басып киргени есиңизде. Бул, әлбетте, еки елди жаўластырған орыс патшалығының қуяңқылығы еди. Жаўласқан еки елди жарастырыў ушын англислер ләшкер әкелген, сол англис ләшкеринің басшысына муражат қылыңыз. Ара алыс десеңиз, Хиндистанға жиберсеңиз-әм болады, ол жерде де қақыйқатшыл англис ләшкери бар.

Хан бас ўәзирине нәзер таслады:

— Ойланып үш күннен жүўабын бересиз.

— Уллы ханымыз, — деди ахун және. — Грушиннің өзинен бұрын жазыў— сызыўын жоқ қылыў керек. Ол илим ушын емес, келеси шабыўыл ушын жол көрип, сызып жүрипти.

— Япырмай-ә?!

— Дәл солай?!

* * *

Хан сарайынан шығыўдан түркий ахун англислердің "таўық пенен ғарға жарысса хәккениң күлкиси жер жаңғыртады" деген нақылын еслеп, даўысының барынша шақалақлап күлди де, бирейдің хәкке дейинен

қорқып бирден тым-тырыс бөлді. Ол Хорезмге келгели бир кеше ғалма-ғалсыз, ойсыз ұйықлап көрмеген еді, бүгін ләззет тапқаны соншелли, басы дастыққа тийіуден мисли өли болып ұйықлағанынан, үйреншикли таң намазы пайытында ғана көзин ашты. Бурынғыдай аяқтары аўыр емес, мешитке журттан бурын келип, жәмәәтти баслап намаз оқыды.

Халқастан соң бас ўәзир менен және ушырасып қайта мәсләхәтлескенде де, басқа кеңесгөйлерди шақырып ойласқанда да, түркий ахунның хан алдында айтқанларын бий қаралайтуғын устағанлы пикирди қешким таппады.

Ахун бул мәсләхәтине әллекимнің езгерис киргизиўинен қорқып, ханға қайтадан кириўди өтинсе, де, бас ўәзир көнбеди. Себеби, ханның өзи белгиленген мүддетте бармасаң, писик ойды да шийкиге шығарып қайтарады.

Олар асықпай Кенесарының елшилерин узатып киятырып, еки атлыға жолықты. Бири Шәрип молла, екиншиси Сайыпназар бий еді. Екеўи де ұйықламаған, бетлери исик, атлары да болдырған. Бас ўәзир менен түркий ахунды көрип Шәрип молла жылап жиберди. Сайыпназар бас ўәзирге қайта-қайта бас ийиў менен жүдә исинип киятырғанын билдирди.

— Елде "аға бий" деген бәле шықты, — деп Шәрип молла бирден егитилди. — Қасаң байталдай қуяңқы, бузық, жесир Қумардың харамзадасы Ерназар қолдаўлы басшы болып, бәршениң мазасын алып атыр. Мени "аға бий" зияпатына алдырып, "сен неге балаларды қарақалпақ тилинде оқытпайсаң, неге Хийўаның айтқанын қыласаң" деп көпшилиқтың алдында сөкти, азаплады, урды...

— О-хороо— деди ахун масайрап.

— Сайыпназар, нәўбет саған!

Сайыпназар буўлығып сөйлей алмады. Ол ушын және Шәрип молла жымпылдады:

— Генжемурат мүйтеннің жаманлаўы менен Ерназар қолдаўлы буны да урғызды. Хийўаның сөзин сөйлеп жүрсең деп урғызды.

— О-хороо! Ханнан, бас ўәзирден бийурықсат-ә?— деди және ахун.

Бас ўәзирдің жығырданы қайнады:

— Хәзиринше шарбақта дем ала тұрыңлар, соң сөйлесемиз.

— Уллы бас ўәзир, — деди ахун сарай дәрўазасынан кирер гезде, — Хан орысларға қарсы шабыўылға Ерназар қолдаўлы жигитлери менен барады деп пәрман берсин. Ол мойынтаўлық қылса, зинданға салынсын. Қай ўақытта да басқа бәле болатуғын сол. Бир бәне таўып оны аңсат өлтириўдің жолын-әм қарастырыў керек.

— Яқшы.

4

Ерназар қандай озбырлық ислесе де изинен анасына айтып оннан мақұллау алғанша кеуили жубаныш таппас еди. "Аға бийде" мен-мен Сайыпназарды көп жыллардың молласы Шәрипти сабатқаның, уры Қасымның құлағын кестиргенин өзінше дурыс деп есапласа да, азанда анасының не дейтуғынына асықты.

Анасы ақлығы Хожаназарды, теңиз жағасында жүўыртып ойнатыўға алып кеткен екен. Әри түни менен уйқыдан қалған, әри хәрқыйлы ислердин шырмаўығына оратылып, басы мең-зең болып келген ерин Рабийби аттан түсирсе де, "маған не базарлық әкелдиң?" деп, қоржын-қолаңын, қалталарын қарастырды. Ерназар оған қарамай төсек салыўды бұйырды да, жатты.

Рабийби оның аяқ ушына жақын бир дизерледи:

— Аўлағында бир ырасын айтшы, ағасы, мен сизиң үйге бахыт болып келдим ғой-ә? Мен келиўден сен "аға бийди" баслап, ағабий болдың. Бахытлы келин етеги менен келеди дейди, әўели ұл, изинен қыз туўып бердим.

— Хәр сапары бир нама шертиўге жалықпайсаң ба?

— Әўеле сен мениң сораўларыма жүўап бер?

— Жақсы хаялы бар үй бейиш, сен бизиң үйди бейишке айналдырдың.

Рабийби марапатланып, өз-өзинен жаңаша наз қылып, қасларын керди, ийинлерин қыймылдатып еснеси. Ериниң бийпарўалығын көрип, оның жүнлес жиликлериниң үстине, таяқтай жиңишке аяқларын кеселеп қойып еркеледи.

— Ағасы, сен неге мени мақтамайсаң? Даналығы менен ханнан бийлик алған Мамытқа тиймей, саған тийдим ғой. Ол мени көрген жерде я иледи, я шийрин-шийрин сөзлер айтады. Бир жола сени "үйинде урысқақ қораз, басқа жерде қашақ мәкийен" деп атады.

Хийўада түркий ахуннын түс жорығаны бирден есине түсип, ашыў менен аяғын көтерип жибергени, Рабийби шалқасына жығылды.

— Ызиң айлап қыдырып жүресең, және ойын көтермейсең урысқақ қораз!

— Жоғал, антүрған!

Ери анық қәхәрленип есикти иштен илип таслап мүш урса, иленәзик сүйеклери парра-парра болыўынан қорқып, Рабийби сыртқа қарай зып берди, маңлайшаға илдирилип қалған орамалына да қарамады. Есик

көтерілген гезде үйге жақынлап келип қалған ана менен улын көріп Ерназар тым-тырыс болды да төсегине бир жанбаслады. Қумар аиалық улы хәм келин арасында не болып атырғанын анық сезсе де, хештеңе билмегенсип сөйлене кирди.

— Ерназаржан, Хожаназар тап айнымаған өзиң. Усының жасында сен де мийзамкеш едиң, бул да сондай. Теңиз бойында жуұырып дым ғана шаршады. Сонда да үйге жеткенше, апа, арқала деген жоқ, шамасы ғаррылығымды түсинеди.

— Әне менин Ақбөкем, — деди Рабийбиннің отыз еки тиси көрингенше ыржыйып күлип (дәстүрде жас келиншеклер биринши баласының дурыс атын айталмай, өзлеринше ат қойып алады). — Қуда қалесе, ендиги улымды буннан-әм мийзамкеш етип түүаман.

Оның бундай сөзлерине үйренген ана бир шекелеңкиреп:

— Келин, ылашыққа от жағып шай қайнат, жаным. Хожаназар кишене жәрдемлес, — деди де олар шығып кеткен сон:— Ерназаржан, — деди айрықша кеўил тебиренислери менен— Далаға шық, қаўызды көр.

Ол ертерек жыллары бир гүресте жығылғанына арланып келип үйинен шықпай жатып алғанында, анасы түргелип, үйинің қапталынан жер қазыўды буйырған еди. Ана сүти ушын алақанына қуўырдақ қуўырып бериўге де қайыл болып тәрбияланған ғайратлы жигит, буйықты тәрк етпей, еки хәпте тынбай жер қазды. Соң анасы оның қазған жерине сүү жибергизди. Бир қаўыз пайда болды. Айналасына тереклер тигилди.

Ерназар дийқаншылықтан хәм гүрестен саўа гезлеринде аўылласлары менен теңизден балық услайтуғын еди, ұсы қаўыз оның жеўден аўысқан балықларын тири сақлайтуғын әжайып бир ыдысына айналды.

Ерназар анасының мирәтине түсинбей ерип келип қаўызға үңилсе, қаўыздың сүүи кеўип, ұлтанында көп балық өлип атыр.

— Сүүин ким байлаған? — деди Ерназар бул әллекимнің душпанлығы екен деген ой менен.

— Мен. Серледин бе, бунда анаў балықлардан бөтен мақлуқатлар жасайтуғын еди?

— Апа, құрбақалардан қутылайын дедің бе?

— Кәне, сүүиның сағасын аш!

Ерназар хештеңеге ой жибермей, қаўызға қуятуғын кишкене салманың құлағын ашты. Қаўызға сылдырдап сүү қуылыўдан, жән-жақтан хәккелек атып ғарғылдасқан құрбақалар келе баслады, ал өли балықлардың тесеклери ақ қағаздай жалтырап сүү бетине қалықты.

— Не уқтың?

— Менде қиял көп, апа.

— Сол мақтаныш па? Тек өлилер қиял сүрмейди.

— Түсиндим, апа, бир орынсыз бұйрық қауыздың балығын қырып ғарқылдасқан құрбақалар қашып қутылыпты. Суы қайта ағып келип еді, құрбақалар қайта келді, бийшара балықтар жоқ.

— Өмірде де сол! Бир орынсыз бұйрық мөмин досларыңды қырады, құрбақадай ғарқылдасқанлар аман қалады. Өмиріңе сабай және бир нәсиятым бар, балам. Адамды үш нәрсе қор етеді: Бириншиси— өтирик сөйлеу, екіншискі — ғарлық, үшіншиси— ашкөзлік. Усылардан сақ бол. Хаялыңа да орынсыз кейіме.

Және түркий ахуңның "түсі" есине түсіп, ішеклерінен лаулаған от өтіп кеткендей болса да, бәрін іште бүкті.

— Яқшы, апа!

— Енді жатып дем ал!

— Апа, билесеңбе, Айдос баба халықты ертті ме ямаса халық оған ерди ме?

Хақыйқатлыққа, ақылға жол жоқ заманға қасақана әрі палған, әрі ақыллы ұл өсиргенін мақтаныш тұтатуын ана оның шешиуі қыйын, жүдә терең мәнилі сорау бергеніне күүанды;

— Ерназаржан, адам баласы өмирінде үш нәрсенің қәдірін жоғалтқан соң биледи: бириншиси— денсаулығы, екіншиси— жаслығы, үшіншиси-ақыллы, дана басшысының қәдірі. Бийбабаны адамлар елеберін түсінеди. Мениңше, бийбабаның жеңилиуіне себеп бас пенен қолдың бирлиги болмады. Бирақ, сен бундай сорауды қайдан ойлап таптың?

— Ойлап тапқаным жоқ. Қара тауда бир орыс алымы менен гезлестім. Мен оған Айдос баба көтерілісі қаққында айтқанымда, ол усындай сорау берді.

— Әкең орыс елатын көріуге дым ғана интизар еді, — деди ана орыс алымын бұрыннан билетуғындай. — Мурадына жетпей дүнядан өтетуғынын билдiме, сени орысы бесикке салып, "Қоқо, балама апа бесиги тарлық қылады екен" дегені бар еді, мәнісіне енді түсиндим.

Бәрха көп билетуғын ананың бирден аз билтеуғын болып Көриниуі Ерназарды хайран қалдырып, гәпти бурды да "аға бийде" жүдә шаршағанын айтты.

— Билемен, — деди ана қаталырақ кейіп тұтып. — Жалғыз адам бейиште те жасай алмайды. Егер хәр "аға бий" бейиш болып өткенде, елге не пайда тийгизер еді?

Анасы қанша ашыұлы хәм жұмбақлы сөйлесе, Ерназар сонша терең ойға шүмер еди, бұл сапары онша бас қатырмады. Енди не қылыұы кереклигине маслаҳат сорады.

— Сениң хәр мұқамға дөнетуғын қыялларыңа қолай мәсләхәт болмайды, балам. Бир нәрсени есиңде түт. Тири адамның өмирлик үш жолдасы бар. Биринши жолдасы— досты, екіншиси— душпаны, үшіншиси— тамашагөйи. Баслаған исиңниң қай дәрежеде алға илгерилеуи я кери кетиуи қайсы жолдасыңның көплигинен ғәрезли. Бирақ, мениң саған бурын да да айтқан бир тапсырмам хешқашан өзгермейди. Аты әпсана Маман бийдиң, бий бабаның жығылған туйын қайта тиклеу сениң мойныңда.

Ерназар ақшамғы ахбаратшы Генжемураттың хабарларын еслеп, анасына үлкен көзлерин сүзип телмирди.

— Апа, жән-жақтан еситкенлериме қарағанда бир биз емес, пүткил әлем шайқалыс тауып, ханларға, ел хұкимдарларына қарсы көтерілислер көбейген.

— Адамнын еситкени билгени емес, билгени көргени емес, не нәрсениң бир тәрәпин көргени ел толық көргени емес, ұлым.

— Олай болса, орыс елатын аралап қайтсамбекен?

— Аты әпасана Маман бий әўеле өз елиниң ойлы— бәлентин билип, оннан соң басқа елатларға барған.

— Түсиндим, апа.

Ана әстен түргелип кетти.

Ерназардың бойы бираз жеңил тартқан секилленип, дастыққа бас қойғаны, далада әлле нәрсеге сөйлеген келиншегиниң дауысын еситип және шоршып түсти. Түни менен де уйықлай алмады. Халқы ушын жақсы-жаман әрманлары түўе, Грушин менен ушырасқанда пайда болған көтериңки ойларын, "аға бийдеги" озбырлығының изи неге әкелетуғынын, хәтте өз келешегин ұмытты. Мийиниң иши ғұўылдап, үйленгели бери келиншеги менен арасында қандай сәтсизликлер болса, бәрин көз алдына келтире берди, келтире берди. Бирақ Рабийбини бузықлық қылады дегенге кеўли сирә ярый бермеди. Ақыры көзлери илинди.

Биринши қораздың дауысына оянып көзин ашты да, ылашықта анасы менен сөйлесип атырған Шоңқының дауысын таныды.

— ...Моллаға сен неге аз-азлап қарақаллақша қосып оқытпайсаң, ең болмаса намаздың басын "жүзим құблаға, құллығым құдаға десе болмайма" деди. Ол ашыұланды. Соннан соң Ерназар аға қызып урды...

Әңгиме Шәрип молла ҳаққында баратырғаны ушын пәрўайы-пәнсери

болып кийинип, далаға шығып еди, ылашықтың шийи арасынан үлкен үйдеги Ерназардың қыймылын бақлап отырған Шоңқы жұғырып шығып, сәлем берди.

— Ҳа, Шоңқы, аманлық па? — деди Ерназар ериниңкиреп.

— Жаңа Фазылға жолықтым. Ол сени аяп, Сайыпназар бий менен Шәрип молла түнде "аға бийден" шыға сала Хиұаға кеткенин айтты. Ханға барып арзы етпекши қусайды.

— Не қылыў керек?

Шоңқы Ерназардың даўысынан жақтырмағанлығын аңласа да, мой бермеди.

— Ағайин қолдаўлы болған соң алдын алыўға келгеним.

— Бұл ўаққа олар Хийўаға жеткен шығар.

Шоңқы бийпарықлық кейип тұтып, ийнин қысты. Иштен Қумар аналық шықты.

— Ҳәй, балам, молла ұсы ўақытқа шекем не оқытса сонысын оқыта берий керек еди.

— Әлбетте, — деди Шоңқы. — Молланы пүткил ел дүзете алмағанда, сен дүзетесең бе? Ҳәзир аты қолдаўлы ханнан бәле келеди деп дирилдесип жүрипти.

Ана Шоңқының алдында ишки албырақлаўын билдиргиси келмеди.

— Ерназаржан, шай тайын я сүт ишесең бе? Шоңқы сен де сүт ишип кетебер.

Шоңқының сүт ишиўге де аўзы босамай Шәрип молланы, Сайыпназарды, мыррық күни зияпат берген деп, Мәўлен сарыны жаманлаў менен, өз урыўын мақтай берди. Мамыт бийди Ерназардың жақтырмайтуғынын умытқандай, өз урыўласлары қатарында оның аты менен де мақтанды.

Ерназардың жығырданы қайнап Шоңқыны қуўып жибергиси келсе де, өзін зорға иркип, жўас ғана буйырды;

— Болар, Шоңқы!

Шоңқы кетиўден анасы кирди.

— Балам, аға бий қызбаўы керек еди ғой.

— Мен еле адамларды жақсы билмесем керек.

— Билмегениңди билгениң-әм билгенин балам. Енди үйде жата бермей, сў бойын жағалап кеўил көтерип қайт.

Қапалық басқан киси сў бойын жағаласа, асқынлаған киси әўлийешиликти араласа маўқы басылып өзине келеди.

Ерназар сәскеге таман далаға шығып, Гөне Үргениште байраққа алған

яўмытысын минди.

Аўылдан шығып баратырғанда басына бир ой келди: "Мен ғой аты әпсана Мкаман бий ҳаққында оғада көп әңгимелер, әпсаналар еситтим, өзиниң өлгенине шама менен жетпис-сексен жылдан асқан жоқ. Не ушын ұсыншама елатта оны тәнха көргенлерден биреуи еле тири емес екен?" Ол ойланып, көп танысларын көз алдына келтирип тұрды да, пүткил қарақалпақ елатында жасы үлкен ғарры Әбдикәрим жүнсақал дегенди еследи. Ол ҳәзир бир жүз отызға шамаласқан. Баласы, ақлығы өлип, шаўлығы Мухаммедкәрим менен тұрады. Мухаммедкәрим Ерназар менен қатар, "аға бийге" қосылған палұан жигитлерден.

Ерназар атын солай қарай бурды. Мухаммедкәрим үйинде жоқ екен.

Сақал-шашы қуў пәриндей ақ, бели ғарры тораңылдай бүкирейген Әбдикерим жүнсақал еле қуўнақ еди. Өсик қасларын қолы менен көтеріп Ерназарды таныды-да, тәндар ғана сәлемлести, жол болсын сорады. Ерназар көп иркилгиси келмесе де, азғана отырыўға мәжбүр болды. Сөйтип алысырақтан гәп қозғап, аты әпсана Маман дәўиринен әңгимелер еситиўге келгенин айтты. Ғарры үйпаласқан жүнли арық шекесине қолын басып, бираз ойланды-да үн қатты.

— Мен ондайға ҳеш ўақытта қулақ асқан емеспен, Ел көшти-көштим, қонды-қондым. Шаўлығыма да мениң жолымды тұт десем қылмай "аға бийге" қосылды. Мениңше басқаларды ойлаўдың, кисиниң тәғдийрине араласыўдың кереги жөқ. Бәри саўлыққа зыян. Адам ұзақ жасаўы тийис.

Ерназар оған "өзиникинен басқа тесик билмейтуғын гөртишқан болып ұзақ өмир сүриўдиң не кереги бар?" дей жақ бола жазлап, өзін әрең ирикти де, ғарры менен тез хошласып атланды.

Оның кеўли теңиздей толқынланып, буқасынлап баратырып, аўыл шетинде Мамыт бийдиң ат үстинде сөгинип атырғанын еситип, оның атының аяқларын қушақлап жатырған жарлы аўылласы Ғарғабай менен хаялын танып, қайрылды да, Мамыттың қолыиан атының жылаўын күш пенен жулып, үнсиз жетелеў менен былайырақ шығарып тоқтады.

— Бундай бийшараларды және азаплап, қорлағаныңды көрсем, аямай мойныңды үземен.

Әлжүўаз Мамыт бий оның қара күшине төтепки бере алмайтуғынын билсе де бос қалмады.

— Ким салығын төлемесе, ким өндириўге қарсы болса Хийўа ханы соның мойнын ғана үздиреди.

— Байлар менен барлардан жыйна, өзиңнен ал.

Мамыт қарсыласа алмай, тек басын шайқаў менен қалды.

Ол сол жеделі менен қаттырақ ат айдап тоғайға енисе берген гезде және бір көриниске тап болып, мыйық тартты; Сержан байдың хызметкери Рузмет ешек үстінде бір арқа отынды арқасына тырмышлап таңып, қосық айтып кпятаыр.

— Ерназар аға, ассаламу әлейкум, — деди ол алысырақтан дауыслап. — Құлмеңиз, бұл байға жағады. Өткен сапары Мәулен сарының сәуселим иниси Рүстем екеуимиз отынға барып едик, Рүстем тап ұсы мендей болып келгени ұшын ақыллы деп мақтады. Ешекке бастыра отын артып изинен пияда келгеним ұшын мени ақылсыз деди. Енди байдан мақтау сөз еситиу ұшын сәуселимнің қылығын етип киятырман.

Ерназар зәхәрли мырс етти.

— Аға, сизден бір өтинишим бар еди, айтайын. Басыңызға мәртебе қараса, мени атқосылыққа алыңыз-ә?

Рузметти сәуселим деген ой Ерназарға енди келип, күлкисин әрең басып сөйледі:

— Атқосшылық қара дийқан болыұдан, отыншы болыұдан қыйынлығын билмейсең бе?

— Аға, мен ақмақлар менен тамақ жегеннен ақыллының тас арқалатқанын артығырақ көремен.

Түрпаты келискен бұл жигиттің гәпи Ерназарды енди ойланыуға мәжбүрлеп, бетине тигиле қарады.

— Сендей ойлайтуғын, сырласатуғын досларың көппе?

— Көп. Атқа минерлерде дос аз болса керек?

— Ким айтты?

— Өзим. Бектөре деген жорамда ұсылай дейди.

-ақылы бар жигит көринесең.

— Аға, мен сиз бенен жүзбе-жүз сөйлесип көрмегенмен. Бирақ, ел арасында тараған гәп-сөзден даналығыңызды билемен. Мениң күшимди де, ақылымды да дурыс пайдаланатуғын адам керек.

-ақыллының ақыллыман деуі шәрт пе?

— Терең сууға батып баратырғанның халы барында дауыс бериуі шәрт ғой, аға.

Ерназардың тыңлауға қызықсынғанын билип Рузмет кеулин ашты;

— Аға, "аға бийде" Бала Ерназар дегенди қатарға қосыпсыз деп еситтим. Ол Сайыпназар бий менен келип бизиң хожамыздикинде түсленди. Отжақышы болдым. Бала Ерназар тек бийдің баласы демесең, еле қам түйнек. Бирақ, Сайыпназар бий мұртын таулап писирип, ертеңги күни оған сени мен писирдим деп айтыу ұшын жүрме деп шамаладым. Сиз

сол күні "аға-бийде" Сайыпназар бийди сабатыпсыз, егер көрсем сизге ұсыларды айтайын деп-әм жүр едим, жақсы болды жолыққанымыз.

— Сондағы мақсетиң — мени қорғау ма?

— Қорғау менің қолымнан келмейді, аға. Бирақ, әкеси соқырлардың бәрі Гөрүғлы бола бермейді, анасы тамбасында туғандардың бәрі жұрттан бийік бола бермейді. Жарлылардың бәрі ақылсыз бола бермейді.

"Сырттан қарағанда әпиұайы көрінгенлерде де қанша-қанша терең сырлар жатады. Хәр бир адам өз алдына санмың сырлы бир дүнья деп ким айтқан еді. Не деген дурыс даналық?... Әттең буларды қатарға қосып ақылынан пайдалаиыу еле қыйын. Ағабийшилер наразылық билдиреди..."

Ауылдан алыслаган сайын хәрқыйлы көринислерге тап бола берди. Олай-булай жетелескен жетимлер, қайыр сораған соқырлар, кемпирлер, ғаррылар... Күнде көріп жүрсе де хеш елестирмес еді, ұсы сапары олар оғыры көбейип кеткен секилли. Бир топ жетимнің арасынан күтә арық, жүқа жүзли, биреуі бөлинип келди де, оның алдын кеселеп, таяқтай ұзын қолын созып, тарамысланған алақанын жайды.

Ерназар бийпарық өтип кетеалмай қалталарын тинтинип-тинтинип хештеңе таба алмады.

— Палұан аға, қалтасында қара тийини жоқ киси атқа минеме?

Бұл озбыр минезли балаға Ерназардың аң-таңы шықты.

— Атың ким?

— Кимге хештеңе бермей кеткениңизди еслегиңиз келсе, ұмытпаң, атым Қәллибек.

Ол үнсиз жүрип арманырақ барған соң артына бұрылып еді, Қәллибекке дәпинип тұрған дуғыжым денели биреуді көріп, атын изине бұрды:

— Хәй Қәллибекти ұрмақшымысаң? Кет ары!

— Ерназар аға, деди Қәллибек. — Бұл Мухаммедкәримнің дийханы Бектөре ағағой. Урмайды, тек сизге қарсы сөйлегеним ұшын кейип атыр.

Бектөре бойшаңнан келген қара мұртлары бар, Ерназар қатарлы жигит еді.

— Бектөре, — деди Ерназар. — Сен туұралы көп еситемен.

— Кәне, маған айт, қандай даналықлар билесең?

— Хеш.

— Даналық деген не?

— Даналық деген қарынның тоқлығы.

Ерназарға Бектөренін жуұабы онша ұнамай дым үндемеуі менен

жөніне кетти. Былайырақ шығып әуелгі ойларына және оралды. Барлық көринислер жүрек-бауырына пышақ сұғып, бұуынларын қыйқалап баратырғандай, тула бедени зар қақсап иркилди. Ат үстинен бурылып аұыл тәрепине қайта нәзер таслады. Бирден көзге тасланғаны және сол қоқтасынлы отаўлардың алдында қол жайып тұрғанлар... Жүрегі және силикти. "Бұл дийўаналық қашан ада болар екен?.. "Бұл әптадалыққа ким айыплы?"

Усы сораўлар үстинде әдеўир-ақ бас қатырды. Теңизди жағалап жүрипте сол жөнінде ойлады: "Бабаларымыздан әллеким "биз жарлылығымызды, ашлығымызды, әззилегимизди жасырып үйренгенбиз..." деп дурыс айтқан. Базда бизди ҳешким аш демесин, деп бар-тапқанды қазанға салып қонақ күтемиз... Ашлығымызға усы себепкер ме?.. Хийўа ханы себепкер! Айдос баба сол ушын да оған қарсы урыс баслаған. Егер хан өзимизден болса, өз халқымызды бүйтип қоярмедик?

...Сарайдың ғәзийнеханасын аш-әптадаларға қашшан-ақ бөлип берер едик... Жооқ, Ерназар, хан халықтан жыйнамаса, сарайдың ғәзийнеханасы қайдан толады?"

Ол бұл сораўларға жуўап табалмай дәрьянын теңизге құйып атырған жерин тамаша қылып бираз тұрды. Аты әпсана Маман бийдің тап усы көриниске карап айтқанларын анасынан еситкенин еслеп гүбирленди: "Мине дәрья хәм байлық, хәм қоқым ысырып әкелип теңизге құйып атыр. Теңиз таңламайды, не болса да бауырына тартып, бойына үнсиз ғана сиңдирип тұр. Теңиздің усы халын өз халқының тәғдирине теңгерген Маман бий не деген көреген, не деген ақыллы. Ырастанда солай, халқымыз мисли теңиз. Заман басына не салса., соған қайыл, жоқарыдан ашшы ағып келсе де, дұшшы ағып келсе де қайыл... Пүткил әлем шайпалысқа түсип тұрғанда ұсылай бола берерме екен? Уах-әй, Грушин менен пүткил дунья әламаты жөнінде сөйлесий керек еди. Жер астында. не барын излеген алым, не ушын жер үстинде не болатуғынын билмейди?...

Биледи!..."

Атының басын Қара таў таманға бурды: "Грушин ханға есап бериўге кеткен болса итимал."

Ол усы ойлары менен зәңгилегин қысыңқырап, атын алға айдап баратыр еди, тосыннан қамыслық арасында даўыс еситилгендей болды. Гилт тоқтады. Тым-тырыс. Және жүрди, Және сол даўыс еситилди. Әлле ким жылаған секилли, жоқ, муңлылаў қосық айтып атырған секилли. Атын қылт еттirmeй және қулақ түрди. Қыз даўысы. Сыңсығанға ұсайды. Қай

таманда? Самал өрден айдап келип тұрған дауыс па, я жанында-ақ болып, самал өрлетпей тұрған дауыс па?... Гүбирленеди, оғада түсиниксиз гүбирленеди. Қай тәрептен шыққанын билмей биразға шекем сарсаңы шықты. Әлленемірде "Жетим қыз" намасына шыңқобыз шертти, және бир гезде ыңылдап қосық айтты.

Шарқ ийирип шалалмадым, жеңгежан,
Он ийнимди алалмадым, жеңгежан
Анаў сүйген палўанымның отаўы
Жүрексинип бара алмадым, жеңгежан!...

Дауыс оғада нәзик, жағымлы. Ерназарға қосылып пүткил әлем таңланғандай, айнала жым-жырт, шырқылдасқан тоғай шымшықларының үни өшти, жағаға шырпылдасып ұрып тұрған дәрья толқыны бирден семди. Бир жерде тоқтаса жер тепсинип, суўлығын ғашыр-ғашыр шайнайтуғын Ерназардың яўмытысыда қайшы қулағын тикирейтип, шекшийип қалды.

Қыздың:

— Хош, жалғыз ермегим, шыңқобызым, дегени сол, суўға бир нәрсе шомп етти.

Ерназар "Бийшара қыз шыңқобызын неге таслап атыр екен?" деди де, әллеқандай түсиниксиз сырды сырттан бақлағысы келип, қамыс арасынан сығалады, бірақ қештене көрмеді.

Қыз және зарланды... Гәплерине қарағанда ол жетим, өзинен үлкен хәм атақлы жигитти сүйген, сүйген жигити оны түсинбейди, хабар алмайды. Соған ах шегип, бұл дүньяға нашар қылып жаратқан құдайға налыс қылып жылады, ашықларға хұрмет жоқлығына, дүньяда бир-биреўге мириўбеттиң кемлигине, биреўди биреў түсинбейтуғынына күйинди. Және де дауысып күшейтиңкиреп биреўлерди мұдамы жарлы, жетим, екиншилерди мұдамы бай етип, биреўлерге күлки, екиншилерге көз жас берип қойған құдайды аямай ғарғады, өз сөзлеринен өзи қорыққандай бирден дүнья менен хошласты:

—Хош, дүнья, хош, қуяш. Хош, гүзги жапырақлар, мен де сизлер ұсап солыйман. Хош мениң шашларымды желпиген самал, хош, палўан!

Ол ұсыларды айтыўы мәттал, суў бирден шамбыр етти...

Ерназар ҳаўылыққанынан атын қамшылап жиберип шымбырлаған жерге келсе, бир қыз қоллары зорға көринип сұўға шүмип баратыр. Ол ойланып турмай ат үстинен өзін суўға атты да, қызды тутып бир қолына

көтеріуі менен бир қыялап жүзип жағаға шығарды.

Суў әллеқашан суўыған еди, қыз жағада тислерин тислерине урып қалшылдап жатты.

Ерназар жас қыздың аязлап кеселге шатылыуынан қорып, оны ес-түссиз деген пәм менен суў-суў көйлегин шешип, өмиринше жалаңаш нашарға нәзери түспегендей өз үстиниң суўы сорғалаған күйинде ағаш болып сәррийді. Қыздың аппақ порықтай сулыу денесине төңкерилген жүп кеседей қос мәммеси, уят бийлеп қымсырылған коллары астына сыймай, ушлары пискен жигилдик жийдедей қызарып сүп сулыу болып атыр. Бұл гөззаллыққа Ерназардың ұла бедени қызып, оны сүйип-сүйип алғысы келди, бирақ неликтенде күшли бир сезим хәм бийхал жатырған қызға аяныш оны ирикти.

Рабийбиниң жоңылған таяқтай ақ балтырларына үйренген үлкен көзлер, бул қыздың сийреклей жүн басқан толық ақ балтырларын көргенде, хеш қашан ойламаған бир гөззаллыққа қосымша айрықша ғайбар күш, хақыйқый қыз тулғасын сезип, еркин жойытты да, төмен шөгип қыздың балтырларын жүдә әстен сыйпалады. Оған да қәнәәт етпей бирден аўзын басты да аймалап сүйип, бойын қыздырды. Қыз үсти-үстине оғыды да, хештеңе қуспай-ақ көзлерин ашты.

—Ұай, не қылып атырсаң? Қөйлегим қайда?

—Сулыу екенсең!

Ерназар басқа дәлийл таппай, атының жабыуын сыйрып алды да, қызды соған орап, өз кийимлерин қайта сығып кийди. Ат жабыу арасынан қыздың отлы қара көзлери жылтылдап, өмир ушқыны ұрқанлап жатырыпты.

—Аға бий, мени неге қутқардың? — деди ол бир гезде.

Ерназар жуўап орнына жалаңаш атына секирип минип, демнің арасында әллеқайдан тезекке тұтатып қоз әкелди де, айналасынан қуў жыңғыл терип от жақты. Қыздың кийимлерин отқа өзи кептирди, бирақ қайтып бермеді. Қыз сорамай атжабыу арасында отқа абынып, майда бурымларын, тарқатып кептириңкиреп, қайта өрип отырып бағанағы сорауын қайталады.

— Аға бий мени неге қутқардың?

— Суўға қайтып таслауың қыйын емес, — деди Ерназар мыйығынан күлип.

Қыз оған жуўап ушын мыйық тартқанда, булт астынан ай шығып әлем жақтыланғандай болды.

— Кимнин қызысаң?

— Әкемнің аты Доспан болған.

Қыздың дауыс толқыны хәм хақыйқатлығын, хәм хәсиретлигин билдирип тұр, бірақ сыртқы көринісі қуанышлы сыяқты.

Ерназарды әллекандай қыял бийлеп, дауысы қалтыраңқырады.

— Әкең өлгенде анаң сени үйіне таслап, ұлы Теңелді көтеріп келип еді. Сенің атың Гүлзийба ғой-ә?

— Аға. Оны қайдан билесең?

— Неге билмейін? Сен шынжырма-шынжыр киятырған атқосшылар әуладысаң.

— Сонда неге үкемді "аға бийге" қоспайсыз?

— Үкең еле жас. Гүлзийба, шыныңды айт, неге өлмекші болдың?

Қыздың жүзі бұрыштай қызарып барып, бірден көзлерін жұмды:

— Тап шынымды айтайынба?

— Аға.

— Ондайды айтамын?

— Айта бер, мен тисімнен шығармайман.

— Онда көйлегімді бер.

— Шыныңды айтсаң беремін.

— Билесең бе, мен ашықпан.

— Кімге?

— Айтпайман!

— Ашығыңа қосыла аласаң ба?

— Палкерге пал аштырдым. Әдеуір машақат шегесең, арада жақпас бирей өледі, соннан сон қосыласаң, деди.

— Түске исенсең, неге сұйға кетіп өлгің келді? Адам бұл дүнияға өліу үшін келмейді-ғой.

— Ерназар аға, неге өйдедің? Адам өліу үшін туғылады ғой.

Ерназар сөзден ұтылса да, қыздың сұлыу келбетіне тойынбай қарап, талшыбықтай қара бұрымдарын алақанына салып сыйпалады.

— Гүлзийба-ау, өлими менен кисі хеш кімнен өш алмайды ғой.

— Ашықлық-әм кисінің душпаны, дейді. Мен сол душнанымнан өліп-ақ қутылайын дедім.

Ерназар селк-селк күлді, қызда әллекандай кейіп пайда етіп, өшестирей мәқсетінде оның балалығына күлді.

— Ерназар аға, келіншегің менен сүйіп қосылдың ба ямаса ол сүйді ме? Ашықлық деген қандай болады?

Қыздың батыл сорауы хайран қалдырса да, ол жүап беріуге тартылды. Себебі, ұстағанлы жуабы жоқ еді. Келіншегің өзі сүйгенін, я ол

сүйгенин билмейди, бірақ дурысын айтқанды мақұл тапты.

— Онда жас едим, анам үйлен деди, үйлендим.

— Мениң инимнен басқа хешкимим жоқ.

— Билемен.

Қыз көйлегине қолын созып атыр еди, еңсесине жабылған ат жабыў жылысып кетип, сулыў денеси және жалтырады. Ерназар енди өзін туталмады...

Олар ымырт жабылған соң ғана атқа мингесип қайтты. Қыз ерге отырар гезде ғана әлле нәрсени бир аўырсынып еди, қайтып дыбыс шығармады. Ерназардың да тили байланғандай, үнсиз, бірақ екеўиниң де демлери лаплап, айналаны от алдырып жибергендей, жүрек соғыслары әри жийи, әри қатты. Сонда да бир-бирине хештеңе деспеди, Қыз ылашығына жақынлаған сон атты тоқтатыўын өтинди де, рахметтиң орнына Ерназардың тикенеклескен мурт басқан ыссы ернинен шорп еттирип бир сўйди-де, ерден жылысып үсти.

Ылашығының алдында үкеси Теңел күтип тұр екен.

— Әжеапа! — деди Теңелдин даўысына қуўаныш араласа толқынланып.

— Бўйтип кешикпейтуғын едиң ғой?

— Қорықтыңба?

— Еки бузаў өристен қайтқан сыйырларға қашып аналарын емип қойды.

Ийелери маған бақырды.

Көкиреги қуўанышлы қыз үкесиниң өсик шашлы басынан сыйпалады.

— Саған азап бергенлерди еле Ерназар аға бийге айтамыз. Ол жазалайды.

— Әжеапа, еситтиң бе, Ерназар аға бий Сайыпназар бийдің адамлар менен қол алысқаныңда қолының орнына аяғын ұсынатуғын әдетин билип, урыпты. Шәрип молланы да урыпты, бүгин падашылар айтысты.

— Еситтим, жаным. Ерназар аға бий хұтә-күтә жақсы адам, билесең бе, ол сондай күшли, сондай ақыллы, бул әлемде ондай ақыллы, күшли адам жоқ. Теңел, бизлер аты әпсана Маман бийге атқосшы болған адамның әўладымыз. Бабаларымыз шынжырма-шынжыр атқосшы. Сен-әм Ерназар аға бийге атқосшы боласаң.

— Мени ат қосшылыққа алса-дә?

— Алады.

— Бийдің атқосшылығына көп-көп ақыл керек, дейди ғой.

— Өзим үйретемен саған. Бірақ, сен дым-дым күшли, шыдамлы болыўың керек.

— Қәйтип дым-дым күшли, дым-дым шыдамлы боламан?

— Менин айтқанымды қылсаң, боласаң.

— Айтқаныңнан шықпайман, әжеапа.

— Билесеңбе, өмир деген не? Өмир деген биреудің бириуге ышқысы ышқы деген не? Ол адамға сулыұлықты, гөззаллықты ашып қоймай, адамды мисли өзгертетугын нәрсе.

Ол Теңелдің аузы ашылып түсинбей отырғанын енді ғана сезіп, қысынғанынан және оны қушақлап маңлайынан, хәр бетинің алмасынан, құлақларына шекем сүйіп-сүйіп алды. — Бұл саған хәзир керек гәп емес, ойнап айтып атырман. Билип қой, көп киси жақсы көретугын ийт болғаннан, хәмме айбынатугын арыслан артығырақ, және есте тут, қорқақ нени жоғалтса, ол батыр да болады.

— Бұл гәплериңнин мәнисин көбирек түсиндирсе, әжеапа.

— Аш болған шығарсан, бауырым, хәзир отын әкел, қазанды атландырып жиберіп айтайын. Уйқыға жатқан соң да айтаман.

— Уай, әжеапа, өкшелериң қанап тұрыптығой.

Қыз еки жилигин сыпырмай киргенин. енди ұғып:

— Өйбейй! — деди де шөкке түсіп отырды. — Жаңа анакәрада бир түп шенгелди басып алдым.

Теңел итибар бермей отын пуштарлауға киристи.

* * *

Ерназарға Гүлзийбаның сәл ақсаңқырап, қараңғыда көзден ғайып болғаны, көз алдында суўға сүңгип кеткендей-ақ түйилип, аң-таң. Қыз өзи менен бирге буның ақыл-хуўшы, күш-дәрманын қосып әкеткен сыяқлы, я қамшы ұслағап қолы, я жүйен тутқан қолы хәрекетке келмей, әдеуір ўақыт турды да, өзине хай берди; "Жаңа жигит болғаннан, жаңа қыз болғаннан сақла деген ұсы. Бийшара жетим енди қыз болып, балалық хәсери менен не қылғанын да билмей кетти аў"...

Атын изге бурды.

Ол сонғы жыллары, бүгингисиндей бирин-бири қуўған, биринен бири артықмаш хәр қыйлы жағдайларға дусласып, бир жағы үзилсе, екінши жағы шым-шытырық болып атырған өрмекшиниң ауындай ойлардың құрсауында қалмаған еди. Тәғдир шатқан қыйлы-қыйлы хәдийселер басының ишинде хәр жаққа шертилип, хеш қайсысы шешим таптырмай оны ериксиз айдап киятыр. Тек яўмыты арғымақ ғана кешеги жем жеген жерин ұмытпай оны үйине әкелди.

Есигиниң алдында байлаўлы үш атты көріп, көп ойлардан мажырасы шыққан жигит бирден қәддин тикледи. Бири Асқар бийдин аты. Ерназарға

атақлап жаманлық та, жақсылықта қылмайтуғын бұл бий ардақлап келе бермейтуғын еди. "Хаа, — деди ишинен. — Жақсы болды. Нұрлыбекти ертип келген болса, Гүлзийбаны силтеп жиберейин. Оның сандырақлағанында "палұан" деген сөз бар еди. Меннен соңғы атақлы палұан Нұрлыбек. Мен хаял алғанман, балаларым бар, Нұрлыбектің басы ашық, еки жетим қосылысса, қандай тең жұптылар..."

Усы ойлар менен ишкерилеп, Асқар бийдің қасындағы түри бөтен кисини көріп, "Ханның салық өндириүшиси шығар" деп ұйғарды өзінше хәм барлық ойлары ұмытылды. Қонақлар менен сұуықлау аманлық-есенлик сорасылды. Ол үйде не таярланып атырғанын билиу үшін тез шығып ылашыққа кирип еди, анасы әлле қашан-ақ бир қойды сойдырып қазанға салдырып атыр екен. Нұрлыбек от жағып отыр еди, Гүлзийбаға жибергиси келип тұрды да, бирден әллекандай қызғаныш бойын құрсап, үндеместен қайта ишкериледи.

— Асқар аға, Кенесарының елшилери қайда?

— Қайтты.

— Ислери питти ме?

— Питти, бирақ хан олардың көп нәрсесин бизлерден фәрезли қылып қайтарды.

Ерназар мыйығынан күлди.

— Шеп емес.

Асқар бий бийтаныс хийұалыны бас ўәзирдің шабарманы деп таныстырды, Ол хақыйқат шабарманларға тән кем гәпли екен. Ханнан пәрмансыз аға бийдің алдында ханнан бийлик пәрманы бар ғарры бийдің өзін баладай тұтыуын жақтырмаса да, пәрұайы пәнсерилик кейип тутып, жанбаслап чай ишип атыр.

Дәстүр бойынша тамақ желинип болған соң, я үйден узатып баратырғанда қонақтан жол болсын соралады.

Хәрқыйлы бағытта майда-шүйде әңгимелер даўам ете берди. Ақыры Асқар бий шыдамады.

— Ерназар иним, — деди ол тамақтан кейин, — елге жәрия қылынбаған бир тапсырма бар. Тәнхә хан тапсырмасы. Алдын ала сениң менен ойласыуға келдим-

— Үлкен басыңызды киширейтип келгениңиз ушын миннетдарман, бий аға.

— Кенесарының елшилерине жәрдем беріу, бизлердің зиммамызға түсип еди, соңынан Хийұа ханына қарсы орыс патшалығы шабыұыл қылады деген хабар алыныпты. Әне сол орыс шабылыұына қарсы

қарақалпақ ләшкерин топлап өзің басқарыуың керек. Ләшкерим болмас деп қаулықпа, "аға бийде" бас қосқан жигитлерің ереді, ермегенине жәрдем етемиз.

Ерназар бираз ойланып, хийуалы шабарманға көз астынап нәзер таслады. Оның бұл гәплерге сирә қатнасы жоқ секилли, ұзақ жол жүріп шаршағаны ушын көзлерин перделеп, пышықтай ұйықлап отыр.

— Асқар аға, бұл сизиң үәдеңиз бе ямаса ханның тапсырмасы ма?

— Ханның тапсырмасы.

— Еки дигирман тасының арасына түскен дән үн болмай қалмайды ғой, бий аға. Биз болсақ тири халықпыз.

— Хәрқыйлы қылып жорый бериүдин кереги жоқ, иним.

Мезбан хийуалыға және бир ұрланыңқырап нәзер салды. Оның баз-баяғысы.

— Асқар аға, елимизде қанша ашлық, әптадалық, ырасын айтқанда заманға, ханға көп-көп наразылық бар. Биз орысларға қарсы урысқанда сол ашлықты, сол әптадалықты, заманға, ханға сол наразылықтарды қорғап қалыуымыз керекпе?

— Исламды қорғаймыз. Исламның шамшырағы Хийуаны қорғаймыз, иним. Ханды қорғаймыз, өзлеримиз тууылып өскен ұллы Хорезм шуқырын қорғаймыз.

— Жооқ, бий аға, өзи аз санлы халыққа бұл келиспейтуғын ис. Ең болмаса халқымыздың күн көриси жақсы болса еди, әне соны қорғасақ бир құп. Қайдан билемиз, орыс патшалығы биз сыяқлы аз санлы халықтарға жақсы нийет пенен киятырған шығар. Хешнәрсеге көзимиз жетпей тұрып, алдынан ұрыс пенен шықпайық.

— Сонда Хийуа ханы менен орыс патшалығының урысқан гамашасына қарап отыра беремиз бе?

— Басқа не илаж? Өзи тиймегенге тас атыу да, биреудің сақпанына салған тасы болыу да бизге дәркар емес, бий аға. Егер хийуалы меҳман кеўлине ауыр алмаса, арыслан жеп қойса да, тұлкинің артына тығылмайық, деп едим.

Асқар бий Ерназардың бир сөзлилизин билер еди, енди әңгимени қанша созса да, қалай жалбарынып, қалай түсіндирсе де хан тапсырмасын оған мақұллата алмаслығына көзи жетти.

— Өзиң бил, иним. Меники тек үажыбаты ийман.

Азанда хийуалы күтә қуўжыңлап, ақшам хешқандай гәп еситпегендей, күтә кемтарлық пенен қысыла-қымтырыла Ерназарға муражат қылды.

— Қәдирли мезбан, кеше жолдан шаршаған екенмен, қатты ұйқы

қысты. Оның үстине Асқар бий менен өз-ара гаплериңизге кесент келтирмейин деп тыныш ұйықтадым. Өз елиңиз де күтә абырай қазанып, шан-шұхрат алған жигит екенсиз. Сол ушын жолда Асқар бийге де туйдырмаған бир жаңалығым бар. Сизди ұллы бас ўәзир өз дәрғахына шақырып жиберди. Мәгар болса, сизге жақсы нийети бар.

Асқар бий бул хабарды жаңа еситип атырғанға мегзеди. Жақсылыққа жорыў керекпе ямаса жаманлыққа ма?

Қалай болса да бас ўәзирдиң шақырығына бармай қалыў мүмкин емес.

— Қашан?

— Бүгин жүрсеңиз, мен ғарипти бахытлы етесиз.

Ерназар үнсиз түргелип, анасына ойласыў ушын ылашыққа кирди де, қасына бир дизерлеп отырып хийўалының өтинишин баян қылды.

— Бас ўәзир шақыртқан екен, қалма, балам, — деди ана ойланбастан. — Бирақ, бир нәрсе есиңде болсын, түлкиниң жүни өзгерсе де, әдети өзгермейди. Және абайла, сени ертип әкететуғын шабарман қасқыр болмасын, қасқыр менен жолдас болғанның таяғы қасынан қалмаўы зәрүр.

Ерназар қонағына келип:

— Қәдирли меҳман, мен сизин еркиниздемен, — деди.

Хийўалы жүдә мүләйимлик пенен рахмет айтып, енди жолға асығыў кереклигин өтинди.

Ат ертлеўге шыққан Ерназар қораға сүйенип баласы менен турған Ғарғабайды көрди.

Ол өзиниң үсти-басы қус түткендей болыўына қарамастап, улын жүдә ықшамлап кийиндирипти.

— Ҳа, Ғарғабай аға, тынышлық па?— деп Ерназар баланың басындағы қара ылақ терисинен қыстырғышланған дегелейин алып айдарынан сыйпалады. — Ҳа, Бердақ, бир жола бет ашар айтқаныңды көрдим бе?

— Көргенсиз, Ерназаржан, — деди Ғарғабай уялшақлық пенен көзлерин сыйпалап, — Билмеймен, жети атамыз еситпеген әрўақ бар, ұсы баламда, Қарап отырып-ақ қосық шығарады. Мектеп көрсе бир нәрсе боларма деген қамдәме. Тап Хийўада оқытқым келеди.

— Хийўада оқытқаның ғой күтә жақсы, тек кеширмең көтерсе.

— Түнде сизиң үйде хийўалы мийман бар деп еситтим. Егер бар тапқанымды сатып-суўып Хийўаға апарсам, жәрдем егермекен дейжақ едим.

Үйден шығып, олардың сөйлесигин тыңлап турған хийўалы:

— Ҳа, күтә қызық адам көринесиз, — деди мысқыллы езиў тартып. —

Кимлигиңизди, балаңыздың қандайлығын үстибасыңыз-ақ көрсетіп тұрыпты. Сендейлердің-әм баласы Хийұаға жайласа берсе...

Ғарғабай менен баласының теңнен қабақ шытып, кеули бузылған кейпине Ерназардың иши ашып жұбатыўға урынды:

— Ғарғабай аға, мен хәзир Хийұаға баратырман, бәлким, медресеге кирип сөйлесип қайтарман.

— Сапарың оң болсын, иним!

— Аўмийин!

Хийұалы түнериңкиреп атына қарай жылысты.

* * *

Ерназар менен шабарманның Хийұаға жеткенше сөйлесиклери, жолдын еки бойындағы хәр қыйлы өеимликлер, дәрья, хаўа райы жөнинен асып түспеди. Қала ортасындағы көп көшениң бәндиргисинде көпирге таласқан малдай бир-бирине жол бериспей әлле нәрсеге таласа үнилип атырған адамларды көрип, шабарман солай бұрылды. Ерназар ат үстинен мойнын созды. Ортада бир өли созылып жатыр. Тұрпаты таныстай түйилип жақынлады. Гөне үргеништен қашып киятырғанда жолығып, арқасында ылашықтай отыны менен Ерназарды таңландырған қарыўлы құл. Иши ғымылдап, жүреги силкингендей болды. Ерназардың жолдасы аты менен адамларды айырып барып даўрық салды:

— Бул кимнин құлы?

Асыққанынан мелле шапанының белбеўин бұўып үлгермей, басындағы сары шалмасының бир ушы арқасына қалқа болып түсип, геўишлери салпылдап киятырған, қаптай семиз бай өлини көре сала жанбасына урды:

— Уай нәлетий-әй! Пәнт бериўин! Халайық, көрдиңизбе, уятсыз құлдын тәсилин? Сатып алғанымда бир ай болған жоқ. Кеше ашыў менен анасын сөккенімде "ұсы азабың ұшын меннен жаманлық күт" деп еди, қылған жаманлығына қара заңғардың? Күшли деп үш құлдың бақасына алғанымды қәйтейин? Әстаўпыралла, құлдын аршылын биринши көриўим.

— Өлиўге бос ўақыт бермеў керек еди-дә! — деди Ерназар.

Бай оны тыңламай, көпшиликтиң арасынан маңлайына құл таңбасы басылған екеўин айырып, семиз қолы менен арқаларынан түйгишледі:

— Қа, найсаплар, ұсының жолына түсип мени зиянда қалдырыў нийетлериниз бар-ә? Қалдырып бопсыз! Жұмыстан кейин аяқ-қолыңыздан кисен айырсам, атамның төли емеспен, аўа, төли емеспен!

— Жүр кеттик, Ерназар, Хийұада бундайларды жийи гезлетесең, — деди

шабарман. — Еситтің ғой, ийесине зиян беріуі ушын өзін-өзі бұйып өлтирген. Аршыл құл екен-дә!

Бұл ұақыя енди ғана Ерназардың жүрегине қанжар болып суғылып, сарай дәрұазасына жеткенше бир аўыз сөйлесиўге деми жетпей қысылып, ұсы өлген құлды тирисинде көрип, сондай он мыңлаған құлды әрман еткенине жанын жеди, өкинди...

Дәрұаза алдында буы ертип келген шабарман "иркиле тұр" деп ишке кирип кетиўден көп ұзамай, онлаған жарақлы нөкер пайда болып, Ерназарды қоршады, Ол апалақлап жән-жағына қаранды. Ертип келген шабарман ҳеш жерде көринбеди, Соның арасында нөкерлердин екеўи оның атын жылаўлады, қалғанлары еки жақлап келип ерден аўдарып алды. Шабарман, әлле қаяқтан сыңғырлатып әкиятырған кисенин Ерназардың қолларына кийгизип болғаннан кейин сұўық демин алып, нөкерлерге масайрап маңлай терин сыпырды.

— Ҳа, найсап, Асқар бийге "арыслан жеп қойса да түлкиниң артына тығылмайық". дегениң есинде шығар... Енди сөйлесемиз. Нөкерлер, зинданға жеткенше бек болыңлар, бұл дала жолбарысын тирилей әкелий, маған аңсатқа түскен жоқ...

5

Ен биринши пайда болған ышқы мұқаббат сезими кеўилде ҳәксерлик пайда етеди. Ҳәксерли көзлерге дұнья ҳешқашан өз қалпинде көринбейди, гә гөззалланады, гә гөнереди.

Гүлзийба Ерназар менен ушырасқанының ақыбети неге әкелетуғынын билмей, дұнья оған биротала гөззалланған киби, жетимликке түскели биринши ирет тыныш ұйықлады. Жүдә жақсы түс көрип оянды.

Түсинде Ерназардың келиншеги өлипти. Адамлар жыласып, Гүлзийба менен Ерназар қол ұсласып, жыласқанлардың үстинен күлисип бир шетте турыпты.

Қөзлерин ашса, Теңел ошаққа отын салып, өшип баратырған қозды алыстырыу ушын үплеп атыр екен.

— Теңел, Ерназар ағаның ҳаялы өлген бе?— деди ол ҳәзир ғана түсине енген ұақыя ырастай түйилип.

— Еситпедим.

Гүлзийба ериниңкиреп түргелди.

Теңел асығып баспақ бағыўға кетти.

Ылашықта жалғыз қалған қыз тула бедениниң аўырғанын енди сезинсе де, түси ырастай түйилип, қоңсысына барып сорап қайтқысы келип тұрды

да, анасының тирисинде айтқан бир нәсиятын еследи. "Қыз бала сырын сақлай билиүйи керек".

Бир күннің ишинде ержетип, еси енип қалған секилли, қоңсыларынан ертеңине де сорамады. Усылайынша өзін басып салдамлылық пенен он күн өткерди. Он күні оған он жылдай болып өтті, бірақ хабар алатұғын Ерназар жоқ. Ақыры шыдамай, "әуелин өзим басладым, өзим даўам етейин" деп, Ерназардың аўылына барып қайтыўға бел байлады. Басқалар көрсе, үйинде өзи болмаса, не дейди. Сылтаў керек. "Ҳа, яша", — деп ол басына келген бир ойға қуўанып ушып түргелди. — Өзи жоқ болса анасы "не қылып жүрсең, қызым" дейди. "Ана сизиң аўыл тоғырақ, сол ушын көшип кележақ едим", деймен. Бұл заманда напақа ушын көшип-қоныў, хешқандай айып емес. Егер ол мениң өтинишимди шынға айландырып, көшип келеғой десе, көшип-ақ бараман. Қайтама жақсы. Жақсы. Оның төбесин көриўге зар болып жүргенше аўылында жасап, күнде көремен, хаялы өлсе, гүл үстине гүл! Жақын жерден мени үйине киргизеди".

Келеси күні аўыл арасында арман-берман шабысқан атлылар-әм көбейди. Бұл Гүлзийбанын кеўлине және де ғұл-ғұла салды. Гилең жас жигитлер әллеқаяқларға кетиўге жыйналысып атырғанға ұсайды. Тезирек Ерназарға көринип, күтетұғынын айтып қалыўы керек.

Епке келгендей сыны дүзий кийимлерин кийди. Айнала оның көзине үйреншикли, күтә әпиўайы болып көринетуғын еди, бүгин жол бойындағы бұршиги түсип үлгермеген жыңғылларға шекем оған ұсынылып тұрған бұўат-бұўат гүл болып, Ерназардың аўылына бас ийип ұзатты. Самал желбиретип гә құлағын гә аўзын басқан тулымшақлары менен ойнап, дийдиленген үйине жетип те қалды. Кириўге келгенде еңсесинен нәмәлим бир салмақ басып, есик алдында гилт тоқтады. Иштен сөйлесик еситилди:

— Ене, мен балаңа Хийўадан хан зергери соққан билезик, жүзик әкел дедим.

— Әкелер, шырағым. Қараша ханның тусында, қатын ердің тусында дейди. Әкелер, бахытлы келиншексең.

— Ене, ырасында да мен сизиң үйге бахыт болып келдимғой-ә?

— Аўа, шырағым.

Гүлзийба ғырра изине айланып кетпекши болып тұрды иштен биреўдің шығып, "тың-тыңлаған кимсең?" деўинен қорқып, тәўекел, жез ший есикти көтерди.

Ана табақ жуўып, қасында бес алты жасар ақлығы Хожаназар қызыл нағыслы зереннен қатық ишип отыр еди. Албырағанынан төрде бөпесин емизип терис қарап жатырған Рабийбини аңғармай тек ананын қолынан

алды. Құмар аналық Гүлзийбаны бұрыннан танытуғын еди, оның сынын дүзеп, орасан сулыұ қыз болғанын көріп, түргеле сала оған төсек салды. Қыз бундай құрмет болады деп ойламаған еди, қысына-қымтырыла төсектің шетине дизесип басып, аманат ғана отырғаннан кейін, терис қарап бир шығанақлаған халында жатырған Рабийбини енди аңғарып, ишинен құуанды. "Палкер дурыс айтыпты, аўырыұ екен!" деп қыялын еситтирип қойыұдан қорқып, қан қызыл ернин қымды. Ана қызының қысыныспаға түскенин сезді:

— Еркін отырабер, қызым, хәзир шай қайнатаман.

Рабийби басын бұрды.

Белинің жиңишкелиги, бет-әлпетинің сүўен жақлылығы, жүзинің қаймағы алынған сүттей жуқалығы, мүшелеринің иләнәзиклиги менен сулыұ көринетуғын келиншек, бир қапталдағы төсекте таўыстай болып отырған Гүлзийбаның толық денелилиги, дөңгелек айға таққәббил бет алмасының қаймағы алынбаған сүттей ақлығы менен оғыры гөззал көринип отырғанын жақтырмай, мұрнын гиржийтти.

— Хәй қыз, нәм-нәхән кемпирге шай қайнаттырғанша, өзиң қайнатып ишсеш!

Гүлзийба үнсіз түргелип даладан бир дәсте отынды сулыұлап пуштарлап әкелді.

От мазлап жанған гезде Мәўлен сары кирди. Оның шырайында әлле нәрсеге тәшиўиш изи бар еди. Ана бир нәрсе деўин күтип бетине телмирди.

— Жеңге, — деди ол отырып үлгермей-ақ, — Билесиз, мен бир сумлық қыла алмайтуғын жигитпен. Бирақ, бир жаман хабар айтыўға хәм өтиниш қылыўға келдим.

— Жаман хабарды бөлисермиз, өтинишинди орынлармыз.

— Асқар бий хәзир Фазылға күш берип, "аға бийдің" жигитлерин жыйнатып атыр. Еситиўимше, орыс патшалығына қарсы, урысқа баратуғын құсайды. Ерназар аға бий қайда десем, Хийўаға бас ўәзир шақыртып кетти, деди. Сол ушын сизге асықтым. Орысларға қарсы урысқа барсам ба екен? Бәлким, Ерназарды үлкен әскер басы қылыўға я хамал берийге шақыртқан шығар. Қолына лийкин тийсе, мени бир хамаллы қылсын, жеңге.

Құмар аналық оның көзлерине қарап отырып күлді.

— Шыным, Құмар жеңге, — деди ол егитилип, — Хамал маған емес-тә, ағайинлерге керек екен. Солардың алдында абырайың болады. "Аға бийдің" ендиги зияпатында дүрреши болып, Ерназардың жек көргенлерин өлгейлиден ураман.

Апа оның дузсыз гәплерине ашығырақ жуўап қайтармақшы еди, өзине хай берди. "Хәр нәрсениң изине бағыў керек".

— Ерназар келеберсин, көрермиз.

Мәўлен сары қайта-қайта миннетдаршылық билдирип үйден шығып кетти.

Ерназар Хийўаға кеткели аўыл арасындағы шаўқымлардан хабарлы ана, әллеқандай күтилмеген хәдийсениң жүз беретүғының сезип, ұлының тезирек қайтыўын асығыслық пенен күтип жүр еди. Мәўленниң Асқар бийдин хәрекеті жөниндегі хабары кеўлин хабартса да, Ерназарға Хийўа ханы хамал берер деп болжаўы, оның да болжаўын тастыйықлады. "Кәне, усыннан Ерназаржаным хан пәрмани менен бас бийлик алып қайтса! Бәрибир, ол хамалдан пайдаланып ханның емес, ата-бабаларының тўўын көтерер еди..."

— Ене, — деди Рабийби оның ойларын бөлип. — Журт дурыс айтысып жүр, балаң усы сапары үлкен бий болып қайтады. Кеше суўға барғанымда Мамыт бийди көрип едим. Ол маған "күйеўиң күшке мисли түйе, әттең ақылсыз түйе, асқынлап, өзине шақ излеймен деп жүрип, басынан айрылатуғын түйе" деди, мен оған "еле көресең, сендейлерди қатарында отырғызбайтуғын хамал алады" дедим.

Келиниң пәмсизлигине иши ашып, қуйқасы жуўлап кеткен ана басқа адамның көзинше сыр бермеў ушын:

— Дурыс айтыпсаң! — деди де, Гүлзийбадан қандай тәғдийир айдап келгенин сорады.

— Апа, үкем екеўимиз сизиң аўылға көшип келиўди әрман етемиз.

Ана жуўап берип үлгермей-ақ, есиктен, басынан бұрын ұзын ақ сақалы көринип Сержанбай кирди. Көп жыллардан бери босағасын атламаған ғарры байдын бул келиси Құмар аналықты күтилмеген тәшиўишке салып, орнынан ушып-ақ тұрды.

Қадди-қәўметі орақтай ийилген ғарры гилең хаяллардың үстине киргени ушын ба, жүдә қуўнақ хәрекетлер менен төсекке шықты да, хал-жағдайдан бұрын:

— Ерназар қайда? — деди.

Бул Гүлзийбанын тили ушын да тұрған сораў еди. Байға ишинен "рахмет" айтып, Құмар аналықтың жуўабын асығып күтті.

— Хийўаға кетип еди.

— Ойласажақ исим бар еди, және бирде келеқояйын, — деп бай түргелиўге мейилленди.

— Бай құрдас, бир өтиниш айтайын ба?

— Өтинбе, бұйыр! — деди бай құұжыңлап.

Мынаў отырған қыз өзимиздің бийбабаның атқосшысы Доспанның қызы, үкеси менен бизің аўылға көшип кележақ.

— Түсиндим, — деди бай оған ақырын айтқызбай. — Мен бул қызды да, үкеси Теңелди де танийман. Жақсы баллар. Мен өз малларымды бағып, булар кисилердің баспақларын бағып жүргенде талай көргенмен. Солайма, Гүлзийба?

— Солай, ата.

— Әне, солай болса, Құмар айтты, тамам, аўылға көшип келиўиңизге арба, өгиз тўе үйдің қасынан қоныс-әм беремен, озса, бир саўын сыйыр-әм берип қояман.

Сержанбай бийперзент еди. Сонша мал-қалы тұрып, жұрт көп қатын алып атырғанда да, ең болмаса тўмаған ҳаялының үстине перзент ушын деп ҳаял алыўға талапланбағаны себепли Құмар аналық оны жас балаларға меҳирли, қайырқом деп ойламаған еди, ҳазир меҳирин көрип құўанғанынан қайта-қайта алғыслап, бай ашып шыққан есиктен алысырақта өкирең қағып жуўырып киятырған Шоңқыны көзи шалды да, оны бийтақатлық пенен күтті: "жақсылық хабар әкиятырғанға усаған".

Шоңқы сол пәти менен келип босағаға сүрине жығылды.

— Келин, Шоңқының аўзын майға толтыр.

Ана Рабийбиниң тосан ҳарекетине шыдамай өзи ушып түргелип, иргедеги қарыннан бир қасық май алып Шоңқыға асатты.

Шоңқы ашкөзлик пенен майды ғылқ еттирип жутса да, қалықлап сөйлей алмай атыр, бирақ келбети аса құўанышлы.

— Сөйле, шырағым!

— Хан Ерназар ағаны зинданға таслатыпты?

Гүлзийбаның шай ишип отырған кесеси шайнекке түсип патпақ-пашақ болды. Рабийби жаңалықты еситпей қалды ма, қыздың аңғөдеклигине көз алартты:

— Ҳәй, тәрбия көрмеген!

Қыз тек бурыштай қызғарғаны болмаса, үндемеді.

Құмар аналық Шоңқының Ерназарға не ушын усыншама қарсылығының төркиниңе ой жеткере алмас еди, олардың балалығы бир аўылда өтти, ҳешқашан таласқанып көрген емес, ҳатте әкелери арасында да есте қаларлық жәнжеллесиў болған жоқ. Неликтен мениң балам жөниндеги жаман хабарды өлгенше құўанып келип айтады?

— Қызықсаң-аў, Шоңқы, деди ол иши жанып тұрса да сабырлылық сақлап. — Бундай хабарды айтыў ушын құўанып жуўырмайды-ғой.

— Қай хабарды қалай билдириўди билмесем қәйтеин, — деп жымыйды Шоңқы.

Ана Гүлзийбанын еле аңы ушып, көзлери аларып қалғанын көрди де, қысынбасын деген ой менен алдынан шайнек-кесениң сынығын жыйнап атырып сөйленди:

— Хан өзи менен тең, өзине бахталасларды ғана зинданға салады, Шоңқы. Ерназаржанымның ханға тең болғаны мақтаныш маған!

Ол шәйнек-кесенин сынығын далаға апаратырып, Шоңқының да ийнинен тартып әкетти.

— Ендй айт! — деп ол далада Шоңқыға буйрық қылды. — Шаўқым салмай әстен сөйле, кимнен еситтиң?

— Ерназарды ертип әкеткен шабарман қайтып келди.

— Қайда ол?

— Асқар бийдің аўылында. Орыс патшалығынан болажақ шабыўылға қарсы нөкер таярлаў ушын жигитлерди жыйнатып атыр.

— Бир өзи ме?

— Хийўадан енапат нөкерлер ертип келипти.

— Сен де оған нөкер боласаң ба?

— Билмесем.

— Шоңқы, бир нәсият берейин, мұдамы есинде сақла. Батыр жығылса сүйейди, қорқақ жығылса хәмме басып кетеди.

— "Аға бийдің" көп жигитлери нөкер болыўға таярланып атыр.

Ана оның менен көп сөйлеспей, қорадағы яўмытыны ийеги менен нұсқады.

— Мен кийингенше ертлеп бер.

— Хийўаға кетесең бе?

— Асқар бийдің аўылына. — Ол үйине кире сала қайта кийниип атырып, — Гүлзийба қызым, — деди жүдә жай паракхатшылық пенен, — Сержанбай ўәдесине опадар киси, Көлик пенен хызметкери барғанша күт.

Гүлзийба бул үйге келгели көз алдында жүз берген хәр қыйлы хәдийселерге, хәр қыйлы адамларға, анаға, Рабийбиге ҳайран болыў менен уяңлаў түргелди.

* * *

Аўылдың шаңлағына қарашор адам топланып, олардың алдында, пәкене бойлы Асқар бий бийик атының ери устинде тикейип, қызғын сөйлеп түр:

— Биз, қарақалпақлар, исламның жер бетиндеги хәўирли ошағы

Хорезмди, ұллы Хийұа ханын жаўдан қорғап қалыўымыз керек. Бул биз ушын ҳұрмет, биз ушын бейиший ис. Кимде-ким кәпирлерге қарсы урыста оқтан ушса, оған дозақ оты қарам, жаны жәннетте болады... Ким қәлемесе, әне анаўлардай болып байланып, Хийұа зинданына айдалады.

Қумар аналық үнсизликте олардан көзин алмай адым-адым киятыр. Бир шетте, аранға қамалған малдай бир топар адам үйрилгеи. Олардың көпшилиги кемпирлер, ғаррылар арасында жигитлер де бар. Бәриниң де қоллары артына қайрылып байланған. Оларды бағып онлаған хийұалы атлы турыпты. Бул ҳәдийсе Қумар аналықты хәм таңландырды хәм қорқытып жүрегин суўлатып атының жүўенин сәл тартыңқырап келе берди. Қызғын сөйлеген Асқар бий Қумар аналықтың арттан келип араласқанын аңғармады. Гүллән дыққатлар, көзлер тек Асқар бийде болғаны ушын басқалар да ескермеди.

— Аға бийимиз— Ерназар қайда? — деди көпшиликтен бир даўыс.

— Халайық, — деп Ерназарды әкеткен хийұалы гәпке араласты, — Уллы ханымыздын сизлерден жасыратуғын сыры жоқ. Қолдаўлы Ерназар усы урысқа барса, ұллы ханымыз оған әскер басылық лаўазымын бермекши еди. Ол кесгеллем қарсы турғаны ушын аяқ-қолына кисен урылып, зинданға гирипдар етилди...

"Урыс" деген сөзден-ақ басларына аўыр мусаллат түскен бай балаларының көпшилигиниң үскини қуйылып, енди урысқа бармай қалыў мүмкин емеслигин түсинип жерге қарасты.

— Уллы хан жасаўылы, Асқар бий, — деп "аға бий" жасаўылларыннан бири Артық атын алдарырақ айдады. — Орыс найзасына көкирек тутыўды "аға бийдиң" мәсләхәти буйырса бир қуп еди...

Асқар бийге жақын тұрған Фазыл қамшысын көтерди;

— Әй, Артық қытай, аға бийдин өзи жоқта, хәтте барда да буйрық беретуғын қазысы мен! Мени тыңлаңлар! Биз, аға бийшилер, ислам күшиклери, ислам диниңдеги аз санлы елимизди өзге диндегилердиң құл қылыўына жол қоймаймыз. Бизиң сүйенишимиз, ғамхорымыз ұллы Хийұа ханын қорғаўға бәршемиз атланамыз!

— Ерназар аға бий бул урысқа қарсы болған ғой.

— Ерназар елдиң тили, гиндиги емес, — деди Фазыл пәтленип. — Оның орысларға қарсы урыстан бас тартыўы пүткил елге қаслығы, елди құллыққа түсирейин дегени. Түсиниңлер, биз хәр қайсымыз өз алдымызға адамбыз. Хәр адам өз диниңиң, өз ханының хызметкери.

Ерназар аға бийдиң ығын алып сөйлеп, оң қолы болып жүрген қазысының гәпи жыйналған "аға бийшилерди" сарсаң қылып ойланыўға

мәжбрледи. Пайыттан пайдаланып Фазыл және пәтленди;

— Елин сүйген жигитлер ойланбасын!

Пиядалардың арасынан орта бойлы, сулыұшық жигит малақайын көтерип, қасындағы бир атлының артына секирип минди де, тышқанның құйрығындай мұртларын бармақлары менен шыйырып тұрып сөйледі:

— Мен атсызбан. Асқар бий ат тауып берсе, ислам ұшын урысқа барыуға таярман!

— Ғам жемеңіз, ат таптырамыз! — дейди хийұалы.

Пиядалардың биразында урысқа барыу ыңғайы анық көринди.

Қумар аналық ұлы Ерназарды ашық құуатлаушыларды таппай хайраны шығып тұр, еди, бир шеттен Зарлықтың дауысы еситилди;

— Халайық, орысларға қарсы урысқа нөкер болсақ, ақылсызлықтың, жөнсізліктің құрбаны боламыз! "Аға бийдің" күшин кемеитип, халық пенен байланысымызды үзип аламыз.

Жыйналғанлар қыбырласып, өз-ара абыржыу пайда болды. Әйне пайытты құры жибермей Қумар аналық сүренледі:

— Азаматлар! Балларым! — Абайсызда шахмақ шаққандай хәммениң нәзери Қумар аналыққа аударылды. — Азаматлар, балларым! — деди және ол еркеклерге тән ғұжыр менен. — Зарлықжан оғыры дурыс айтты. Халыққа баратуғын дәрұазаны жаппаңлар. Ханға хызмет еткеннің тырнағын тас жонады деген раўят бар, абайлаңлар!

Хийұалы шабарман Асқар бийди қамшысы менен түртти:

— Байсыз хаял — басқарыўсыз кеме, тоқтат!

Жаңарақта сөйлеген орта бойлы пияда қайтадан жеделленип, Фазылдың атына ғарғып мингести де:

— Қумар, бийкар айтасыз, — деди қаплығып, — Биз билемиз, ханға хызмет еткен бийлер, әскер басылар, жасауылар, нөкерлер бәрха хәзликте жүрипти. Ханды көрмей, ханға хызмет ете алмай тырнағын тас жонатуғын биздей сорлы халық!

— Хақ гәп! — деди бирқанша дауыс.

Асқар бий дөгерегиндегилерге сыбырланды:

— Қумарды көзден ғайып қылыңлар!

Еки жигит айрылып келип, бири Қумардың атын жетелеп, екіншиси қамшылап көпшиликтен бөліп әкетти.

Аламан қыснаққа тығылған сеңдей соқлығысып, олай-булай абыржыды. Байлаудағылар Қумар аналыққа ырзалық билдирип бақырысты. Оларды қоршаған Хийұалылардан төрт атлы бөлинип келип, хан жасауылының ымы бойынша Зарлықты қамалайжақ еди, ол, тұтыс

бермей Құмар аналықтың изинен шаўып кегти. Генжемурат та көпшиликтен айырылып шығып еди, ярым жолға барғанда атын және изге қайырды. Оған қасақана, Асқар бийдің алдындағы шоқтан үш атлы бөлинді де, Құмар аналыққа тез жетип, тобы менен арқадағы қазақ аўылына бет алды. Хан жасаўылы оларды қўдырса адаўат шығатуғынын билип, жарыса қамшысын көтерди;

— Мине, алдымызда ҳақыйқый ислам нөкерлери қалды. Анаў бөлингенлерге қарамаңлар, олар сизлердің түкиригиңиз. Уллы хан бәршенизди сарпайлайды...

— Жигитлер— деп Генжемурат ортаға ат айдады. — Мен Құмар аналықтың алдында өзимди көрсеткен болмайын деп сөйлемедим ҳәм оған ермедим. Лекин, ҳазирги исимиз сатқынлық!

— Аға бий жоқта бұйырыўшы мен! — деп Фазыл атын қамшылап-қамшылап алға өтти де, сол пәти менен барып Генжемуратқа еки қамшы тартты.

Генжемурат қарсыласып, қызып, бас демей, көз демей қамшы силтеп баслап еди, Фазылдың тәрәпдарлары оны қоршап, бири қолынан қамшысын, екиншиси атының жүўенин жулып алды.

Фазылдың жүреги ҳәўлирий менен кейин бәсип, хийўалы жасаўылдың қасына келди:

— Найсапты гүм қылмай тынбаспан!

Хийўалы қуры қалмады:

— Ойыңыз нағыз аршылдың ойы, қоллап-қуўатлаймыз.

6

Аспан саған да толық көринбесе, оның кеңлигинен, қуяш сағанда толық нұр төкпесе, оның өз ўақтында шығып, батқанынан не қайыр? Бирақ, бұл жақты дүньяның барды, келдисине көнип, өлмес аўқат күн кеширийге үйренгенлер бұлтлы болса да төбесинде аспан барлығына, ысытпасада төбесинде қуяш барлығына шүкирлик әйлейди.

Ушы-қыйырсыз далаға үйренген саҳрайы Ерназар пүткил әлемди жапқан көк-көмбек кең аспанның қәдири, тегис кең даланың шетиндеги қалың қамыслық үстинен лаўлаған қан-қызыл от болып шығып, ал кеште көгалай көк теңиздің үстин гә қызылға, гә сарыға дөндирип бататуғын қуяштың қәдири енди билип атыр.

Оның аспаны зинданның муш сыярлық ғана дөңгелек тесиги. Кең саҳрада мұтқа жарқыраған қуяш биротала көринийден қалды. Бұл халға гириптар бөлғалы неше күн, неше ҳәпте өткенин есаплаўдан да

жаңылысты. Хешким хабарласып хал сорамайды, қыялына оның зинданға тасланғанын тири бенде көрмегендей, пүткіл әлемде хәрекет тоқтап қалғандай. Өй деўге төбесинен үңілген қараўыл күніне үш мезгил нан, сұй береді, намаз пайтын ескертеді.

Ерназардың жанына жеги болып тұрған нәрсе— зинданға түскени ямаса хешкимнің хабар алмағаны ғана емес, не ушын, қандай аўыр жазығы ушын сырттағы адамлар менен тиллестирмей қойылғаны. Жатып ойланады, отырып ойлапады, ұсы ўақытқа шекемги өмир жолын көз алдына қайта-қайта елеслетеді, хәрбір хәрекетине өзінше баха береді, сирә бул дәрежеге сазыўар болғандай гүна ислемен сыяқлы. Бир жола қараўылдан өтинип, не гүнасы ушын тутқын қылғанын сорап еді:

— Билмедим, мәмин— деди ол әстен сыбырланып. — Бирақ, бул зинданның артықмашлығы, тақыйық өлимге буйырылғанлар ушын емес.

Қараўыл буннан артық тилге келмеді.

Усылайынша ызғар сорып, хәрқыйлы қыялларға шүмип жатқан күнлериниң биринде сәскеде, күтилмегенде, ол сыртқа шығарылып, қараўылханаға киргизилди. Күтип отырған түркий ахун оның сақал-шашы өскенлигин, азғанлығын, қоллары кисенлегенлигин көрип, аяды ма ямаса оның еле мойымаған өткир көзлерине төтепки бере алмады ма, биринши болып сәлемлесті. Ерназар оны бирден-ақ танып, қуйқасы жўўлады да, не ушын кишпейиллик етип сәлем бергеннин мәнисин түсинбей, ол ийеги менен нұсқаған орында, арқасына ызғардан уныраўға қараған дийўалға бере отырды.

— Хо-о-ош, Ерназар, бунша азап шеккендей не гүнаң болды?

Түркий ахунның биле тұра не ушын сорағанына Ерназардың ғыжырданы қайнап, көзлериниң қарашығы шатнасада парасат тутты.

— Билмедим.

— Есинде ме, мен сениң түсинди жорығанман. Енди билсем түсинде жалаңаш жүреберетуғыныңның және бир мәниси— өзін басқарған "аға бий" жигитлери алдында ұсы масқарашылығың екен. Оннан тысқары көзлеринди айтпаппан. Құдайтала үлкен көз бергени, оған ылайық жас бергени. Алдын алмасаң, бәрхә жылаў менен өтесең. Инан, анаңның-әм көзлери үлкен, сол ушын да жесир.

— Құдай пешанаға не жазса, сол болса мейли, лекин, жығылғанды тебиў, сиздей уламаға мүнәсип ис емес.

-ақыллысаң, Аммо, ўақтынан бұрын пискен қаўынды ийт жеп кететуғынын ескермегенсен.

Оның тереңирекке үнилип, сөйлесиў иштейин байқап Ерназар басын

көтерди:

— Сиз нени, нәзерде тутып отырсыз?

— Шәрип молланы., Исламның күшин бийкарлап, араб тилине неге қарсы болдыңыз?

— Сиз ана тилиңізге бийхұрмет көринесиз.

Ахун жорта күлмекши еди, келистире алмай сәл қәхәрленди.

— Көп сөз қолыңдағы кисенге гилт болмайды, гилтти соғыўға кирисейик. Сен қайдан тәлим алып, қайда оқыдың?

— Анамнан тәлим алдым, анама оқыдым.

— "Аға бийди" қайта жаңартыўды ким кеңес етти?

— Анам.

— Қандай, бесикте кәмалға келдің?

— Анам салған бесикте кәмалға келдим, Лекин, мен туўылғанда өзбек те, қазақ та, түркмен де, орыста бесик әкелген. Анам бәрине де жаўырнымды тийгизген.

— Орысларға қарсы қол көтермеўди ким үйретти?

— Анам.

— Сонша өжет көринесең. Тап ұсы минезиң ушын басыңа тас жаўса, қайдан күш аласаң?

— Анамнан.

Ахунның жығырданы қайнаса да өзін мәжбүрлеп күлди.

— Тотыдай "анамнан, амамнан" дегеннен басқаны билмейсең, Тыңла. саған бир парызлы ис айтайын. Сен тақылеттеги бир жигит жесир анасын күтә хұрметлейди екен. Бир күни барлық хұрметин аз көрип, анасын Меккеге әкетиўди ойлапты да, төрт аяқлы көликке мингизиўди-әм мүнәсип көрмей, мойнына отырғызып, жолға раўана болыпты. Алдынан бир шайық шығып "жигит қайда жол алдың" депти. Жигит анасын Меккеге алып барагырғанын айтыпты. Сонда шайық "Хәй амый бенде, анаңды Меккеге апарғанша бир ғарры таўып барсең болады ғой" деген екен, сонда баласының мойнында отырған анасы "өйбей, айтөс шайқым, бұл жўўернемек соны билмей жандырды юй" депти. Сен де анаңа бир ғарры таўып некелеттиргениңде, сени бўйтип дарғазап жолға салатуғын тәрбия бермес еди.

Ерназар жемтик көрген аш қасқырдай бирден көтерилип, ахунды өнмени менен басып женшип таслайжақ болып умтылып еди, аяқ қолларындағы кисен сыңғырлап қысып, табжылтпағанына тислерин ғышырлатты, ғышырлатты.

— Өзиңди бас, — деди енди ахун суўыққанлылық пенен. — Уллы

ханымыз қулағы кесик ийттиң үргенин қызық көреді. Сол ушын сениң де қулағыңды кестирмекши еді, мен сақлап қалдым.

— Сулайман патша құстарға салық салғанда, жарғанат салықтан қалыу ушын бир де шымшық, бирде тышқаи болып есаптан өткенбиш. Сизде жарғанатқа тұйысқанлық бар шамасы.

— Аўзың жыланның қордасы екенін сезсем де, қызыу маған минәсип емес. Себеби, сен мұсылмансаң. Мұсылман кешлеу түсинсе де болды. Қарақалпақта "атқа минген соң өзинди, түскен соң атыңды ойла" деген даналық бар. Көріп турман, сен ананның ақылын ат кылып минер екенсен, сонда да оған ғамхорлығын сезилмейди? Анаң хәзир Хийұада. Бир-бириңізге дийдар несиплиги екеўимиздиң сөйлесигимизден ғәрезли. Аммо, билип қой, пил босанып биреўдиң атызын ойранласа, оған пил емес, ийеси айыпкер болады. Сениң ислерин ушын енди анаң тұтылады.

Ерназар түркий ахунның көз-қарасынан, сөйлесіулеринен оның әўеле гәп пенен женип, сон билгенин ислеўге талапланатуғын әдетин түсинди. Қызбады.

— Меннен не билмекшисиз, не бұйырып, не ислетпекшисиз, соны айтыңыз?

— Сен орыслардың тәрәпин тутпақшы екенсең?

— Ханымыздың өзи-әм жасында бир орыстан тәрбия алған.

— Бул оның душпанды өзиниң жарағы менен урыу ушын тәсили.

— Қысқасы мен орысларға қарсы қылыш көтермеймен. Себеби орысларға дослық ата-бабамыздың жолы,

— Егер орыслар Хийұаны басып алып, халқыңды қыйнаса ше?

— Хәзирше ондай болған жоқ.

— Егер анаң келип орысларға қарсы атланысқа бар десе ше?

— Бараман.

— Онда ата-бабаларыңның жолы қайда қалады?

— Анам ата-бабалардың жолына садық.

— Өйтип көкке көтергендей анаң ким өзи?

— Айтқанман, анам бәри! Анам-халқым!

— Сен еркек емессең! — деди ашыұлы ахун қолын бир сермеп. — Мейли, адамгершилик мениң мойнымда қалсын. Уллы ханға айтып, анаң менен тиллестиремен. Билип қой, оннан аржағы өлим.

Ерназар анасын көргенде, оның кеўлин бұзбау ушын өзін беккем тутып, қәдимгисинше кулип ушыраспақшы еді. Зинданға жаңа бұйығып баратырған гезде анасының тас төбеден "Ерназаржан!" дегенин еситкенде бәрин умытып, бОаладай "апа-ай!!" дегенин билмей-ақ қалды. Сыртқа

шығарыламан дегенше өзін бийлеп үлгерди. Анасы хәрқашанғысынша күшли, хүрейи басым ана қалпин сақтап, көзлерине жас алыў былай турсын, хәтте муңаймады.

Бақлаўшы қараўыллар ана менен улының зиндан басында, емес, қудық басында гезлескендей, күтә жай-парахат көрискенине, хеш бириниң көз жас төкпегенине ҳайран қалысты. Ана улының сораўларын күтпей аўылынан дос-яранларынан, перзентлеринен, келиншеги Рабийбиден сәлем айтты... оның кеўлин көтериў ушын ба, ақлығы Хожекениң соңғы шығарған күлкили қылықларынан да сөйлеп берди.

Иши зәрдеге толы ананың көз жас төкпеў мақсетинде баланың күлкили қылықларынан гәп баслағанын түсинип, Ерназар анасы алдында хәрқашанғы әдетинше әңгимесине дыққат қойып баладай аўзы ашылып тыңлады.

— Ерназаржан, жигиттиң гөззаллығы шыдамлылығында, — деп ана улының өсик шашлы басын сыйпалады хәм дизесине жатқарды да мойнын, шашларының арасын қасый баслады.

Зиндан басында ұшырасқанлардың тек жыласыўына көзи үйренип қалғап қос қараўыл олардың мәртлигине ҳайранлықта отыра берипти, бирдеп жанланды:

— Хәй, мүддетиңиз питти!

Қумар аналық қойнынан бир түйиншик шығарып улына ұслатты.

— Мынада тенге бар, Ерназаржан. Зарлық пенен арқадағы қазақ аўылға барып едим, жигитлери ұсыны жыйнап берди. "Заманымыз зиндан заманы болып баратыр, Хийўадағы зиндан қараўыллары менен танысып қойған-әм шеп емес, буны Ерназарға апарсаң, бир илажын табар" десип қалды.

Ерназар түйиншикти ашып, ишинен төрт тенге алды да, босағадағы ийтке сүйек таслағандай қылыш телмирискен қараўыллардың алдына зыңды:

— Алыңлар!?

Қараўыллар екеў болғанына пәнт жеп, мисли аш ийтлердей бир-бирине гижинисе, тенгелерди тарпа басып, хәккедей жән-жағына қарасты да, қалталарына емес қонышларына тықты.

— Тез тарқаңлар, — деди бәдайбат қустумсықлы. — Бизлердиң-әм үстимизде адам бар.

— Мә, олардың пайы, — деп Ерназар және төрт тенге таслады. Қараўллар сүў ұртлағандай болды.

— Ерназаржан — деди ана енди бираз жай-парахатланып. — Жығылсаң

бийиктен жығыл, дейди бабалар. Сени зинданға бұйырған ханның тәнхә өзи екен. Бул-әм бахыт! Тәнхә ханның душпаны болыў ҳәр бендениң қолынан келмейди. Анаў-мынаў нәмәнтай бийлерди ханның шабарманлары-ақ гум қылып кете береді. Саған жасаўыл жиберип айдатыў орнына, алдап шақыртқанының өзи сеннен ханның қорыққаны, балам. Ендиги тәғдийрин тек ханның қолында, бул саған көп нәрсе жүклейди.

— Саған ыразыман, апа.

— Ҳәр ана тек мәрт ұлына, халық сүйген ұлына ырза болады. Есиңде болсып, Ерназаржан, халқы сүйгенди әлем сүйеди.

— Апа, ханды көрдің бе?

— Сенше?

— Еле көргеним жоқ.

Қумар аналық селик-селик күлди.

— Әне қызық. Еле душпаныңды көрмегенсең. Бул ханның саған бетлесиўге шыдамағаны. Ерназаржан, мен ханды пүткиллей басқаша сыпатта көз алдыма келтиретуғын едим. Қуўыршақтай кийинип, қолына тутқан айбалтасын ара-тура төбесинен айналдырып айбат көрсетип отырады екен. Маған "Хәй қатын, балаң Хийўаға кирген жерде бир ақмақ құлдың өз хожасына өшесип, жанықаслық пенен өлгенин көрипти. Ол өйтип өлмесин. Хорезмге пайда келтирип өлсе, бейиший болады, сол ұшын орыс ләшкерине қарсы ұрысқа барсын" деди.

— Болғаны ма?

— Болғаны. Оннан кейин бас уәзир менен бир түркий ахун мени ортаға алып, "балаңды көндир, егерде ұсы сапары орысларға қарсы ұрысқа қатнасса, өле-өлгенинше ҳұрметте боласаң", деди. "Жеңемис", деди.

— Сен не дедиң?

— Мен баламды сизлердин ұрысыңыз ұшын тўмадым, лекин, тиллестирсеңиз өтинишлериңизди жеткеремен, ол ержеткен адам, кеўли нени қалесе қарсы болмайман дедим.

— Дурыс айтыпсаң, апа. "Аға бийшилерден" нөкерликке қосылғанлары көп пе?

— Ҳәр, адамның досты көп болыўы ұшын алды оның өзи дос бола билиўи керек. Сениң басқаларға өламата дос бола билмегениң сезилди.

Ерназар басын төмен алды.

— Бул да өмирдин бир сабағы балам, — деп ана Ерназардың маңлайынан көтерди. — Төмен қарама, ҳеш қашан төмен қарама!

Қараўыллар және жанланып, үсти-үстине қыстастырды. Ерназар

олардың бет-әлпетинен әлле кимнен үрkip турғанын сездi де, түргелиўге ыңғайласып, түйиншикте қалған теңгени қайта түйip анасының қалтасына тықты.

— Маған керек емес апа. Егер аўыстыра алсаң кимге жәрдем бериўди айтайынба?

— Айт.

— Айдос бабаға атқосшы болған Доспанның жетимлерине жәрдем ет. Аты Әпсана Маман бий олардың бабасы Аманлықты атқосшысы қылған хәм халқым деген. Олар тарықса халық тарыққаны.

Ана улының қаранғы зинданда жатып-әм кисилерге жақсылық ойлау менен келешектен гүдер үзбегенине қуўанды.

— Олар аўылға көшип-әм келди.

— Қалай?

— Гүлзийба өтинип еди, Сержанбайға айтып арба әпердим.

Ерназар қуўаныштан ба, қорқыныштан ба, айтарға сөз таппады.

Ана түргелди.

— Хош, шырағым, өкинишли өтишиңди емес, киршиксиз ертеңиңди, өмириңде гезлескен жақсы адамларды еслеп жат.

Түркий ахун жасырынып келип, олардың соңғы сөзлерин тыңлап үлгерген еди. Қумар аналықтың алдынан кеселеп шықты.

— Сизди көрип мениң бир нәрсеге көзим жетти. Ғар қатын ақылғөй болса, ийнесин-әм садақтың оғына айналдырады.

— Тфиў, жүзи қара, — деди де, Қумар аналық хеш жерге қайрылмай дәрўазадан шығып, сол үнсизлиги менен шарбаққа келди-де, асығыс атланды.

Әмиўдәрьядан өткен жерде бир дуркин бенде айдап киятырған Хийўалыларды көрип, жолдың шетине шықты. Бенделер арасынан әллеким сөйленди:

— Қумар, биз Ерназардың тәрептарымыз, өлсекте, орысларға қарсы урыспаймыз!

— Рахмет, халқым— деп Қумар аналық аўзын жыйғанша болмайақ изиректе. Асқар бий менен Хийўа жасаўылы баслаған еки жүздей атлы нөкерди көрип жүреги сүў етти; "Ақыллы басқа ақыллы қоллар табылыўы қыйын болғаны менен, ақылсыз бастың ақылсыз қоллары бәрхә тайын екен. Ғарғыс ұрғанлар, демде-ақ бас қосып үлгерипти-ә".

Асқар бий алыстан даўыслады:

— Ерназар саў-саламатпа?

Ана оның алдына шығып Ерназарды босатыў жөнинде ханға өтиниш

қылыұын соранбақшы болып тұрды да, өзине хай берип "хан бұйырығы менен орыстарға қарсы қан төгиспеге атланғанларға Ерназаржанның өлими бахыт көринер" деди ишинен хәм Асқар бийди еситпегенсип, оның изиндеги жигитлерди танымағансып, жаўлығының шетин тислеуи менен өтип кетти. Генжемұрат жолдасларынан бөлинип ананын изине шаўып жетти де

— Ана, Ерназарға дослығымды ислеримнің жуўмағы менен көрсетемен, — деп изине қайтты.

Құмар аналық оған жуўап бермеди.

Ол аўылға жеткен жерде тикке үйине бармай, алды менен улының тапсырмасын бәржай қылыұ ушын Сержанбайдың үйине қарай қайрылды.

Сержанбайды пүткил аўыл күтә тымырық, ақыл ийеси деп түсинетуғын еди, Сырттан қарағанда оның өзін тұтыұы солай. Биреұ тикке келип бир нәрсе демесе, өзинің хешким менен иси жоқ. Аўылда биреұ балалы болса да, биреұдің баласы өлседе ханпәтир. Аштың да, тоқтың да, тәғдийрине араласпайды. Бирақ пайдасына мүстәқ. Хийұадан салықшы келсе, оны аўылының бийи менен қосып үйінде бир рет тамақ береді де, изинен басқалар ұсап салығымды азайт деп қәтере қылмайды, белгиленген салықты ың-жыңсыз төлеп жибереді. Есигине киси жумсаұ-әм үрдис емес. Илгерирек жыллары бир йошланып, көшеде сандалып жүретуғын көп жетимнің арасынан онлаған жасар Рүзмет деген баланы таңлап үйине әкелип еди. Хәзирги дийханы да, отыншысы да сол. Рүзметти асыранды бала қылайын деген нийети бар деўге ыссыда да, суўықта да аямай жумсайды. Олай ұйғарыұ да қыйын, ол өзін де аямайды. Күни менен өз малын өзи бағады, қораларын, төлелерін өзи тазалайды, оның көбирек исенетуғын, қасынан қалдырмайтуғын бир жолдасы бар. Ол "Басар" атлы нәхән көпегі. Бай байтал минип шықса, Басар мисли құлынындай ерип жүреді. Өзи де күтә қабаған. Байдың үйине түнде түе, күндиз адам жолатпайды. Жайлаўда өзгелердің малларын қасқыр әкетти деген хабар шықса, "Сержанбайдың Басары қасқыр алыпты" деген хабар тез-тез еситиледи. Сол қабаған Басар себепли ме ямаса ырастан да кем сөзли тымырықлығы ушын ба, оның есигін атып қатнас қылатуғын жийени Мәўлен сарыдан басқалар жоқтың қасында.

Сондай тымырық бай өткен сапары Ерназарды не ушын излеп келди? Бир өтиништен-ақ не ушын елжиреп жетим Гүлзийбаны көширип әкелісиўге жәрдем етти?

Бұның бәри анаға жумбақ еди. Оның үлкен отаұы менен киши үйинің қасында пайда болған киширек ылашықтың жақында ғана соғылғанын

көріп, Сержанбайға болған базы жаман көз қарасын. ұмытыўға тырысты. "Қартайғанда кисиниң жүреги әззилейди, жумсарады..."

Басардың шабаланып шығыўынан қорқып, үйден алысырақта тоқтады.

— Хабарласқандай ким бар?

Байдың ҳаялы Улбосын шықты.

— Өзиңнен басқа ким бар?

— Ҳа, мен-әм адамман!

— Байда жұмысым бар еди.

— Бай мал бағып кетти. Рузмат пишен орақта, Гүлзийба дигирманда, Теңел бузаўларды бағып жүр.

Гүлзийбаны шақыр.

Байдың ҳаялы мойынтаўлық қылып, мұрнын гиржийтип изине айланып, отаўының есигин көтере бергенде ылашықтағы дигирман сести тынып, Гүлзийба көринди. Оның Құмар аналықтың көзи шалыўы, мәттал.

— Ана! — деп жуўырып келди де, аттың алдыңғы еки аяғына тусаў болып қушақлады. — Аман қайттыңыз ба? Ерназар аға саўма?

Ана қыздың ҳәрекетине таңланып, ат үстинен басынан сыйпалады.

— Ерназар сәлем айтты, қызым.

— Сәләмат болғай, ана, илайым мәңги жасағай.

Ана қалтасынан теңгелерди шығарып, қызға ұсынды.

— Мине, қызым, Ерназаржан берип жиберди. Үкеңе кийим-кеншек ал.

Гүлзийба теңгелерди қос қоллап алып, кең жазық маңлайына сүйкеп-сүйкеп:

— Ана, — деди ийегин көтерип, — үйиңиздиң жұмысына қолқабыс қылып тұрсам, мәйлиме?

— Жүдә мақұл, қызым. Улбосын! — деп даўыслады ана.

— Гүлзийбаны ара-арасында бизиң үйге де жиберип ал.

Ана қайтыўға ыңғайласып, атының жүўенин тарта бергени:

— Ана, бир нәрсе сорасам мейли ме? — деди қыз.

— Сора.

— Қелиниңиз аўырыў емес пе?

— Мен Хийўаға кеткенде саў еди...

Қыз лал болыўы менен сол кәрада қалды.

Жасы отыздан асқан, оның үстине еки перзентли ұлы Ерназар менен мынаў жас жетим қыз арасында нендей қатнас барлығы жөнинде Құмар аналық ойлап та көрмей, өзінше гүбирлениўи менен кетти.

— Бийшара халқым, қандай ғана жақсы. Жетимлерине дейин Ерназаржанымды түсинеди, жанындай көреді...

Анасы менен ушырасыў Ерناзардың руўхын көтергени соншелли, қайтадан қараңғы орнына түсилседе кеўли қабармады. "Не деген ақыллы анам бар! — деп йошлы гүбирленди. — Я өзи муңаймады, я мени муңайтпады, пүткил ел аты қарақалпақ мениң анам десе арзыйды..."

Оның кеўил йошы ұзаққа бармай зинданнан қайта шығарылды да, кеңлеў бир өжиреге киргизилди. Ол және түркий ахун менен ушырасыўды күтип еди, олай болмады. Жанып кеткен ағаштың өзегиндей қап-қара болып кийинген бес жәллат кирди де, аяқ қолы кисенли Ерназарға айналасын көрсетпей қоршады. Ғырыстай дәпең биреўи бир қапталлап турып Ерназардың шекесине кериле бир шаппат урды. Оның аяқ-қолындағы кисенлерй сыңғырлап, бир қапталына сәл аўып барып қәддин дүзеди. Урған жәллат сарайдағы ен күшли жәллат еди, бир шаппатына жағы тайып кетпейтуғын я жығылмайтуғын адамды кем көрген. Ол халықлаңқырап турып сорады:

— Орысларға қарсы урысқа барасаң ба?

— Яқ.

Жәллат екнши жолдасына ым қағып, Ерназардың екнши шекесине екеўи теңнен урды. Ерназар түби геўленген ағаштай шайқатылып барып және тикленди.

— Ендише?

— Яқ.

Жәллатлардың бесеўи де мушларын Ерназардың көз алдына тутты:

— Сөйле!

Ерназар басын шайқады.

— Хәс сений! — деп гижинди бас жәллат. — Сендай қарыўлы адамнан айырылыў Хорезм ушын уят, болмаса, — Ол мушын Ерназардың еки қасының арасына тақап тұрды да, жолдасларына хәмир етти, — Қолтығынан көтериңлер!

Төрт жәллат төрт тәрепине шығып, биреўи қолындағы кисеннен ұслап тартты, екеўи еки қапталынан сүйеп, төртиншиси арқасынан ийтерип, бастырмалы қараңғы көше менен бир жайға киргизип, әйнегинен сыртқа қараўды бұйырды.

Ерназардың көз алды булдырап, әйнектің аржағында дар ағашында сәлленлеп тұрған еки өлини көрди, екеўин де танысларына мегзетти, бирақ айыра алмады.

— Дар енди сени күтип турыпты, — деди бас жәллат дарды нұсқап. —

Олар зиндандағы бір жансыз орысты құтқарыу мақсетінде еки қарауылды өлтиргени үшін асылды.

Ерназар дардағы екеудің Қаратауда Грушин менен болған жигитлер екенин енди билип, жәллатларға "ладанларәй" деди. Бас жәллат Ерназардың ийегинен көтерип, ала көзлерине үңилди:

— Мынау жаудыр көзлериң өшпестен бұрын айт, яқшы ма, яқ па?

Ол Ерназарды жиберип қасындағыларға көз аларта бір қарады, олар жабылып Ерназарды жән-жақлап тебиуге өтті, өзи тек төбесине ура берди.

Ерназардың мийи ауылжып, ес-түссіз қулады. Оннан соңғы жағында не қылғанын, қайда жатып, қайда тұрғанын, арадан неше күн өткенин билмеди, Сәл есин жыйып жән-жағына қолын сермей, пүткиллей басқа орында жатқанын сезді. Әлле қандай биреуге қолы тийди де, жәллатлар еле аңлып отыр, деген пәм менен оны қос пәнжесине бүрип дийуалға тығып, үстине өңменин атты.

— Ерназар, абайла!

Дауыс бираз таныс түйилип хәлсиз бармақлары менен ириңли көзлерин уқалап ашса да, хештеңени көрмеді.

— Кимсең?

— Мен Грушинмен!

— Грушин! — Ерназар әри таңланып, әри қууанып, қәддин тиклеңкиреп қармаланды да, Грушиннин қолларын ұслап қысты. Ассаламу әлейкум. Сен қашан түстің?

Жалғызлықтан иши түтин толы дүткеш болып жатырған Грушин хә дегеннен-ақ ашылысып, бұл халға қалайынша гирипдар болғанын баян қылды: Ол Қаратаудан хасыл тас мәрмәр, әжже тауып, соларын ханға айтып, имканияты болса қалаңызды қаратауға көшириңиз я сол тас пенен әжжени әкелдириудің жолын тауып қалаңызды қайта құрыуға талапланыңыз деп мәсләхәт етиу мақсетінде киятырғанында, Хийуаға киребергенде, бес-алты атлы қамалап ұслапты да урып-урып есинен тандырып, ұсы зинданға әкелип таслапты. Қасындағы жолдасларына не қылғанын билмейди.

— Бир жаман жери, барлық жазыу-сызыуларымды алыпты! — деди Грушин өкинишли. — Хорезм еллери, жер-сүү байлығы жөнинде, китап жазыу үшін тоглап жүрген ойларым бар еди.

— Саған ханның өзи ұрықсат етпегенбеди?

— Бир түркий ахунды көрип едим, соннан келген бәле,

— Мүмкин.

Төбеден ауқат түсирилди. Ерназар хайран қалып гүбирленди:

Бурынғы зинданда көбинесе аш қоятуғын еди, бұнда...

— Бул өлимге бұйырылғанлар ушын арнаұлы зиндан.

— Сонда?

— Тамағы тоқ қамсемизлер өлимнен қорқақ келеди. Сол ушын бизлерди де семирсин, соң не бұйырсақ та ләббай дсйтуғын болсын, деген үмит пенен тамақты мол береди.

Ерназар денесиниң сырқырап ауырғанына қарамай, мырс-мырс күлди.

Ырастанда, оларға сениң илимиң, мениң қара кушим керек.

Екеуі де кеуилленип, иштей менең үнсиз ауқатланды.

Ыдысларды қайтарып, дем алып бираз жатқаннан кейин өз-ара әнгимеге киристи.

Олар Қаратаўда биринши ушырасқанында бир-бириниң өмир баяны менен танысып үлгермеген еди, енди барлығына имканият тўды.

Грушин Ерназарға ата-анасы барлығын, әкеси қуслар бойынша алым, яғный зоология магистри екенин түсіндирди.

— Тилеке қарсы, мен әкемнің жолынан жүрмедим, — деди әңгимесин үдетип. — Бұған себеп, әкемнин дослары болды, Николай Карелин деген досты да әўеле қуслардың өмирине қызығатуғын адам екен, соң басқа еллерге, олардың тарийхына қызығып Орта Азия еллеринде болған. Хәр келген сапары көз әйнегин сыпырып отырып ұсы жақлар жөнинде көп әпсаналар, әнгимелер айтатуғын еди. Оның әнгимелеринен мени көбирек жексурын Темирләнның Самарқандты, ислам диниңиң ошақлары болған Бухара хәм Хийўа қызықтыратуғын еди. Сөйтип жүргенде әкемнин Бичурин деген досты келип Қытайға ен жақсы жүзимнің тұхымы Қоқандтан, Хорезмнен апарылғанын айтқанда, бул жақларға және хәўесим артты.

— Ол жүзим тұхымлары жөнинде қайдан билген?

— Айтыўы бойынша, буннан мың ярым жылдай бұрын Мухаммед пайғамбардың күйеу баласы Оспан Халифасының елшилери Қытайға барғаны айтылған бир жазыўлардан оқыпты.

— Исенемең, китап өтирик сөйлемесе керек. Ал, өзиң өзбекшени қайдан билдиң?

— Өзимше үйрендим. Қоңсы татар саўдагер бар еди, сол дилмашлыққа үйретиў ушын бир өзбек баласын Ташкенттен әкелген екен, соннан үйрендим.

Ерназар оған недерин билмей аң-таңлықта көп ўақыт үнсиз жатты.

— Енди араб тилин үйрениў ойымда бар.

— Мұсылман болмақшымысаң?

Грушин күлди.

— Қызықсаң, Ерназар. Араб тилин билгенлердің бәрі мұсылман бола бермейді. Араблардың арасында да диніңе қарсылар табылады.

Ерназарға бұндай түсиник исенимсіз түйілсе де, қарсыласыңның орнынан сорауының бағытын өзертті;

— Сен орыстың қайсысаң?

Костромалыман.

— Кострома майда урууларға бөліне ме?

— Бизде— орысларда уруушылық әллекашан сап болған. Кострома мен туылған қаланың аты.

Ерназар өзінің елінің кем билимliliгін бүркегиси келгендей гүрсінді:

— Бизиң жақта илимге жол жоқ.

Грушин үндемеді.

— Ерназар, — деди әллі немірде ол қайтадан жанланып.

— Кеуліңе келмесе, көкейімде пайда болған бір болжауымды айтқым келеді.

— Көкейіңдегі айтылса, екі жаққа да жеңіл.

— Билесең бе, мен сени биринші көргенде-ақ, хәзир де түрі-түсіңнен өзінді тутыу қабилетлеріңнен, сүйек құрылысыңнан әллекандай бір қызық хәдийсе байқағандайман. Шын кеулим сизлерде — қарақалпақларда. Орта Азияның басқа халықтарына қарағанда айырма бар сыяқты, ашығырағы, сизлерде бизге теклес славян қаны бар сыяқты.

Ерназар оның болжауларын бір жағынан марапат тұтса, екінші жағынан, қоңсылас, бір түбірлес түркий тилде сөйлейтуғын халықтардан айырғанына иши ашыңқырағанын бүркеу ұшын мыйық тартты.

— Сени өзиме жақынлатқаным намысыңа тийді ме?— деди Грушин оның қыялын ұғып. — Мен бұның менен қарақалпақ халқы славянлардан айныған бір тийре деуден аұлақпан. Бұл белгі — бабаларымыздың әзелден бір жаға бойлы болып, бір дәрьядан суы ишип, бір қуяштан нәр алғанын, не жайсаң мүшкілдерді бастан тең кеширип, дәуірдин ашы-душшысын бір татысқанының дәрегі болса керек. Есіндеме, Қаратауда сөйлескеніміз. Бир гезде қарақалпақлар орыслардың шығыс шегарасын жаудан қорғаған.

Ерназар әңгімени үзип алмай ұшын, хәзиргі ўақыттағы орыслардың илим-хикмети жөнінде сорау берді.

— Сонғы жыллардағы белгіли жаңалық— арбаны ат я огиз бенен емес, ал пуудың күши менен жүргизийдің әдиси табылды.

— Неўўе?! Арба атсыз, өгизсиз жүре ме сонда?

— Гәптиң өзи сонда-дә— деди Грушин. — Ертеректе Ползунов деген киcи арбаны суўдың күши менен жүргизиўдың әдисин ислеп шыққан еди. Хәзир Черепанов деген ағайинли киcилер пуўдың күши менен жүретуғын арба шығарды, арбасы 900 батпан жүк пенен жылысып кете береди. — Ерназардың үлкен көзлери аларып, кеўли ярый бермей ҳайранлықта отырғанын байқап, бойын тиклеңкиреди.

— Аўа, Ерназар инанабер. Ол арба өгизсиз, атсыз саатына онбес-оналты шақырымға жылысады.

Ерназарға саат деген сөз де жаңалық еди. Грушин оның ўақыт өлшейтуғын әсбап екенин, орыс патшалығында қандай саатлар соғылып атырғанын да түсіндирди.

— Зинданнан шыққан соң саған еки-үш бала ертип жиберсем орысша оқыўға киргиздирип, өзиң айтқан тилсимлерди үйреттиресең бе?

— Өңшен инталы балалар оқытсаң, елиң пүткил Азияның зияратханасына айналады.

— Егер мениң елим пүткил Азияның зияратханасына айналатуғын болса, оларды өзим баслап бараман.

Грушин оның бул тилегин иске асырыў ушын Москвада Петербуртта көп алымлар менен таныстырыўға да ўәде етти. Грушинниң әңгимелери ертекке усап кетсе де өзи менен қаттылыққа көнип жатырған адамның өтирик сөйлеўге бейим емеслигине исенип оның жаналықларына қызыққан үстине қызықты. Орыс патшалары, батырлары жөнинде сораўлар изинен сораўларды жаңбырдай жаўдырды.

Орыслардың сонша көп хәм кәрамат күшке ийе халық екенине қарамастан, оның жекке адамлары хәм базы әскер басылары жөнинде Грушин әңгиме басласа, Ерназарға мисли бир қарақалпақ адамы ҳаққында айтып атырғандай, тәғдийирлерине қызығып тыңлайды...

Зиндан қараўыллары күнине үш мезгил аўқат бергени болмаса, олар менен иси жоқ. Булар да сыртта басқа дүнья барын ұмытқандай ҳештеңе сорамайды.

Грушин Александр Невский ҳаққында узақ сөйлеп оның не ушуын Невский атанғанының мәнисин хәм ақлығы Иван Қалита жөнинде бираз әңгимелер айтты.

Күн артынан күнлер өте берди. Петр, Суворов пенен Кутузов, Пугачев пенен Иван Болотников ҳаққында көп-көп гүрриңлесийлер болды.

Қараңғыда жанған шыра қуяштың орнына жүреди. Өз халқының тарийхын жақсы билетуғын Грушинниң әңгимелери оған әне усындай бир

шыра сыяқланып, қайсы орыс патшасы ямаса әскер басысы хаққында, болмаса халықты жәмлеп патшаға қарсы көтерілис шығарғанлар хаққында әңгиме айтылса, Ерназар олардың хәр бирин өз халқының өтмиштеги атақлы адамлары менен салыстырыўға тырысады. Аты әпсана Маман бийдин ислеринде де Петр I ининң көп ислерин көрди. Буны Грушин де мақуллады.

Уақыт өткен сайын олардың әңгимелери де жалықтырарлық дәрежеге жетип, күни менен үнсизде жатады.

— Грушин, мениң жасымдағы адамды он алты жасар қыз жақсы көриўи мүмкин бе?— деди бир күни.

— Мен үйленбегенмен, сол ушын дурыс жуўап айтыўым қыйын.

Хәр күни әңгимелердинң хәр қыйлы түрлери табылса да, Ерназар Хийўаға айдалып киятырғанында өлип атырған қулды көргенин ұмытқан еди, бир пайытында соны еслеп, сол қул өзин-өзи өлтиргенине қалай қарайтуғының сорады.

— Егер ол, қумырсқалар бириксе арысланды өлтиретуғынына ой жибергенде, өзин-өзи өлтириўдинң ақылсызлық екенин уғар еди.

— Бул заманда қуларды дурыс хәрекетке келтиретуғын ақыллы бас табылыўы да қыйын. Грушин, сен айтқан илим-хикметке ким гузар жол ашыўы мүмкин?

— Патшалар, ханлар ақыллы болыўы тийис.

— Хәзир ондай патша, ондай хан қайерде бар?

— Әдемди өңшең жаманлықтың, әдилсизликтинң кири басып тур, Ерназар. Сол ушын да пүткил дүнья, әдил патша менен хан излеп қозғалысқа түсип атыр. Күн батыстың көп-көп мәмлекетлеринде көтерілислер, төңкерислер бар.

Ерназар үнсиз ойға шүмди; "Кир басқан бул әлемде биз қайда барамыз? Я бирлигимиз болмаса, я бәршеге гәпин тыңлатқандай ағамыз болмаса, я әлемге жайылған илим-хикметимиз болмаса... Оның үстине, кимнің өзгеге айтар арзы болса, ол өзинен әззиниң арзын тыңлай алмайды... Хийўа ханы да, Бухара хәмири де арзы тыңлап, өзгеге қол жаба алмайды, өзлериниң халы қудай менен. Гә орыслардың, гә инглислердинң, гә Иран менен Түркия алдында жорғалаған қоян. Бизлер сыяқлы аз санлы әззи халыққа басқа патшалыққа арзы етпей күш ететуғын патшалық ғана жәрдем ете алады. Ол тек орыс патшалығы. Достың болыўы ушын алды менен өзиң дос бола билиўиң керек. Аты әпсана Маман бий дәўиринен бери я биз дос бола билмегенбиз, я орыс патшасы дослықты бәржай келтире алмаған... Усыннан зинданнан шықсам, орыс елине Бердақ пенен

Теңелди өзім әкетемен. Патшаға бараман. Биз әзелден доспыз. Аты әпсапа Маман бийге берген "Уллы үмит қағазы" ның түп нұсқасын тауып бериўди өтинемен..."

Усы ойлары оны қанасына сыйдырмай, зинданнан ҳәзир-ақ шығып кеткиси келди. Қараўыллардың бири тесиктен басын суғып тұрғанын көзи шалып:

— Хәй ақыллы қараўыл! — деди жүдә қуўанышлы дауыс пенен. — Бизди керек қылыўшылар жоқпа?

— Тирилигиниз, тек түркий ахунға керек қусайды, — деди ол басын ишкерирек суғып. — Ара-тура сол сораиды. Ал изиңизден келип жүрген жанашырларыңыз жөнинде ҳештеңе билмеймен. Бул кәраға ҳешким киргизилмейди. Үстимизден және қараўыллар бар. Бир жаңалық— ҳәзир барлық зиндан адамға толы. Зинданнан қорыққанлардың барлығы ұрысқа кетти.

— Қандай ұрыс? — деди Ерназар.

— Орысларға қарсы. Орынбордың генерал— губернаторы менен ұрыс.

Қараўыл буннан артық сөзге келмей, басын тартып алды да, ушы найзалы балтасын көкирегине басып қушақлауы менен ағаштай қатты.

Әне соңғы ақмақлық— деп Грушин жүдә аўыр гүрсинди — Бизиң төрелеримиздің-әм қудай сүйер қылығы жоқ, Патшамыз да ақмақ. Болмаса усындай ұрыстың не кереги бар? Тек илим-ҳикметке жол ашып отыра берсин.

Ерназар үндемеді.

Зиндан түбинде ұмытылғандай екеўи де сөйлемей, бул ұрыста ким жеңетуғынын гәп қылып та тарыспады, бирақ екеўинде де әлле қандай үмит ушқынлаған сыяқлы еди, хәр қайсысы өз ойын ишинде сақлау менен, әңгимениң бағытын өзлери билген соңғы жаңалықларға, хәр елдің бала оқытыўлары менен үрип әдетлерине аўдарды...

Және бир күни қараўыл олардың сораўысыз-ақ күтилмеген хабар айтты:

— Бенделер! Ұрыс тамам! Хан ләшкери келди, жеңис пенен келди! Орыслардан көп бенде түсирипти!

Жаналық олардың төбесинен тасланған аўыр мусаллат тасына айналды. Қәйткен менен де, бул мусаллат тасын екеўи де зыянсыз көтериўге тырысып бақты.

— Усы зинданнан шығып, елиме өз алдына ханлық алсам Қаратаўдан қала салдырар едим, — деди Ерназар.

— Мен бас қурылысшың болар едим. Сөйтип Қаратаўдың бийик шоққысын пүткил Хорезмнің ҳауа райын алдын ала билетуғын әсбап

құрар едим.

— Мениң анам хақ кеўилден тилеген тилек қабыл болады, дер еди, иншалла мақсетке жетермиз.

Грушин үнсиз ғана мыйығынан күлди...

8

Көптен бери үскини құйылып, жабатуғын бұлттай түнерген Хийўа қаласы бирден ашылысып, көшелерге жан енди. Хәтте зинданда гириптар болғанлардың көбиси азат етилип, айналаға байрам кейпи кирди. Бүгингидей шайқымлы салтанатты Хийўа хешбир наўрыз байрамында басынан кеширмеген сыяқлы. Адамлар ең жақсы липасларын кийип, көшелерди толтырып, кеўилли сейил қылып жүр. Сөйлескенлердің даўыслары бәлент, биреўден-биреў шадлырақ көриниўге тырысады. Саўдагерлер тусынан өткенлерди иркип, сатыўға жайылған затларына қоса Хийўа ханын, оның жаўынгер ләшкерин бир заман мақтайды. Алыўшылардың қалталары алтынға толы тәризли қымбатшылыққа итибарсыз. Жұйылған кийимлер де, қолдан хәрқыйлы бояў араластырылып тоқылған бөз де усланғандики Әлле қандай байлық бардамлылық, ўақты хошлық. Дийўаналар да, тиленшилер де кеўилли. Қуўырдақханалардың алдында шоқланысып тұратуғын жетимлер бири бири менен секирип ойнасып қуўырдақшылар таслаған күйик кеспелерге тойынып, аўызлары қап қара күйе болып жүрипти. Сықмар байларда-әм реҳим оянып, қол жайған соқырлардың тусларында қалталарын тинтинип, хәтте асық табылса да берип кетип атыр.

Саўда дәлдалшыларының аўзынан шығатуғыны бир қыйлы сөзлер.

"— Уллы Хорезмнин шан-шәўкети ушын...", Уллы ханымыздың мәртебеси ушын..." "Уллы Хорезм ләшкериниң күш-қуўаты ушын", "мұсылманлар көбейиўи ушын..."

Қаланың сыртында көп атлы нөкер асыр салып ойын қурып жүрипти.

Бул қуўанышларға тийкар болған ўақия — Хийўа ләшкериниң жеңиси еди. Олар Оренбург генерал-губернаторының жол билмеўинен жақсы пайдаланды-да Үстиртте аңлып жатып қырғынға ушыратты. Орыс ләшкери шегиниўге мәжбүр болды.

Әлемге күшли деп даңқы шыққан орыс ләшкериниң кишкене бир тобын жеңгени ушын-ақ, хан пүткил Хорезмде салтанатлы байрам дағазалады, байрамды наўрыз байрамына қосып өткерий ушын алыс-жуўыққа атлылар жоллады.

Бүинги салтанаттың бәри соныки. Жән-жаққа топ-топ ылақшылар,

пал'анлар, келип атыр. Себеп пенен саўдагерлер-әм көбейди. Афганистанлы, иранлы, ҳиндлер ҳәм түрклер қалаға әдеўир өзгерис киргизди. Той салтанаты гүллән жерде қызғын.

Түркий ахуннын "көз ашық" лығы себепли Оренбург генерал губернаторының атланысының алдын алғанына қу'анышлы хан, тойдың сәренжамлығын бас ўәзир менен екеўине тапсырды.

Түркий ахунның ақыл-ху'шын ийелеген бас ўазыйпа— хан пәрманы менен белгиленген тойдың қалай өтиўи емес — Грушинди, Ерназар пал'анды қашан ҳәм қәйтип жазалатыў. Ол буны биринши күни-ақ ханның есине салды.

— Ҳәзиринше адамлардың кейпи бузылмасын, — деди хан. — Той тарқаған сон қалай мәсләхат берсеңиз, солай жазалаймыз.

— Мениңше сол екиўин қаланың арқа дәрўазасына асыў керек.

— Дурыс— деп мақұллады бас ўәзир— Кәраматлы ахунның айтыўы бойынша Хорезмнің бас жаўы сол дәрўаза таманнан келеди, душпанлар көрсин ҳәм күйсин.

Хан көзлерин перделеп мақұллап бас ийзеди.

Той салтанаты басланды...

Хан барлық жарыстың ишинде гүрести жақсы көрер еди, гүрес майданына қурылған шардәресине барғанынан қозғалмай, гүрести тамаша қылып отыр. Гүрестиң екінши күни ханның қабағы жабылды; Усынша даңқлы ғой берип, сонша салтанат қурып, орыс ләшкерин жеңгенин әлемге жәрия қылыў ушын жүдә ұзақ елатларға, ханлықларға хабар жиберип, қонақлар алдында Хорезмнің байлығын көрсетиў ушын ҳәмме нәрсени ағыл-тегил қылса да меҳманларға ең атақлы билгир жигитлерден хызметке қойса да, гүрес пайытында Сарайдың қоңыраўлы пал'анларынан бас байраққа илингени болмады. Қайтама, биразлар күшли қолларға төтепки бере алмай, гүрес майданында жан тәслим етти. Көпшилиги майрылды.

Хан намыстан қанасына сыймай исинип, арнаўлы шардәресинен түсип, орыс ләшкерине қыйрата соққы берген көп бийлер менен әскер басылар отырған топарға келди. Олардың өрре-өрре тикейип, даўыл менен қыйсайған бир қыйтақ бийдайдай жапырыла бас ийгенине сыртлай мәзи-майрамлылық кейип тутқаны менен, бети қалқыңқыраған еди, ҳәмме қорқып тур. Бирақ ол бирден ишки зәрдесин туйдырмаўға тырысып, көзлерин күлимлете ойнақшытып бәрше бийлер, әскер басылар менен бирим-бирим қол алысты.

Асқар бий өзиниң қақ жыңғылдай бармақларының ханның пахтадай

жумсақ бармақларына тийгенине масайрап, бірақ, оны пүткіл қарақалпақ елаты көрмегенине ишинен қынжылсада, өз қолын өзі теберик қылып, хан қолына тийген бармақларынан май ағып баратырғандай аұзына алма-гезек алып, сүиді. Сорыды. Бұл мәртебесине гүә излеп, кимнің болма да қарап тұрғанын көріу үшін көз астынан сығаланып еди, қапталындағы хийуалы бийди көзи шалып сыбырланды:

— Қандай бахытлымыз!

— Неге? — деди ол әстен.

Уллы ханның кәраматлы пәк қоллары биз мөминнің гүналы қолларына тийди.

— Асқынлама, қарақалпақ! — деди хийуалы бий сыбырлап. — Кәраматлы пәк қоллар көзди ашып-жумғанша геллеңди қағып түсиуи де таажип емес!

Ханға бүйтип тил тийгизетуғын хийуалы бийди көрмеген Асқар бийдің жүрегі сұулап, абайсызда биреу еңсесине қойып салғандай пәти қайтып, жым болды сөйтсе де кеули тоқ. "Мен бахытлыман! — деди ишинен, — бұл оңбаған айта береді, шексиз бахытлыман! Ханның қолына қолын тийгизиу түүе, сарайға кире алмай неше қарақалпақ өлип кетип атыр. Мен-ше? О-о, маңлайы қара хийуалы, жөниңе тур. Мен сени ханға айтпай-ақ қояйын. Ондай қатын минезлилик менде жоқ. Билесең, ханның қолынан өлиу-әм бахыт! Илая ханның мәртабеси аса бергей".

— Қәўми-ғардашлар! — деди хан жүдә толықсып. — Орыс ләшкерин жеңип исламның, Уллы Хорезмнің данқын көтерген сиздей мәртлерге мәңгий шан-шарафлар болсын! Устиңизге мәңгилик құда нұры жаўсын! Аўмийин!

— Аўмийин, аўмийин!!!

Хәтте, самал да "аўмийин" деп гүўлегендей болды.

— Хорезм шуқыры әзелден ислам нұры менен сұўғарылған, — деп хан гәпин даўамлады, — Ғайры динде от хәўири болса, исламда қуяш хәўири бар. От жанады, өшеді. Суу қуйсаң биротала тамам болады. Қуяш нұры пүткіл әлемге жайылады, пүткіл әлемди жақтыртады, керек болса пүткіл әлемди өртеп-әм жибереді. Буған ийманым кәмел,.. иншоолла! — Хан хәр сөзине мәни берип аса йошлы хәсер менен сөйлесе де, орыс ләшкери хәзирше жеңилгени менен қай-ўақ бир ўақ күш топлап өш алмай қоймайтуғынын ишинен биледи. Сонлықтан ба, даўыс толқыннан әзилиги, ертеңги исенимсизлиги байқалып тур. Ханның көленкесиндей ерип жүрген түркий ахун оның ишки сырын ұқты да, "уллы ханымыз, өзиңизди басыңыз, батыл сөйлеңиз" дегендей шалғайынан тартып қойды. Хан өзи менен өзи

болып, оған қарамай қолын қағып жиберди.

Ахун хәккедей жән-жағына қаранып, ханды қорғап жүрген балталы жаллатларға "бәсиң" деген ишарат билдирди.

— Кәраматлы Хорезмнин сүтинлери, — деди хан және муражат даўысы менен. — Сизлерден жасыратуғын сырым жоқ, барлық исим айнадай. Көрип атырсызлар, палұанларымыз абырай әпермеді. Егер ұсыннан бас байрақ алалмасақ ұллы орыс патшалығының күшін тас-талқан қылған ұллы Хорезмнің күшіне басқалар исенбейді. Ойланыңлар, қарамағыңызда қандай күшли палұан болса, аты-хаўазасын хәзир-айтыңлар. Қайерде жүрсе де алдырамыз, Гүресте бас байрақ алмау — пүткіл Хорезм ұшын өлим! Ертең гүрестің соңғы күні.

Ханның өзі келип, өзі муражат қылыұы тыңлаұшыларда бир қыйлы сезим оятып, хәрким ойланыұға мәжбүр болды.

Асқар бий желкесин қасып-қасып, бирден көпшиликти айырып алға өтті де, ханға қол қаұсырды:

— Ұллы ханымыз тойға мениң арбамды айдап келген Нурлыбек исимли бир палұаным бар. Өзиңизден пәрман болса, зинданда жатқан Ерназар исимли және бир палұанымыз бар.

— Ертеңге екеұи-әм тайын етилсин! — деди хан ойланбастан...

* * *

...Келеси күні хан бұйрығы менен палұан кийимлерин кийгизгенлердің арасында Нурлыбек пенен Ерназар да пайда болды, Олар басқалардан өзгеше тұлғалы болмағаны менен, тамашагөйлердің дыққатынан онша шетте де емес Ерназардың сақал-мурты пардозланып, шашы алдырылып үлгерген еді. Жұртшылық оның сүбе қабырғалылығына, арыслан көкирек依лигине, хәтте желкесинде жалы барлығына қарап исенсе де, арықлығынан қәўипленеді.

Ол зинданнан кеше шыққанға ұсамайды, әлле нәрсеге исенимли, кеўилли. Неликтенде Гүлзийбаның "палұаным" дегени есине түсип, алдындағы Нурлыбек пенен Гүлзийба көз алдына елеследі. Қыздың сұйдан шыққандағы поррықтай ақ денеси... Ерназардың тула бедени дир-дир етип бир силкинди.

Нурлыбек оған қарағанда анағұрлым дуғыжым еді, бәршенин үмити тек сонда.

— Нурлыбек, — деп сыбырлады Ерназар. — Ұсыннан жеңсең, бир нәрсе айтаман. Қуұанышлы. Бахыт. Қыз.

Нурлыбек қуұжыңлап салаберди:

— Ким еди, аға?

— Аты Гүлзийба, жүдә сулыұ қыз, сени сүйеди.

— Ха, көргенмен. Гүлзийба ушын дұнъянын төрт бурышын гезсе де арзыйды.

— Илайым жыққайсаң!

— Аўмийин!

Ортаға иранлы палўан шығып, құрға жолбарыс қараслар менен нәзер таслап. арман-берман гезип жүрипти. Ол орта бойлыдан келген, пүткил денеси қорғасыннан құйылғандай нық. Сарай палўанлары киби аяқ-қолларында қоңыраұ тағылмаса да, бұлшық етлери шертилип, жүрис салтанаты менен-ақ хәмменин дыққатын өзине аўдарды. Жаршы оның жаўырыны жерге тиймеген палўан екенин, тойдың бастан ақырына бириншиликти алып киятырғанын дағазалады. Жұрттың жүреги сұўлап, хорезмли палўанлар отырған тәрепке қарап еди, билегин сыбанып түргелген Нұрлыбекти көрип, тек қарақалпақлар емес, пүткил хийўалылар оның тилегинде. Нұрлыбектиң атын күтә сұўық жәриялады. Хан өзинен сәл алысырақта отырған Асқар бийди ийеги менен нұсқап қасына шақырды. Нұрлыбектиң шығысы жөнинде сорап алып, басын өкиншили шайқады, бирақ пәлен-төлен демеди.

Күтә тәжирийбели иран палўаны хә дегеннен-ақ Нұрлыбекке хәр қыйлы хилелер қылып, оның көп гүресип жүрмеген палўан екенин сизди ме, әўелги пәттегигсиндей қашпай, бир пайытында мойнынан ұслап басын қолтығына тығып алып табылжытпай, бир майдан қысып турды да, бирден жиберди, Нұрлыбек жерге сылқ етти. Ерназар Нұрлыбеккө не болғанын билип, жуўырып барды да, ийранлыны бир тўйди. Иран палўанына ғәзебеги оянған тамашагөйлердің төбелеси көтерилип кетпеўи ушын құрды бақлап тұрған пашшаплардан онлағаны ала өтип, төртеўи, Нұрлыбектиң өли денесин көтерип ортадан әкетти, қалғанлары Ерназарды қоршалап сыртқа тартты. Иран палўаны Ерназардың бир мушына исинип, аш жолбарыстай көз алартып изинен қарап тур.

— Пашшаплар. Нұрлбектин қаны ушын, киндик қаным тамған Хорезм ушын урықсат бериндер! — деп Ерназар жалбарынып баратыр еди оның даўысы ханға еситилди.

— Бул ким?— деди ол таңланып.

— Уллы ханымыз зиндандағы Ерназар палўан ұсы болады, — деди Асқар бий.

— Өзи жүдә арық ғой, өлип қалса хешким күлмей ме? Устазы бармеди?

— Устазы қазақ палўаны еди.

— Көп қазақ палұанлары орыстан ұстаз тутатуғыны мәлим— деди бас ұәзир.

— Мейли, өз обалы өзине, — деди хан бас ұәзирине— Бул құрымсақ-әм әжелине асығып тұрған шығар, салыңлар иранлыға!

Жаршы жылдам құрды бир айналып Ерназардың атын дағазалады.

Өшигип тұрған иранлы аяқларын бұрынғыдан да салмақлы көтерип талтаңлауы менен, жүнлес, темир түсли билеклерин сыбанып, аппақ тислерин көрсете тисленип Ерназарға қарсы жүрис етти. Ерназар оның теңейинде жүдә нәренжан еди. Нұрлыбектин өлгенин көргенлер оннан сирә бийдәме.

Ерназар иранлының Нұрлыбек пенен гүресинде тәсиллерин бақлап отырған еди, оған тұтыұ бермеді. Я аяныштан ба я ұатанласына сүйиспеншиликтен бе, тамашагөйлер толайымы менен Ерназардың тәрепинде. Оның шаққанлық етип иранлының бирнеше тарпыұынан аман шыққанына ханның дөгерегиндегилер-әм йошланып, Ерназардың жеңисине тилек тилести. Хәтте, ханның "бас, Ерназаржан!" дегени де еситилди.

Палұанлар теке тиресин қылып кешке шекем алысты, жығыса алмады. Ымырт жабылғаида хан жаршыларды шақыртып, гүрес және бир күн даұам ететуғының дағазалатты.

Бул хабардан соң пүткил қала халқы гүрес майданына ығылып, тамашагөйлер түни менен тарқаспады.

Хийұада тап ұсы ақшамдағыдай болыл "қарақалпақ" "Ерназар" сөзлери тиллерде үзликсиз көп жаңғырған емес. Үлкеннің де, кишинің де, хийұалының да, қарақалпақтың да пүткил Хорезм шуқырынан жыйналған барлық тамашагөйлердің тилеги Ерназардың жеңиси. Сол күнги таңнамазының азанына да Ерназардың аты қосылып айгылғдндай туйылды дуйым жұртқа.

Сәскеде гүрес қайтадан даұам еттирилди. Палұанлардың шаршағаны мәлим болып тұрса да, хәрекетлери жеделли. Иранлы кеше өзине исенимли еди, бүгин әдеұир-ақ басылған, қәтте қорқыңқырап хәрекет етип жүрипти. Ерназар бүгин бираз өзгерген, кешегидей күйинип шырппа-шырп асыла бермейди, жүдә ғайбар салмақ пенен ұмтылып, гейде алыстан-ақ ыңырсып жанбас урады. Ол гүңренип жанбас ұрған сайын тамашагөйлер қосыла шұұласып "ха Ерназар, ха қарақалпақ" десип ыңырсыды.

Күн түсликке тирелген мәхәлде екеұи-әм сұұға шомылғандай болды да көзлерине тер құйылып, алма гезек сүрнигисиұлерге қарады. Бир ұақытта хешкимге елеспесиз бир пайытын таұып Ерназардың "хап!" деп бир

ғайбарланғаны мәттал, жұрт иранлының аяғы жерден көтерілип, Ерназардың қушағында баратырғанын көрди.

Ерназар сол пәти менен кем-кем екшеп иранлыны көкирегине көтерди де, ханның шардәресиниң алдына апарып шүй төбесинен таслады. Иранлы қазықтай қадалып барып қақ арқасынан түсти.

Тамашагөйлер қуұаныштан "Яша Ерназар!" десип шүй ете қалды. Биразлардың бетлерин қуұаныш көз жаслары жуұды хатте ханның да көзлеринен қуұаныш жасы мөлт етти.

Асқар бий баладай ойнақшып, ийнинен сеңсен постының шешти де, үстинен пұы, бурқырап тұрған Ерназарға жапты. Ол маңлайының терин жүнлес билеклери менен алма-гезек сыпырып, Асқар бийдин тар тоның ийнине илдириүйи менен ханның алдына ийилди.

— Бийлик шапаны! — деп сүренледі хан.

Бас ўәзир ушын түргелди де, Ерназарға қызыл мәрели шапан әкелип жапты.

— Ха, палўан қарақалпақ! — деди хан Ерназардың атын умытып. — Көзлериң ала екен, саған "Алакөз палўан" деген лақап бермен. Алакөз, ұллы Хийўаның даңқын көтергениң ушын бүгиннен баслап өз уруўына бийсең!

— Құллық, ұллыханымыз, — деп Ерназар қол қаўсырды:

— Сизден киширек бир өтинишим бар?

— Айтыңыз.

Бийликтің орнына мениң менен зинданда дуз дәмек болған Грушин исимли орысқа азатлық бериңиз.

Кеўли тасып тұрған хан ойланбастан:

— Азат етилсин! — деди.

Буйрықтың алдын алып үлгере алмай бас ўәзир менен ахун тек еринлерин тиследі, бәри бир ахун парасат туталмады:

— Ұллы ханымыз, оларды жұртқа көз қылып өлтириўше?..

Тула бойын жеңис мақтанышы бийлеген хан оны еситпей "тыныш! Арман тур" деген мәниде қол сермеди хәм Алакөзге берген ўәдесин шаймалай алмай еки жәлледқа ийегин көтерип, буйрықты орынлаўға ишарат билдирди.

Ортада Сержан бай пайда болып ханның алдына келип ийилип маңлайы менен үш рет жер сыйпады:

— Ұллы ханымыз, ұллы ханымыз, Сизиң қүсни-қәўметиңизди мендей пийперзент құлыңызға дийдар несип еттирген палўан Алакөзге сизиң атыңыздан тон жабыўға ижазат бергейсиз?

Хан оның тилегін қабыл еткенін билдирип үнсіз бас иізеді. Сержан бай еле хеш ийінге тартылмаған кең сеңсен постын әкеліп Ерназардың ийініне жапты:

— Мине, Ерназаржан, сен ұшын үш сыйырдың пулына алғанман. Зинданда жатырғаныңда апарып бермекші едим. Тоздырмақ несип етсин.

Пүткіл ауылына сықмар Көрінетуғын байдың сақыйлығы, бул іске гүә бәрше қарақалпақтар менен Ерназарды да таң қалдырды.

Сержанбайдың артынан жүдә пәкизе кийінген Теңел көрінді, ол жуырып келе сала қалтасынан аққа қызыл жипектен нағыс ойылған орамал шығарып ұсынды.

— Ерназар аға, әжапам беріп жиберді.

— Рахмет, — деди де, Ерназар оның басынан сыйпалады. Баланын Ерназарға не инам еткенін аңғармай қалған бай оны шақырып атлардың басынан шықпауды тапсырды да, толып-тасып тұрған Ерназарға және бір күліп қарап қойды.

Бас үәзир менен ахун Ерназарға кимнің не инам қылып не десіп атырғаны менен иси болмай, бир-бирине көз астыларынан қарасып әлле нәрселерді ымласты.

— Уллы ханымыз, — деди бас үәзир. — Енді пүткіл Хорезм бул палұанды сиз қойған ат пенен Алакөз дейтуғыны даўсыз, Аммо, Алакөз палұан сизиң ағла хұрметиңізге қайшы келип, орыстар менен урысып, жеңіп, салтанат құрып атырған пайтыңызда не ұшын бир орысты азат қылыўды сорады, Бәлким, ол орыста мұсылманлық бир қәсийет бардур, датханаға келип тәрийплеп берсин.

— Ҳа, мейли! — деп хан түргелді.

Басқа елдерден шақыртылған хұрметли қонақтарының ортасында тасып, салтанат пенен кетіп баратырған ханның изінен қарап лалы шығып ойланып тұрған түркий ахунды бас үәзийр түртті.

— Меҳманлар менен қосып әкетпегеніне өкпелемеңіз, екеўиміз изирегінен барамыз.

— Ооо, бас үәзир! — деди ахунның үскини құйылып. — Өкинишли. Жансыз Грушин Хорезмнің барлық бийноқияснн ядында билип кететуғын болды, ядында!

Бас үәзирдин аяқтарын ат басқандай бирден сескенді.

— Уллы хан бул жағына ой жибермесе, не қыламыз?

— Уллы Хорезм ұшын қашанғы мен күйіп писемен?..

Қандай дәрежеде күйіп-писсе де, ап-ансат көз жас төгіп сөйлесе де, хәккедей айналасынан көз алмайтуғын ахун адамлардан шетірек тұрған

Шәрип молланы бир бармағы менен шақырды.

Түйениң боталағындай гәүмис Шәрип молла орақтай иймек мурнын бир тартып, селдир жийрен сақалын сыйпалауы менен үлкен геүдесине хеш жараспайтуғын шақшадай басын ишке тартыңқырап, мисли қара сабақтай көзлерин қыпылықлатып-қыпылықлатып, ұры тазы киби қыйпақлап қасына барды.

— Әй, молла, огиздің күши питкенге, өгиздин ақылы питеди деген гәп бар қарақалпақларда. Сол Алакөз пал’анға тийисли ме жоқ па?

— Бахаңыз дәл келеди, ахунымыз, — деди молла. — Абайладыңызба, Алакөз түси сұйық жыланға мегзейди. Кимде ким далада тоңып жатқан жыланды аяп жыллы жерге әкелсе ол алды менен соны шағады.

Бас үәзийр Шәрип молланын кишкене басынан таң қаларлық ақыл шыққанына таңланып, және нендей мазалы гәпи бар екен деген сораұ нәзери менен телирди.

— Бизде мынадай еки даналық бар, айтып кетейин, — деди молла. — Атқа алтын ер салсаң да сол жүриси. Шошқаның азыұын қағып, қулағын кессең де баяғы шошқа. Алакөзге бийлик түе, алтын тахтқа отырғыз, сол өгиз Алакөз. Егер қарақалпақтан ақыллы жигит керек болса Фазылды дыққат тұта билиңиз.

Тойға келген аұылласлары менен сәлемлесип болып киятырған Алакөзди молланың көзи шалып:

— Кешириңиз, ұллы бас үәзир, кәраматлы ахун, — деди де, бир қырынлауы менен өз топарына қарай жылысты.

Ахун бас үәзирге сыбырлады:

— Хан алдына барғанда кешеги ұрыста ерлик көрсеткен Фазылға бийлик сораұ керек.

— Есимде.

— Ға, бәрәкелла! — Ол Ерназардың жақынлағанын көріп бас үәзирдин аяқларындағы гүлмыйықлы сары геүйшлерин мақтауға өтип, даұысын көтерди. — Наятый жақсы геүйшлер тапқансыз. Бундай геүйшлерди ұллы ханымыз еле кийген жоқ. — Ахун алақаны менен бас үәзирдин геүйшлерин сыпырды. Ол өз нәұбетине ахуннын арқасының шаңын қақты.

Ерназар ишинен: "ешек-ешекти қарызға қасыйды" деген ұсы дә деп, бирақ елестирмеген болып қасына келип түр еди. Бас үәзир бир қолы менен оның белбеуінен ұслады.

— Хорезмнің бахты ушын қандай күшлисиз! — Ерназардың тонының ийнинде шаң болмаса да бармақлары менен шертип-шертип жиберди. — Алакөз, сиз неге сөнша өжетсиз? Сол орыстан не қайыр сақаұат табаман

дейсиз?

— Егер, сизлер де Грушин менен тиллесеңиз, көз ушында жанған бир шырақ көресиз. Ооох... Пүткил Хорезм сол шыраққа бет алса еди...

— Алакөз, өте қыялпазсыз, — деди бас ұәзир жуўасып. — Жасыңызда ертек тыңламағансыз ба? Анаңызды жүдә дилўар ҳаял дейди, талай ертек айтып берген шығар. Ертеклерде көз ушындағы жақтыға бараман дегенлер тисин қайрап отырған жалмаўыз кемпирге тап бола береді.

— Алакөз, басыңызға қонған мәртебеден надұрыс пайдаландыңыз, — деди ахун жүдә парасатлы кейипте. Оның бет-әпшеринен Ерназар менен бурын мәлеллескениниң ушқының-әм табыў мүмкин емес. Керисинше қайырқомлық көринип турыпты, — Қаранғыда қалсаң да қоңсы-қобалар менен, ағайин-туўғанлар менен болыўдан артық нәрсе барма? Жоқ! Қоңсыны геўлемей кереклигин, орыс тұтымы бәрше мұсылманлар ушын қыс екенін меннен-әм жақсы түсинесиз. Анаңыз түсинеди.

— Қыстың изинен бәрхә бәхәр келеди, — деди Ерназар.

Датханаға келгеннен кейин олар Ерназардың күтип отырыўын ескертседе, көп есиклердиң бирейине сүңгип кеткенинен қайтып көринбеди. Ерназар сол отырыстан аўыр жатарға шекем күтти, ҳешким хабарын алмады. Ақыры шыдамай кетиўге ыңғайланып тикейе бергени, әллеқайсы тесиктен:

— Алакөз, күтиңиз, хан келеди, — деди бир даўыс.

Ерназар қайта отырды.

Әлленемпрде уйқы қыстап басын дийўалға тиреп буйынып еди, және таныс даўыс еситилди.

— Уйықламаңыз, ханның қәхәрін келтиресиз.

Ол қәддин тиклеп және күтти.

Сирә келер хан жоқ. Сәл буйығыўға қараса болды, сол даўыс хан аты менен және оятады. Әләмә-жуўалық пенен таң атырды. Хан дәрғахына ұллы сәскеде шақыртылды.

Тахттағы хан онша қатал көринбеди, бирақ қасында қуўыршақтай болып кийинип отырған он алты— он жети жасар улының. түси күтә суўық еди. Ерназар оның көз қарасынан қәўиплениңкиреп, хан тахтынан пәстеги сыпада қос ағаштай қатып тикейип тұрған бас ұәзир менен ахунға онша қарамастан ханға хәм улына қол қайсырды.

— Ҳа, Алакөз палўан, кейпиятлар қалай? Шаршамадыңба?

Ханның даўысынан кеўиллилик пенен меҳир сезип, Ерназар және ийилди.

— Кәне, Алакөз шыныңды айт, — деди хан жадыраған гүс пенен. — Сен

не ушын аўылыңның молласын азапладың? Мұсылманлыққа қайшы келип, не ушын намаздың көп сөзлерин қарақалпақшалаўға мәжбүрледиң? Ҳақыйқатлыққа заўал жоқ, бұл исинди гүдибузардың иси деп есаплайсаң ба?

Қабыл етиўди кешеден бери кешиктириўиниң себеби бас ўәзир менен ахуннан екенин, олардың, ханды қайта үгитлеп питкенин түсинди.

— Ханымыз, мениң менен сөйлесиўди минәсип көргениңиз ушын уллылығыңыз алдында миннетдарман, — деп Ерпазар қос қолын көксине қойып және бас ийди— Ҳәркимге өз уясы шеңгелден болса-әм мамық. Мәселен, сиз ушын өзбек тили, мынаў ахун ушын түркий тили, мениң достым Грушин ушын орыс тили қандай болса, қарақалпақ тили маған да сондай. Ҳешкимге сыр емес, бир ҳақыйқатлық бар. Игрий биреў өзбек тилинде сөйлесе, сиз қуўанасыз, түркий тилде сөйлесе ахун қуўанады, орыс тилинде сөйлесе Грушин қуўанады. Араблар намаз бенен өз тилин әкелгенде де әне усыны мәқсет еткен болса керек деп ойлайман. Сонда мен неге өз тилимде сөйлеўге ериксизбен? Оның үстине, намаз оқып атырып не айтып атырғаныма өзим-әм түсинбеймен. Сол ушын намаздың басламасын "жүзим қублаға, құллығым қудаға" деп қарақалпақшалаттым. Мәниси түсиникли болса хәмме намазға умтылады деп ойлайман. Тәлебалардың Наўайы менен Физулийге көп қызығатуғыныңын да себеби бизге түсиниксиз араб я парсы тилинде жазбағаны ушын шығар деп ойлайман.

— Ладанлық! — деди ахун сәл қызып. — Сиз еле мұсылманлықтың шәртлерин-әм билмейсиз!

— Сиз мұсылманлықтың бес шәртин айтып тұрсыз ба?— деди Ерназар салмақлылығын бузбай. — Тыңлаңыз. Бириншиси сүннет, екіншиси ораза тутыў, үшіншиси бес ўақлы намаз оқыў, төртіншиси малдан-бастан закат бериў, бесіншиси қудиретиңнен келсе Меккеге барып келиў. Бирақ, алтыншы шәрти барлығын сиз билмейсиз.

— Алтыншысы жоқ! Кәфир болдың, ладан!

— Алтыншысы— адамнын адамға хұрмети! — деди Ерназар әўелги кейпинен өзгерместен.

Олардың тарысына еркинлик берип отырған хан жүдә парасат пенен қыймылдап гәпке араласты.

— Алакөз палўан, өжетлик, тәккәбирлик инсанның хәм өзине, хәм халқына, хәм әўладына зыян. Билесиз, кегей терек жүдә тәкәббир ағаш. Мийўе орнына бүртик салады, ишин ашсаң шыбын-ширкей шығады. Адам баласының мийўеси оның сөзи, иси. Уғыңыз, Қаратаўдың мың дана

тасынан, Хийўанын бир дана жүзими абзалырақ. Сизге болған жақсы көз-қарасым өзгерместен бұрын айтыңыз, меннен қандай тилегиңіз бар?

Бас ўәзир менен түркий ахунның мәсләхәти бойынша хан Ерназардың келешекте нелерди иске асырыўды мақсет ететүғынын билиў ушын сорағанына ол ой жуўыртпай, қәдимгисинше еркин сөйледі.

— Уллы ханымыз, менин үш тилегим бар: бириншиси — халқыма салықты азайтып бостанлық берсеңиз, екіншиси — өз алдына ханлық болыўына пәрман етсеңиз, үшіншиси — Хийўа медресесинде қарақалпақтан көп бала оқытсаныз ямаса елге илим-хикмет тарататүғын медресе ашып берсеңиз.

Ханның ийинлері селкилдеп күлді.

— Алакөз, парықсыз жесең палда зәхәрге айланатүғының билмейсең бе?

Ханның қандай тереңге қармақ таслағанын түсинбей, улы гәп қосты.

— Алакөз, гүлшедей мәкан жайыңыз, бир қосыўыс халқыңыз бар. Өз алдына ханлықтың не зәрүрлиги тўады? Сизге бийлик ҳамалы-әм миясар емес.

Түркий ахун масайрады. Хан биресе ахунның, биресе улының бетине сүзиліп, екеўин де мақуллаған ишарат пенен бас ийзеди де:

— Алакөз палўан, ашығын айтыў керек, — деп оған мойын бұрды. — Ҳаққа заўал жоқ. Аңғарасыз ба, орыс патшасы Қазақтың Киши жүзинде ханлықты неге жоқ қылды? Ҳәзир Бөкей ханлығында неге саўашлар баратыр? Булардың бәри бир патшадан басқа киши ханлықларды болдырмаўдын шарасы. Орынбордың генерал-губернаторы бизди жаўлап алғысы келгенде, бир таўда бир төбе болыўды мақсет еткени күндизги қуяштай аян. Мейли, тарийхқа көз таслайық. Темирлан бұл әлемде тек Самарқанд шамшырақ болып қалыўы ушын аяғы жеткен жериндеги қалаларды не ушын жер менен жексен қылды? Шын ақыл болсаңыз парқына жетерсиз, майда-майда көп жұлдыздан бир қуяш артық. Талапланбаңыз.

— Сиздей ҳақ нийетли, ҳаққаный уллы ханды әлем билмеген. — деп ахун ханға қол қаўсырып ийилді. — Алакөздің мүддәхәсине кисиниң күлкиси қыстайды. Қарақалпаққа ханлық сорағаны — атты тағалатып атырғанын көрген қурбақаның "мени де тағала" деп табанын тутқанындай бир гәп тә.

Хан менен улының езиўинде кеўлли мыйық тартыўды байқап, бас ўәзир мырс-мырс күлді. Ахун оннан сайын мардыйып, Алакөзге үстемлилик пенен көзлерин күле шырайландыра сөйледі:

— Кишкене балаларға тән бир қәсийет, өз бойын бәрхә пәс санап, аяғының ушынан жүргенди, сөйтип күтә алысқа нәзер таслағанды жақсы көреді. Оларға үлкенлер барлық нәрсени көріп, айтпай тұрғандай. Мине, усы әдет Алакөзге де тән қусайды. Оның қыялына орыс патшалығында адам билмес қызық болып атырғандай. Ҳаслында ондай қызық жоқ.

Есиктегі жәллат ханға қол қаўсырып, Гераттағы англислерден жәрдем сораўға жиберилген мәхремнің келгенин хабарлады.

— Кирсин!

Пияздай ақ сәллеси өзине құп жарасып, көк жапырақ гүлли шапан кийген, шоқ қара сақаллы, бойсыны да сұлыў мәхрем босағаға маңлай тийгизди.

— Уллы ханымыз, қуўантқандай хабар әкеле алмағаным ушын бир қасық қанымды кешиңиз, Инглислер жәрдем бере алмады...

— Неге?

— Шамалаўымша, олар орыс ләшкерлериниң күшинен қорқады, — деди мәхрем басын көтермей — Абырайлырақ бир әскер басысының "Шәлистандағы кишкене Хийўа ханлығы ушын жылан орыслардың қордасына өзимизди ұрмайық" дегенин еситтим.

— Бар, дем ал!

Мәхрем арты менен бәсип кетти.

Бас ўәзир оған ере далаға шықты.

Өзин қораз тұтып отырған ахун қәпелимде қурық басқан мәкийенге айналды. Хан оның не ушын бундай халатқа түскенин сизди, себеби, Гераттағы англислерден жәрдем сораўды мәсләхәт еткен сол еди. Өзи бүкқан адамның еңсесине және тас салмайын деди ме, оны елестирмегенсип, хан Ерназарға омыраўы менен бурылды.

— Алакөз палўан, енди сиз бий болыўдан алдын Хорезм ушын нөкер боламан деп тилек билдирерсиз, — деп хан Ерназардың жүзинде қорқыныш пенен қуўаныштың алма-гезек орын аўмастырғанын сезип жуўасыды. — Ойланыңыз. Анаңызды көрмегениңизге көп ўақыт болды, барып қайтыңыз, анаңыз бенен мәсләхәтлесиңиз. Билемен, сиз бир сөзлисиз. Ҳәзир ўәде берсеңиз; ўйиңизге тез қайтасыз.

— Мен бәрхәма өзимди Хорезмнің бир нөкеримен деп санайман.

Бас ўәзир есиктен сүңгип кире сала, Ерназардың не дегенине қарамай, ханға ийилди:

— Уллы ханымыз, енди Алакөз палўан шының айтсын, ол не ушын ханлықтың душпаны орыс Грушинге бостанлық сорады.

— Уллы ханымыз, — деди Ерназар ойланып турмастан, — Грушинге

Қаратаўды изертлеўге урықсат етип, қол астыңызда үлкен илимге жол ашқан екенсиз, лекин...

Ерназардың қас-қабағынап көз алмай, хәр бир хәрекетин бағып отырған түркий ахун от басын есиктеги ийттен қызғанған пышықтай еңсесип гүжирейтти:

— Уллы ханымыз, тышқан күтә киши мақлұқ, аммо, өзи зорға сыятуғын инине сипсе сүйреп апарады. Киши мақлұқлардың пешеси киши халықларға хәм тән. Уллы ханымыз, қымбатлы ўақтыңызды алсам үзир.

— Еркин сөйлеңиз.

— Орысларда Петр I деген атақлы патша өткен. Ол патшалықтың сорамын кеңейтiўди баслы шәрт деп, бул ушын ең аңсаты, келешекте патшалықтың ғәзийнесин толтыратуғын елатлар қатарында Азияны есаплаған. Қырғыз — қайсақ ордасы, Хийўа ханлығы барлық Азия еллериниң дәрўазасы деп кеткен. Сол дәрўазанын гилти бизде болыўы шәрт, сонда барлық Азия еллери қол астымызға өтеди, деген. Орыслардың соңғы патшалары ушын сол Петр I диң нәсияты алтын ҳаса болып қалды. Алтын ҳаса атадан балаға аўысатуғының уллы ханымызға ескертиўге әззилик қыламан. Алдыңызда тұрған Алакөз пайыттан пайдаланып, шалғай жаппақшы болған орыс Грушин сол Петр I ши айтқан дәрўазаның гилти ушын жол излеп шыққан жансыз десем гүналы емеспен. Оренбург генерал-губернаторының шабыўылы бул болжаўыма гүўалық береді. Грушин зинданға салынбағанда, жазыў-сызыўлары отқа жағылмағанда орыс ләшкери жол таўып Хийўаға басып кирер-әм еди.

Хан Грушинди азат қылыўға асығып буйырық бергенин енди мойынлап, ишинен қатты қынжылып, тисиниң сўйын сорыса да, ханларға тән өрлиги тутып оған ырқ бермеді. Ерназарға ийек көтерди.

— Кәне, Алакөз, кәраматлы Хорезмниң даңқы ушын сыр бүкпе, сол орыста бизге пайдалы және не сездиң?

— Грушин наятий ойшыл алым. Зинданда иси еригип жатып, келешекте тастан салынатуғын Хийўаның жойбарын сызды. Мен ғой орыслардың Петербургин көрмедим, бирақ ол "Әму бойына салынатуғын бул қалаға Қаратаўдың тасы пайдаланылса, Петербургтай дүньяға машқур болады" деди. Оның және бир айырықша пайдасы, хәзир орыслар сўдың, пұдың күши менен атсыз жүретуғын арба соққан. Егер Грушинге муражат қылып, қасына адам қосып қайтарсаңыз сол илимниң сырын үйретеди.

Ахун күлип жиберди. Ханның бирден қәхәрли бұрылғанынан айбынып, көзлерин қолы менен басты да, назлы келиншеклердиң жолына салып жорта мырс-мырс етти.

— Уллы ханымыз, әдепсизлик етип күлгенимди кешіріңіз. Аммо, меніңше, тилсимди үйренгенлерден үйрениў, биреўдиң өзіне боларлық салмасынан салма тартқан менен барабар.

— Ахун, тийкарғы саға англислерди демекши шығарсыз, лекин бүгинги талабалар ертеңги ахунлар. Уллы ханымыз, бүйтип қуяшты бұлт астына қойып тарысқанша, өзін алдыңызға шақыртсаңыз исенер едиңіз.

Ханның ұлы атасының бетине қарап тұрып, Грушинди ҳәзир шақыртыўын өтинди. Хан оны қуўатлап ҳәмир етти: — Әкелинсин!

Бас ўәзир еки қолын көзиниң алдына жайып, хан алдында дизерледі.

— Уллы Хорезмнин ийеси, жаман хабарым ушын әпиў етиңіз. Ийтти қалай жуўсаң да батпаққа батып келеди. Мынаў алдыңыздағы Алакөз нағыз ийт екен. Орысты көп мақтаў менен өзін ақлаўға талапланғанын алғыр зейниңиз илген шығар. Бұл найсап палўанлыққа шығатуғын күни сол орыс пенен тамаққа таласып, оны өлтирипти.

Ерназардың көзлери уясынан атыла жазлап бақырды:

— Грушин өлтирилиўи мүмкин емес. Өлмесин!

Ханның аң-тан болғанын көрип ахун қызды:

— Әй, пәдериңе нәлет, Уллы Хорезмниң бас ўәзирин жалақор деў менен уллы ханымызға бәле-мәтер аўдарып тұрғаныңызды түсинбейди дейсиз бе?

— Жо-ооқ. Грушин өлтирилиўи тийис емес! Ол алым!

— Өлтирмеген болсан, қуры сыртынан мақтай бергенше бирден-ақ өзиң сөйлетиң демейсен бе? — деди ханның ұлы.

Қандай жағдайда да ханның ҳәрекетинен, бет-әлпетинен көз алмайтуғын ахун, оның бетлери жыбырласып, қыйын аўхалда тұрғанына қарап, жақпас ҳүким етиўиниң алдын алыў ушын дәрриў дизерледі де, қос алақанын маңлайына басып жыламсырады:

— Уллы ханымыз, ханзада дұрыс айтты, шеңгел басқылап қашқан киси я уры-, я адам өлтирген болады. Алакөздин тикенли орысты мамыққа айналдырып мақтаўы да сондай, өзиниң гүнакарлығын дәлиллейди.

— Жәллат!

Буйрық күтип есиктин сыртында тұрған қос жәллат ханның қол ҳәрекетлери бойынша Ерназардың үстинен бийлик шапанын сыйырып таслап, өзін есикке қарай сүйреді.

Ашыўлы хан тахттан түсип баласы менен шығып баратыр еди, ахун пышықтай еңбеклеп аяқларының арасына кирди:

— Уллы ханымыз, уллы Хорезмниң даңқын әлемге даңғара қыларлық бир мәсләхәтим бар.

— Тез!

— Арқадағы түркий тиллес қазақ, татар, башқырт елатларына бес— алтыжүз молла жибертиңиз. Уллы Хорезмнің орыс ләшкери үстинен жеңисин, даңқын таратып қайтсын.

— Бул ислам ұшын-әм инабатлы ис, — деди бас ұәзир.

— Таярланыңлар! Алакөздің өтиниши бойынша қарақалпақ елине де белгили ахун жиберийге таярланыңлар!

9

Урыс кимге бахыт әкеледи? Барың бар күйинде, тириң, тири болып қалса ең ағла бахыт.

Оренбург генерал-губернаторының Хийұаға атланысына қарсы урысқа Хийұа ханының ләшкерине нөкер қосқанлардың көп үйлери тирилериңиң тири келгенине той берип қуұанысса, базыларында шұұласып жыласқан хаяллардың, балалардың даұысы еле басылмай атыр.

Қайғы-хәсиреттей күшли хұкимдар болмайды. Басына қайғы-хәсирет ғамы түскен шанырақлардың саны онша көп болмағаны менен, көшелер бәрибир матам кейпинде.

Қумар аналық қуұанғанларға қосылып қуұанысса да, жыласқанларға қосылып жыласса да, хәсирети өз алдына. Хийұаға екінши барғанында Ерназарды көрсетиұ былай тұрсын, оның қайерделигин хешким айтпады. Оны көриўге нийетленип кеткен Зарлықта дәрек билмей қайтты.

Хийұа ханы жеңиске ерисип, елдің көп басшылары Хийұаға кеткели хайранлықта, әллеким бир дәрегин еситип келсе азық апарып қайтайын деген ой менен Гүлзийбаны Улбосыннан сорап келип, салы түйдирип, ақлығы Хожаназарды қасына алып қуяшламада жүн түтип отыр еди, алысырақта ат дүрсилине қосыла:

— Қумар, ҳа Қумар сүйинши, сүйинши! — деген даұыс еситилди. Гүлзийба келсабына қосылып қатып қалғандай, даұыс шыққан таманға бет бурды:

— Ана, Сержанбай киятыр, сизиң атыңызды айтып сүйиншилеп киятыр! Қумар аналық ұшып түргелди.

Сержанбай жақынлады:

— Қумар, ҳа Қумар! Сүйинши, сүйинши! Ерназар бий болды.

Ғарры байдың торы аты тер менен қараға өзгерип, өзиниң даұысы қарлығып қалыпты.

Ана мисли баладай-ақ оған қарай асыға жуұырды, Түтип отырған қой жүни шатыраш көйлегиниң етегин айлана ұшып жүр. Ана барлық нәрсени

умытып, Сержанбайдың атын жылаўлап, түсиўине жәрдем етип ишке киргизди. Бай сыртқы кийимлерин шешип, керегеге илдирип жүрип, қаплығып сөйлейде:

— Күтә-күтә үлкен ис болды, Құмар. Ерназар зинданнан шығып гүреске түсти. Иранлы палўанды жығып, пүткил Хорезмди қуўантты. Ханның-әм қуўанып, көзлерине жас алғанын көрдим. Хан оған бийлик-әм берди. Бәри қутлы болсын. Құмар, илайим басыңыздан бахыт кетпегей. — Ол төсекке шығанағын таяна отырды, — Дуўаймент Шоңқыға шап десем "соң" деди. Сени қуўантқанша асығып, ғарры жанды қыйнап өзим шаптым. Илайим бұл саған мәңгилик қуўаныш болғай!

— Аўмийин, құдай хәммеңизди тең қуўантқай! — деп Құмар аналық аршасын ашты да, ишинен жылт жаңа жүн шекпен шығарып алдына қойды.

Сержан бай сұйласқан көзлерин сыпырып, есикке сығаланды да:

— Құмар, — деди қамсығып. — Буны алып қой. Ерназардың өзи кийсин. Мен сорлы өмирди босқа өткерген адамман. Кийим керек емес, маған хешқашан қуўаныш жоқ.

— Өйдеме, ұмитсиз шайтан.

Бай көзлерин басып бир ентигип жылап алды. Оның бийперзентликке пушайман қылып жылап отырғанына түсинип, Құмар аналықтың да көкиреги босасты, бирақ әллеқандай мәсләхәт бериўдиң мүмкин емеслигин түсинди.

— Құмар, — деп бай көзлерин орамалы менен сыпырып, басын көтерди. — Өзим хаққында өзим айтпай, араға адам салатуғын жас емеспен. Сонда да айтыў қыйын Хәзир әйне пайыты тўып тұрған секилли, айтсамбекен?

— Айтабер.

— Менин шын кеўлим, ұсы елдиң анасын сен деп билемен, ұсы елдиң хәм баласы, хәм ағасы Ерназаржан деп билемен. Сол ушын сизлердиң қуўанышыңызды, қайғыңызды тең бөлиспеў, сизлерге ойласпай бир ис қылыў бәршелер ушын-әм надұрыс. Ерназаржан зинданда жатқанда саған келип айтайын десем, ғамлы кеўлине және ой саларман, меники бақыллық болар, деп ойладым. Сөйтип қабырғаларым қайысып жүргенде мынаў ўақыя. Соннан тәўекел Теңелге үш сыйыр айдатып кеттим. Жақсылап пулладым, Мақсетим: Ерназарды зинданда-ақ көрип, ойласыў еди. Көктен тилегеним жерден табылды. Құдай Ерназаржанға мәдет берди. Менин қабырғам дүзелди. Құмар. — Ол ойланып бираз отырды. — Құмар, мен құдайдан бир перзент тилежақ едим. Сол ушын жас биреўди

алсам қәйтеди?

Ана оның кебиртең жердей жүзине аянышлы тикленди хәм аппақ сақалы белге ұсас өскенин биринши байқап, оны еле ғаррылыққа жеңіслик бере қоймағандай сезді.

— Қолайлы биреу табылса?!

Бай оның нәзерине төтепки бере алмай, басын төмен ийди:

— Қумар, хешким емес, Гүлзийба қолайлы. Күтә ақыллы қыз. Қалың мал алатуғын ата-анасы жоқ. Орнына өзинди шөкелеп жүриппен. Ерназаржан ағасы болады. Ойланба, Қумар. Ерназардың хабарын жеткерип, сени қууантыу ұшын ғарры жанымды қыйнап төрт күнлик жолдан еки күнде жеттим. Сүйинши— сениң бир аұыз "мақул" деген сөзиң менен питеди.

Қумар аналық не деп жууап қайтарарын билмей ұзақ ұақыт отырды...

— Сен бир жетим-жесирлерге күтә меҳирли хаялсаң. Қумар. Гүлзийбаны күтә бахытлы қыламан. Барлық ерикги беремен. Инисине де кеше Хийұадан жақсы кийимлер әпердим. Бала байғұс күтә қууанып қайтты. Изде адамлар менен атлы киятыр. Құда қалесе еки түүысқанды айырмай тәрбиялайман. Маған тек бала түүып берсе болды.

Ана ұзақ-ұзақ қыялларға берилип байдың ғаррылығын, қыздың жаслығын көз алдына келтирип, келешеклерин ойлады. Қууаныш үстинде қанша ойланса да, байдың тәрөпин тұтып, Гүлзийба оған тийсе бахыт табатуғындай болып көрине берди.

— Қылдан нәзик ис айттың, — деди бираз сарсық пенен. — Ыәде бере алмайман, бирақ қызға құлақ-қағыс етип керейин. "Яқшы" десе, маған қалың малың керек емес. Бийшара жетимлердиң ығбалын ойла, "яқ" десе мен зорламайман, сен биймәлел гүдер үз.

— Қыз жүдә ақыллы, өйдемес.

— Онда гәп биреу.

Сержанбай асылажақ аұқатты күтпей-ақ хошласты.

Қумар аналық ылашықта ұйықлап атырған Рабийбини оятып, жаңалықларды хабарлап, Гүлзийба екеүйине жұмыс бөлистирди. Гүлзийба қууанышын кимге ортақласарын билмей, қалтасынан асықтай қант шығарып Хожаназардың аұзына тықты. "Мине, саған сүйинши!".

Бундай қант тек атақлы баққалларда, байларда болады. Оның жақсы күнди күтип қант гизнеп жүргенине апа ырза болды, бирақ оны айланшықлап Сержанбайдың тилеклерин құлақ-қағыс етиүге қанша ирет оқталса да баталмады.

Ертеңине, оннан соңғы күни де бата алмады.

Төртинши күн түсте бир топ аұылласлары менен Ерназардың өзи келип,

үй ұағыр-шағырлыға толды. Ойлар, қайғылар дауыл қууған булттай тарқасып кетті.

Басқалар қанша шад кейипте болса да, тек Ерназардың өзі қуғанбай атырған тәризли, жүзи де солғын.

Ол жора-жолдаслары арасында Генжемұраттың неге көринбейтуғынын сорап, оның кешегі ұрыста орыслар тәрепине өтип баратырғанда оққа ұшқанын еситти де, басын шайқап бир қамсықты:

— Азамат елдің қулағы еди, ақыллы еди.

Буннан сон көп сөйлемеди, "көзайдынға" келген қоңсы-қобаларға сәл жүз жылтыратады.

Қешке таман сабындай жымпылдап Мәулен сары келди.

— Ҳа, Қумар жеңге, Ҳа Қумар жеңге, көз айдын! — деди босағаны атлап үлгермей ақ. — Усы жұрт сондай бұзық, сондай бир шайтан болып баратыр. Басыңа дәулет қусы қонғанын сезсе, шыбындай үймелесип келеди. Көрдиндерме, мынау отырғанлардың бәри жүзегөй, бәри жағымпаз. Көбиси әуеле Фазылдикинде болып ханнан бийлик алып қайтқанына қутлы болсын айтты. Мен еле Фазылдикине бармадым. Өтирик болса айта қойыңлар. Ерназар зинданда жатқанда қайсыңыз бұл үйден хабар алдыңыз? Енди бәриңиз бирден қайырқом бола қалыпсыз әбден. — Ол Ерназардың ұшып орнынан тұрғанына еки езиуи жайыла күлди. — Пүткил елди қуғанттың, Ерназар, — деп қушағын жайып көристи де, өзинен бурын келгенлердің ийинлеринен қолы менен қағыстырып, төрге бир дизерледі. Оның сөзлери, хәрекетлери ұнамағанлықтан ба, хешким оған сөйлемеди, Тынышлықтан пайдаланып Мәулен сары және сөйледі:

— Қумар жеңге, басым ғамлы. Сениң мәсләхәтиң менен кешегі ұрысқа нөкер болып бармап едим, енди я ол жақта жоқпан, я бұл жақта жоқпан. Ҳәзир Асқар бийден-әм атақлы болып ханға жағынған Фазыл бийден хабар алмауымның өзи сизлерге садықлық! Өзиң бұзған Мәуленди өзиң дүзет, жеңге. Ырасын айтқанда, душпаным болса да қарақалпақ адамы жеңе берсин дейтуғын жигитпен.

— Мәулен, — деди Зарлық ашыұлы, — Пышықтың мурнына бүрге кирсе, тула беденин тырнайды. Сиз-әм пышыққа тақаббил көринесиз.

— Бәриңиз-әм жағымпазсыз! — деп Мәулен сары қолын бир силтеп тикейди. — Мен не, бир жыланды тутып алақанымә түкирип бер деп атырман ба? Жаманлық күни кеңесин алған Қумар жеңгемнин жақсылық күни де кеңес дәметемен. Болмаса жұртлар ұсап ханға, бас үәзирине жағыныұды билмейди дейсиз бе?

— Көпирден ешегің өткенше түлкіни дайы дейтуғын қыйлынан болма, Мәулен.

Мәулен сары бірден көтеріліп Қумар аналықтың отыр дегенине де қарамай, есиктен зып берді.

— Мәуленнің зейніне тиймеу керек еді, — деди Ерназар бираз сарсық пенен. — Өзі саудыраған ақ көңіл. Исенсе болады. Дослар арасынан дос табыу қыйын екенін дұрыс айтты, бәле.

Бұл гәптен кейін биразлардың кейпі ушты. Баласының кеуілсизлигинен кеуілі тәшіуіш тауып, аұлағын күтіп жүрген ана, аұыр жатарда көз айдыншылардың соңы кетіп болған сон қасына отырды:

— Неге қапасаң?

Жұапантан бұрын Рәбийби тоңқылдады.

— Қөзиміз сарғайып ұсы жақсылыққа зорға жеттік, ал буның үскині құйылғаны құйылған, көп болса меннен сұлыұрақ биреуді тауған шығар.

— Ой, келін, — деди Қумар аналық сарсықлы үн менен. Бүйтип дегишпесе. Ылашықтағы ошақтың отын өширін кел, шырағым.

Ойлы Ерназардың көзлеріне бірден жас құйылды. Ана оның бүйтип жылағанын хеш қашан көрмеген еді, жүрек-бауыры езилді...

— Апа, баяғыда Грушин деген алым орысты көрдім деп едім ғой, сол өлтирилді.

— Хау! Сержанбай оны да азат еттирді, деп келип еді ғой.

— Солай еді. Мен шығыұдан зинданда өлтирипти.

— Кімлер?

— Айыпкерлер айыбын мойынлау былай тұрсын, менің өзиме асылды. Рәбийби кирді.

Ана ұлын жубатқандай ұжыбатлы сөз таппай, тыныш ұйықлауын тилеп, шығып кетті.

Ерназар тыныш ұйықлай алмады. Мыйық тарта сөйлейтуғын Грушин көз алдында тұрды да қойды. Олай аұнайды, былай аұнайды, сирә жаны тыным табар емес, түлабедені қақсап сүйеклери сырқырайды...

Күндіз де сол жатысы: я көзі илинбейді, я тамақ иштейі жоқ.

"Не қылыу керек?"

Ол ұсы жалғыз сорауға жұап излейді.

Таппайды.

Ана оны аұлағында және сөйлетіп сырларын билсе де, дәстіярлы кеңес бере алмады. Бирақ, келіншегінің писиргенлерін жақтырмай жүрмекен деген ой менен, ол балалығында нени тәуір көретуғын болса, соларды таярлайды, биресе тауық сорпа, биресе сүү бөрек, биресе

майбөрек, биресе ләллезий... қулласы қарақалпақта қандай тағамның түрі болса, қалдырмай писиреди. Ерназарда баз-баяғы иштей жоқ. Өлмес аўқат нәр татады, болғаны.

Жатып ойланып, тұрып ойланып "Бийрехим жаўыз ханға нөкер болып барғанша, бас алып орыс патшасына кетсем қәйтеди" деген сораўға және соқлығысты.

"Кетиўим керек, — деди ол гүбирленип, — Орыс патшасына барып, аты әпсана Маман бий келип кеткен жүз жылдың бержағында халқым сизден жәрдем күтип жүрипти, сизге дослар-достымыз, сизге душпанлар-душпанымыз десем, хәр қандай дослықта теңлик болыўы шәрт, биз де бир жулдызбыз, азсынбаңлар, кишисинбеңлер десем, үрип-әдетимизди, салтымызды сыйланыз десем... Кең пайтах жатқан орыс халқына нендей қәсийет тән болса, кишилигимизге қарамастан бизге де сондай халықлық қәсийет тән десем..."

Усы ойлар оны динкесине ендирип, "биз де бир жулдызбыз" дегени құлағына қайта тәкирарланғандай болды да, Хийўа ханының соңғы айтқанларын есledi:

"Алакөз палўан... аңғарасыз ба, орыс патшасы қазақтың Киши жүзинде ханлықты неге жоқ қылды? Майда-майда көп жулдыздан бир қуяш артық. Талапланбаңыз..."

Ерназардың өкпесине оқ тийгендей деми қысып, бүккесине түсти де, бармақлары менен шашын тырнады.

— Уай, құдай, неге сонша аз қылып, әззи қылып жараттың? Неге азғана халықты майда-майда урыўға бөлип, алаўыз қылып жараттың?!

— Ерназаржан, және неге?

Қалының барында апасына бас көтермей қалмайтуғын жигиттің диңкеси құрып, ыңырсыды:

— Ишеклерим өртенип баратыр.

Ана ұсы сапары терең ойға берилди. Ешейинде-ақ дыққатын аўдаратуғын ақлығы Хожеке кирип мойнынан қушақласа да, еркеленип әлле нәрселерди айтса да еситпеди, оны ысырып та жибермеді.

— Жүдә ойланарлық сәўда, деди әлленемирде тилге келип. — Бұлбил бир қыйлы сайраса да бәрхәма жақсы нама излеп сайрайды. Орыс патшасына сол өзиң мақтаған орыс жораң менен бирге кетсең күп еди. Халықта, кисини өзиңе ийилдириў ушын алды менен өзиң ийил деген даналық бар.

Ерназардың қыялы әўелгилеринен пүткиллей басқа жаққа аўысты да, ханға нөкер болып ләшкер басқарыўдың сырларын қалай үйрениў

әдіслерин көз алдына елеслетти.

— Ханның нөкерлик лауазымын жақсы атқарып қайтып өзимиздің жигитлерди жыйнасам, үйренгенлеримди соларға үйретсем. Бәлким, қарақалпақ ләшкерин дүзермиз. Әне, бұл ағла ис. Соннан сон өз ләшкерим менен жаўыз Хийўа ханына қарсы саўаш құрып, бәлким, өз алдымызға ханлық-әм алармыз. Болмаса, сол ләшкерди ертип орыс патшасына кетемен.

— Мылтық атыўды үйренбестен бұрын оның өзине хәм халқыңа пайда-зиянын ойла, ұлым.

10

Сержанбай өзинің алпыс жыллық өмиринде бир күн кемлик көрмегени менен, бир күн жаны хәзегип дем алған күнин де еслей алмас еди. Хийўадан келгели жаны мәнгилик ләззет тапқан секилли. Үйдің анаў-мынаў кемислигин, маллардың қайсысы от жемей, өз ўақтында қайсысы сұўғарылмағаны менен де иси жоқ. Үлкен отаўында жатып хаялы Улбосынның көзин алып, Гүлзийбаның ылашығы таманға ший есик арасынан нәзер таслайды. Жас қыздың хеш нәрсени елестирмей олай-булай доланып өткенин көрсе, жән-жағына қаранып отаў ишине сән берген ғалы-гилемлерине, хәр ирендеги түркмени кийизлерине рәхәтленип хаялын марапатлайды.

— Қандай жақсы жұпты болдың, мынаның бәрін тең жыйыстық.

Улбосын еринің дурыс бақалағанына ырзалық пенен, суўы тартылған ески хайўыздай дөңгеленген көзлерин ойнатыўға талапланады.

Бай усылай отырғанында Рузматтың Гүлзийбаны ирkip бир нәрсе дегенин, оның сыңқ етип бир күлип кеткенин байқады да, ушып түргелип есиктеги белге асылды:

— Хаял, мен егинлерди сұўғарыўға кетемен. Сен Гүлзийбаны Қумардың үйине жибер, жұмысларына жәрдемлесип қайтсын.

Ол далаға шығып Рузматқа қолындағы белін ұслатып және биреўин таўып еки бел менен атыз бетке бара бериўин тапсырды да, өзи атын ертлеў ушын қораға бет бура бергени, Мәўлен сарыны көрди. Ол Ерназар алакөздің үйине кетип баратырған Гүлзийбаның тўй сыртынан қарап тигилип түр еди, қылығын жақтырмады.

— Ҳа, Мәўлен, қайдан киятырсаң?

— Пай, Сержан дайы-әй, жас өтип кетти, болмаса мынаў қыздың аяқларына төсек болсам да, алар едим.

— Саған, қайдан киятырсаң, дедим?

— Соңғы гезде сениң өзгерип, Ерназар алакөзге жағынғаның унайды. Сол ушын елде жүз берип атырған жаңалықлардан-әм хабарлыма екен деп киятыр едим. Хийўа ханы бес жүз молла жыйнатып, оған Асқар бийди басшы қылып, арқа елатларға жиберетуғын болыпты. Хийўадағы түркий ахунға ийшанлық берип бизиң елге жиберетуғын болыпты.

— Жүдә жақсы, жийеним, мен егинлеримди сұйғарыўға асығып турыппан.

— Өлген соң о дүньядан да егин егемен, мал бағаман дерсең.

Бай үндемей қорасына кирди де, жүнлес бир байталды ертлеп минип, құлынындай Басарды ертип, егин атызына қарай кетти.

Жол шетинде— бир тораңғылдың көленкесинде, ийнинде бели бар Ерназар алакөз бенен әңгимелесип тұрған Асқар бийди, Шәрип молланы көзи шалды. Ири даўыслы Ерназар сөйлеп тұр:

— Шәрип молла "ҳаял зер толы арша" дейтуғын еди, зер толы аршасын қыйып басқа елатларға қалай кетер екен?

— Моллаға ҳәмме жерде зер толы арша бар, — деди Асқар бий. Шәрип молла селк-селк күлип, олардан бөлинди.

— Асқар аға, — деди Ерназар. — Шәрип молланы көргенлер қарақалпақлар түйе бойлыдан келип, шымшық баслы болады екен демесин,

Асқар бий шақақлап күлди.

Сержан бай олардың әнгимесине мәлел бермей алға жүрип кетти.

Ол Рузматтың басқа еки дийқанға жаптан құлақ ашыўға урықсат берип атырғанын көрди-де, буннан бұрынғы ашыўы еки еселенип жуқа жаўырынына қамшы ұрды. Жигит желкесин бир сыйпаўы менен анаў еки дийқанның жерине қараған құлақларды байлаўға киристи. Атыздағы егини сарғайыўға келген дийқанлар жуўырысып келип Рузматтың қолын тутты, ол байға қарады. Бай ат үстинен үшеўин де қамшылады. Дийқанлар атызларының құлағын бирден байлатқанынан көре, оның қамшысын абзал көрип алдында арман-берман жуўырысты. Усының үстине Ерназар жетип, байдын арт бетинен келип қамшылы қолын тутты.

Кеўли өскен бай оны да ұрыўға мейилленип, қамшысын көтере бергени, Ерназар оның өзи тәрепиндеги аяғын көтерип жиберди, бай аржағына— сұйы толы салмаға самбыр етип жығылды. Қасында Рузмат, ери аўған байталы, ийти — Басар қалды.

Ерназар Хийўаға кетер алдында, анасы менен келиншегиниң еккен еки қыйтақ жүўерисин өз көзи менен көрип, шөллесе сұйғарып кетиўге келген еди. Еле сұй талап етпейди екен. Алдындағы еки дийқанға ҳешкимнен

қорықпай егинлерин суўғара бериўин, байдан және жаманлық шықса, изинен келип айтыўын ескертип, тўўры үйине қайтты.

Есигиниң алдына ұлы Хожаназардың қолларынан ұслап "ғайың-ғайың гүбелек" ойнатып атырған Гүлзийбаны көзи шалды да, тула беденин бийлеп киятырған ашыўы бирден басылды. Қыздың да оған көзи түсип, гилт тоқтағаны сол бала қолынан шығып кетти де, сүйретиле жығылды.

Ыңырсып атырған баланы көтерип алыў екеўиниңде есине келмей, бир неше демге қалша қарасты.

Бала әстен түргелип Гүлзийбаның етегине жармасты. Ерназар қалтасынан нағыслы орамал шығарып бетин сыпырды. Буған өзлери түсийисип үнсиз мыйық тартып күлисти де, баланың басынан екеўи де тең сыйпап сәлемлесті.

- Гүлзийба, орамалың ұшын рахмет. Жағдайларың қалай?
- Өзиңиздиң сәламатлығыңызды айтың?,
- Хийўаға нөкерликке кетиў нийетим бар?
- Балаларыңыз, анаңыз, адамлар және сағынып қалмай ма?
- Сен Хожекени жақсы көресең бе?
- Өзиңиз ше? !
- Жанымдай.
- Мениң де.

Ерназар үнсиз ойланып қалды.

Ылашықта дем алып жатырған Қумар аналық олардың сөйлесигин еситип, жағасын ұслаў менен өзиниң тирилигинен белги бермеўге тырысып бақты. Рабийби үлкен үйде отты алыстыра алмай атыр еди, хештеңе еситпеди.

Ерназардың ойға шүмгенине қарап, Гүлзийба надурис сөйледим бе деп сескенгенинен қапталындағы ылашыққа кирип кетиў ұшын еки адым атып барып, және изине айналды:

- Ерназар аға, сизден сорайжақ үш сораўым бар еди.
- Сора.
- Ең қыйын жол қайсы жол?
- Ең қыйын жол— өзиң билмеген жол.
- Опасыздың дослығын не менен теңгерсе болады?
- Опасыздың дослығы музға жазылған хат.
- Ерназар аға, қандай адамды жек көресиз?

— Түтиннен қорыққан от жағарды жек көремен, шықылдыны жақтырмаған темиршини жек көремен. Енди өзиңе бир сораў. Ақыллы қалай ақыллы болады?

— Ақыллы көп ақылсыздықтарынан соң ақыллы болса керек.

Ерназар қызға таң қалды: "Былтыр жүдә жас еди, әдеуір-ақ ержетипти. Маған бир жола Сержанбайдың хызметкери Рузматта сөзге дилұар көринип еди, дилұарлық бул қызға да аұысыпты. Өз перзенти болмаған соң сорлы бай өмиринше билген даналықтарын жас хызметкерлерине үйрететуғын болса керек. Бәлким, Теңел жүдә ақыллы атқосшы болып ержетер".

Қыз Ерназар менен болғаны ушын кеўлине алып жүрген бас сырын бирден ашты.

— Ерназар аға, мениң әкем оқтан ушып өлип атырғанда басында болғансыз деп еситтим. Ол бахытсыз болып өлди ме?

— Анық айта алмайман, Бирақ, қақыйқатлықты бүркеп өлген болса, бахытсыз.

— Мен тек қақыйқатлықта жасайман, Ерназар аға. Теңел де сөйтеди. Сонда бахытлы боламызғой-ә? Неге ойландыңыз? Сиз қалай өмир сүр десеңиз, солай өмир сүргим келеди,

Ерназар оған жуўап берип үлгермей-ақ, кишкене бөпесин көтерген Рабийби көринди.

— Гүлзийба, бир қабақ суў әкел!

Қыз тил қатпай ылашыққа сұңгип кирип, қабақ арқалап шықты да, Ерназарға айрықша ысық хәм нәмәлимлеў шақырық нәзер таслады. Ерназар баласының басынан сыйпалауы менен оның изинен қарап қалды: "Қандай ақыллы, қандай сулыў. Үстиндеги сонша жупыны кийимлери менен ақ не деген гөззал. Үзик-үзик қара булт арасынан жылтылдаған ай киби. Байдың қызы болып жасанармеди? Пүткил Хорезмнің жигитлери жолында тентене болып теңселер еди... Уақ-әй, жас өтип баратыр. Неге? меннен жасы еки есе үлкен байлар қыз алып атыр. Анама берген сертим болмаса... Анам өз анам ғой, "кешир апа, Гүлзийбаны Рабийбинің үстине ала қояйын" десем, кеширмеспекен?..."

Гүлзийба көзден ғайып болыўдан баласының желкесинен әстен ийтерип ылашыққа киргизе сала суўатқа қарсы тәрепке қарай тез-тез адымлап кетти де, былайрақ шығып жыңғыллық арасы менен буққышлап суўатқа қарай айналды.

Гүлзийба тынық суўға қарап тұлымын таранып отыр еди. Аяқтарын ғаз-ғаз босып урыдай ентигип киятырған Ерназардың дем алысынан-ақ танып, әстен ыраш басына көтерилип, жән-жақты бир серледи де, аш қасқырды аңғар маған аңқаў қозыдай оның алдына қарай жүрип, қәндекке түсти. Хәзирден басқа қолайлы пайыт хешқашан табылмайтуғындай, тилге де

келмей тулабедени босасып, таза саўылған сүттей жүзи ҳәр муқамға дөнип, еринлери түнги шоқтай қызарып, Ерназардың кең қушағына шүмди де, оның ыссы демине бұўлықты ҳәм ол қалай тартса солай бурылатуғын сүйексиз, ҳуўышсыз бир денеге айналды.

* * *

Қумар ана кеше ғана бир уўытын таўып Сержанбайдын тилеклерин Гүлзийбаға қулақ-қағыс қылғанында, ол мүләйимлилик пенен сөйлесип, анаға мақул түскен нәрсе оған да мақул екенин айтып, "бирақ, бир өтнишим, ұсы исти улыңыз Ерназарға билдирсеңиз, ол не десе, мен соған қайылман" деген еди, Ана сол ўақытта "қандай бахытлыман, бәршелер Ерназар жанымның кеңесине мүтәж" деген ойда қалған еди, мине олардың ҳәзирги сөйлесиклери пүтиней басқаша. Ҳәтте, орамал алысқан. Жылдам алды алынбаса, изи насырға шабыўы мүмкин.

Ол далаға шыққанда Ерназардың қарасы шөккен еди, иши-баўыры от болып, оның тезирек қайтып келиўин күтерин я изинен кетерин билмей түр еди. Атлы келип қалған Сержанбайды көрип, оның кийимлериниң сүў екенлигин аңғармай:

— Асықпаса, — деди жүдә жуўаслық пенен. — Еле шешилмей атыр.

— Асықпайман, Қумар, мен тек Ерназаржаннан кеширим сораўға киятыр едим.

— Неге?

— Қәдимги сүў таласы дә!

— Ерназар жоқ еди.

— Олай болса, мениң келип кеткенимди айтарсаң.

* * *

...Гүлзийбаның сүўға әкеткен қабағын көтерип Ерназар геўгимлете келди де, ҳешким көрмегенинен пайдаланып, қабақты есиктен сыртта қалдырып ҳаялына сөйләне ишкериледи.

— Ҳаў, мынаў қабақ неге далада түр, мал-пал сындырып кетпей ме?

Ерназар ҳешқандай үй дәскелерине араласпайтуғын еди. Ана оның сүмлығын Рабийбиниң түсинип қойыўынаи қорқып, далаға шықты да, қабақты ишке киргизди.

— Бийшара қыз Улбосыннан қорқып асыққан ғой. — Ол төрде мардыйып жанбаслап атырған ұлына көз қыйығып таслады. — Ерназаржан, Сержан бай келип кетти.

— Не дейди?

— Ерназаржаннан кеширим сорайжақ едим деди, болғаны.

Ерназар муртынан күлди де қойды.

— Ерназаржан, бүгін кейпиятларың қалай?

— Күтә сергекпен, апа.

— Сезип тұрыппан. Ойланып-ойланып Хийұаға тезирек кеткениңди мақұл таптым. Егинди келин екеуиміз ектик, енди өзлериміз тәрбиялаймыз. Ханның мирәтине қанша тез барсаң, сонша исенимин аласаң. Бир кеңесим бар, ұлым. Кисиниң қолын байламастан бұрын өзинин хәм дос-яранларыңның қолларын ойла.

Ерназар апасының бир нәрседен сезикленгенин уқты да, қыялы және шубатылып түни менен әлұан-әлұан дөнди, көбинесе Гүлзийба жөнинде ойлады. Оның сұу бойында айрылысар гезде сыңсып: "Ерназар, мәңгилик құлың болайын, мени таслап кетпесе" — деп жалбарынғаны есинен шығар емес.

Анасының "Кисиниң қолын байламастан бұрын"... деп баслаған нәсияты қайта есине түети. "Мениң Гүлзийбаға болған ниетлериме бұл даналықтың не қатнасы бар? Хаа, бәлким мениң ен баслы ислериме пусыры бар шығар. Анам бәрін сезеди, биледи. Гүлзийбаны көп телезитпей ұмытқаным жөн болар".

Ол ұсы тоқтамына қарама-қарсы және бир қыялдың келип қалыуынан қорқып, қайтып ойланбауға тырысты да, қапталында жатырған хаялының дастықтан асырылып түсип атырған ұзын бұрымларын жыйнап, көкирегине таслады хәм үлкен алақаны менен оның жуқа жүзинен нәзик ғана сыйпалап оятты.

— Түргел, Рабийби, таң атты.

Халқас пайытында улын дизесине мингизип отырып:

— Апа, — деди жүзи жадырап. — Түни менен ойландым. Ханға нөкерликке бүгін-ақ кеткеним дурыс сыяқлы.

— Жолың болсын, бирақ кишилеу бир кеңесиң керек еди, — деп ана улының аұзы ашылып қалғанын көрип дауам етті. — Үйге Сержанбай келгишлеп жүр еди, дәмеси зор, бизлерди Гүлзийба менен Теңелдің ата-анасы орнына санап бас ийежак.

Тұлки бай хан алдында маған сен-сен тонын бийкарға жаппаған екен-дә! Кеше ол емес, мениң оннан кеширим сорауым тийис ис болып еди. Әстаұпыралла! Кимге әпережақ?

— Бийперзент ғой...

Ерназардың ойы бай хақ пейиллик етип Гүлзийбаны хызметкери Рузмат пенен қосып, еки жетимди шаңырақ қылатуғын шығар деген еди, не дерин

билмей иши дүзлы шеребе құйғандай ашыды. "Өзим аламан" дейге де тили айнала жазлады. Көзлери уясынан атлығыуға да сәл қалды.

— Қыз бенен сөйлесип көрдің бе?— деди ойын анасының сезип қойыуынан қорқып.

— Сөйлестим. Сен не десең, сол болады.

Ерназардың өни өзгерип, он еки мүшесине шенгел шаншылғандай болып мийи гүледи: "бийшара қыз сонша сүйеди-ә? Не ушын екен-ә? Менин атыма, даңқыма қызығама екен?..."

— Балам, қыялыңды оқып тұрған секиллимен. Өшер алдынан хәрқандай шыра жақтырақ көрине баслайды.

Бул нақылды екінши ирет еситкенине ме ямаса қызды анасының кемситкенине ме, Ерназардың жүрегін от тесип өткендей және қас-қабағы жабылды. Ашыу менен нырққа сыймайтуғын сөз айтып салмау ушын астыңғы ернин қатты қымды.

— Ерназаржан, — деди ана және оның бийхұда ойларға шүмийіне пурса қалдырғысы келмей. — Жетим қыздың бахты ашылыуы керек ғой.

Ана қандай бахытты нәзерде тұтып отырғанына Ерназар ой жибермеді.

— Сержанбай бахытлы қыла алама?

— Байға қосылса, жетимнің қолы ұзарады, сол да бахыт бул заманда.

Ерназардың жууап бериуі аңсат болмады. Өзинің некели хаялын басқа биреу ериксиз әкетип баратырғандай, он еки мүшеси қақсап гүллән тамырларына от тийди. Маңлайы шып-шып терлеп, ишинен жылады, қәйткен менен анасына қарсы келе алмай, өзін-әзи зорлап зорға тили гүрмелди:

— Оған Сержанбай бахыт беретуғынына анық көзің жетсе, ықтыярың.

— Хә, енеме де қарсы кележақпа едиң?— деди Рабийби;

Ана қайтып сөйлемеді.

Ерназар бираз ашыулы ғужыр менен тезирек ат ертлеуге түргелди.

11

Жаслықтың бир өзгешелиги хәмме нәрсеге жеткенше асығады: балалар тезирек мұрт шығыуын күсейди, қызлар барлық көзлердің тезирек нышанасы болыуын әрман етеди. Жаслықтың және бир белгиси — Кишкентай-ақ ўақыя оны құўантатуғыны соншелли, дүньяның барлық гөззаллығы оған инам етилип, енди ол оннан хеш қашан айрылмайтуғындай, ал кишкентай-ақ бир қайғылы хәдийсеге дус болса, мәңгиге басынан хәсирет айрылмайтуғындай.

Гүлзийба Ерназар менен биринши дусласқанынан кейинги айралықтан

сон қайтып көриспейтуғын сыяқлы еди, суўат жанында ушырасыўдан кейин дуньяның барлық гөззаллығына ийе болып, адамзат қандай ләззетти күсесе, ол бәрин алғандай, жүдә қуўанышлы қайтты. Киятырып арбаға сүйенип тұрған Рузматтың қулағын шертип өтип кетти. Рузмат Гүлзийбалар көшип келгели биротала өзгерип, үпилдирик мұртлары тез өседи дегенге күнде майлап, қызды сыртынан унатса да, ҳештеңе айта алмай, көрген жерде төмен қарап кете беретуғын еди. Усыннан кейин оның күткен әрманы тап ҳәзир ғана иске асып қалғандай қуўанып ярым ақшамға дейин тынбай далада ағаш майдалады.

Гүлзийба оны қандай ҳалға түсирип кеткенинен бийхабар ылашығына кире сала үкеси Теңелди қушақлап, ойнаў менен кешки аўқатты писириўди умытып, аўыр жатар болған гезде қара суўға нан басып жеп жатты. Азанда, ҳәр қашанғысынша, қораздын биринши даўысы менен түргелди. Бай үйиниң айналасын тил менен жалағандай қылып сыпырып, байдың ҳаялы түргелип шай ишемен дегенше, барлық сыйырларды саўып болды.

Сәскеде ылашықтағы нәхән қазанға, ҳәмме ыдысларға уйтылған қатықларды қуйып, майын алыў ушын атлаўға жаңа отырғанында, түриўли есиктен Сержанбайды көрип қалды. Ол күтә жақсы кийинип, туўры Ерназардикине баратыр.

Гүлзийбанын жүреги суў ете қалды: "Сорым кайнамаса болғаны ғой. Кеше неге өзине барлық кеўлимди ашып айтпадым? Әй, доңыз гүркесине айналған кеўлим, сен мени қайда жетелейсең? Ерназардай ақыллы адам барма? Мен байғустың нелерди мақсет етип, не ушын анасын өзине ойласыққа жибергенимди түсинеди... Ой, сорым! — деди бирден. — Мендейлердиң бахтын ашпай жүрген гилең ақыллылар емеспе? Урықсат берсе не қыламан?..."

Оның кеўли— хошы ада болып, еки алақанына қысылған атлаўын таўлаўға ҳалы келмей дизелеринен димары кетти, қалтырады, денеси биресе қызды, биресе музлады. Ахх — үх-ххх, ах-лаў менен не жұмыс қылып отырғанын да умытты. Аяқларын қазанды айналдыра көсип, көзлерин жұмды, "Ол мени умытқысы келгенде тигип берген орамалымды сақларма еди?... Неге ҳаўлығаман?.. Узақ-узақ ойлап жүрген сораўларымның бәрине жуўап берди. Ең қыйын жол— өзиң жүрмеген жол дегени— ашықтықтың жолын нәзерде тутқаны. Себеби, мен ушын, ашықтық еле жүрилмеген жол. Мени өзине берк болсын, абайласын дегени. Опасыздың дослығы музға жазылған хат дегени— опасыздың ышқы муҳаббети музға жазылған хат дегени. Ол опадар. Қандай адамды жек көретуғының да жасырмады, бул маған исенгени. Ырастан да ол мени

жақсы көреді. Бирақ, өзим тәуекелшил емеспен. Сол ушын да түтиннен қорыққан отжағарды жек көремен деди. Сонда оның айтқан отжағары ким? Ол илгери жыллары бир жесир кемпирдің бой жеткен жалғыз қызына "ашықтық от, ким ашық болса от жағар болғаны, келистире алмаса, оңлап от жаға алмағаны" деп атырғанын еситкен еді.

"Мине, енди от жағар өзим, — деп сыбырланды. — Дурыслап жаға алмай, түтетип жүриппен. Ерназар ұсыны сезипти... Хаў, уў, сонда мен түтиннен қорқаман ба? Бәлким, қорқатуғын шығарман, себеби, ашықтығымды хешкимге билдиргим келмейди, хәтте, оның өзинен де жасыраман. Надұрыспа? Барлық нашар әўлады ашықтығын жасырып жасайды. Жо-ооқ, бизлерге хешким ұсамайды. Мен жетиммен, ол болса пүткил Хорезмге аты даңғара палўан. Меники сағыйраның аспандағы айды ұслап көремен деп аяғының ұшына көтериле беретұғындай хәрекет шығар... Меники не сарсанлық? Кеше, тилим жулынғандай, қушағына киребергенше, "Ерназар, бир нәрсе деши, мен болсам саған ашықпан" деп неге айтпадым? Жо-жоқ, Гүлзийба, айтпағаның жақсы. Сен нашарсаң, жолың нәзик. Бир жаман жери... жоқ-ә, бұл жақсы әдет шығар, Ерназардың ақыл-ойы, сыры апасында-аў. Ол Сержанбайдың арзысын айтқанда, мен ондай ғарры байға тиймеймен, балаң Ерназарға ашықпан, ана деп айтыўым керек екен дә. Ол күтә ақыллы ана, "онда екінши келиним бола ғой, қызым" дер еді. Ямаса Рабийбиниң өзи менен жүзме-жүз сөйлесиў керек болар мекен? Хызметинди қылайын, апа, мени үстиңе алдыр десем ше? Жо-оқ, ол кең пейилли хаяллардан емес, ақылы да қысқа, үйинен таяқлап қуўады, әлемге жар салып, "Гүлзийба бихая дейди"...

Ол қанша көп ойланса да белгили бир пикирге басжип тағалмады, бәри гүмилжи.

Әлленемирде алдындағы иси есине түсип, атлаўын шамбыр еттирип бир таўлады да, ший есиктен және сығалады. Дәлбиреклеп киятырған Сержанбай көринди. Атлаўының сабын еки алақанына беккем қысты да, оның хәрекетлерин бақлады. Рузмат және отын майдалап атыр еді, бай оған жақынлар-жақынламастан даўрық салды.

— Ха, Рузмат, Рузмат, бұл жұмысты тоқтат! Хәзир қойнңа жуп зағара салып, тоғайдан отын шаўып қайт. Ендигиден соңғы сәрсенбиде той беремен.

Рузмат балтасын аяғына сүйеп, маңлайының терин сыпырды. Гүлзийба оның байға қарсы бир аўыз сөз айтып ямаса бұйрығын тәрк еткенін көрмеген еді, аққуба жүзи өртең шалғандай қараўытып, әлле нәрсеге

бұйлыға ашыұланғаны сезилди.

Қуұанышлы бай оның қасынан кетип, үлкен үйдегі хаялына даұыслады-

— Улбосын, ҳа Улбосын, қуұан шабазым, қуұан!

— Ал, қуұандым, айт, — деди Улбосын жекиринип.

— Барсам, Ерназар Хийұаға атланып кетипти. Бирақ оған Хийұада, көптин алдында жапқан тоным сөйлепти.

— Не өзи?

— Есиндеме, өзиң-әм перзенг күсеп, маған биреұди ала ғой деп жүр едиң. Сол келисти. Қумар да, Ерназар да мәрт адамлар. Қалың мал-әм сорамады.

— Олардың саған ылайық қызы бар ма?

Сержанбай ишке кирип әстенирек сыбырлады:

— Бизиң үйдегі Гүлзийба ше? Қайырқомы солар ғой. Мен оларға қалың мал-әм бережақ едим. Жетим қыз жыламаса болды деди. Түргел, тойға таярланайық. Сен де қуұанса, шабазым Қырқ жыл қослас болдың ғой, байың куұанғанда жарқ етип бир ашылса!

— Неге?

— Билесең ғой, Гүлзийба илаҳийда ақыллы қыз. Саған пайдадан басқа зияны жоқ. Усыннан бала туұып берсе, сен пәкизе кемпир боласаң?

— Әй, алжыған, сеннен бала болама?

— Жас денеге сүйкенсем, бир нәрсе болар. Кәне түргел, мен Мәўленге кеттим. Ол той сәренжамы болсын!

— Мен я сени, я сол қызды өлтирмесем бар ғой! — деп Улбосынның тисленгени еситилди. Бай оған мәни бермей шығып кетти

Улбосын ҳеш қашан туұмағаны ушын ба, күтә қатал минезли, қәхәрли, соған қарамастан ҳақыйқый мийнеткеш ҳаял еди. Шашы ағарып. бетин әжим басып, белинен қуұат кеткени, көзлери ләкет, қулағы саңыраұ, ғәрип ҳал қыз болса, өзи тил алғыш болса, үстине алдырыұ ойында жоқ емес еди. Бұл ойын байға да айтқан. Онысы келиспеген жағдайда, есигиндегі еки хызметкери Рузмат пенен Гүлзийбаны қосып, олардан туұылған баланы алып асыраұ-әм ойында бар еди. Сол ҳақ кеұли шебекейине айналғанына Улбосынның ишинде. қызғаныш оты алысып лаұлады. "Гүлзийба оғыры сұлыұ, оғыры ақыллы қыз, еле есикке түспей атырып мынаұ қылып жүргени, байдың некели ҳаялына айналса, мийил шыр-гүбелек қылып, мениң сонша жылдар мийнет етип, перзентсиз қартайсам алдымнан шығар деп, тис-тырнақлап жыйнасқан мал-дүньямды аямай шаштырады. Байда ес жоқ, бир күни Гүлзийба "үлкен ҳаялын уйқыма кесент келтиреди" десе көзди ашып жумғанша-ақ мени буралқы ийт қылып үйден қуұып-әм

шығады..." Ол соңғы гездеги байдың базы хәрекетлерин жақтырмай, набада бир жаман күн тўа қалса керек болар" деп бир түйир уй тауып гизнеп қойған еди. Сол есине түсіп, сандығын ашты. Бар екен.

"Қайсысына ишкизиў керек?".

Есикти өлимсирей ашып Гүлзийба кирди. Енди ол гүллән жаман ойларын тек ұсы қыздың өзине қарсы қоздырды да, мисли құрбақаның жауырынындай сепкили жалпақ мурнын гиржийтти:

— Хә, жылан! Босағама ийретилип кирип төримди ийелеўге қарадын-ә?

Қыз күтә сабырлылық сақлап, босағада жүресине ғана шөкке түсіп отырды.

— Улбосын апа, ашыўланбай мен сорлыны нәсиятла.

— Төримде қалай отырыў ушын ба?

— Яқ.

Улбосынның бөздей жүзи қуўарып, мойын омыртқасы морт сынып кеткендей, оған тесиле қарап, ағаштай қатып қалды.

12

Ханның бас әскер басысы Ерназарды күтә хош кеўиллик пенен күтип алып, нөкерлик жарақларды өзи асындырды хәм басынан аяқларына, аяқларынан басына шекем қайта-қайта көз жүўыртып, жауырынынан қақты:

— Жарақларын қутлы болсын! Саған бул хұрметтиң бәри өз атымнан. Есиңде болсын, хұрмет хұрмет талап етеди Мен ханның ең садық адамыман. Бас ўәзир босаса, я өлсе орын меники. Бизде Махмуднияз деген киши әскер басы бар, маған зәңги жарыстырады. Мен сени әне соның қарамағына беремен хәм нөкерликке қосымша бир ўазыйпа жүклеймен. Оңлап урыспасаң-әм Махмудниязға көз-қулақ бол, терис пикирлерин маған жеткерип тур. Мәртебеңди асырып Махмуднияздың орнына сени әскер басы қылыў, менин қолымда.

Нөкерлик кийим менен хан сарайының қасынан кетип баратырған Ерназарды бас ўәзир көрип қалып, бир бармағы менен қасына шақырып алды:

— Алакөз палўан, нөкерлик сендей ийинли жигитлерге қуп жарасар екен. Саған бир жаңалық— түркий ахунға ийшан атағы берилди хәм сениң өтинишиңе бинаан елиңде оқыў ислерин басқаратуғын бас ийшан қылып жиберилди. Қўана бер, биреў болса да бирегейи жиберилди.

— Үлкен қалаға, хан сарайына үйренген ахун саҳрайы қарақалпақлар

арасында жасаўға көндиме?

— Өзи соранды. Қарақалпақларға ғамхорлық керек деп соранды

Бас ўәзир көп сөйлесип тұрыўға ўақты қыстаўлығын ескертип, оның нөкерлик қылышына кескирлик тиледи де, кетти.

Махмүднияз өзи қатарлы болғаны менен, тобы ирилеўден келген шымыры айбатлы, түси сўйықлаў әскер басы еди. Ерназарды онша ықласлы қабыл етпесе де, басқалардан ҳүрметлирек жатақ орын көрсетти.

— Мине, Алакөз, саған тўўдырылған шараят ҳешкимде жоқ, — деп ол жән-жағына қаранып, шапанының жағасын дүзестирди хәм өзине тән болмаған дәрежеде даўысын пәсейтинкиреди — Буған себеп: бириншиден, сени тәнха хан биледи, екиншиден, мениң оң көзим сенде, үшіншиден, сенде пайғамбарлық бар қусайды, жақында хан тутқындағы барлық орысларды босатты. Яқшы, бул жөнинде соң сөйлесермиз, Мен сени ханға, бас әскербасыға ҳеш қашан жаманламайман Саған туўысқандай исенип, ханға мәлим нөкерлигиңнен пайдаланғым келеди.

— Туўысқандай исенген адамға — мен де туўысқандай болыўым шәрт.

— Бүгин мени бас ўәзир шақырып сырласты. Бас әскер басы екеўи от пенен суў. Ол әстен ғана қулағыма сыбырлап; "хан бас әскер басыға исенбейди, егер босатылса, орны өзиндики" — деди. Усыннан маған бақыт қусы қонса, биринши нәўбетте қолтығыма сени аламан. Буларды айтқаныма қарап мени майда гәпли деп түсинбе, бас әскер басыны өзим-әм жек көремен. Бир жола ол, жоқарыдан қысқы көрсем, төмендегилерди қысып ләззетленемен, деди. Не деген ладан, не деген ақмақлық!! Ол қарақалпақларды әм төмендегилер қатарына жатқарады. Сол ушын, набада бас ўәзир менен ушырасыў имканияты болса, бас әскер басыны жаманлайсаң. Айтар сөзлериң меннен.

"Әстаўпыралла!" — деп таңланды Ерназардың қыялы — "Қасқыр тұлкини, тұлки сағалды, сағал тұлкини, тұлки қасқырды аңлығын заман..."

— Ерназар, неге ойланып қалдың?

— Тапсырмаңызды орынлаўдың аңсатырағын ҳәзир-ақ таппақшы едим.

— Өйдемесең де ойларың түсиникли, Алакөз. Қусты алтын торға салсаң-әм бәри бир тутқын. Сахрайы елаттың сендей қарыўлы, ақыллы азаматы ушын зиндан-әм зиндан, ҳәзирги нөкерлик-әм зиндан. Илаж қанша? Бизиң өмиримизде ҳешқандай ансат жол жоқ.

Ерназардың қыяллары және жүўенсиз кетти: "Ханға хызмет еткенлер бәрха үсти көрпешели шуқанақ үстинде жүрип күнелтеди екен. Қыйын! Булардың арасында ақыллы емес, шайтандай сумлықлысы озады. Сол ушын да илим-хикметке, Грушин айтқан пуў менен жүретуғын арбаны

пайдаланыўға ҳешқайсысы қызықпайды. Ҳәссений, мақсетим иске асып, елиме ханлық алсам, басқарсам, бундай тәсилге жол қоймай, илимлиге ерер едим..."

— Сөйле, Ерназар?

— Уллы әскер басым, сизди түсиндим.

Уллы деген сөзди ҳешқашан еситпей, бирақ бәрқа арманы болып жүрген Махмуднияздың кеўли қарар таўып түргелди;

— Жақында Бухараға шабыўыл қыламан, ертең таң азаннан шабыўылдын машқысы.

Ерназар бириниши күннен баслап жаман атаққа дус болмайын деген ой менен сергек жатып еди, нөкерлер қәдимгисинше таң намазына айтылған азан даўысы менен өрре-өрре түргелди. Бул жерде дәрет алатуғын қуман ушын урда-тут талас басланар екен, нөкерлердің шаққанлығын әйне ұсы пайыт белгилейди. Намазға ким кешиксе оған шара, ең кеминде үш дүрре урылады, қайталанса, табаны тилинип дуз қуйылады, ақыры дарға асыў менен тамамланады. Сол ушын тәжирийбелилери суў толы қуманды бас ушына қойып жатады. Ерназар таза болғаны ушын ҳешким менен қуманға таласпай, далаға шығып келди де, дәрет алған киси қусап, хәмменин изирегинен намазға уйыды.

Намаз ада болыўы мәттал, әлле қайдан қоңыраў қағылды. Нөкерлер атханаға жуўырысып, урда-тут атланды да, тобы менен күн шығысқа қарай шабысып кетти.

Тоғай арасына кирген соң бир ашық майданда тоқтасып екеў-ара, үшеў-ара ат жарыстырып шабысты.

Әлле кимнин "халқас!" деген даўысы шығып еди, нөкерлер бир-бирине қарамай патырақласып сол даўыс таманға шабысты.

Тоғай ишине қатара тигилген еки ылашықты айналдыра төселген кийизлердің үстинде нанға толы дастурханлар жайыўлы екен. Олар асығыс түрде моллам дөгереклести.

Халқас онша қыстаў болмады. Ким қанша шай ишемен десе ишти, қанша нан жиймен десе жеди. Соннан және түргелип, әўелги ат жарыстырған майданлыққа барып өз-ара бирин-бири ат үстинен жулып жығып ойнаў басланды.

Күн дәл тас төбеге көтерилгенде және сол ылашықларға қайтып түсленди.

Түслик песин намазына шекем созылды. Оннан кейин хәр жерге шом тиклеп, оларды найзалаў болды. Намазлыгер менен намазшам арасы атларды жуўып, намазшам оқылғаннан кейин хәмме қалаға қайтты. Қешки

аўқаттан соң көп кешикпей қуптан намазы оқылды да, жатыўға урықсат етилди

Махмуднияз және Ерназарға келди.

— Машқымыз бүгинги көрген тақлетте тәкирарлана береді Сен онысыз-әм атта отырыўға, қылыш силтеўге, найза урыўға шебер екенсен. Жақсысы, сен Бухараға шабыўыл ушын жол көрип қайт.

Бухараны көриў — Ерназарға бұрыннан әрман еді, азғана ойланыў орнына, бирден-ақ келисип, қашан кететуғының сорады.

— Хәзир.

Ерназар әскербасының қандай тыйтыллар менен жибережақлығына ой жибермей, тез-тез кийинип, оның менен далаға шықса, қараңғыда еки атлы күтип тұр екен...

13

Той десе қарақалпақларда қуў басқа жан енеді. Хабарын қулағы шалғанлар, арнаўлы шақырық күтпей-ақ тойханаға ығыла береді.

Өмиринше дүнья жыйнаў менен машқұл байдың жас қыз алып, аўыл аймаққа даңғаралы той бермекши болғаны көп жерге еситилип, сәрсенби күни аўылдың көшелери атлыларға, ешекликерге, бық-жық пиядаға толды. Бұл сапары бай сықмарлық етпеди. Тойда өткерилетуғын хәр қыйлы жарысларға тигилетуғын байрақларға, хәттеки қой-ешкини менсинбей, ири қара, маллардан тиктирди. Тойға келген жетим-жесирлер ғарқ болып бир тойынсын деп, мол-молақай қазанлар астырып атыр.

Қазанлардағы аўқатлардың тезирек писиўин күтип атланшап болып жүргенлер арасынан елге Хийўадан ийшан киятыр деген гәп шықты. Хабарды ким тапқанын елестирген кисі болмады, бирақ аўзы бос қаялларға, балаларға шекем еринлери шүртийисип, бұл жаңалықты бир-бирине жеткергенше асықты.

— Әне, өзі өтип баратыр, — деп салды бирей.

Аўылға жақын арба жолдан көтерилген шанғытқа тойшылар жалт-жалт бұрылды. Жеңил аяқлылар, жеңил тәбиятлылар шыдап тұра алмай, мисли өзге гүсли хайўан көрген ийтлердей шаўқымласып, топарласыўы менен шаңғыттың изинен жуўырысты.

Ат жегилген ат арбаны қоршап бир топ пияда моллалар, сұпылар баратыр. Бұл демек, арбада ең хұрметли адам болғаны.

Тойшылардың арасынан ұзын бирейі қутанның мойнындай мойнын арбаны қоршағанлардың үстинен созып, жолдасларына хабар айтты:

— Басында қардай ақ сәллеси бар, бирақ сақалы қара, оғыры пан

көринисли, айбатлы киси отыр.

— Әне, сол кәрамтлы ийшан, — деди оның мықыры бойлы жолдаслары.

Ырасында да бул арбадағы түркий ахун еди.

Ол артына бұрылып, изинен шаўқымласып киятырғанларды көрди де, арбакештен сәл-пәл гиридиўди өтинди. Тамашагөйлер арбаға жақынлаўға бата алмай топланысып қалды,

— Анаў ұзынды бери шақырыңлар! — деди ийшан төмендеги сұпыларына. Олардың бири Ұзынды арбаның гүпшеги қасына әкелди, оған ерип жолдаслары да жақынлады

— Хәй Ұзын, — деп сыбырлады сұпылардың бири. — Уллы ийшанның көзи түскени — саған құдай бергени. Хәзир асықпай тыңла, ол сениң заўзадыңды айтып береді.

Ұзын мәртлик етип келсе де, қорқыңқырап, үпилдиригиниң түбинен сынған қамыстай басы ийилип тұрыпты.

Ийшан мәсиўеклеў ийегин онша көтере бермей, арбаның қаптал тақтасы үстинен қарап:

— Жигитим, сениң әкен ертеде өлген еди, — деди қас қақпай— Неге ұсы ўақытқа дейин жыл садақасын бермей, елге ұмыттырдың. Үш күн ишинде бир сыйырыңды сойып садақа тарқатпасан, үйиңдеги еки сыйырын-әм ҳарам өледі.

Ол басқа гәптин басына бармай алдына бұрылды. Арбакеш атқа қамшы көтерди. Арба алға қарай қозғалды.

Ырастанда Ұзын ертерек жыллары өлген әкесиниң жылына соятуғын сыйырын соймай, келешекте қыз алыў ұшын қалың мал басыға сақлап қалған еди. Сол сыйырдың әўелги баспағы да туўып хәзир сыйыры екеўге жетти. Олар бул сыйырын ҳешкимге билдирмеў ұшын қоныс өзгертип, теңиз бойындағы бир аўылға көшкен еди. Мынаў ийшан қайдан, билген?

Ийшанның илгери жыллары дийўана болып жүрип үйинде бир ирет қонған адам екенине ҳешким ой жибермеді, гүманланбады да.

Хәмме Ұзынды қоршап ғаўырласты.

— Ырас па?

— Сөйле!

Үскини қуйылып, мойын-омыртқасы үзилип кеткендей болып тұрған ұзын жыламсырады:

— Мени құдай кеширгей, ырас еди. Тойдан шығып бизикине келиңлер бир сыйырымды сояман.

Ол бөлинип үйине қарай кетти. Басқалар тойханаға қайтып, ийшанды

көзі ашық деп ғана қойыспай, сөзге шешенлери көп жаналықтар қосып таратты.

Сержанбайдың тойы жөніндегі жақсы гәплер-әм, ийшан жөніндегі хәрқыйлы гәплердің арасында онша билинбеди.

Салтанатлы тойшылардың дыққатын аударған бұл жаңалық Сержанбайға унамай, кейпи түсіп, өзине тәбияларды бир бөлек үйге жыйнап көкнар ишип, бәзим құрып отыр еди, ярым ақшамға жақынлағанда, үйге айрықша ғауасатлы жаңалық кирди:

— Келиншек қашып кетипти!

Пәйнекке жаңа қашқан ғарры байдың басы артындағы керегеге сарт етиш ес-түссіз қалды. Егер той сэрәнжамы Мәўлен сары жетип келип, үстине бир қабақ сұйық сұйды ақтарып жибермегенде, өлип қалыу қәўпи бар еди.

Оның есин жыйнап, тили гүрмелгени еки сөз болды:

— Өтирикпе, ырас па?

— Қурыдың дайы, масқара болдың, дайы.

Бай Мәўленнің ара-тура ашшы дәлбек қылатуғыныңа үйреніскен болса да, отырған үйинің ергенегин сарт-сурт урып шығып, гүйзеліскен тамашагөйлердің тобын айырыуы менен Гүлзийбанын ылашығына барды. Көп адамлардың қоршауында Теңел жылап тұр екен, бай келе сала оның шекесине бир шаппат ұрды.

— Әжапаң қайда?

Байдың жасаураған көзлери Улбосынға түсіп, оның тышқан құйрығындай жиңишке қос бұрымынан тартып жиберіп жықты да, қарнына ыңқ еттиріп бир тепти.

— Бәри сеннен келген бәле!

Ұял еки қолы менен ишин басып, кирпичей жыйырылып демиксе де, тили жеңіслик бермеди,

— Өлеқал, алжыған! Мени ұрғанша Рузматты изле. Бүйтип ели-халыққа масқара болғанша, өлеқал, өлеқал!

Байдың пүткил өмирінде қаялы бүйтип бетине келмеген еди, тикенекли сөзлери Гүлзийбадан айрылған дәртін мың еселендирип, қосбауынан пышағын сұйырып алабергени, көленкесіндей болып қапталында тұрған Мәўлен сары шығанағынан тұтты.

— Дайы, тоқта. Аңғардың ба, қыз Рузмат пенен қашқан. Бұл пышақ әўеле бас қандарың Рузматқа ұрылыуы керек.

— Онда өзін бирге жүр, атларды таярла.

Мәўлен сары қалтырап тұрған байдың қолларын жибермей,

адамлардың арасы менен атханаға қарай жетеледи...

* * *

...Хийұадан еки шақырымдай алысырақтан ағатуғын жаптың бойындағы жалғыз түп жабайы гүжимнің астында еки жас жатыр. Бири Гүлзийба, екіншиси Рузмат. Узақ жолдың пияда сегбиринен шаршаса да, қыздың басына дастық қылған билегинің уйығанына жаны ләззет тауып жатырған жигит сирә уйықлар емес. Еки көзи қыздың ай жақтысына шағылысқан аппақ жүзінде.

Рузмат Сержанбайдың есигине келгенде жас ғана бала еди. Сыпайы, кем сөзли жигит болып өсти. Қанша қыйналса да, байдың бетине келип мәлеллескен емес. Сол ушын ба бай оны ұнатып, кеуіллі пайытларында қопсытып сөйлеп: "Ұа. Рузмат, еле сени шанырақ қылып жиберемен" деп қоятуғын еди. Әсиресе биротала исенип, қой аўзынан шөп алмайтуғын жуўас жигитке айналды. Бул кейип, байдын ўәдеси шынлыққа айналатуғыныңа исенимнен бетерирек, онда Гүлзийбаға деген әлле қандай нәзик сезимлер пайда болыўынан да еди.

Тоғайдан отын шауып келгеннен кейин байдың не ушын той бермекши болғанының мәнисин билгенде, жүреги жарыла жазлап, ойласқандай адам таппай тұрғанында, қасында Улбосын пайда болды.

— Рузмат, — деди ол сыбырланып— Саған қолай шараят тўып тұр, мәтқапыл қалма. Гүлзийбаны алып қаш.

Жигиттің жүреги хәўлириңкиреп, апалақлады:

— Қалайынша?

— Сен оны ғарры байдан қутқарсаң, өмириңше табаныңды жалайды, ырасын айтайын, оның өзи өтинди.

Рузмат қуўанғанынан Улбосынды анасындай көрип, бетинен шорп еткізип сўйди;

— Мын-мың жаса, апа.

Жұрт той ғалмағалына мантиғып, биразлардың дыққаты Хийұадан киятырған ийшанға аўысқан гезде, Улбосын еки жасты бир жерде ушырастырып, жигиттің қолына бир тўйиншик ұслатты да;

— Мине, жол ғарежетиңиз, бахтыңыз ашылғай, тез кетиңлер! — деп екеўиниң де жаўырынларынан ийтерди.

Еле өз бахтына исенбей тұрған жигит қызға;

— Ыраспа? Қайда баслайын?— деди болғаны.

— Ырас. Хийұаға! Ерназар ағаны излеймиз, — деди Гүлзийба.

Жигит қайтып тил қатпады. Сол сөйлеспегенинен олар изден келетуғын

қуўғыншыларға бәрқа жол таслап қашыў менен, кеше қуптанда тап ҳәзирги жатқан гүжимине жетти де, азанға шекем дем алыўға уйғарысты.

Мине күн шығыс сүттей ағарып киятыр. Жигитте еле уйқы жоқ. Қыз уйқыда. Оның үлбиреген еринлери ҳәр деминде бүлк-бүлк етип түнги қоздай қызарып, келешек өмир ошағының оты болып алысыўға сәл қалып турған секилли. Рузматтың тула-бедени жүўлап, сол үлбиреген от еринлерди өзиниң еле пәки тиймеген жипек мұртлары менен қытықлағысы келеди де, қыздың татлы уйқысын бузыўға қыймайды. Оны базы жеңилтек жигитлерге тән ҳәрекетлердиң машқысы ҳәр жаққа жетелесе де, ырқына көнбей, өзине берик. Бирақ, еки көзин қыздан алар емес. Қуяш дөңгелек ошақ ишинде алысып лаўлаған от болып жанып көрине баслаған гезде, жигиттиң шыдамы биротала таўсылып, қыздың қарға тамған қандай ақ қызыл еринлерин жипек мұртлары менен әстен ғана қытықлады. Қыз шоршып оянды.

— Ҳаў, Рузмат!

— Кешир, Гүлзийба! — деди Рузматтың даўысы нәзик ел жиреп — Қуданын аспандағы қуяшы әлемге нур таратып шығып киятырған соң мениң жердеги қуяшым көз ашсын, маған нур төксин дедим.

Гүлзийба оның жуўан билеги үстинен басын көтермей, тек көзлери менен күлди.

— Рузмат, сен еле ұсылайтып-әм сөйлей аласан ба?

— Кеширерсең. Гүлзийба, тәўирлеў сөз таппай қалдым.

— Жоқ, жоқ, қысынба, Рузмат. Маған жүдә жақсы сөз айттың. Мен ҳешқашан қуяшқа теңгерилмегенмен.

— Гүлзийба, қуяш шығып киятырғанда тикейип отырып тилек тилеген жақсы болады дейди.

— Буны еситип қудайдан талай-талай тилегенмен, ҳеш қайсысы қабыл болмады.

— Усы сапары кәраматлы Хийўанын қасындамыз, бәлким қудайтала көрер. Түргел, тең тилейик, қолларыңды жай.

Гүлзийба басын көтерип Рузмат пенен жүзин қублаға қаратып алақанларын жайды:

— Әй, қудай, биз кәраматлы Хийўаның түбинде пәк хұждан менен отырмыз. Бүгинги қуяшыңының нұры менен бизлерге мийрим-шәпәхәтинди түсир. Бахытлы қылагөр! Аўмийин!

— Ҳа, ғарғыс ұрғырлар!

Тап қудайдын өзи қасақана саза бергендей, Гүлзийба қорыққанынан Рузматқа асылды.

— Уай, Рузмат!

— Қорықпа, Гүлзийба! — деп Рузмат оны бауырына басты да, үстилерине ат дөңдирип қамшы көтеріп тұрған Сержанбай менен Мәулен сарыдан көз алмай, шабатуғын жолбарыстай түксийди:

— Не керек?!

— Рузмат, — деди қыз сыбырланып. — Сен мени буларға көрсетіп сүй, бәлким, неке бузылды деп кетер.

— Қорықпа, жаным, қаулықпа. Өзім өлмей сени хешкимге бермеймен.

— Тағдирым сениң ықтыярыңда, Рузмат!...

14

Бізғар ийиси мүнкіген тар бөлмесінде төселген ақ кийиздин үстінде жаибаслап шай ишип жатырған Махмудниязға келип Ерназар сөйлеп отыр;

— Буйрығыңызды бәржай еттим, ұллы әскер басым. Қосқан жигитлериңіз унады. Мен ұсы жасыма шекем Бухараны көрмегениме пәнт жедим, ырастанда үлкен қала екен. Биротала басып алыу сизге несийбетсе, жақсы болар еди.

Махмуднияз оның он үш күнде қайтып келгенине, көп көпшик қойып сөйлегенине қарап онша исенгиси келмей сорады:

— Қалада не жаңалық сездің?

— Қалада жүздей мешит санадық, алты тас дийуал базары, төрт кәрұан сарайы бар екен. Қаратал дәрьясының еки жеринен тас көпир өтип турыпты. Оқ-дәри өзлерінде исленеди екен. Дәри ұшын Чу хәм Шимкенттен дуздай зат (силитра) әкелип, қорғасынды Қаратаудан алдыратуғының еситтик. Енди Бухараға дейинги жоллардан қайтип, қайұақта жүрилсе де алжаспайтуғын болып келдим.

-әмирди-әм көрдіңіз бе?

— Несибетти. Бир топар нөкерин баслап қалаға кирип киятырғанда көрдик Түси сұуық, рехимсиз екен.

Махмуднияз Ерназардың жаналықларына исенбейин десе оған дейин де Бухараға-жансыз жиберип алған еди, оның хабары менен дәлме дәл.

-әмирдин кийимлери қандай?

— Басында қызыл жипек сәллеси бар, төбесиндеги жығасы тип-тик турыпты. Үстінде мен көрмеген мамықтан постыны бар, бир бухаралыдан сорасам, ең сұуық арқада өсетуғын соболь деген хайуанның териси дейди. Белинде алтын қамары бар.

— Бухарда болғаның тақыйық. Ләшкериниң күши қалай екен?

— Бир топ ләшкерин бухаралы емес биреу басқарады дейди. Шамасы я

орыс, я англис.

Махмуднияздың үскини қуйылды.

— Ғам жемеңіз, оларды сөзсиз жеңіуге болады, — деди Ерназар.

Аскербасының шырайы және жақсыланды.

— Ерназар, сиз маған нағыз дос, ағла нөкерсиз, тақыйық исендим. Ертең дем алыңыз. Нәбада бас әскер басы тексеріуге келсе, сылтау табыу өз еркінде.

"Сен" сиреп сөйлейтуғын әскер басының бирден "Сизге" етиуі ғана емес, оның бир күнлик демалыс бережақлығының өзі тұлкинің қуйрығы бомасын деген қәуип пенен тикленди:

— Машқыға бара берейин.

— Сиз күтә өр көкирек, батыр нөкерсиз, аммо, баладай хақ кеүйлсиз. Бұныныз маған көбирек жағады. Бәри бир, мен сизди ұллы инсан көремен. себеби сиз ертеңги болатуғын исти бүгин-ақ болжап билиу қабиллятына ийесиз. Неге жүзиңіз өзгерди? Орынсыз мақтады дейсиз бе? Ғасла ондай емес. Сөзиме дәлил ушын сиз жоқта сарайда жүз берген жаналықлардан ахбарат берейин. Жасыратуғыны жоқ, қуданың бәрше бендесине алжасыу тән қәсийет. Базы пайытларда отқа жылынамыз, аммо, сол отты алыстырыу ушын биринши болып ким гүкирт шаққанын еслемейсиз.

Әскер басының тереңнен гәп қозғағанына қууанып Ерназардың жүзи жадырап сала берди хәм оған берилгенлик көрсетип, тап аузына үңилди.

— Егерде меннен, Хийұада от ийеси ким десе, әлбетте ұллы хан деймен. Сиз-әм сол гәпти айтасыз. Аммо, хәр хәдийсе, хәр ўақыя өз алдына жанған от. Соңғы күнлери орысларға көз қарастың оты және жаныўға қарады. Бұл оттың-әм ийеси ұллы ханымыз. Ұллы ханымыздын орыс бенделерин азат қылғаны жөниндеги хабар бойынша орыс патшасы-әм, өз нәўбетине, қоластында тутылып атырған хорезмли саўдагерлерди қайтарыпты Енди елимизде көп-көп жақсылық жүз бережақ. Ертеңнен баслап қала дүканларында орыс патшалығынан келген затлар сатылады. Мениң гәпимнің арғы төркинің уғып отырсаныз керек, тап усы ўақыяға биринши гүкирт шағып, орыс алымы Грушинге азатлық сораған сиз единиз.

— Ұллы әскер басым, сиз маған доссыз, сол ушын да ең жақсы ислердің сағасын достыңыздан излеп отырсыз.

— Есиңиздеме, Гераттағы англислерден жәрдем соратылды, аммо, англислер орыс патшасының күшинен қорқып жәрдем бере алмады. Англислер сол қәтесин енди түсинип, ханға елши жиберипти. Қасында Персия шахының-әм елшиси бар. Аммо, ханымыз олардың бұрын келгенине қарамай күттирип қойып, соң келген орыс елшисин қабыл етти.

Мен бүгін орыс елшилерін қабыллау мерасиміне қатнастым.

— Бул ис Хорезм ханлығының жылнамасында жүдә-әм мұхым ис болса керек.

— Уллы ханымыздың өзи-әм әне ұсыны илақийда қайт қылып, тап сиздей қуласаға келди. Бир жаман жери, орыс слшиси менен шегара мәселесінде, базы талаптары бойынша келисимге келинбеди. Бул, әлбетте дурыс ис болды. Қатпасқан жәмәәт ұллы ханымыздың тәрәпин тутты. Мен-әм сөйттим.

— Ол қандай талаптар еди? — деди Ерназар билиўге қумар балаларға тән даўыс пенен.

— Орыс елшиси, бириншиден, ханлықта қулшылықты хәм бенде орысларды қулға айландырыўды тоқтатыўды, ханның қол астында жеке жүрген орыслардың хәм олардың затларының қәўипсиз болыўын талап етти; екиншиден, өзін орыс патшалығына қараслы деп есаплаған көшпели халықларға Хийўаның тәсирин шеклеўди талап етти; үшіншиден, орыс саўдагерлериниң Хийўа қол астында еркин саўда етип, қәлеген жеринде жүриўин, сатыўға әкелінген затқа бажыны бұрынғыдан-әм азайтыўын, яғный жүзден үш бөлектен асырмаўын, Хийўада хәм Хийўаға қоңсылас ханлықлар менен саўда жүргизийўдың қәўипсизлигин тәмийинлеўди, орыс патшалығына баражақ саўдагерлерге иркиниш жасамаўды талап етти. Ең соңында орыс патшалығынан қашып келген қозғалаңшыларды көрсе, тутып алып шегарадағы мәкемелерине тапсырыўды өтинди.

— Жүдә, жүдә қатты талаптар қойыпты.

— Күшли патшаның талабы күшли болар екен. Әсиресе шегара мәселеси хәммениң жүрегін сұўлатты. Егерде бир хийўалы Сыр дәрья бойларына жақынласа, Эмба менен теңиз жағаларына, Барсуқ қумларына барып орыс патшаларының қол астына өткен қазақларды пәтеңге келтirse, сораўсыз өлтириледі деп ескертти... Қазақ, татар, башқұрт еллерине жиберилген бесжүз молланың енди елге қарсы қоймаўы кереклигин ескертти. Егер олар исламнан басқа душланлқ гәп таратса, ақыбети жақсы болмайды деп-әм қойды. Аммо, ұллы хан бул, талаптарды қабыл етпесе де, еки ортада урыс болдырмаўға өз-ара келисимге келинди.

Махмұднияз орыс елшисиниң талаптарын дизип айтып отырған гезде Ерназар: "Әмиўдәрьяның аяғын жайлаған қарақалпақларды пәтеңге қедтиргенлерге пәлендей шара қоллаймыз деген бир гәп қосылмаған екен дә" дейжақ болып, өзін зорға тутты да:

— Парахатшылығы күтә ұллы ис, — деди.

— Қабыл мерасиміне қатнасыўшылардың бәршесін таң қалдырған

бир жағдай — орыс елшиси англис елшисин жақтырмады. Сөйте тура, ол англис пенен бирге жүрген Персия елшисінің сөзін сөйлеп, Хорезмдегі персиялы бенделерді азат етіу жөнінде талап қойды.

Ерназар ишинен қыял етті: "Пүткіллей басқа жақтағы Персияның сөзін сөйлеп атырған ұллы орыс елшиси " аз санлы қарақалпақтарды қыспай, өз алдына ханлық беріу керек" деп айтыуы да итимал ғой. Оған жолығыу имканияын тапсам еді.

— Ерназар, сиз күтә көп нәрсени сезіп, билесіз, сизге бір күн азатлық беріудегі мақсетім былай: Хеш жасыратуғыны жоқ, пүткіл хан сарайына аян бір нәрсе — сиз орысжанлы жигитсіз. Анаңыз сизді орыс бесигине салған. Сол ушын, сизді орыс елшисіне жолығып қалсын деп атырман.

Ерназар оннан және қәуіпсиніп, бетіне тигилип еді, әскер басы елестірмей айтажақ мақсетін тұрылады.

— Сарайға кирип жүріп, бас үзгірге дұшарласып қаларсыз, әлбетте. Сонда оған "Бас әскер басы Махмудниязды тыңламай, Бухараға шабыұылды жорта иркіп атыр, соны айтыуға келдім", — дейсіз.

— Көрсем, әлбетте, солай деймен.

— Мени өзіңізге, еліңізге дос деп түсіне бериңіз. Және бір ис — егер сизиң Хийұада досларыңыз болса, тартынбай айтыңыз, қоллап-құжатлап, ең болмаса сарайдағы майда-шүйде ислерге орналастыруы қолымнан келеді Айтпақшы, баяғы да Грушинге еріп, ол зинданға түскенде азат етпекші болғанлардан Әбдирахман дегени тири кетіп еді. Гезлессең айт, мениң сөзімді сөйлейтуғын болса, аман қалдыраман.

Ерназарға Зарлықтың "зиндан қараұыллары менен-әм хәмдамлық керек" дегени есіне түсіп, "Әбдираманды зиндан қараұыллығына алыңыз" дегиси келип тұрды да, хәзірше Махмудниязға исенбегенді мақұл көрді.

Ертеңіне, ол таң намазы пайтында, бас моллаға еситтиріп ыңқылдап, халқасланбай орнына барды да, Гүлзийба берген орамал менен бетін сыпырып жатты. Орамалға анықлап үңілсе, нағыс деп жүргені "палұаным" деген сөз. Арап хәриплерін оқыуды жорта қыйынластырып тигипті.

"Уа, саұаты бар қыз екен ғой" деп орамалға ұзақ үңилиң жатты да, сырт тым-тырыс болған гезде ғана далаға шықты Нөкерлер жататуғын жай хан сарайына жақын еді, туұры дәрұазасына қарай бет алды.

Ығбалына, дәрұазамаңлар бийтаныс шығып, оны дәрұазаға жолатпады.

Қайтысын жән-жағынан көзге көрингисіз бір нәрсе қысып тұрғандай сезілді; "Нәлетий бұл қаланың өзі зиндан секиллиме қалай? Ямаса

әлемнин, өзи зинданға айланып кетти ме? Бул жүрисим менен зинданда жатқанымның арасында парық шамалы. Бетимди қағып ескен самалдың өзи әдилликтиң отын нахақлық пенен жуўып былғастырып тұрыпты".

Жайына қайтып келип қараўылларға бергендей пулды үйинен гизнеңкиреп шықпағанына пұшайманы артып, еки қолы менен басын қысып отыр еди, нөкерхананың қараўылы кирди;

— Ерназар алакөз ким? Сыртта бир киси сораиды.

Оның бүгин, қалғанын усы қараўыл менен сарай дәрўазаманларынан басқа хешким билмейтуғын еди, хайран болып изинен жүрди.

Есик алдында күтип тұрған Мәўлен сарыны танып, оның ентигиүйинен, албырақлап, асығып келгенин сезип хәўлықты;

— Аманлық па?

— Қарақалпақ баласы аманлықта Хийўаға келеме?

— Сөйле тез!

— Масқарашылық. Пүткил елге масқарашылық Сержанбай Гүлзийбаны алып той баслап атыр еди, есигиндеги дйқаны қызды алып қашып кетипти.

Ерназарда қызды жас жигиттен қызғаныш сезими қозып, ети түршикти.

— Рузмат па?

— Аты өшсин оның.

— Соннан?

— Хийўаға кирип киятырған жеринде ұслап алып едик. "Бизлер әллеқашан ерли-зайыппыз, некелескенбиз" деп бир-биринен жаздырылыспады. Елге баз-баяғы қайтпайды. Найлаж, бас ўәзирдин дарғақына сүйреп апарып, екеўине теңнен өлим жазасын сорап алдық. Егер қыз Рузматтен бездим десе аман қалыўына шараят бар екен.

— Бас ўәзир өлимге буйыра алмайды ғой.

— Бас ўәзир ханнан пәрман әперди.

Ерназар бирден қәхәрленди.

— Тез сөйле, өлтирилдима?

— Жәрдемиң керек. Саған мени Сержанбай жиберди Қалай болмасын қызды аман алып қалыў керек. Қыз өлсе, сорлы байдың көп дүньясы самалға ушады. Қартайғанда дым ғана аянышлы.

— Түс алдыма.

Олар нағыз хәсиреттиң үстине келди. Қыз бенен жигиттиң аяқ-қоллары байланып, бетлери құблаға қаратылып қырынына жатқарылыпты. Сержанбайдын көзлеринен жас сорғалап, Гүлзийбаның бас ушында отыр. Бир жәллат Рузматтың басына табанын қойып, Сержанбайға қанжар

усынып тұр.

— Мине, хан пәрманына бинаан қандарыңды өзің шал!

Ерназардың Рузматтан қызды қызғаныш сезими аяныш сезимине аўысты.

— Тоқтаңдар!

Оның ири даўысы еки "айыпкерден" басқаларды селик еттирди-

— Ерназар, сен Рузматқа ара түспе, — деди Мәўлен сары, — Киси намысына тийгени ушын өлсин. Ондай сырғыялардан тухым қалмаўы керек.

Сержан байға жан енип жәллаттан қанжарды алды да,

— Ерназар, қаным қызып тұрғанда кет ары, — деди— Аппақ дузымды ишип, есигимде келе болған мынаў нәлетий ақмақты аямай шаламан.

Қыз бенен жигит бир-бириниң сөзин еситпейи ушын, қулақларына пахта тығылып қойылған еди. Ерназардың даўысын ҳеш қайсысы еситпеди. Бир гезде оны қыздың көзи шалып:

— Ерназар аға, сиз-әм келдиңиз бе?— деди сыңсып. — Рахмет. Билемен хан пәрманы алдында сиз-әм әззисиз. Рузмат сизди күтә жақсы көретуғын еди. Құлағы еситпей атыр, алдына шығып, бир көриниңиз. Излеп келгениңиз ушын Сизге, сиз арқалы пүткил қарақалпақ елине ырза болсын. Оннан соңғы өтинишим: Рузматқа көрсетип мени алды менен шалсын, ұсыған қәтере қылыңыз. Мынаў бай базда құлағымнын пахтасын алып әлле нәрселерди сыбырлап тұрыпты. Керек емес, мен тири қалмайман. Сизден еи соңғы өтинишим, пәк кеўилли жигиттиң өлгенин маған көрсетпең-

Ерназар Рузматтың жүзине үңилди. Еки бетиниң алмасы қалқып, көзлери жұмыла баслаған екен. Ерназардың. әлленемірде танып, қуўанышлы бақырып жиберди:

— Ҳа, Ерназар аға-а!!

Ерназар оның үстиңги құлағының пахтасын сұўырып алып таслады.

— Ерназар аға, енди ырзаман, — деди ол демин бөлиңкиреп. — Қарақалпақтың Гүлзийба атлы мәрт пәк, сулыў қызын сүйгениме ырзаман. Билемен, Хорезм шұқырында хан пәрманын бузатуғын күш жоқ. Сизден жалғыз өтинишим, мени сүйгенимнен бұрын шалыўға қәтере қылыңыз. Жигитсиз, жигит намысын түсинесиз, мен сүйген қызым алдында жигит өлими менен өлейин, ұсыған себепкер болыңыз, аға.

Ерназар шыдамай жигиттиң аяқ қолын жаздырыўға мейилленип атыр еди, бес жәллат бирден оны ғабыр-ғұбыр басты да, қолларын артына қайырып байлап таслады. Бас жәллат Мәўленге "болың" деген ым қақты.

Ол бара Сержанбайды жулқылады:

— Ғарры өгиз! Алдыңда некели хаялың менен қандарың жатыр: Неге дәрпенбейсең? Өзиңди шалып ғана жиберейинбе-со. Иркилме, шал. Әлем таңлансын. Шал заманның, ханның әдиллигин журт еситсин, шал!

— Кәне, молла, булардың ийманын айт, — деп Сержанбай пышағын жанбасына қайрап-қайрап Рузматтың үстиңги қулағын гөне геүйшینیң кирли ултанына басып, бир қолы менен ийегин көтерди. Рузмат ен соңғы күшин жыйнап ырзаласты.

— Гүлзийбам, гүлим, ашығым! Пәк ышқым ырзаааа...

Бай пышағының қанын сорғалатыуы менен қыздың бас ушына келип, бир қолын жерге таяна жыламсырады.

— Гүлзийба, оны шалдым, есиңе кел, сен тири қал. — Ол сүйретилип барып молланың аяқларына жығылды. — Хан пәрманын бұзғандай раўят таўып бер. Жас хаялымның жаны ушын не сорасаң да аямайман...

* * *

Бес жәллат Ерназарды асаў тайдай тўўлатып өлим майданына жаңа алып шыққанда әллеқайдан бас ўәзир тап болып қолларын шештирди де, шығанағынан ұслап алып кетти.

— Алакөз, сиз биркәлата елдің ағасы болыўға миясарсыз, бундай қыйқым ислерге араласпаңыз. Өзгениң бахты деп өз бахтыңды ойламаў— жанықаслық. Есте тұтыңыз, жанықаслық ҳәм дозақыйлық. Бийшара жигитте өзбек қаны болса да, аямадық. Хорезмде бүйтип неке бузыўшылар болмаўы керек. Сиз өз елиңиздің тәғдирине тийисли үлкен мәселелерден пәске түспеңиз. Есиңиздеме, елиме билимли ақыллы адамлар керек дедиңиз. Соны есапқа алып, ең саўатлы ахунды елиңизге бас-пүкил жибердик. Көп орыс бенделерин азат еттик. Хәзир орыс патшалығынан келген елши менен жақсы-жақсы сөйлесиклер-әм жүргизилип атыр.

Ерназар, бас ўәзирдин не ушын бүйтип сөйлеп киятырғанына мәни бермей, тап жаңа ғана көз алдында жүз берген өлим жөнинде ойлап, кеўил сарайы дал-дал еди. Аяқлары шалысынқырап гүбирленди.

— Бизлер қашан өз айыпкерлеримизди өз халқымыздың талабы бойынша жазалар екенбиз?

Бас ўәзир оны өзинен ийтерип:

— Абайлаң бул жер қарақалпақтың кең даласы емес, — деди де, бурылып кетти.

Ерназардың жүреги лоқсып, тула бедени лаплап жаныў менен хәр

жерде бир сүрнигип, нөкерханаға келди де жығылды.

Хештеңе еслемейди, өзи менен өзи, тек гүбирленеди... сөйленеди.

"...Егер мен хан болсам, бундай ашықлар жасасын дер едим... қызық, мен хан болсам... Қәйтип? Қалайынша?..."

Қыялы әлұан-әлұан дөнип және түрли-түрли тәреплерге ой жиберди. Палұанлық қылған пайытларын, аты әпсана Маман бий хәм Айдос баба хаққында қарама-қарсы, қыйлы-қыйлы әпсаналар менен әңгимелерди, көп адамлардан еситкен дүнья хабарларын, Грушинди, Хийұа ханлығына сүтин болып тұрған адамларды есине түсирди. Дүньядағы бәрше елатлықлар озық ойлы, өз-ара бирликли, өз тәғдирин өзлери шешетуғын болып көз алдына келди. Тек оның халқы ғана жұрттың шаңғытын жұтып артта қалған секилли. "Буған бас себеп— елдің билимли данасы, өзинен ханы жоқ. Қудай жоқ деген жерде отырсаңда, ағасы жоқ жәмәәтте отырма". Бабалар ұсылай ўәсият қалдырса да, неге өзлери хештеңе қыла алмаған? ...Ха, Ерназар, сениң пәмиң неге алысады? Көрип жүргениң жоқпа, хан сарайындағылар-әм бир-бирине қарсы, бирақ көз көрмейтуғын бир сабақ пенен өз-ара байлаўлы. Шамасы бул жақты дүньяның өзи кирлеп тұрса керек. Адамлар ақыл орнына сүмлықты ат қылып минип жүр. Әне, Еразар алакөз, ұсыны ұқ, ұсыны. Кисини айыплаў, сыртынан сайып мин тағыў аңсат, әўеле өзинди баҳала. Тек қара басыңды қорғап нөкерликте жүрипсең, елиң ағасыз, жас ашықлар жазықсыз өлип атыр..."

Оның жүреги сұўыңқырап өзине келди.

Аўзын сыпыражақ болып қалтасына қол сұқты. Гүлзийбаның орамалы шықты. Оған үңилип бираз тұрды да, қайтып пайдаланбай-ақ, майдалап жырты да, ошаққа тығып жиберди.

Шаўқымласыўы менен нөкерлер келип қалды...

15

Түркий ахун ийшан атағы менен қарақалпақлар арасына көшип келип, Қарақұмның етегине келип арбасын тоқтатқан жерди Хийұа ханы оның ўақым жерине айландырды.

Ол әўелги күнлери, есигине әри панқылдақ. әри өзгелерге сөзи өтимлирек биреўлер келсе, я көзлерине тикке қарап, я сәлемлескен қолын жаздырмай қысып тұрып, бұрын дийўана болып жүрип билгени бойынша оның кимлигин қал-жағдайы, қандайлығын айтыўын бираз күнге шекем тоқтатпады. Жергиликли халық арасынан батылырақ биреўлери оның атын миллетин билиўге қызықсынса, ашыўланбай, кишипейиллик пенен жуўап береді.

— Атым Қутлы хожа, лекин Қарақұм етегинде жасағаным үшін Қарақұм ийшан десеңіз қайылман, миллетим, әлбетте қарақалпақ болады.

Бұл биразларға жақты.

Оның тәсиллери сахрайы халық арасында даңқын асырған үстине асырып, мийзанда бир шыбынның мыңға айналғаны киби көзі ашықлығы, пайғамберлиги жөнінде көп-көп әңгимелер дөреді, әпсаналар тарқады. Ким айтса да бәри оның пайдасына, даңқының артыуына себепкер гәп айтты. Арадан көп ұақыт өтпей-ақ ол қонысласқан мекан қарақалпақтардың бир зиярат орнына айналып, аўыллар шығарыспа қылып оған қос отаў тиктирип берди. Сұўпылыққа қол бериўшилер де көбейди. Бундай даңқлы адамды өз елатында көриўди әрман етип жүргени үшін ба, қоқтасынлылар пийшемби, жума сайын оның отаўы айналасындағы құм арасында-ақ бәзим құрып кететуғын әдетти шығарды. Базда оларға ийшанның өзи қосыла қойса жәмәәтке қатнасқанлар өзлерин мисли Меккеге зиярат еткеннен кем сезбейди. Оның менен отырысыўға имканияты жоқлардың биразы есигине бир арқа отын апарып таслап пәтиясын алыуға урынады.

Иранлы палўанды жығып Хийўа ханлығына бир ирет даңқ әперген Ерназар жөніндеги көтериңки гәплер-әм ийшан жөнінде тоқылған әңгимелердин астына көмилиўге қарады.

Ийшан абырайын қанша өсирген сайын адамларға онша көринбейтуғын, көп сөйлемейтуғын дәрежеге өтті. Бұл оның даңқын және бир текше бийикке көтерип, адамлар оған көбирек ынтығатуғын болды.

...Ол бүгинде келиўшилерге көринбеў нийетинде еди, таңнамазын жәмәәт болып оқыўдың сылтаўы менен келген Фазылбий, хәмме тарқағанда бөлинбей изине ерди. Ийшан оның жасырын сыр айтажақлығын билип, еки сұўпысын далаға жумсады. Бұл оларға "есикти қараўылла" дегени.

Мине, күн сәскеликке тирелди. Фазыл ийшан менен еле отыр.

— Әне солай Фазылжан, хәр ағаш өскен жериники. Инсан мисли ағаш. — деп, ийшан ший есик сыртынан сұўпыларына хабарласып атырған биреўди көрди де, гәпти тўғарыўға мейилленди, — Айтқанларыңа түсиндим. Қасым исимли жийениңди маған жибер. Құлағы кесилгенине қарамай, сениң өзиндей ақыллы шаққаш түсимпаз, тилине беккем жигит болса, қаддин тиклеттирип, бир гүзардың патшасы етемен.

— Сөйтсеңіз ол садық құлыңыз болады, менде басқаларға қарыздар болыўды жақтырмайман.

Есиктің бір жағынан пышықтай жылысып Сержанбай кирди. Екинши жағынан пышықтай жылысып Фазыл шықты.

Бай Хийұада Рузматты өлтирген соң, көп пул сарыпплап Гүлзийбаны тири алып қайтқан еди. Оның барлық ислеринен әллеқашан-ақ хабарлап болып үлгерген ийшан жымыйып күлип дегишти:

— Ҳа, ақыллы Сержан бай тәндармысаң? Гүрес қалай? Сен жығып турмысаң я киши ҳаялың жығама?

Қараққұм ийшанға сәлем бериўде ҳәммеден кеш қалғанына қорқа-қорқа киятырған бай кеўлин басып, белдей сақалың қайта-қайта сыйпалап күлип жуўап қайтарды.

— Тақсыр, жастың аты жас-тә.

Ийшанның еки қолы дизесинде, мырс-мырс күлди де бирден тоқтады.

— Екеўиңиз де сұпылыққа қол бериңлер.

Сұпылықтың баслы шәртлеринен бири, бул дүньяның көп жетпесинликлерине қәнәәтшилик көз бенен қараў, ерли-зайып арасында нәпсини жүўенлеў. Соңғысы ушын келген ғарры байдың териси жайылып, орнынан түргелип отырды.

— Тақсыр кеўлимдегини тапқаныңыз ушын геўишиңизди қолым менен емес, тисим менен көтерип жүриўге қайылман.

Жән-жағына ҳәккедей қаранатуғын ийшанның бир көзи бәрқа сыртта болатуғын еди. Сұпысының бирине хабарласып атырған Сайыпназарды, Бала Ерназарды, Мәдирейимди ҳәм оларға қосылып үлгерген Фазылды ший есиктин арасынан танып, не ушын киятырғанлықтарын ҳәм қайсысында қандай минез барын, ким кимге қандай көз-қараста екенин есине келтириў менен тып-тыныш болып қалды. Өз ойы менен бәнт бай шийден тысқа сер салмай, ийшанның ойлы қас-қабағын бағып, жүдә ағла кеңес айтыўын күтип жымжырт отырыпты, Ақыры диңкеси қурып тилге келди.

— Ийшаным, сұпылықтың әўелги белгиси болсын деп есигиңизге бир сыйыр әкелип байладым.

— Алладан қайтсын. Қуда қалесе, жас ҳаялыңның нәпсисин тыйып беремен. Шының айтқан жақсы. Үйиңе тезирек жет.

— Неге ийшаным?

— Ери қасынан шығып көрмеген жас ҳаял бир күн аўлақта қалса, еркек күсейди.

Сержанбай бир демде шыдай алмады.

Ийшан ұзын шапанын бүркенип, оның менен қосыла далаға шықты.

Иште адам болғаны ушын соңғы келгенлерди иркип турған сұпы

бопсыды:

— Ҳооо, бахтыңыз бар екен, сизлерге ұллы ийшанның дийдары несийбетти.

Ийшан оны еситпегенсиди:

— Бул әдиўли адамлар неге ишкерилемейди?

Сайыпназар ийшанға бұрынғы келгенлеринде унап, оннан "дилўар екенсиз" деген бир мақтаўын еситкен еди. Соған кеўли өскенликтен тартынбай сөз баслады:

— Уллы ийшанымыз, сизге мәслеҳәтлесиў нийетимиз бар еди.

— Меҳманханаға кириңлер?— деди ийшан хәм алысырақта атын жетелеп киятырған Мамытты көзи шалып, сұўпысына ым менен "оны да буларға қосып отырғыз" деген белги берди де, отаўына қайта сүңгил кетти.

Ийшан оларды узақ күттирип, әбден шаршап көзлери төрт болыўға қараған гезде, тәпсисин қолына алып үстине кирди.

— Сәләматсызларма, әдиўли азаматлар?

— Қәдирли ийшаным, биз исламнын күшиклери, сизге күнине неше ирет сәлем бериўге келсек аз, — деди Сайыпназар — Бул сапары қәдемлеримизге себепкер мынаў жигит. — деп бала Ерназарға мойнын бурды. Ол үстинги ерни менен үпилдирик ата сақалың қымып, жүдә әлпайымлық пенен қолын көксине қойды:

— Бийўақ келсек, әпиў етесиз ийшаным.

Ийшан хәрқашанғы әдетин қылып саққа жүгинген ҳалында, еки дизеснин үстине қолларын қойып тәпси санаған бармақларынан көз алмады.

— Қәдирли ийшаным! — деди және Сайыпназар — Көкиреги орыс патшалығып аңсап, өзи Хийўа ханының нөкери болып жүрген Алакөздің ислерине баҳаңыз қалай?

Ийшан Хийўа ханын мақтаўшылардың бири болыўына қарамастан, базылардың ашықтан-ашық ханлыққа қарсылығын сезип, өз әңгимеси исенимли шығыўы ушын ханның натуўрылықтарын да айтатуғын еди. Басын көтермей бираз отырғаннан кейин сәллеси селк-селк етип әстен ғана күлди.

Оның әңгимеге ғана емес, хәр сөйлегенде хәрқыйлы көринис бериў ушын өз денесин басқарыўға уста екенин ҳешкимде аңғармады.

— Бир раўаятта егер адамның мийи болмаса сүйеги бес жүз жыл жасаў қәбилетине ийе депти. Әне, сол мийге көп зор берип өз өмиримизди өзимиз қысқартамыз дә!

Ийшанның бул раўаяты оның көп айтатуғын диний раўягларына қарсы

шыққаны үшін емес, адамның бесжүз жыллық өмір сүре алатуғыны еситулмаген жаңалық болып хәммесинің ағызлары ашылды.

Еки көзи дизесінде болған менен кирпичкери арасынан айналасындағылардың көзлери, жүзлери қайсы тәрепке қарағанын көретуғын ийшан мойнын көтерип, сораў берген Сайыпназарға емес, Бала Ерназарға аталық көз бенен жымыйды.

Қудадан бийхұжим ис жоқ, сол үшін көп ойланып, бир басқа мың түрли ғалма-ғал сала бермеў керек.

— Уллы ийшаным, хан сарайы хаққында хаққаный гәпти қәйткенде билиўге болады? Мәселен, Хийўаға келген орыс елшиси әллеқайдағы Персия елшисинің сөзин сөйлеп, солардан түскен бенделерди азат қылыўды талап еткен биш.

— Уллы ийшаным, — деп Мәдирейим гәп қосты— Бир "аға бийде" Ерназар алакөз кисиге айтатуғын арзысы жоқ күшли адам ғана әззилердің атынан сөйлей алады", дегенди айтқан еди.

— Қызық жигитлерсиз, аммо, амыйсызлар. Сол үшін бахытлысыз! Аллатаала сиздей амыйлар тәрәпинде! Аммо сораўларыңыз қыйлы-қыйлы болған менен жуўабы биреў. Қарақалпақларда мынадай нақыл бар: "Әжелине асыққан ғарға бүркит пенен ойнайды". Билсеңиз, Алакөз палўан әжелине асыққан ғарға. Ал енди хан сарайын тәрийиплейинбе? Хан сарайы сырттан хәм қызық, хәм қорқынышлы. Дұрыс пәмлегенге сыртын қуяш емес, алтын перде жақтыртып тұрыпты. Сол үшін көз қамастырып, өзине тартады хәм күшли айбат береді. Алакөз палўан әне соған елигип жүрипти. Ал, енди орыс елшиси не үшін Персиянын сөзин сөйлеп атырғанына жуўап; тислеўге халы келмейтуғын хәлсиз көпек, аўылға даўрық салып үретуғының еслегениңиз кифоя.

— Уллы ийшаным, Ерназар Алакөз бир гәпинде "мен орыс Грушин менен ушырасып, булт арасынан шығып киятырған қуяш көргендей болдым" деди.

— Мамыт бий, сен бир қыйсық айнасаң! — деди Сайыпназар оны жақтырмай.

Ийшан қәддин өзгертпей тәпси санаған бармағын бирден иркип, басын кесесине шайқады.

— Мамыт бий, ақыллысыз, аммо қуяш батып изинен түн келетуғының неге билмейсиз?

— Қәдирли ишанымыз, деди Бала Ерназар. — Және орыслар жөнинде. Сизиңше орыслардың ўәдеси аспандағы ғазды атып асып беремен дегендей гәп аспандағы ғаздан қолда бар шымшық артық демекшисиз

ғой-ә?

Ийшан бирден ашыұланып, қызғыш жүзи талақтай болып кетти де, және өз қалпине түсти. Еки көзин ийшаннан алмай отырған Бала Ерназар оның кейиплерин сезсе де жаслық өр көкиреги пәсине қайта қоймады.

— Қәдирли ийшанымыз, — деди ол және. — Өткен ұрыста сизиң кеңесиңиз бенен англислердің Гераттағы әскер басысына барған хан меҳреми бос келген биш. Жұрт англислер орыслардан қорыққан десип жүр. Биз медреседе оқып жүргенимизде де Хийұа ханы уллы орыс патшасынан бәрха айбынып жасайды деген-әм гәп көтерилип еди.

Ийшанның ағаш сүүреттей бир қәлипте отыратуғын кейпи өзгергенине Бала Ерназардан басқалар ҳаўлығайын деди.

— Тилиң өткир көринеди, аммо, тил ҳеш қашан қылышты аўмастыра алмайды. Ал, англислер болса, дүньяда тек парахат өмир құрыў тәрепдары. Сол ушын урысқа араласпады. Еле англислер келеди, бәршеге төре болып, аға болып келеди. Ҳәзир Персия елшиси менен жүрген англис елшисиниң даўға араласпағаны— және парахатшылықты қоллағаны, ал Персияның даўын қозғаған орыслар және урыс болсын дегени. Оның үстине, әззилер тилине тикенек байлап, күшли көринийге урынатуғынын ұмытпаўы лазым.

Ҳәмме тым-тырыс болды-да қалды. Бала Ерназарда ийшанның гәпине исеништиң отынан кишкене ушқын пайда болды. Ийшан пайыттаи пайдаланып әнгимениң бағытын өзгертти:

— Ҳұрметли меҳманларым! Алакөз палўанның бала-шағасы саў-саламат па?

— Ол үйдиң тығыны кемпири, — деди Мамыт. — Әттең ушырасқан киси ол ишинен жылап, я күлип тұрғанын уқпайды.

— Кемпири дегенге есима түседи-аў. — деп ийшан күлимледи. — Алакөз палўан сықыллы бир жигит жесир анасына "менин әкем қандай адам еди?" деген екен, анасы "балам, сол жылы оғыры аласапыран жыл еди, еслей алмай қалдым" депти.

Дуў күлки көтерилди. Үйде кеўилли кейип пайда еткенине ийшан мыйығынан күле көзлерин сүзип, ҳештеңе билмегенсиди де жүдә жуўаслық пенен ортаға сораў таслады:

— Мен Айдос ҳаққында, оның инилери ҳаққында еситкенмен, ұсы Алакөз палўан Мыржықтан емес, Айдостан болған деген гәп ырас па?

Сайыпназардың иреңкиндеги шешек дағы қуўаныш кейпи астында қалып, үлкен мурнының шеп қапталындағы мәштей меңи де билинбей, кең танаўлары ҳаррайып, ийшанға ырзашылықтан кишкене қулақларын

алма-гезек услап-услап, жолдасларынан мақұллау күтті.

— Айдосты инилеринен айырыу қыйын еди, — деди Мамыт.

— Айып болса гүналамассыз, аммо, мениң еситиуіме қарағанда, Айдостың инилери менен аразласуына себеп хәзирги Құмар кемпир болса керек. Жасында пүткил қарақалпақ елиндеги жалғыз сұлуы болған дейди. Ел ағасы Айдос сұлуыдан бос қалмаған шығар.

Ерназар алакөз түүралы өсек ойлап таба алмай жүргенлерге бұл күтә жақсы көзгир болып, мырс-мырс күлисти. Мамыт Ерназар алакөзди қанша жек көриуіне қарамастан, уруу намысы қысып маңлайынан тер шықты.

— Ийшанымыз, — деди ол ақыры шыдамай. — Сиз айтқанға тақаббил гәп бурын-әм болған. Әттең, ондай емес. Айдос баба иниси өлгеннен кейин келинің алыудан-әм ұаз кешти, инимнің төсегине кирип, келиниме оны умыттыруыға ҳаққым жоқ, деди.

— Уллы ийшаным, Мамыттың қолдаулы екенін билсеңіз керек, — деди Сайыпназар. — Сол ушын қолдаулыларға дақ түсиргиси келмей атыр, болмаса бәри сиз айтқанның өзи.

— Ер жаңылысса қолға, құс жаңылысса торға түседі, дейди бұндай жағдайда.

— Ийшанымыз, ұсыннан уллы хан өзгерсе, изи не болар екен?

Ийшан бала Ерназардың еле қәлиплеспеген жаслығына мыйық тартты. Басқалар жүреклерін қоллары менен басып тып-тыныш отыр.

— Бұл дүньяда адам-адамға меҳман. Шын дүнья— о дүнья. Сол ушын да аллатаала бәршени өлетуғын етип жаратқан. Аммо, ғарры ханның пайманасы толса, орнына улы, я бир түүысқаны хан болады. Аллатаала исламды шығарғанда әне ұсындай түүрылықтың болуыын есапқа алған. Ең баслысы— ханлық мәңгилик.

Бала Ерназардың кеуили жууапқа қәнәт таппаса да, қайтып сорау бермеді.

Жақында Хийә ханның ләшкери Бұхараға шабыуыл қылғаны ҳаққында гәп тараған еди, бұл жөнинде Фазыл сорау берді.

— Бухара хәм Хийә исламның еки ошағы, — деди Қарақум ийшан өзинің барлық хәдийседен хабарлы екеніне гүдик түүдырмай. — Аммо, бирлик ушын ошақ басында да шағылысуы болып тұрғаны айып емес. Бирақ, ұсы сапарғы соқлығысуыда және орыслардың ғыжағы бар. Буны түсиндирип отыруы ұзақ сәббе. Бир хайран қаларлығы, сол урыста Ерназар алакөз жүдә үлкен батырлық ислеген.

— Қандай?— деди Сайыпназар қызғанышлы асығып.

— Урыста батырлық— өлимнен қорықпай душпан үстине баруы. Сонда

жаў қашады. Алакөз әне сөйтип ханнан ақ пышақ алыпты.

— Ханнан ақ пышақ алыў енди оның тухым тебериғи хұрметте болады деген сөз, енди ол хан салығынан да азат етиледі.

— Фазыл, бийәдеплик етип жорғаламаңыз, — деди ийшан қанша сабырлылық сақласа да шыдамай. — Алакөздің иши толы жыланның қордасы болса таажип емес, еле ол геллесиз қалған күни исенерсиз.

— Түркменлерден ханға қарсы шыққан Аннамурат дегенди қолға түскен жеринен Алакөз азат етипти деген гәп ыраспа? — деди Бала Ерназар.

— Айттым ғой, оның иши толы жыланның қордасы. Исений де керек, исенбеу де керек.

Қарақум ийшанның бир әдети, елден түсип турған фәрежетти аямастан, үйине келген бийлерди, уруу басыларды жүдә сыйлап, базда дараў-ара, болмаса екеў-үшеў ара қой сойдырып күтетұғын еди, буларға екеў-ара бир қойдың геллеси қойылды. Олар ийшанның хұрметине қәдден тыс шадланысып, сөйлесик пайытында пайда болған базы гүмилжи ойларды да естен шығарды.

Қайтыўға урықсат алып хәмме түргелген гезде Фазыл геўишлерин аяқларына сыйдыра алмаған болып жолдасларынан изде қалып, әстен сыбырланып налынды:

— Қәдирли ийшаным маған көпшилиқ алдында кейимеңиз. Өзиңиз көз-қулақ болмасаныз, жаңағылар мени жеп қояды.

— Әўеле өз аўзыңа беккем бол. Орысларға қосылажақ болған Генжемуратты сен атқаның ушын мениң саған хамал әпергенимди айтып, Қарақум ийшан ханнан хамал әперди деп мақтан ба!?

— Тилиме жеги шыққай өйдесем. Жақсылығыңызды ҳешқашан ұмытпайман, мени өз қамшыңыз деп исенебеңиз.

— Жеткиликли. Қасымды маған тезирек жибер.

16

Гүлзийба қайтып әкелингели бир күн бас көтерген емес. Жылайды, болмаса ыңырсып жатады. Сәл саўасын тапса, өзін өзи өлтириў нийети жоқ емес. Бул Сержан байға күтә аўыр түсти. Үлкен хаялы Улбосынға исений жүдә қыйын. Ол және биреў менен қашырады, я өлтиреді. Азаннан кешке шекем қасынан шықпай бағып отырыў, өзине де аңсат емес, мал-халға қарайтуғын биреў керек. Рузматтың орнын басатуғын хызметкер табыў қыйын болмаған менен исенимли шығыўы гүман. Байдың ойынша, ендиги хызметкер, ол қараны ақ десе — ақ, ал ақты қара десе — қара дейтуғын болыўы тийис. Сол ушын көп күн ойланып, ондай хызметкерди

алыстан емес, өз жақынларынан тапты. Ешекке аұырлық салмайын деп отынды өзи арқалап ешекке минип келгенинде "ақыллысаң" дегенге инанған Рүстемнен қолайлысы жоқ., Бай бұл ойын Мәўленге құлақ-қағыс етип еди, ол сәўселим инисиниң биреўлердиң күнине жарап биймиллет тамақ табатуғыныңа қуўанды.

— Жумса дайы аяма!

Бай Рүстемге көп ўазыйпа жүклемеди.

— Бас жұмысың Басар менен, — деди ол Рүстемди үйине ертип келип, — Басарға сеннен басқа бенде тамақ қуымасын. Үйге өзге биреў жақынласа да босат, егер Гүлзийбаның ишки есиктен өзи тўе, көйлеги көринсе де босат!

Бай хызметкерден алжаспады. Рүстем ҳақыйқаттан да усындай жұмыс ушын тўылғанын көрсетти. Азаннан кешке ийттиң қасынан бир адым кетпейди. Бай ийт пенен екеўине суп-сулыў ғана гүрке соғып берди, ұйқысы келсе ийтти босатып ұйықлайды, болмаса ийттен де сақ, еки көзи үйде. Гүлзийба набада түшкирседе, ийтти үргизеди. Бұл Сержанбай ға күтә унады.

— Азаматсаң, Рустем! — деп кетеди ҳәр көргенде.

Деген менен байға бұл әдислердиң бәри жеткиликсиз көринип, сәл қолы саўа тапса, бир қапталындағы төсекте ошаққа қарап жататуғын Гүлзийбаның қарсы алдында отырып алады да, тынбай балта егейди, егеў менен балтаның жүзи ушқынлағанына, қуўанып Гүлзийбаға көз астынан қарап қояды. Егеў сестин жақтырмай Гүлзийба арман қараса да тынбайды. Қоллары талып шаршаған тезде ғана балтаны Гүлзийбаның көзине тұтады.

— Мине, ҳаял, қашаман деп ойлама. Әжелиң ұсы балтадан болады. Егер көзиме шөп салыўды ойласаң, бұл балта сени тўўрама қылады.

Гүлзийба үндемейди. Бирақ, тириликте өткерген ҳәр бир күни зинданда өткен сыяқлы. Ара-тұра қасында Теңел отырып кетеди. Әжапасының түр-түсине, ҳәрекетлерине қарап өзін өзи өлтирип қояма деп олда қорқып билген бир нәсиятын есине салып кетеди.

— Әжапа, душпаныңды өлимиң менен жеңиў мүмкин емес!

Гүлзийба ақыллы инисине ыразы, бирақ жәрдем ете алмайтуғын дәрежеде жаслығына, ышқы-мұхабеттиң не екенине өзлигинен түсинип, тўысқан әжапасы ушын бир жол таўып бере алмайтуғынына иши ашыйды:

— Заман бизики еместей.

Теңел үндемейди.

Гүлзийба және өкинишли ернин тислейди.

— Кетебер, қарағым.

— Енди жылама, әжапа.

— Яқшы.

Ол жақыннан бери және бир нәрсени сезе баслады. Ерназар менен соңғы ушырасқанынан хәмледар болып қалған сыяқлы. Бурынғы ұайымларына қоса бойы да аұыр тартып баратыр. Бул оны гә қорқытады, гә құұантады.

Гейде өз-өзинен жүреги хәўлирип Ерназар хәққында, оның үй ишлери хәққында билгиси келеди. Базда палкерге жорытқан бир түсин еслеп, Рабийбиниң денсаўлығы хәққында билиўди күсейди, бирақ есигин ашатұғын бир де аұыл адамы жоқ. Бай есигин бәршеге қадаған қылып қойыпты.

Оны Улбосын да аямайды. Керисинше, оның бир қапталды ийелеп қазан-табаққа араласпай жатысын қызғанып базда ғыжақ береді:

— Бундай өмирден өлим абзал ғой.

Гүлзийба әўелги күнлери шыннан өлгиси келетуғын еди, енди оған өшесип, отаўға кирип киятырған аяқ сестин еситсе, тикейип отыратуғын әдетти шығарды.

Оның тикейип отырғанын бир ирет көзи шалғалы байдың жан ийнине от түсип, енди оны қалайынша жуўасытып, барлық барымына барғызыўды гөзлейди. Ақыры оған да ой тапты. Суўпы қылыў керек. Қарақум ийшанға қол берсе, хәтте жас кеўли шөгип, сезимлери бирден-ақ қартайыўы итимал.

Ол ұсы ойына бекем исенип, бир сыйырды аттың жетегине алып Қарақум ийшанға кетти.

Үйинен алысыраққа кетпейтуғын байдың кеўлин бағып Улбосын да, Рүстем де, Басар да, шаршаған еди, дала жымжырт. Сонда да Гүлзийба күндиз сыртқа шықпаға қорқып, анық ымырт жабылған гезде, ең болмаса, еркин нәпес алып, жұлдызларға қарайын деп есиктен әстен ғана сыпырылып шығып еди, хәқыйқатанда ийт үрмеді. Рүстемнің сести еситилмейди. Бәлким, үндеспей аңлып, сәл былайырақ шықсам, өз обалы өзине деп ийтке талатып өлтирмекши шығар деген қәўип пенен отаўға сүйенип бираз тұрды. Аспан бултлы еди, көзлерин қараңғыға үйретип жән-жаққа сер салды. Үйдиң арқасында, алысырақтан киятырған жалғыз атлыны көрди де, өзін сәл тасалаңқырап ермек ұшын оның қайда баратырғанын бақлап еди, ол Сержанбай екен. Таныса да жақынлағанша үнсиз тұра берди.

Қарақум ийшанның кеўлине құйып жиберген гүдигинен мантиғып асығып киятырған бай, бурынғысынан өзгеше әдет қылып, алсырақтан

атынан түсти де, бир түп жыңғыл түбирге байлады хәм үйге қарай пиядалап аяқтарын ғаз-ғаз басып келеберди.

Гүлзийба оның әллекимнен гүманы барлығын сезді де, жақынлаңқыраған гезде еситетуғындай етип жорта сыбырлады:

— Хәй, қорықпай шешине бер, далада хешким жоқ.

Бай еситип, енди өзін көрсетип алмау үшін гилт тоқтады да, түмсығы менен қораны жарып беде жеп тұрған саяқ ешекти тасалады. Ешектің бержағына шықса өзі көринеди, аржағында тұрса есиктен ким кирип, ким шыққанын көз илмеуінен қорқып, бай ешектің астына кирди.

Гүлзийба оны көп отырғызыу мәқсетинде отауға бұрылып және сыбырланды

— Шыда, жигитим, хәзир киремен.

Бай мэтғапылда қалмау үшін қосбауынан полат пышағын алып атыр еди, ешек үстине "шажж" еттирди. Бай үнсиз шыдап бағып еди, Гүлзийбанын жаслық кеуили тутыс бермей шақалақ атып күлип жиберди.

Ол Хийұадағы өлимнен қайтарылғалы дауысын шығарып күлиу былай тұрсын, мыйық тартып көрмеген еди, ғарры бай ешек астынан зонқ етип көтерилди.

— Ха, Гүлзийба, ақыры күлдирдим бе?

Гүлзийба оның дәлилин еситпей, шақалақ атыуы менен барып:

— Хәй, ақмақ гүрреңнің үстин неге ыласладың?— деп ешектің сауырсыныңа бир мүш урды да, күлеберди, күлеберди...

Бай намысқа буулықты:

— Рустем!!

Рустем қатты уйқысынан оянып дауыс беріуі менен ийтшабаланып, Гүлзийбаның күлкисин айналаға еситтирмеди.

17

Ерназардың Хийұаға келип нөкерлик жарағын асынғанына ярым жылдан асты. Анық көзи жеткени— хан сарайының сиясаты еки жүзли пышақ екен, егер тағам менен теңгерилсе, онда я дузлы, я дузсыз, я пал салынған, я зәхәрли бир нәрсе. Абайламасаң күлип отырып-ақ тилкимленесең, тойып отырып-ақ аштан өлесең, я пал жеп отырып-ақ ууланасаң. Бирақ, Ерназар басқа нөкерлерден көре сәл-пәл артықмашылыққа ийе. Бул артықмашылық иранлы палұанды жығып, атын хан билетуғын болғаны үшін емес, Махмудниязға жағынғаны, Бухараға шабыуылда ерлик көрсетип, Батыр нөкерлер қатарында ханнан ақ пышақ алғаны еди. Онысына сәл пусыр жеткизип алды. Бир жола қалада болған

түркменлердің шабыұылында қолына түсіп тұрған бір әскербасыны көз көреки аңқаұлыққа салып, босатып жиберди. Ол босатқаны өзине таныс гөнеургенчли Аннамурат еди. Сол иси ушын және бираз гүман, астында қалса да, Махмуднияз оның ел арасындағы даңқын биротала бүркегендей дәлил таппай, оның үстине, баяғысынша, бас ўәзийрге жолығып мен ушын сөйлесер деген дәме менен ара-тура бостанлық берип алатуғын еди.

Бәхәрдің қуяшлы күнлериниң биринде, Ерназар әскер басыдан және урықсат алып қалып, қуяшламада атының арқамойнын қасып тұр еди, сарай дәрўазасынан бир топ атлы шыққанын көзи шалды. Абайласа, бас ўәзир ханның үш мәхреми менен төрт орыс атлысын узатып баратыр. Олардың дыққат аўдармайтуғынын билди де, алдын кеселей жуўырып, Грушиннен үйренген орысшасы бойынша сәлем берди:

— Здраст!

Бийик ақ боз атта хәммеден өзгеше сулыў хәм салтанатлы кийинген орыс төреси көкирегин көтерип атының жүўенин тартты.

— Сизге два слова арза, — деди Ерназар еки бармағын шошайтып.

Бас ўәзир хәм хан мәхремлери ийт көрген пышықтай үрпейисти. Орыс төреси Ерназардың түри-түсинен Хийўаның жәбирли нөкерлериниң бири шығар, тыңласам мынаўлардың кеўлине мәлел келер дегендей, мезбанларға бир қарап алды да, өз жолдасларының бирине бұрылды:

— Михайлов, оның менен сөйлес!

Сақал-шашы алтындай сары атлы Ерназарға қайрылды. — Ким боласыз?

Ерназар тез-тез сөйлеп аты-жөнин айтты да, олардың өзлери кимлигин сорады.

— Бизлер Хийўа ханы менен ұллы орыс патшалығы арасындағы шәртнаманы тастыйықлаўға келгенбиз, — деди Михайлов. — Анаў ақ боз атлы басшымыз, яғный Оренбургта үлкен әскербасылардың бири. Оның изиндеги атлы хатшысы. Қалған екеўмиз оны қорғаўшы солдатпыз. Мен сизиң тиллерге жақын татар тилин билетуғын болғаным ушын дилмашлық ўазыйпа менен де келгенмен.

— Шәртнама бузылып па?

— Бизге қоңсылас татар, башқырт, қазақ еллерине моллалар жиберген екен, соларды қайтарыўды келистик. Ал өзиңиздиң тилегиңиз?

— Сиз асығыс болмасаңыз, айтар гәпим көп еди. Биз қарақалпақ деген аз санлы елимиз, кең пайтах орыс патшалығына қосып алығыз демекши едим.

Михайлов желкесин қасып, алыслап баратырған жолдасларының

изинен қарап тұрды:

— Бизиң патшалықтың мақсети, бир ханлықты бөлшеклейди бир халықты екінши халыққа қарсы қойғанды унатпайды. Бирақ сизиң бизге қосылмақшы болғандағы мақсетиңиз не?

— Ата-бабаларымыз орыс патшалығында болыўды әрман еткенин еске салмағанның өзінде, әззилердиң күшлиге сүйенип бийғам жасағысы келетуғының түсинерсиз. Оның үстине, сизлерде үлкен илим бар, соны үйренип аз болсақ та илимли болғымыз келеди.

— Шының айтсам, бұны тап хәзир шешиў қыйын. Түркменлерден-әм өзиң усаған бир жигит тап сендей арза етип еди, басшы төремиз, Оренбургқа барған соң патшамызға жеткеремең деп ўәде етти.

Ерназардың кейпи түсти:

— Азанда жылытпаған қуяштан кеште дәме етиў қыйын.

— Жоқ, Ерназар, — деди Михайлов. — Қуяшты қуры күтип отырғанша адамның өзи от жағыў керек. Кимнің өз хәўири боламаса оны қуяш астында ғарға-ғузғын жем қылады.

— Өз отыңыз дегениңиз өз алдымызға ханлық болыўмыз керек екенин түсинемен, бирақ соған жәрдем керек.

— Хәрқандай ханлық ләшкерсиз болмайды. Сен хәзир бир нөкерсең, егер, әскер басы болсаң, изінде нөкери жоқ әскер басысаң. — Ол Ерназардың қапа болып тө қарап қалғанын аяды ма өзгерди, — Ерназар, заманның рабайына түсинетуғын жигит көринесең, жер ийискеме. Бизиң төрелеримиз көкирегін оққа тута беретуғынлардан емес. Сол ушын есиңди жыйып, өз жигитлериң менен ойлас, сөйтип көп болып я бийлериңнен хат алып Оренбургқа кел. Сенде өзиңе боларлық күш көрсе, төрелеримиз жәрдемлеседи. Бәлким, ұллы патшаға өзлери алып кетер.

Мехманларды узатыўшы бас ўәзир мхәремлери менен изге қайтып олардың тұсына келгенде:

— Әй, дилмаш, — деди бираз бұйрық даўысы менен. — Сиз қоңсылас елатларыңызға барған бизиң моллаларды қуўасыз-аў, өзиңиз бизиң қоластымызда бийтәртиплик қыласыз. Бул көргенсизлик емес пе? Кетиң, төреңиз күтип қалды.

— Ерназар. — деди Михайлов әстенирек. — Егер Оренбургқа барсаң, изінде күшиң болсын. Патша адамларына айтып жәрдемлесийге тырысаман. Және ескертемен, жекке барма!

— Сәл асықпасаңыз, мен орыслардан инглислерден айырмасы қандайлығын сорайжақ едим.

— Қай мәниде?

— Мәселен, азларға, әззилерге меһирлиликте.

— Бул сораўға дәл жууап бериў қыйын. Меһирсиз басшылар сизлердиң араңызда да бар. Ал, патшалардың, ханлардың меһири жөнинде билмекши болсаңыз олар қоластындағыларды қоллап-қуўатлаўшылар емес, олардың өзлери қоластындағылардың қоллап-қуўатлаўына мұтаж хәм солай болыўын талап етеди. Буннан олар қоластының көп болыўын, халқы көп болыўын күсейди деген жуўмақ шықса әжепленбессиз.

— Рахмет, Михайлов. Соңғы өтинишим, биздей бир халық уллы орыс патшасын қоллап-қуўатлаўға тайын екенин ұмытпассыз.

— Мен сизди түсіндим. Көрискенше хош!

Ол атын қамшылап-қамшылап бәдер кетти.

Ерназардың аң-таңы шығып, аяқлары Хийўаның тепсеңги кебиртеңине желимленген секилли, лалы шығып, мисли түс көргендей, Михайловтың изинен қараў менен қалды.

Ол ҳәр аяғын зорға көтерип жатаханасының алдына жетип еди, төрт жағынаи төрт жәллат пайда болып, тутып алды да, тикке сарайға апарып, ханның датханасына киргизди.

Хан оны бурынғыдай күн-түн күтиўге мәжбүрлемей, песин намазынан соң қабыл етип, ол есиктен бас көрсетиўден-ақ жедел менен сөйледі:

— Алакөз, базда тышқан өлтиргенниң даңқы жылан өлтиргеннен-әм асып кетеди. Сенде әйтеўир нәрсе ушын даңққа ерисип, талай өлимнен қалып жүрипсең.

— Уллы ханымыз, мениң есимдеги бир нәрсе — сизге не пайда бергеним емес, енди не бере жақлығым еди...

— Алакөз, асығып гөзлеген мылтық дәл тиймейди. Мениң саған айтажақ гәпти ўәзирлерим арқалы емес, көзме-көз өзим айтып атырғанымды өзиңе бахыт деп санап түргелип тахтымның туяғына маңлайыңды тийгиз.

Ерназар хан бұйрығын тәрк етпеди. Ол орнына қайтып бараман дегенше бас ўәзир гәп қосты.

— Уллы ханымыз урыны қуўмасаң-әм қашаберетуғын әдетин тасламас екен.

— Кимге әкеси бир төбешик инам етсе, баласы соған өрмелеўи шәрт, бас ўәзир, — деди Ерназар.

Қартайған хан Ерназардың гәпин шала еситти ме ямаса оның ўәзир менен гәп алысыўынан өзін тысырақ тутқысы келди ме ўақытты созбай, шақыртқандағы мәқсетин тўўрылады.

— Алакөз, сениң анаң жасырақ гезинде "аспанда ай болмаса киси

жолдан адасады, күн болмаса кеўилди кир басады" деген даналық айтқан, деп еситкенмен. Ҳешким адаспассын, ҳешкимнин кеўлин кир баспасын деп елине билимли, мисли ай, мисли шамшырақ ийшан жибердим. Ҳәзир ол Қарақумнын етегине бегенлесип, өз атын умытып, өзине Қара қум ийшан дегеп лақап алды. Мен енди сени нөкерликтен азат қылып, баяғыда көпшиликте жәрия қылынған бийлик ғамалың менен елиңе қайтараман. Өз уруыңа бийсең. Аммо, шамшырақ Қарақум ийшаннан бий мәсләхәт исиң болғанын мен еситпейин!

— Уллы ханымыз...

— Тоқта, — деди хан онша асықпай. — Мен жайпарахат сөйлегенге мурныңды көтерме. Қарның өзиндики. Хийўа жарағын көтерген ийинлериң бәрқама хандики!

— Уллы ханымыз...

— Тил геллениң жаўы, Алакөз, кәне, өкшеңди көтер!

— Уллы ханымыз...

— Жұрт сени қасқыр дейди, ҳәрекетің ийттики, ашсаң!

— Түлкилер қасқырдан тоқ жасайды, ханымыз.

— Жәллад!

Қос жәллад Ерназардың еки қолтығынан алып сыртқа тартты. Ол енди тйккелей зинданға апарады деп ойлаған еди, олай болмады, жәлладлар оны дәрўазадан шйғарып, кеңес берди:

— Тезирек қаладан кет, палўан. Өзиң мұсылман бола тура орыс елшиси менен орысша сәлемлескениң ушын хан мәхремлери жек көрип қалған. Және өршелессең, жәрдем ете алмаймыз. Есиңде болсын, бизлер саған ештеңе айтпадық.

Ол нөкерликке келгенде, хызмет атқарып жүргенде бундай жағдайда емес, айрықша салтанат пенен, бәлким, ҳешким көрип-билмеген бир жақсылықлар менен қайтарман деп ойлайтуғын еди, барлық үмитиниң пуш шыққаны жанына жеги болып Махмудниязға келди. Ол хал сорасыў былай тұрсын, көзге түсиўден жүзин бурды. Тек бир жақсылығы— оның жатақ орнына барып бир майдан дем алыўына кесент еттирмеди, бирақ таң қулабийек болған гезде еки нөкерине ҳәмир етип, орнынап түргелтип, қаладан қуўдырды.

18

Елсиз жер жетим, жерсиз ел жетим, ерсиз үй жетим.

Генжемураттың үйи, есигиниң алдында үш түп гүжими бар, сәнли үйлердиң бири еди. Генжемурат қайтып келмеди — қуты қашты,

Гүжимлерге сүї жиберилмей жапырақлары солыды, үйине келетуғын соқпақлардың бәрине дерлік шөп шығып, үйдин әтирапы тобарсып тозаңғып қалды. Зайыбы оның өзине кейип берген, атжақлыдан келген қараторы келиншек еди, еринен жаман хабар еситкели езиүйнен күлки жоғалып, жүзи есигиниң алдындағы гүжимлердиң жапырағындай сарғайды, жалғыз қызы шыбықтай болып азды. Ол нөкерликке кетер алдында келиншегиниң айы-күни толысып отыр еди, ұл туўды, бирақ оның қуўанышын ери менен тең бөлисе алмай, тәрбиясы ўақтында берилмегени ушын бала нәренжан болып өсип киятыр.

Өлим! Оннан ким қайтып келген? Усы сораўға жуўап табыў мүмкин болмағаны себепли, адам баласы оған да көнеди. Генжемураттың келиншеги де тәғдийирге тән берип, енди оны биротала ұмытыўға қараған кешелердиң биринде, есик алдына биреў келип аттан түсти.

Бундай мезгилсиз түе, күндиз есигиниң алдына ат байланыў тоқтатылғанына үйренген ҳаял, шөжелерин қанатына жасырған таўықтай, қызын, ұлын еки қолтығына алып үйдиң бир мушына тығылды. Атлы далада малақайын қағып қайтадан кийип, қамшысы менен қонышын сартылдатып урып, есикке туўрылады. Бүйтип тек Генжемурат келетуғын еди, оннан мәңгилик гүдер үзген келиншек, оның қылықтарын үйренип жаман нийетте киятырған қандай еркек екен деген ой менен, түргеле сала үйдиң ергенеклерин қаўсырмақшы болып еди, аржағынан биреў ийтерди.

Ҳақыйқат Генжемурат!

Тири Генжемурат!

Ҳаялы, онеки-онүш жастағы қызы өзлериниң көзлерине исенбей лал, лал!

Генжемурат бурынғысынан толысыңқырап, көркейиңкиреген ҳәм егеделениңкиреген.

Келиншегиниң, қызының, өзи жоқта туўылған ұлының жабайыланып қырағанының мәнисин бирден түсинди де, ҳәр қайсысын бир қушақлады, соңынан үшеўин қосып баўырына басты.

— Қорықпаңлар, душпанларым өлди деп келген шығар, жарадар болдым орыслар арасында емленип келдим.

Ол өзи жоқта туўылған ұлын қол ушына көтерип ойнатты.

— Аты ким? Толыбай қойдыңба? Елимиз толы бай болсын деп әрман еткенмен, жақсы болыпты.

Ҳаял енди қуяштай ашылысты. Далаға жуўырып шығып бир дәсте отын әкелди.

— Ҳаў, атың да өзиңниң атың ғой. Кәне шай қайнап басқа қоңсы-

қобалар жыйналғанша сөйле, қайда кеттің? Қайда жоғалдың? Қалай келдің?

Генжемураттың астыңғы жуқа ерни мүйешлениңкиреп көзлери де күлди, оның кейпине қызы да күлди, еле есин билмейтуғын улы да үйдин кейпине кейип қосып, анасына қарай бақадай секирип әуилдеди.

— Ал, мен хаққында еситкиңиз келсе, құлақ салыңлар, — деп Генжемурат қызын бир дизесине, ұлын бир дизесине отырғызып, хәрқайсысын жуп-жуптан сүйди де, келиншегине сағыныш толы көзлерин сүзип мардыйды. — Урыстың аты ұрыс. Бирақ, мениң мақсетим— сөзіме құлақ асатуғын жигитлерди баслап орыслар тәрәпине өтиў хәм Ерназарды зинданнан шығарысыўға жәрдем сораў болды. Сөйтип орыслардың әскер басысын нийетлеп алға шаўып баратыр едим. Ырас турып арқамнан биреў атты. Хийўалылар атқанын я өзимиздикилер атқанын билмеймен, жығылдым, орыс ләшкериниң арасына келип жығылдым. Тилин билмесем де, орыслар өзлериниң жарадарлары менен қосып бир арбаға мингизип кейин қайтты. Оренбург деген қалада емлеўханасы бар екен, соған апарып жатқарды. Орыстың илимин қоя бер сирә, пытыра алысырақтан шашырап тийип, хәр жериме сиңип қала берген екен, бәрин кесип алды.

— Қалай жиберди?

Тәўир боламан дегенше азлап тилин-әм үйрендим. Сөйтип урықсат сорадым. Атымды да бақтырып қойған екен, әкелип берди. Докторларына (бизиңше тәўип) рахметти қардай боратып қайта бердим. Арал теңизине жақынласам Асқар бийлер, Шәрип моллалар жүрипти. "Аманлықпа" десем: "қазақ, татар, башқырт еллерине моллашылық етиўге келип едик орыслар қайтарып атыр" дейди. Қалған жағында сөлар менен келебердим.

— Бәри түс көргендей, — деди отқа жүзи қызарған келиншегиниң. оймақтай аўзы ашылып.

— Қәйтесең? Бирақ орыс докторларының, меҳриндей меҳирди ата-анамнан көргеним жоқ шығарман десем, асыра силтеген болмайман.

Олар апақ-шапақ болысып, шайға қанып бола келгенде бир қоңсысы байлаўлы атты танып, ким минип келгенин билиўге келип, бұл ойланылмаған, еситилмеген хәдийсеге бирзаман ан-таң болып, есин жыйнаған соң, аўыл бойлап шаўып кетти...

Үйге және бахыт қарады, шөп шығып кеткен соқпақлардың түни менен тепсингиси шығып, арадан еки-үш күн өтпейақ, гүрпилдеген ақ соқпаққа айналды.

Бир күни песинде алыстан сөйлеген Ерназар алакөздин даўысы

еситилди.

— Ҳа, Генжемурат, дәрриў-дәрриў одуңьядан ахбарат бер?

Генжемурат даўысты танып, алдынан жуўырып шығып қушақ ашты.

— Кел, достым Ерназар, кел, дүнья қәдимги өзиң айтқандай, маған бейишинен орын аўмастырмаған соң қайттым.

Олардың кеўилли күлкиси басылмай атырып-ақ, Зарлық кирип келди. Ол әдеўир аўыр минезлилерден еди. Генжемурат пенен Ерназарды бир жерде көргенине қуўаныштан езиўи жыйылмай, ҳәрқайсысы менен шаққан-шаққан ҳал сорасты.

Екеўи де Генжемураттың өзи ҳаққында сөйлеўин күтти. Генжемурат үйине келгели ҳәркимге басынан өткенлерин сөйлей берип, жалыққанлықтан ба, ямаса еки ақыллы досты көп гәплердин аржағына ой жиберип түсинетуғын болғаны ушын ба қысқа баянлады да, Ерназар жөнинде ҳаялынан сорап билгенин ескертип, қарсы сораў қойды:

— Ханға жаранып нөкерликте жүр деп еди, өзиң қашан келдің?

— Жақында, — деди Ерназар. — Ханға хызмет еткеннің бармағын тас жонады деген ырас гәп екен, достым, — деп ол асықпай қалай қайтқанының мәнисин түсіндирди. Орыс елшилери жөнинде Махмуднияздан қандай жаңалықлар еситкенин де, оларды көрип Михайлов дегени менен қалай сөйлескенин де айтты.

— Япырмай-ә! — деди Генжемурат Ерназардың Михайлов пенен сөйлескенлерин еситкеннен кейин — Орыс патшалығы сонша ұллы патшалық. Олар жөнинде емлеўханада көп әңгимелер еситтим. Орыс патшалығы десе пүткил әлем титиренеди. Хан алдында инглис елшисине қарсы келип, Персия елшисиниң тилегин қуўатлағаны да дурыс, себеби орыслар аспан астында наятый күшли патшалық. Соннан келип Хийўа ханынан тартынып, сол төрелериниң сениң менен ашық сөйлеспегенине ишим жанып отыр.

— Бәри халықтың дастурханынан ғәрезли, — деди Зарлық.

— Бизде орыс патшалығын байытқандай не бар?

Бул үшеўине де ой салды.

— Мен де Зарлықтың ойына ҳәзир түсіндим, — деди Ерназар.

— Ырасында да бизде не бар? Өз-ара бирлиги жоқ аш-арық халықтың ушы-қыйырсыз меңиреў даласы, жинлиленип ағатуғын Әмиўдәрьясы бар. Жалғыз үмит— Аралдың балығы. Мениң хан сарайында хызмет етип билгеним: адам-адамға тез пайдалы болса керек болғанындай, бир халық екинши халыққа пайдалы болса, күши болса керек екен. Бұны Михайлов та уқтырды.

— Мен барғой, жигитлер, көп жерлерди көрдим. Ең патас, батпақлы, шыбынлы, адамларды қызықтырмайтуғын мекен бизлердикиме деп ойладым. Басқа жақлардың жери таулық, дөңес-дөңес аўнатпа, соннан келип егинлер көгерип тұр, тоғайлары да жап-жасыл.

— Ҳо, шабазым, — деди Генжемураттың келиншеги. — Мәўсимге қарай жигиттің бас кийими өзгерсе де, басы өзгермеуі тийис.

Есикте бала Ерназар пайда болып сәлем берди. Генжемурат оның әдеуір-ақ ержетип, дауысы ириленип қалғанына таңланды. Бала Ерназардың жаслығына қарамай, оның үлкенлерге тән сораулары бойынша Генжемурат өзинен және ахбарат бсрди. Ерназар алакөз оған нөкерлик лаўазымын қалай өтеп қайтқанын айтты. Және гәптен гәп балалап, елдің тәғдийри жөнінде қайтадан хәрқыйлы пикирлер ортаға түсти. Сырттан қарағанда төртеуинің де ели ұшын жан ашытыуы, бир-биринен қалыспайтуғын тәризли.

— Бизлер қолында қамшысы барға, мылтық асынғанға "ләббай" деп үйренген халықпыз, — деди Ерназар алакөз, — Ләббай демеўдің, басқаларға бирликли күши бар болып көриниўдің жолы, ең болмаса, қарақалпақ ләшкери деген ләшкерди дүзиў керек, жигитлер. Сонда келеси әўлад изин даўам етип, қарақалпақ ханлығын дүзип алар еди.

Ерназар алакөздің бұл пикири бәршеге ой салды.

— Ерназар аға, жасы үлкен болсаңызда гәпиңизге қарсы келемен, — деди бала Ерназар.

— Айтабер, иним, егер сақалды сыйлап ис етер болсақ ешкини төрге байлап қойыуымыз керек.

— Елдің керақты, үлкеннің де, жастың да рәмәўзи хәммеге мәлим. Басқа киси минетуғын атты ертлеп, тағалайтуғын, басқа киси отыратуғын жайды салатуғын адам жоқ бизиң арамызда. Сол себептен де, басқа елатлар ұсап ата-бабамыз салып кеткен бир минбер, бир жай жоқ сонша жеримизде. Сол ұшын бизлер ләшкер дүзсек ханлықты да өзимиз орнатыуымыз керек. Орыс патшалығы менен байланыс түйинин де өзлеримиз түйип кетиуимиз керек, Халық изимизге сонда ереди.

— Дурыс, — деди Зарлық.

Хәммеден жас кишинің хәммеден жас үлкенлик пикир айтқанына Генжемурат та таңланып қуўатлады.

Ерназар алакөз бираз ойланып, оның келеси әўлад ұшын хештеңе таярламаў керек деген пикирине қарсы дәлил айтпақшы болған менен, қарақалпақ ләшкери хәзир дүзилсе, изи бәрибир келеси әўладқа қалатуғын болғаны ұшын қарсыласпады.

— Олай болса, ертеңге, арғы күнге соза бермей, ләшкер дүзейик. Хийўа усылынан өзим үйретемен, Генжемурат орысларда көргенин үйретеди.

Және азғана жым-жыртлық хұким сүрип еди. Генжемурат сөйледі:

— Мине, мен нөкермен. Зарлық нөкер болса, Ерназар иним нөкер болса, — басланғаны.

Сонша жыллар құры тартысып, құры әрман етип жүргеи ләшкерлик ұйымы бунша тез хәм аңсат дүзиледи деп ойламаған Ерназар алакөз өзінен күлип қояберди.

— Ырасында да ұсы дүзилгенимиз. Енди басқаларды әтирапымызға топлаймыз. Бирақ жигитлер, антнамамыз болыўы тийнс. Әўеле ұсы төртеўимиз ант етейик, соныңан басқаларға даўам еттиремиз.

Бала Ерназар мыйығынан күлди.

— Аўзы күйген үрлеп ишиўи керек демекшисиз ғой?

— Жоқ, оннан емес, иним, — деди Ерназар алакөз. — Барлық жерде нөкерликке ант пенен қабыл етиледі, Себеби бир әскербасы я бир нөкер сатқынлық етсе, елге оннан аўыр апаты жоқ.

— Орыслар нөкерди солдат дейди, қазақлар сарбаз дейди, Хийўа нөкер дейди, бизлерде өзимизше ат қойыўымыз керек, — деди Генжемурат.

— Бизлер "Қыран", "Қарақалпақ қыраны" деп атайық, — деди Ерназар алакөз ойланбастан.

Ат бәрине де унады.

Буннан сон "Қарақалпақ қыраны" қай тақлетте, қандай кийимде жүриўи тийис?" деген сораў тўды.

— Бәршеге бир қыйлы кийим табыў мүшkil.

— Ким нөкер болса кийимлериниң сыртынан қара шекпен кийетуғын болсын, — деди Ерназар алакөз.

— Бул жүдә хәсиретлирек емес пе? Хийўа ханының жаңалғыш жәлладларына ұсап кетпейме?— деди Генжемурат.

— Ерназар ағаның пикири маған да ұнайды, — деди Бала Ерназар, — Қара ишки хәўир, ишки хәсирет. Ата-бабалардың хәсирети сыртқы кийимде көринип тұрғаны шеп емес. Бирақ, басқа сәл сарғыш дегелей, я шәгирме кийиў керек. Бул аласапыран дүньяда құдайдан жақсылық күте-күте сарғайғанымыздың белгиси. Бирақ, "харақалпақ қыраны" ханхор секилли көринбеўи ұшын ат үстинде ме, пияда ма, бәрха мыйық тартып жүретуғын болыўы тийис.

— Бул көринис маған күтә ұнап кетти, — деди Генжемурат, — Ал аяқларға хәрким тапқанын кийеди-дә.

— Бөтен жол жоқ.

Жәке бираз үнсіз ойланысқан менен "қарақалпақ қыраны" ның кийими, өзін тұтып жүриси хаққында басқа пикир түймады. Зарлық дастурханнан қос қоллап нан алды.

— Жигитлер, тап хәзирги келисимди бұзғанды нан ұрсын деп ұслап шығыңлар.

Әуелинде сәл албырақлау кейпи көринседе, биринши болып нанды Ерназар алакөз ұслап, Зарлықтың айтқанын айтып ант етти. Оның изинен басқалар да бирим-бирим ұслап, бүгинги сертти бұзбауға ант етисти.

— Енди "қарақалпақ қыраны" ұшын бир қыйлы антаманың сөзлерин еки Ерназар жазып шықсын, — деди Зарлық.

Бұғанда келисилди.

— Жигитлер, енди бир ис бар, — деди Ерназар алакөз. — "Қарақалпақ қыранын" дүзгенимиз жөнинде Қарақұм ийшан билиуи керек.

— Ол, бирден тарқатыңлар дейтуғыны сөзсіз, — деди Зарлық.

Бала Ерназарда екилениу көринди. Генжемурат ант хәзир-ақ бұзылғандай көрип, терший баслаған маңлайын сыпырды.

— Жигитлер, — деда Ерназар алакөз. — Өтирик пенен дүньяны гезиу мүмкин, изге қайтық жоқ. Лекин, мениң Хийұада сезгеним— хан сарайының дийұалы жерге емес, өтирикке сүйенип тұрыпты. Душпанды душпанының өз құралы менен ұрыу ұшын, бизлер-эм бир сапарға өтириктен пайдаланамыз.

— Қалайынша?— деди Бала Ерназар.

— Қарақұм ийшанға барып "Қарақалпақ қыраны" сизди, сизиң атыңыз бенен пүткил исламды қорғайды деймиз. Аржағы өзлеримиздиң исимиз.

— Инанбас, — деди Генжемурат.

— Инандырамыз. Ол өзине "Қарақұм ийшан" деген лақап алғанда ұсы жерлик болғанын, қарақалпақ болғанын дәлиллегиси келип алған. Усы төртеуимиз барып лақабына құтлы болсын айтамыз.

Жигитлердиң және бир ар-сары шығып, хәрқайсысы өз ойына шүмди.

— Егер Қарақұм ийшанның мақұллауын алсақ, қыранлыққа жиберетуғын ұлы жоқ байларды, ұлым өлип қалады деп аяған байларды зорлап, үгитлеп хәр қайсысының ен кеминде бир қыран ұшын ат, жау-жарақ алыуға ерисемиз...

— Табылған ақыл!

Соңғы күнлери Гүлзийбаны көп қыйнайтуғын нәрсе, бәрхә аңлыұда тұрғаны емес, хәмледарлығы болып қалды. Ғарры байға еситтирип

Улбосын күнде бирнеше мәртебе жанына егеу салады:

— Ишиндеги қарамы Рузматтан ба я басқадан ба?

Гүлзийба ырасын мойынлай алмайды. Рузматтан, я байдың өзинен деп өтирик сөйлеуге тили бармайды. Ғарры бай сыр алдырғысы келмегенликтенбе, оның кимнен екенлиги жөнінде гәп қозғамайды. Бирақ, сұппы болып келгели хәр жума сайын Гүлзийбаға тасланады. Бундай ақшамлар Гүлзийба ушын ен хәсиретли өмир жолындай созылып, айқас пенен таң атырады. Бәрибир оған сорлы ғаррының күши жетпейди, таң атса өзине келип, түнде Гүлзийба қарсылық етпегенде, хәр түрли тамаша құратуғының айтып мақтаныу менен ғарры өзін-өзі алдарқатады. Бундай әдетке Гүлзийба да көнликти. Ғаррының азанда мақтанғанына ишинен мыйық тартып, оның көкиреги емес, тили ғана хәрекетке келетуғын болып қалғанына қууанады.

Усындай жағдайда есине Ерназар түссе, бир күни келе сала бұл қәпестен қутқарып алатуғындай, өз-өзинен кеули халласлап йошып кететуғын еди. Жақында, таза хәуаға шығып үйиниң ийнеүйине сүйенип тұрғанында, қара шекпенли сары құрашлы Ерназар, оны көрсе де қайрылмай өтип кетти. Соннан бери кеули және бийтахат. Қараңғы азаплы өмир кем-кем өз қушағына қысып, көнликтирип, жақтыға шығаман деген жалынлы әрманына сұй қуйылып атырған секилли, көп нәрселерди қыял ете бермейди. "Еле ол өз перзентин мойынламас-әм" деп қорықсада изинен өзін-өзі алдырқатқандай дәлил тапты: "Ол я асығыс өтти, я мени елестирмеди".

Қайтадан көрийди әрман етип және күнде тап сондай ўақытта үйден шығып, шийге сүйенип отыратуғын болды. Сирә қайтып өтер Ерназар жоқ. Аўыл арасында арман-берман шабысып жүретуғын атлылар көбейди, арасында Ерназар көринбейди. Көз житиримдеги гүзар менен Хийўа тәрепке баратырған, я киятырған атлылар арасында да көринбейди. Биреулерден сораўға, үйине келим-кетим баз баяғы тыртым. Үкесинен сорайын десе, оныңда кеўлине ғұл-ғула түсирмейин деп үндемеди.

Кем-кем аўыл ишиниң көриниси өзгерип, қара шекпен, сары дегелей кийген атлылар пайда бола баслады. Ерназар атын кийимин өзгерттима деп соларға сығаланады, сирә ол көзине шалынбайды.

Усылайынша бар парасатынан айрылып, үйиниң қуяшламасына жаңа шығып отырғаны, қара шекпен, сары шогирме кийген бес атлыны баслап киятырған Ерназарды және көрди. Шыдамай орамалын былғады, Ерназар көз астынап қарап баратыр еди, атын иркип қайрылды.

Олардың ығбалына я Сержаи бай, я Улбосын жақын жерде жоқ еди, тек

Рүстем Басарды еркіне жиберіп, Ерназарға шабаландырып үргизіп қойды. Ерназар ийт дауысы астында Гүлзийбаға:

— Сен қайтып мени шақырыушы болма, — деди де, басқа сөздің басына бармастан кетті.

Бұл ұшырасыу Гүлзийбаның пүткіл өмір бойы бастан кешіргенлерінен мың есе көп азап болып, аяқтарының димары қурып арқасын ший тырнауы менен жерге қулады.

Ерназар кетиуден ийтин ұслап нан жеуге кирискен Рүстем Гүлзийбаның ишкерилемей жатырғанын көріп, Басарды жақынлатып үргизді. Ешейінде тез түргелип кететуғып Гүлзийбаның дәрпенбегени ұшын қасына жууырып келе сала, басын сүйеп үйге киргизді.

Гүлзийба әлленемірде өзіне келип көзін ашты да, бас ұшында бағып отырған Рүстемге жалыныш пенен телмiрди. Қанша коз тиккен сайын көкірегі сан мың қубылып, Ерназарға деген ышқысына бирден түкиргиси келди. "Оның көзіне шөп салып, изинен ырасымды өзіне билдирейін де асылып өле қояйын" деген ойға берилип, хешқашан жибисип нәзер аудармаған Рүстемге күлимсиреди:

— Сенин атың дәстандағы батыр Рүстем бола тура кеге мәрт емессең?

Үріуден басқаны билмейтуғын ийт пенен үйренискен Рүстем өзі менен жас келиншек сөйлескеніне қууанды.

— Қандай мәртлик керек?

— Жас жигит бола тура неге дегишпейсең? Неге сөйлеспейсең?

— Сөйлессем, алдап қашып кетесең.

— Алдамайман.

— Құдай ұрсын де.

— Құдай ұрсын алдамайман. Айт, жигит болып көрдің бе?

— Яқ.

— Тең құрбыларың қыз әкелип атыр. Сен олардан хаял алған қандай болады деп-әм сорап көрмедің бе?

— Сорадым, хаял алған жүдә-жүдә қызық дейди.

— Сонда неге биреуді алмайсаң?

— Әжағам әпермейди, Өзим қыз алыуды хәм оның менен не қылыуды билмеймен.

— Мен үйретейін бе?

— Алдап қашып кетпейсең бе?

— Айттым ғой қашпайман...

Рүстемнің жайық ауызы ашылып аңсары ауды.

Гүлзийба басын көтермей оның ири қолларынан ұслады.

— Бирақ тисиңнен шығарма.

— Мен кимге айтаман? Ийтке ме? Ол түсинбейди.

— Онда барғой, күнде байды аңлы. Ол бир жаққа кер се, түнде кел де мениң төсегиме кирип жат. Оннан соң әжағаң қыз әперетуғын болады. Балалы боласаң.

— Балалы болсам, кәне? Мойныма мингизип жүреберер-ем. Сонда қасыңа қелгенде Басарды не қыламан?

— Бос жиберип қоябер.

— Яқшы, Пай хәзир-ақ үйретсе-ә?

— Бай келип қалады.

— Илайим ол тезирек бир жаққа кеткей-дә.

— Енди ийтиңнин қасына барағой.

Гүлзийба Ерназарға ашыў менен нендей гүналарды ислемекши болғанына биресе ҳайран қалып, биресе Рүстем ниң ақылсызлығына өз-өзинен күлип жатыр еди, байдың кишкене үйдеги ҳаялы Улбосынға ашыўлы сөйленип атырғанын еситти.

— Антурған Алакөз бәрхә бир бәле таўып жүреді. Енди "қарақалпақ қыраны" деген бир нәрсе ойлапты. Найсаптың тилинде мәргиясы барма, сөйлесе душпанлары да оны қуўатлай қалады. Қарақум ийшан-әм қуўатлапты.

— Неўе өзи?— деди Улбосын оның айтқанларына түсинбей.

Гүлзийба оның жуўабын толық еситиў ушын керегеге қулағын тақап, көкирек дүрсилдисин қолы менен басты.

— Қыран болар улымыз жоқ, сол себепли бир қыранның ғарежетин бериўимиз керек.

— Ол қанша нәрсе?

— Бир нөкердің аты, жаў-жарағы, ең кеминде он сыйырдың пулы. Бизде тек қырқ сыйыр қалған жоқ па?

— Бәрін Гүлзийбаның жолында қүрттың ғой сорлы, — деди Улбосын.

— Берген атың, жаў-жарағың соң өзиңе қайтарылама?

— Өз балам я өз адамым кетсе, ҳеш гәп еди. Мынаў Рүстем деген маңбас сирә атқа мине алмайды. Айтпақшық Теңел қалай болар екен?

— Өны жиберип көр, сақалыңды бирим-бирим жулайын.

— Үхх.

— Үхх.

Олардың ахыў-зары басылмай атырып Мәўлен сарының даўысы еситилди;

— Қуўан, Сержан дайы, бас ўәзирге керек ўақыя жаңа жүз бери. Енди

жийениңди аспанда көр.

— Сен не, "қарақалпақ қыранлары" жөнінде айтып тұрсан ба?

— Ҳа, енди не?

— Тыныш өмир жақсы ғой.

— Ҳоо, алжыған, қойныңда, жас ҳаял болған соң сөйтесең бе? Рузматқа өлим сорап, Гүлзийбаға өмир сорап аларда бас үәзир не талап қойды? — Ол Сержанбайдың жерге қарап қалғаны ушын сорлы ғарры ұмытқан шығар деген пәм менен есине салды. — Қарақалпақ елинде Алакөз не жаңалық ислесе, хабарласып тұрасыз, болмаса, өзлериңизге де жасаў жоқ дегени ше? Оған қуран ұслап үәде еткенсең, айтқанларымыз орынланбады ма? Ал мен Ерназардың мениң үйимдеги "аға бийде" жәнжел көтерип, тап мениң ошағым басында басқаларға азап бергенин ұмытпаймаң. Аўа, мен сонда абырай алыў орнына үйимде масқара болдым.

— Дұрыс сөзиң, Мәўлен, — деди бай әлленемирде тилге келип. — Ерназар алакөз пайда болды, елде және аласапыранлық басланды. Бұл ҳәдийсе Хийўаға жетсе, үлкен базарлықлы боламыз.

— Тап ҳәзир атланыўымыз тийис.

— Сабыр қыл, ертең азанға шекем таярланайық. Хийўа зергерлерине жолығып, киши ҳаялыма алтын әребек бұйыртыў-әм ойымда бар.

— Жүдә мақул, ҳаялға жылтыраўық зат берсең, тамам.

* * *

...Бай еки ҳаялға да зобалаң туўғызып түни менен жол азық таярлатып, таң ата Мәўлен сары менен жолға раўана болды.

Аўылдан былайырақ шығыўдан-ақ жүректери шәўкилдесип, апаратырған хабарлары ушын бас үәзир "не қәлейсең?" десе, бирден алжаспаўдың ұсылларын ортаға салысты.

— Не қәлейсең десе барғой, дайы, — деди Мәўлен сары. — Мен жорта айталмай тұраман. Сол ўақта сен, мениң сөзимди қақшып алып, бизиң жийенге ҳамал керек-де. Бийлик берсин ямаса мураплық берсин.

— Ал меннен сораса, мен де киши пейиллик көрсетейин. Сен сонда менин дайымның маллары еркин жайылғандай еки мың танап ўақым жер керек-де.

— Уай, дайы не деген ақыллы адамларымыз-ә. Мениң анам саған туўысқан болғанынан айнанайын. Ер дайысына тартады деген, мен нағыз саған тартқанман-ә!

— Ҳәккениң саз шертип, жыланның қосық айтып баратырғанына қара.

Олар күтилмеген жағымсыз гәп шыққан жаққа жалт бұрылды. Жолдың

шетіндегі бір дөңеслеу жерге арқасындағы отының қойып ығында дем алып отырған жетім Бектөрени таныды.

— Хәй, мәжгүн, өзін отыныңды көтере алмай, жин менен сөйлесіп отырсаң ба?— деди Мәулен.

— Сизлерге айтып отырман, — деди Бектөре. — Елге ойқан салыу үшін және Хийұаға баратырсыз ғой.

— Мынау нәлеттин жаласына қара, — деп Мәулен оны қамшылау үшін атын бура бергени, Бектөре тырмышын жаздырып тикейе-сала, қслына отын шапқан балтасын алды.

Сержанбай оның Рузматқа көп келип кететуғын, сөзді кисиден сорап алмайтуғын бала екенін билетуғын еді, сол үшін Мәуленге сыбырлады:

— Жол шалма!

Мәулен дайысының сөзін сындырғысы келмедіме ямаса Бектөрениң жууан қоллары тутқан шойын балтасынан қорықтыма, изине қайтып бай менен қатарласа жолына түсти.

— Хәзир адамлар ямана өзгеріп баратыр, — деди Сержанбай былайрақ шыққаннан кейін, — Әсиресе жарлылар, жалаң аяқ жетімлер. Неден екенін түсінбеймен, хәр қайсысының танауында самалы көбейді. Бир нәрсе десең бетіңнен алады. Хәркімнің отынын тасып күнелтип жүрген жаңағы жетімнің сендей атақлы атлыға балта көтеріуіне қара. Олар өз-ара түсинисип бирикпегей дейбер, бұларды Алакөз түсинбегей, құдайым!

— Қорықпа, дайы заманның өзі базы адамларға ес береме деймен. Хәзир бизің саўселим Рүстемнің де мұрнына самал еніп есейипти.

— Жаңағыникиндей өрлік самалыма?

— Билмеймен, бүгін азанда атланайын деп атырсам қасыма келип, "әжаға хаял алған қызық болады деседі, маған да хаял керек" деп сыбырланды.

Бай бұл жаңалықты мысқыллы күлкі менен дегишпе сыпатында тыңласа да, Қарақұм ийшанның жас хаял хаққында айтқаны бирден есине түсіп, ишин гүман жайлады. Алға жүрген сайын гүманы еңсесине жүк болып минип, диңкесін құрта берді, құрта берді. Бара-бара ол атты емес, ат оны минип киятырғандай терлей баслады. Алда сөйлеп баратырған Мәулен сары бир гезде артына бир қарап, оның хууышы кеткенлигин байқады.

— Дайы, бир жериң аўырғаннан аманба?

— Хақыйқый аўырып киятырман.

— Күн-әм намазлыгерге тақалды, енді аўыл гезлессе қонармыз.

— Яқ, Мәулен, — деп бай атының жылауын тартты. — Менде диңке жоқ,

изиме қайтып биротала үйге барып құласам ба деген ойдаман.

— Мен не қылайын?

— Сен кетебер. Бирақ, нәпсиқаулық етпе, яқшыма? Мениң жолда аўырғанымды айт. Сарпай берсе, жасырып қалмай әкел.

Еки адамға бөлинетуғын инамның бир өзине жетисетуғынына Мәўлен сарының иши құўанса да, сәл бүркеўге урынды;

— Бирге баслап едик...

— Бас ўәзирге меннен сәлем айт, — деди де бай көп сөйлемей артына бурылды.

Ол әуелинде аўырыў усап адым-адым кетседе, Мәўлен сарының қарасы шөгийден аўылға жеткенше асығып, атын қамшылаған үстине қамшылады. Баққыдағы жүйрик ат, кең жазық далада өр қояндай секирип, жем жеген қорасына қарай атлыға ылақты. Бай тек аттың жалына асылыў менен болды.

Ярым ақшамнан аўдарыла аўылға жетти. Хәмме өли уйқыда. Үйине жақынлап атының жүўенин ерине қаңтарды да, пиядалап аяқларын ғаз-ғаз басыў менен тың-тыңлады. Басар қораның аўзында жатыр еди, ериниңкиреп еки аяғының арасындағы басын көтерип, ийесин таныды да тыныш жатты. Жүреги улы-дүпилди бай ший сыртынан бираз қулақ түрип, иштен құрылды еситти. Гүлзийба хешқашан өйтип құрылдамайтуғын еди, нағыз еркек құрылдысы. Күнде-күнде егеп, қоранын қыспасына жасырып қойған, қылғыймас айбалтасын алды да, әстен есикти көтерди. Ергенеклер иштен илинбепти. "Анаў-мынаў қәўип болса, қашыўға қолайлаған ямаса кишкене үйде уйқылайтуғын үлкен хаялға гүман тўўдырмаў ушын ергенектиң бекиткенде шыйқылдай туғынынан қорыққан". Ол айбалтасының жүзин бир мәртебе сыйпалап көрип, қашса ғапылда қалмаўы ушын урыўға қолайлады да, әстен ғана босағадан атлады. Түңлик, неликтен де ярым бекитилген екен, шанарақтан түскен ай нұры менен Гүлзийбаның қапталында жатырған Рүстемди таныды. Басы дастықтан асырылып түсип, аўзы ашылыўы менен шалқ ортасына пәңкийип уйықлап атыр. Гүлзийбаның маңлайы жибисип, терлеп атырғанға ұсайды. Бай оның хеш ўақытта. бүйтип хәз етип уйықлағанын көрмеседе, өзін жүдә сабырлы тутып, қеш қайсысын оятпастан Рүстемнің ийегин шеп қолы менен сәл көтериңкиреди де, алқымының түйинине балтаны гирш еттирди. Уйқыда балқып атырған аўыр дене жыландай шыйратылып барып, қаны аспанға атылыўы менен аздан соң кирпичей қаўсырылып, тып-тыныш болды.

Гүлзийба хақыйқаттанда, бул үйге келгели қатты уйықламаған еди, хештене сезбеди. Бай күтә сабырлылық сақлап оны хәзир емес, азанда,

дұйым журттың алдында, өзи бұрын ескертип жүргениндей, тұўрама қылып өлтириўди, Ерназар алакөзди де ертип келип, соның алдында гүнасын мойнына қойып, қандай азаплы қыйын өлим есине келсе, солай өлтириўди ойлады да, балтанын қанын сыпырмай бас ушына қалдырып, есиктен әстен ғана шықты. Асықпай атына барып қантарыўын жаздырып қораға киргизди де, Ерназарды оятып келиўге кетти.

...Қатты уйқыдағы Гүлзийба түсинде әлленәрседен шоршынып, бир аўдарылды. Бир қолы қасында жатырған биреўге тийди. Ғарры байсыз еркин уйқлап кеткен Гүлзийба, қәттеки, Рүстемнин қасына қашан келип жатқанын билмеген де еди. Хәўлығып кийиктей секирди. Айдың жақтысында абайласа, ол ойлап көрмеген бәлели ис жүз берген. Рүстем қанға былғанып өлип атыр, бас ушында қанлы балта жатыр. Гүлзийбаның я жылаўға, я бақырыўға шамасы келмей бир неше демге үнсиз қалды. Өз басына дөнетуғын мүшкिलли өлим қәўпи оны және өзине келтирип, бирден өзин бийледі де, бул бәлениң байдан болғанын хәм не ушын өзин өлтирмей кеткениниң мәнисин түсинди.

Қөзди ашып-жұмғанша басына мыңсан түрли ой келип, бирден шешим тапты. "Өлини жасырыў керек!".

Өлим қәўпи енгезердей жигиттии өли денесиниң аўырлығын сездирмей, ап-ансат ғана орнынан қозғалтты. Бар күшин салып сүйреўи менен сыртқа шығарып, мал төлеге киргизди де, жалма-жан бел таўып, ғабыр-ғұбыр жер шұқып, топыраққа араластыра сала, үстине самтық шашты. Қайтадан ишке кирип киятырғанын ийт байқап, ларс етип бир үргени, кишкене үйден Улбосын бақырды.

— Гүлзийбааа!

Гүлзийбаға кәне бир ой келди де, қанлы төсекте тезтез қаўсырып бүклеп, қанлы балтаны жасыра сала даўыс берди.

— Улбосын апа, қасыма келип жат, қорқып атырман.

— Дүрсилдеп далаға шыққан сенбе?

— Сениң қасыңа барып жатажақ едим, ийттен қорықтым. Қелмесен уйықлай алмайман.

Улбосында манаўсыраўы менен келди. Гүлзийба көрпесиниң бир шетин көтерди.

— Апа, бирге жатайық.

Улбосын ҳештеңеден қәўетерсиз Рүстемниң орнына кирип, тым-тырыс жатты. Гүлзийба шеп қолын оның мойнына дастық қылып әстен сыйпалаған болды да, кегирдегиниң түйини түсында иркилип, оң қолы менен балтаны бекем ұслап, гөзлеген жерине қойып салды. Уай! деп

үлгертпей, және бир ирет ұрды. Улбосынның кегирдегинен қан жосып, қарылдауы менен демде-ақ жан тәслим етті.

Гүлзийбада және бир түрли қорқыныш пайда болып, албырағанынан буны да жасырыуға мейилленгенде, сыртта әлле кимге ашыулы, халлығып сөйлеп киятырған байдың дауысын еситти де, балтаны орнына қойып өли Улбосынның қапталына созылып жата сала, бетине көрпени жауып көзлерин жұмды.

Бай қәхәр менен ергенекти сартылдатып-сартылдатып ашты:

— Жорасының қойнында еле оянбауына қара, қаншықтың!

Ол көрпени кетерип жибергени сол, қыйсық қағылған қазықтай сәрийип лал болды да қалды. Гүлзийба, хәзир тоңып оянған секилли, аппақ сулыу денесин кирпичей жыйырып, қыпылықлата-қыпылықлата көзлерин ашты да, қапталында қанға батқан Улбосынды биринши көргендей "Уай, сорым!" — деди де жорта естен танды...

Байдың изине ертип келгенлердин бири Ерназар алакөз еди. Өли менен қатар үсти-басы қанға малынған Гүлзийба оған бұрынғыдай гөззал емес, тек аянышлы халдағы әллеким болып көринди. Ашыу қысып байға қолын бир силтеди;

— Алжыған маңлайы қара, өзиң жаққан отқа өзиң жылын енди!

Оның шығып баратырғанын сезген Гүлзийба көзлерин ашпастан, сандырақлаған болып жыламсырады.

— Алакөз. Мен гүнасызбааан!

Ол еситпеди.

Сержан бай қыйсық қууағаш болып еле үнсиз тұрыпты...

20

Ханлықта урыс қағыс бираз тыныш тапқалы бас әскер басының жұмысы кемейип, көп ўақтың бас ўәзирдің ханасында өткереди. Бас әскер басы хәр сапары, неликтенде, бас ўәзирдің шалғайына маңлайын бир тийгизип болып отырады, Бұған бас ўәзирдин ўақты хош, хәттеки дилўар болып кеткен сыяқлы. Насираддин әфандиниң аты менен қызық әңтимелер, ушқыр ләтипалар тоқыуға, айтыуға, хәр қашанғысынан шебер. Биреўин тамам қылса, гирттай ойланып алмастан келесисин баслайды. Бас әскер басы оның айтқанларын саралап отырмайды; күлкиден езиуи жыйылмай хәтте шыны менен көзинен жас аққанша күлетуғын пайытлары да болады, бундай жағдайда марапатлайды.

— Оқымыслысыз, наятый данасыз. Сиздей адам күлдиргишти хешбир хан сарайы көрмеген.

Бас Ұәзир ушын пүткил хан сарайында ушырма гәплерди түсинетуғын бас әскер басыдан басқа киси жоқтай. Бас әскер басы бүгин де келип, оның күтә қызық бир ләтипасына күлип, көз жасларын сыпыра бергени, қапы сәл ашылғандай болды. Мәўлен сарының дүңкилеў маңлайы көринди. Оның бас Ұәзир менен бурынғы келисими бойынша, айтажағы жүдә әхмийетли болса, ол ким менен отырғанына қарамай урықсатсыз, ың-жыңсыз туп-туўры кириўи зәрүр. Мәўлен сарының есиктен кириси, алға жүре алмай қапыға арқасын берип тұрысы өз алдына қызық: қапыны уры пышық киби ашады да, төрде отырғанға ыржыйып бир күледи, оның унатқан тәбиятын аңласа, арты менен қапыны қаттырақ бир ийтерип, алға илгерилей береди. Усы сапары да тап сол әдетин қылды, Бас Ұәзир оның бул көринисине күтә ышқы етип, көзлери күлди. Бас әскер басы әўелинде бийтәртипликке таңланса да, оның хәрекетлеринен сорлы тыңшы екенин уқты.

Бас Ұәзир Мәўленге ийеги менен орын нұсқады да, жаңа әңгиме баслады:

— Бурынғы ханның түсында бала Ұәзир едим, датханаға бир киси келди. Жүрис-тұрысынан, кийиминен оны есаўас дейсең. Ханға жибермейжақ едим, хан оның шатақласқан даўысын еситип, иштен шықты. Бас Ұәзир өз-өзинен басын шайқап-шайқап бир тыма күлип алды. Қөзлериниң суўын сыпырды. — Соннан сол есаўас не қылды деңизши? Ой, қызық. Ханға туппадан-туўры қарап, маған күн көргиш ҳамал бер деди. Садағаң кетейин хан жүдә зор еди-дә. Оған, "бар, саған аттың қуйрығы" деди де, күлиўи менен есикти жапты. Соннан хәпте өтпей-ақ датханаға арзагөй бийлер менен байлар толып кетти дейсең, қоябер. Бул не десем, бәри жабырласып" "бир есаўасқа аттың қуйрығы деген ҳамал жетискен екен, мазамыз кетти. Изине төрт-бес жигитти ертип, ең жүйрик, ең жорға, ең көрикли ат көрсе қуйрығын кесип ала береди" деседи. Соннан хан сол есаўасты сарайға шақыртыўға мәжбүр болды. Ой, найсап-әй. Көп дүньялы болыпты, ғазийнеханаға көп пул әкелип-әм берди. Сөйтип ханға тәжим етип, бул ҳамалыңызды қайтып алғыңыз келсе илажым жоқ, басқа күн көргиш бериңиз деди. Садаған кетейин, топырағы торқа болғыр хан тағы күлип. "бар, саған самалды бердим", — деди. Тап гүз кириўден изине және бир топ жигитти ертип, "уллы хан маған самалды берди, менсиз қырман аталмайсыз", деп қырман көрсе, өрине шыптадан қора туттырып кете берипти. Ақыры оны және сарайға шақырттық. Ол бос келмей, ғазийнеханаға және көп пул инам етти. Оған уллы ханымыз және не қылды деңиз. "Оо, сен нағыз азаматсан, маған сендей болып, берген ҳамалымды қәдирлейтуғын, жүргизетуғын адамлар керек" деп оған мын танап ўақым

жер ажыратып, өз аўылына бийлик җамал-әм қосып берип қайтарды.

— Пах, пах! — деп таңланды бас әскер басы. — Хан, Сиз, сол Есаўас үшеўиңиз де тең ақыллы екенсиз. Җамалды тек сондай адамларға берий керек.

— Әлбетте! Җамалдар болса, хан биреўдиң бас кийимин әкел десе, басын қосып әкелетуғын болсын-дә!

Умтылып отырған Мәўлен сары даўысы қарлыққан күтдиктей шиңқ-шиңқ күлди.

— Мынаў сарының не җамалы бар?— деди бас әскер басы.

— Мени җешким түсинбейди, — деди Мәўлен сары гәптиң қайымын пайдаланып. — Болмаса, меннен җамал жүргизгиш бенде жоқ. Зәрре җамалым болса, сол есаўастан өткерип, керегинде Аралдын сұўын Әмүдәрьяға терис қуйғызыў қолымнан келеди. Қайсы җамалды-әм тап-туйнақтай қыламан. Уллы ханымыздың, мине сизлердиң, не жеп не ишетуғыныңызды билемен. Геширдиң сұўын ишесиз. Ал, җамал жүргизиўге көп ақыл емес, азғана хұжжет, оған қосымша сұмлық керек. Менде сұмлық барын еки аяқлы бенде сезбейди. Ақ көкирек болып жүрип-әм қатыраман. Бизиң елде Ерназар алакөз биреўди урыўы менен атағанды унатпайды. Мен оған урыўды жек көретуғынымды уқтырып, ақ көкирек атанып, Мәўлен қандекли болып-ақ жүриппен. — Ол бас ўәзирдин жүзи шамалы қуўарғанын абайлап, бирден өзгерди. — Жо-жоқ, ұллы әскербасы, жо-жоқ, дана бас ўәзир, мени җамал сорап келди деменіңиз. Җамал мен ушын емес танысларым, ағайинлерим ушын керек, яғный олардың алдында пышақ арқасы абырайым болыўы ушын керек, ханның тапсырмасын бұлжытпай бәржай қылыўым ушын керек. Өтинемең, мени җамалпараз деменіңлер. Маған керек емес, оны Ерназар алакөз усағанларға, Сайыпназар сыяқлыларға беребериңлер...

— Сениңше җамал деген не — деди бас әскербасы бийпарўалық пенен оны кек ете күлимлеп.

Мәўлен сары ийинлерин қысып, аўзын қайта-қайта сыпырып алып, ернин-ернине шала-пула тийгизип, қуўаныш пенен түсиндирди:

— Җамал— адамның абырайы, даңқы, җамал— ханның қылышы. Җамал— ханның аты. — Ол қызып орнынан түргелди де, үйренген пешесине салып қапыны және де қаттырақ бекитип орнына отырды. — Җамал— хан қолына ұслатқан көктүү. "Җамал— жақсы тамақ, җамал— пул"...

— Пай дигирледин-аў! — деди бас ўәзир жақтырмай.

Мәўленниң қуўанышқа толы шийкил сары жүзи қуўарып, жән-жағына

қарады, алақанына алақанын басып ширенди, бұндай жағдайда шығып кететуғын әдеті бар еди. Бас Ұәзирге илаж ете алмасын түсинип, қылт етпеди.

— Сөйле!

Бас Ұәзир ырастан талап етип отырма деген ой менен бирден бас көтерди хәм көзи менен "мынаның көзинше сөйлей бериў мүмкин бе?" деген ишарат билдирип, биресе басы төмен ийилген бас әскер басыға, биресе бас Ұәзирге жалтақлады. Бас Ұәзир қыстады:

— Сөйле!

— Қазақ, татар, башқырт еллерине моллаларды баслап кеткен Асқар бий келди.

— Билемен. Олар қазақларды, татарларды, башқыртларды мақтап келди дейжақсаң. Орыслар менен татыў екен деп айтты дейжақсаң, орысларда өзи жүретуғын арба шығыпты дейжақсаң. Оны еситкенбиз, басқа жаңалықлар айт.

Көкиреги халласлап, жаңалықлар менен бас Ұәзирди таңландыраман деп келген Мәўленниң тар маңлайына бир муш ұрғаннан кейин болмады, тили тығылды, дөңгелек уры көзлериниң асты тершиди.

— Уллы бас Ұәзир, Сиз айтқан жаңалықларды меннен бұрын ким жеткергенин биле аларман ба?

Бас Ұәзир Мәўленге қабағын үйип жекиринди.

— Ҳа, қарақалпақ елиндеги сарай сүтини бир өзим деп жүрсең бе? Еле сениң щалалығың хәм сатқынлығың ҳаққында көп гәплер бар, тилиниң шүйели бар адам көринесең!

Ол бас Ұәзирден жасырын тапсырмасы барлығын еки аяқлы бендеге тис жармаған еди, тула бедени жуўлап, тар маңлайына қос қолын тиреп гирттей отырды да, бас Ұәзир мени сынап жорта айтып отырған шығар деген исеним менен және тикленди.

— Уллы бас Ұәзир, не десеңиз қайылман, бирақ Сиз жөнинде, сарай ислери жөнинде тилиме бассам, қара қаптал болайын.

Бас әскер басы бас Ұәзирдиң тек қорқытыў ушын жекирингенин түсинип отыр еди. Мәўленниң шыны менен ғарғанғанына күлип жиберди. Бас Ұәзир астынғы ернин тислеў менен күлкисин тыйды.

— Мениң айтайын дегеним, Асқар бийлердиң келгени емес еди, — деди Мәўлен артжағындағы есикте саңлақ жоқпа дегендей бир сығалап алып. — Хан нөкерлигинен қуўылған Алакөздиң аўылдағы қәдемлеринен ахбарат бермекши едим.

— Иркилме.

— Баяғы урыста өлди деп ас-абаты берілген Генжемұрат мүйтен тири келди. Мақтайтуғыны орыслар. Алакөз бенен бас қосып алды.

— Оннан-әм хабарлымыз. Алакөз жөнінде айт.

— Ол Асқар бий менен көп урыў басыларды үйіне жыйнады, Зарлық төре менен Генжемұрат Алакөздің еки қолына айналыпты. Сөйтіп олар бир күн, бир түн мәсләхәт құрды.

— Өзиң ше?

— Қатнаспайын десем, ўақыяны толық биле алмай қаларман деп қорықтым.

— Яқшы, сөйлейбер.

— Соннан олар Қарақұм ийшанғада барып "қарақалпақ қыраны" деген ат пенен ләшкер дүзиўге келисти. Қайсы бай баласын қыранлыққа жиберийди қәлемесе, я баласы жоқ болса, бир қыран ұшын жаў-жарақ, ат таўып бериўге келисилди. Бир жаман жери, оған қуўанысып атырғанлар бар.

Бас әскер басының ан-таңы шығып, қыйық көзлери аларып, ұзын мұртлары жыбырласып кетти.

— Ол кимди қорғайды?

— Ҳәзирги гәплери бойынша елди қорғайды, Қарақұм ийшанды қорғайды, менин қәўпим— анық күшейсе, Хийўаға қарсы урысқа шығады.

Ерназар алакөз қарақалпақ қыранын дүзип келип ханға жаранбақшы шығар деген ойға берілген бас әскербасының абыржыған кеўли жубаныш таўып, бийпарўа тыңлаўшы қәддине түсти.

— Шала исти айтпайын деп сизге келмей, олардың не қылатуғынын күттим. Арадан көп өтпей-ақ Алакөздин изинен ат ойнатып шыққан онлаған жигитти көрдим. Мениң ғыжырданымды қайнатқаны, олардың арасында Бала Ерназар-әм бар.

Бас ўәзир ойланып қалды.

— Айтыңыз, Алакөздин анасы ұсы ислерге ақыл қосты ма?— деди бас әскер басы.

— Қосты, үйінде болған жыйында, "байға ханлық керек, жарлыларды бағындырып бериўге, жарлыға ханлық керек байдан теңлик алып бериўге, ханға ханлық керек тахтын бекемлеп жұртты қорқытыўға" деди, "Сизлер енди қандай ханды қорғамақшысыз", — деп сорады.

— Жаман нийет— мисли көмир, күйдирмеген менен үстинди күйе қылады, — деди бас әскербасы.

Бас ўәзир мұрнын гиржийтти. Мәўлен және орынсыз сөйледим бе деп қорқып, қырғый алдына байланған шымшық болды да құнжыйды.

— Сөз қазбарламай жасаў керек, — деди бас ўәзир бас әскер басын жақтырмай. — Аммо, бул гәпиме гийне қылмассыз.

— Сиздей ақылгәяның гәпине гийне қылатуғын инсап пүткил Хорезм олаятында болмаса керек. Маған бир нәрсе аян, мен ушын найза қарсылығынан сөз қарсылығы жаман.

— Тили болмаса, кисиниң көзин ғарға шоқыр еди. Аммо, бир нәрсени ескертейин, бүрkit шыбын-ширкей аўламайды.

— Қудық қанша терең болса, суўы сонша мол, сиз-әм ақылға терең бир құдықсыз. Алдыңызда биз амыйрақпыз бизге сөз емес қылыш берилгенин-әм түсинемиз.

Ханнан соңғы еки үлкен ҳамал ийелери не ушын илимий-тирап пенен гәп алысқанына түсинбей Мәўлен сары өз басының қорқынышы астында үнсиз. Бас әскер басы оны шымшық ҳалынан қутқарып сөйлеткиси келди.

— Бул кисиге ҳамал бериў керек.

Бас ўәзирди және ашыў қыстап, өзін зорға иркип, Мәўлен сарының далада күтип тұрыўына буйрық берди. Ол еки аяғына еки батпан тас байланғандай, ийинлери салпаўысып түргелде де, булар маған беретүғын ҳамалдын жөнин келисип алмақшы деген исеним менен бир ийниниң үстинен бас әскер басыға бұрылып, көзлерин күлдирип есиктен шықты.

— Сизге қылыш — найзаның лийкини берилген менен, буйырыў кимниң қолында екенин умыттыңыз, — деди Бас ўәзир. — Сиз неге оған ҳамал бериў керек деп биринши ғамхорлықтың ийеси болыўға талапландыңыз? Оның пышық шелли ышқысы болса да, күшик шелли опадаршылығы жоқ адам. Еле сынаўымыз керек. Гәп қосыўыңызға қарағанда, сиз маған еле жаман нийетте қусайсыз. Билиңиз, бас ўәзирликти сизден алғаным жоқ. Хан саясатын да, сарай сиясатын да, шарап кеселериниң қайсысына пал, қайсысына зәхәр салыў тек мениң қолымда.

— Уллы бас ўәзир, мениң кесеме зәхәр салмайсыз деп исенемен.

Бас ўәзирдин ашыўы тарқап, жүзи жибисти.

— Сиз бас әскер басы болғаныңыз ушын уғындырып қояйын, Шараплы кеселердиң зәхәрлиси өзге ханлықлардан келген елшилерге-әм тұтылады. Биз ҳәзир орысларға зәхәрли кесе усыныўымыз керек.

— Арада жақсылықтың шәртнамасы бар емес пе?

— Уллы ханымыз жасырын мәсләхәтшилеринен бири — Қарақум ийшанның мәсләхәти бойынша әлемдеги күшлилер англислер. Олар бизиң динимизди сыйлап, көкке көтереди, қалесек жарақ береді.

— Дұрыс, ҳәзир ең күшли әскерий жарақ англислерде. Орыслар өзи

жүретуғын арбаны англислерден үйренген деген-әм гәп бар.

— Хә, бәрекелла, — деп бас үәзир жайма шуўақланып есиктеги жәлладқа даўыслады. — Киргиз қарақалпақты!

Мәўлен қапыны толығырақ ашыўға қорқып, қырынлап кирди де, артына бир қарап алып саққа жүгинди:

— Уллы бас үәзир, быйыл геширди жүдә көп еккенмен. Жо-жоқ, уллы бас үәзир, айтажағым бул емес, еле мен сизлерге Ерназар алакөздиң нөкер таңлаўдағы ұсылын айтыўға ұмытыппан. "Кимде-ким "қарақалпақ қыраны" деген атты алғысы келсе, дүшпан қолына түскен жағдайда зинданға тасланатуғынына, аш жататуғынына, қарда жалаңаяқ, жалаңбас, шыжғырған ыссыда аўыр кийим менен айдалатуғынына қайыл болыўы керек. Халыққа бостанлық беретуғын қарақалпақ ханлығы орнамағанша қылышлар қынабына салынбайды" деген-әм пикир айтып, тыңлаўшыларды уйытты.

— Мәўлен қандекли, абайлаңыз, пуш дәне еккен пушайман жыйнайды. Жаңалықларыңыздың қанша дәрежеде толық дәнлилигин сынап көремиз, хәзирше қайтып, өзиңиз айтқан қарақалпақ қыранына нөкер болып қосылыңыз. Соннан кейинги егислериңиз жемислирек болар, бәлким.

Мәўлен сары Хийўаға неге келип, не ис питкерип қайтқанына түсинбей, жол бойынша басының ишинде қыйлы-қыйлы ойлар гөжедей қайнады.

"Той да, садақа да қойдың әжели, — деди бир ойы. — Мен қой болып кетпедим бе? Не қылып жүриппен? Ийттен күнине неше ирет таяқ жейсең деп сораса, күнине неше ладанға дус келиўим биледи дейдимиш. Мен ийтпен бе ямаса бас үәзир ладан ба?" — деди және бир ойы. — Ғарғыс ұрғырлардың не дегенине, өңешинде не бүлкилдеп атырғанына киси түсинбейди. Сонда мен не қылып жүриппен? — Атының жылаўын босқа жиберип, басына таяқ тийген жылан киби мойнын хәр жаққа былғаңлатты. Ол қанша ойланбасын, қанша билгишсинбесин, ақыры айналып бир сораўға дүге берди, "Мен не қылып жүриппен?..."

"Ладансаң, Мәўлен қандекли, ақмақсаң! — деди бир гезде өзине-өзи. — "Өз қазаныңды өзиң ыласлап, өз елиңди өзиң қорлап жүрипсең... Набада өлип қалсаң, сени ким жерлейди? Бас үәзир намазыңа келеме? Келмейди. Табытыңды көтеретуғын кимлер? Өз елиңнің азаматлары, Ерназар алакөзлер... Ал хәзир киммен? Уриў-шүриў бир мақлұқпан. Бир жақлы болғаным жақсы. Кимди ели сүйсе, оны әлем сүйеди деп ким айтқан еди? Ким айтсада, дурыс. Сонда мен неге ели сүйетуғын адамға айналмайман? Усыннан тип-тикке Ерназар алакөзге барып, оған нендей жаманлық ойлап жүргенимди шыннан мойынласам қәйтеди?... Гилем

сатсаң қоңсыңа сат, үйіне қыдырып барғаныңда бир шети өзіңдики, дейди. Ерназарларға жақсылық қылыў — алыстағы ханның бас ўәзирине хызмет қылғаннан ансат хәм пайдалырақ. Қапылғыр, көзи ашық болсам, Алакөздің ертең ким болатуғының билсем, өзиме көсли жоллар табар едим-аў..."

Әмүдәрьядан өтип Нөкис елатының арқасындағы таслақта ат селеўлетийге ыңлайласа бергени, бир қапталдан:

— Мәўлен қандеклн, жолың болсын? — деди бир таныс даўыс.

— Ҳа, Мәдирейим қытай, ямана сум жигитсең-дә. Қайдан киятырғаныңды айтпассаң!

— Анаў Нөкис елатына қара, қандай көрикли. Бас бийиниң қызы оннан-әм көрикли. Соған күйеўлеп жүриппен.

— Ҳа сум, бас бийдің үл баласы жоқ шығар.

— Жоқ.

— Әне, сен бәрхә утыўды гөзлейсең. Әкеси өлсе, барлық дүнья сеники екен-әә. Мен-әм хешкимниң қойын-бағайын деп жүргеним жоқ. Хийўада ханның бас ўәзири менен хәмдамман. Тилин таўып жағынып киятырман, еле Мәкеңди аспанда көресең.

— Мен ойнап айттым, дайымның аўылынан киятырман, — деди Мәдирейим.

— Сен сум қытай, дурысын айттыңдағы, мен ойнап атырман.

— Мен кеттим.

— Жолларымыз бир емес екен дә, — деди де Мәўлен сары атын қайта жолға салды.

Оның ендиги қорқынышы Мәдирейим болып, оған неге мақтанғанына өкинип жанбасын бұраў менен аўылға жетти. Өз үйіне қайрылмай, еки мақсет тутып дайысы Сержанбайдикине бағдар алды; бириншиси, — бай оны сөйлетиў ушын жақсы тамақ писиртеди, екиншиси, — өзиниң ишки гүманларын бай менен сырласады.

Бай үйиниң дөгереди, хәрекетсиз, бәри қырылып қалғандай жым-жырт. Есик алдында еки жерге ошақ соғылып, қазанлар асылған, күли еле алынбапты. "Бийшара дайым жолда аўырып қайтқанынан өлдимекен? — деп ойлады; — Ырзаласып қалмағанымды қарашы. Бул алдамшы дүньядан тезирек өлип кеткен-әм абзал, — деп турды да, өзиниң өлетуғыны есине түсип, бирден қорықты, — Қой, өлмегеймен. Көрдің бе, өлсең изи ұсылай тым-тырыс қалады. Өлгенде ағайинлериң уў-шұў болса-дәә. Тек хамалы бардың ғана изи шұўлы болады".

Ат үстинен қораға нәзер таслап еди, Басар басын көтерип бир "ўаф"

етти, болғаны. Деген менен, аманлық емес, бұл үйде әллеқандай жыйын болып өткенге ұсайды. Үндемей аттан түсті. "Уай-ұай салмай киргеним айып болмаса — деп тұрды да, не болғанын билиў ушын жән-жағына сер салып еди, сорағандай ҳешким көзине түспеди. Атын жыңғыл қораның қыспасына байлап, үлкен үйге кирди. Тәрде төсек салдырып жатқан тири байды көрип, даўс шығармағанына қуғанса да, қейпи-керақтына ҳақыйқат кесел екенін уғып, аяқ ушына отырды.

— Ушындың ба, дайы, жүзин қоғыры солыпты.

Байдың көзлеринен жас сөрғалады.

— Қапаланба, дайы. Душшы ет айырмақ ушын дейди, тәйир болып кетерсең.

Бир қолына дәстүрхан, екінші қолына шайнек көтерип Гүлзийба кирди. Үйде не болғанын билиў ушын Гүлзийбаның қас-қабағына қарап үлгермей-ақ бай сөйледі:

— Мәўлен, қуран оқы, үлкен ҳаялым өлди.

— Бийшаранын ийманын берсин, — деди Мәўлен сары оның неден өлгени менен де қызықпай. — Өзи тўмаған қақсал еди. Енди Гүлзийба жеңгеме оң түсипти. Аман-саў көзжарса, той бер, дайы. Гүлзийба жеңге, Рүстемге айтып жиберши, мениң атым суўыған болса, алдына бир баў беде тасласын.

— Рүстем жоқ, — деди бай ыңқылдап жатып. — Мен келсем, ол изимизден Хийўаға кетипти.

— Ол мәжгүнге ақылы енип киятырғаны ырас, — деди Мәўлен.

Гүлзийба үнсиз жүрип дастүрхан жайды да, ғарры байдың омыраў көтерип отырыўға мейилленгенин түсинип, жүктин үстинен үш көзли нағыслы дастық ала сала шығанағына қойды.

Бай көпшикке сүйенип, бойын тиклеген менен көп отыра алмады. Мәўлен сары бир кесе шай усынып еди, ол бирнәрсе жутса жүрегі айнып, қусатуғынын билдирип басын шайқады. Енди Мәўлен Хийўа жаңалықларын айтып сырласыў тўе, оның менен бирге отырып сөйлесиўдин аўырлығын түсинип, ұзақ жолдан шаршап келгенин сылтаўлады да шығып кетти.

Атхананың қапталынан өтип баратырған Шәрип молланы көзи шалып, өтиниш даўысы менен бақырды.

— Молла, дайымнан хабар алып турагөр.

— Өзин қайда атланажақсаң? — деди молла гидирип.

— Ерназар алакөзге бараман.

— Ҳа, оған жарақ болажақсаң ба?

— Халқының қорғаны болып жарақ асынбаған жигиг ұятсыз қатын менен тең. Билесиз, ұятсыз қатын — дүзсыз тамақ. Мен ондайлардан емеспен.

Қасақана және Мәдирейим өтип баратыр еди, ол Мәўлен сарыны және илди:

— Ҳа, Мәўлен, ұятсыздан уял дейди, халық, мен сениң қатардан қалғаныңа қатты уялар едим, дүзлессең, атыңа мин, бирге әкетейин.

— Енди жолымыз қосылғаныма?

— Еле қосылған жоқ, бирақ нийети дүзиўлердиң жолы бир болады.

— Пай жүдә ғана сумсаң дә, Мәдирейим, — деп Мәўлен сары атлана сала изинен жетти де, көз ушында қалған Шәрип моллаға және бақырды. — Молла, саған мениң дайыма қарап тұр деп тапсырғанымды дайымның өзине де айт, — Заманымыз тұлки, жора, оны қуўып жетиў керек.

21

Гүздиң ақыры. Майда-майда шалшықлар әллеқашан музға айналған. Теңиз шеңбериниң қатыўына имканият бермей бурқасынлаған аязлы самал, кең жазық дала үстинен өткен жолаўшыны өрге беглетпейди. Бирақ, далада асыр салып бирин-бири қуўып ойын құрған қара шекпенли, сары дегелейли алпыстан аслам атлыға ҳешқандай сұйық кәр етер емес. Атларының баўырынан, өзлериниң маңлайларынан бурқасынлаған пұў шығып, шабысыўы менен келип, дәрья жағасына жетип тоқтады.

— Ҳалқасланыңлар! — деген Ерназардың ири даўысы еситилди.

Ҳәммеси атларынан ғарғып-ғарғып түсти де, ҳарқайсысы бөктергисиндеги қоржынларынан жүўери зағаралар шығарып, үсти қаймақласқан сұўға малып, асығыс жей баслады.

Көп шабыстан қара тер болған атлар сұўдын үстиндеги қаймақласқан музын бузып, омыраўына шекем түсип сұў ишип атыр.

Булар Ерназар алакөз басшылығында дүзилген "қарақалпақ қыранлары" еди. Келешектеги зиндан жағдайына төзимли болыў ушын, теңиз жағасындағы қалың қамыс арасынан қазылған қараңғы, ызғар, сұйық төлелерде, күнине бир кесе сұў хәм бир зағараны нәр қылып, он күн жатқаннан бүгин таң алдында жақтыға шығарыўдан, Ерназар оларды әлле бир жазық далаға баслап кетип, дем алдырмай машқы қылдырып, усы халқасқа келип тұрғаны.

Қыранлар он-оннан бөлинип, ҳәрбир онға онбасы белгиленген еди, ҳәр топар онбасысы менен биригип, асығыс түрде нан жеп атыр.

Бәриниң де шырайлары сарғыш тартып, әдеўир-ақ азған, бирақ

езиулеринен күлкі изи жоғалмаған еді. Ерназар бір дөңесте оларды сырттан бақылап, хеш қайсысының ашықтан ашық наразылық билдирмегеніне, бұйрықты тәрк егпей жүргеніне ыразы.

— Қыранлар, — деди бір гезде жайпарахат дауысы менен. — Қуяшламаға шығып азғана дем алыңдар.

Хәр топар қуяшлама излеп, дәрьяның сыртқы қәндегине түсе баслады. Ол бәршеге сын көзі менен қарап тұр еді, қайта-қайта артына бурылып баратырған Мәулен сарыны көріп, қасына шақырғысы келді де, үндемеді. Өйткени төлелерге бөлиніп жатар алдында да ол ұсылай көринис беріп, не айтар екен деп шақырғанында, айтқаны Сержанбайдың хаялы Гүлзийбанын ұл тұлғаны болды.

Енді не айтпақшы?

Соның арасында бір қапталдағы қуяшламаға отырған Генжемураттың топарынан қыранлардың ғайырлысы еситилді.

— Кәне, айт, адамды ұйқатпайтуғын қандай кесел?

— Күншиллик кесели.

— Дуппа дурыс.

— Қойса ондайды. Кәне ұсыннан құдай елге бахыт қаратып, хәр ким өз тапқанын өзі шөпшейтуғын заман болса...

— Хәрким өз тапқанын жейтуғын заман болса қазылар, ийшанлар, қатте патшалар-әм аштан өлер еді.

Кеуіллі күлкі көтерілді.

Ерназар қәндекті жағалап Зарлық төрениң шоғына жақынлады. Ерназар ұлы Хожаназардың еле жаслығына қарамай қыранлар қатарына қосып қойған еді, мойнын созып, оның қай сүреде отырғанын серлемекши еді, хәмме әлле нәрселер үстінде қызғын тарысып атыр екен.

— Мениңше Хийұадағы ханның тахтына емес, тәғдирине, халыққа не бережақлығына ой жиберіу керек...

— Ырас гәп. Адам қанша өзінше кетпесин, тәғдийир, бәри бир, өз айтқанын ислетеді...

— Өмир деген не?

— Өмир жасаған жасың емес, ислеген исиң.

Оларға жақын топардан:

— Қоңсылар, — деген Мәулен сарының дауысы еситилді.

— Айтыңдар, ийт не ұшын ийт деп аталған?

— Себеби көрингенге де, көринбегенге де үре берген, — деп бақырды кишкене Хожаназар. Еки топар-әм ұақаласып күлисти. Ерназар ұлының

жууабына қәнәхәтленип, мыйығынан мыржыйып күлийи менен келеси шоққа, бала Ерназардың топарына қарай жүрди. Ол күтә әстен баратыр еди, бир қалталында қамыс арасынан және Мәўлен сары пайда болды. Ерназардың баласының жууабына таң қалған ол, "ертеңги күн сөзсиз Ерназардики екен" деген ой менен, басынан өткенлерин оған ашық айтыўға асыққан еди, Ерназар қәдимгисинше жақтырмаған кейип пенен муртын таўлады:

— Ҳа, Мәўлен жалықтың ба?

— Даналардың "қыстан қорықпа изинен бәхәри бар" деген рәўияты есиме түсип тур, Ерназар. Ҳәзир өзимиз қыс қылған менен изинен бәхәр келедиғой.

— Ҳәзир өзимиз қыс емес, жаз етип жүриппиз, Мәўлен. Жаздың изинен гүз, оннан соң қыс, оннан соң бәхәр келеди,

— Жалаңашқа жаўын қәўипли емес, қыран болдықпа, көнемиз.

Ерназар оның соңғы гәпин тыңламай, өзине қайрылып қарамай, хәтте бала Ерназардың шоғының түсында гидирместен келеси шоққа өтип кетти.

Ерназар қыранларға дем берип, хәр шоқты аралап жүрсе де, өз қыялы менен бәнт еди:

"Орыс патшалығына қашан кетиў керек? Ҳәзирги бар қыран азлық етеме ямаса жеткиликлиме? Михайлов айтқан Оренбургтағы орыс төрелери не дейди?...

Он басылардан Генжемұрат, Зарлық, бала Ерназар менен орыс патшалығына кетиў жөниндеги тийкарғы мақсетлер бұрыннан келисилген. Енди басқа онбасылар менен де мәсләхәтлесиў керек пе, жоқ па? Усы жағын билмей бираз жүрип, барлық топарды айналып шықты да, Бала Ерназарды қасына шақырды.

— Иним, өңшең онбасыларды анаў дәрәя бойындағы жекке тораңғылдың түбине жыйнап бер.

Ерназар сол өзи айтқан жалғыз түп тораңғылдың астына келип ат жабыўын төсеп, онбасылар келгенше және бираз ойланып алды. Олар жыйналып болыўдан бир демге күттирмеди.

Он басылар, — деди өз айтажағына өзиниң исеними кемлеў болса да, даўысына айрықша исенимлилики ендирип. — Сизлерден жасыратуғын сыр жоқ, қыранлыққа келиўшилер тоқтады. Енди машқы орнын өзгертип, суўығырақ жақларға кетсек деген ойым бар. — Ол азмаз иркилип, тыңлаўшылардың кейпин серледи, еле ҳешқайсысында белгили пикир қәлиплеспеген тәризли болғаны ушын даўам етти, — Қазақ далаларынан өтип Оренбургқа жақынлап барсақ, бәлким, орыс басшыларының көзине

түсермиз, сөйтіп елге үлкен күш алып қайтармыз.

Хешким ләм-мийим демесе де, көбисинің жүзінде бираз қызығыушылықтың изи байқалды.

— Егер Оренбургқа жетсек, мени өлимнен арашалап қалған орыс докторлары менен таныстыраман, — деди Генжемурат.

Бала Ерназардың үстинги ерни түсіңкіреп, жекке байыұлыдай тунжырап отыр еди, бирден ашылысты.

— Жигитлер, бул күтә мақсетке муўапық ис. Бирақ, Ерназар аға айталмаған бир гәп бар, есинизде тұтыңыз. Қырандағы сыр сырлардың сыры, пүткіл ел тәғдийри, Сол ушын бул гәплер усы отырғанлардан басқаларға еситтирилмесин.

— Әлбетте, әлбетте, — дести онбасылар ғаўырласып.

— Олай болса барлық қыранларды бүгин үйлерине тарқатамыз, — деди Алакөз. — хәрким бир айлық азығы менен келсин. Машқы ушын алысыраққа кетемиз дейсизлер.

— Қәйткен менен де Қарақум ийшанға ескертиўимиз керек болар, — деди бала Ерназар, — изимизден шаўқым шығарыўы мүмкин.

— Бул дурыс, — деди Генжемурат. — Бирақ бизлердің орыс патшалығына кететуғынымыздан гүдикленбесе?

— Тил табыў керек.

Ийшан менен сөйлесиўге, исениўге Алакөздің кеўли даўамайтуғын еди, бирақ соңғы сапары, Қарақалпақ қыранын дүземиз деп барғанында, ол қәдимги ийшанлық салмақ пенен ойланып, Ерназар менен арасында бұрын болып өткен әңгимелер жөнинде кесгеллем ұмытқан секилли "Ұоо, Ерназар, деген еди, халқының даңқы ушын өлимнен де қорықпаған мәртлерди жандай сүйемен, дүзе қойыңлар".

Сол гәп Ерназардың есине қайтадан түсип, жолдасларына қарсыласпады.

22

Фазылдың басқалардан өзгешелиги, өз урыўын айтып мақтанбайды, Ерназар Алакөзден өзгешелиги басқаларды урыўы менен қосып атағанды жақсы көреді. Үстирттеги урыста өзін көрсетип хийўадан бийлик алғалы және өзгерди; көп сөйлемейди, басқа бийлер менен араласып елдің ишки, сыртқы даўларына араласпайды. Көбирек жас қызларға қызығады, оның соңғы гездеги жабайыланыўын зәңгилеслери, әне, усының себебинен деп уйғарды.

Оның халыққа қарсы буза-жара ислери де сезилмейди, басқалардан

бөлинип те кетпеген сыяқлы; "қарақалпақ қыранына" урыўынан бир жигит қосып қойыпты. Бирақ хан салығын хәммеден бұрын өндирип болып, Хийўаға биринши жол алатуғын да сол. Сайыпназар оннан қалыспайтуғын дәрежеге жетти. Бир жола екеўи Хийўадан қайтып еди, Сайыпназар хәрқашанғысынша көбирек сөйлеп, Ерназар алакөзде дығы барлығын айтып жаманлай баслады. Ол оған әри-бери итибар бермей көрип еди, шыдамады.

— Сенде еркектің минези жоғалып баратырса керек.

— Неге?— деди Сайыпназардың бүйирине найза суғылғандай.

— Көбиксең. Алакөз баяғы "аға бийде" сабатқанын еске аласаң да жүресең. Сол сәтсизлик өзиңе абырайма? Ең болмаса, Ерназар алакөз өзін билгиш санап, елди апатқа баслайжақлығын сирә сезбейсең.

— Қандай апат?

Фазыл сөйлемеди. Сайыпназар оннан сайын ынтығып, оны түсингенин билдирди. Усыннан баслап олар ашылысын сөйлесе бермей-ақ, бирин-бири жақын тутып, Хийўаға бирге кетип, бирге қайтатуғын болды.

Екеўи бүгінде дизилисип, егинлердің гүзги зүрәәтинен өнген салық пулларын Хийўаға апарыў ушын аўылдан жаңа шығып баратыр еди, машқы майданынан асығыс қайтып киятырған қыранларға жолықты.

— Жигитлер, — деп гидирди Сайыпназар. — Түри-түсиңизден меҳирсиз Алакөздің аямай аздырып-тоздырғаны сезиледи, сонда да шад көринесиз?

— Жети күнлик демалысқа қайттық, — деди қыранлардың бири.

— Оннан соң не қыласыз?— деди Фазыл бийпарўа қалмай.

— Бир айлық машқыға кетемиз.

— Қайсы онбасыға дәрексизлер?

— Генжемуратқа.

Асығыс өтип кеткен қыранлардың қысқа жуўаплары олардың екеўин де мылтықсыз атып, жарадар қылған сыяқланды. Бир-бирине қарасты. Генжемураттың атын еситкенде-ақ тулабеденине шаншый тийген Фазыл, өткен урыста Гепжемуратты атыўға тетик басқан бармағын аўзына салды; "ха антурған бармақ-ә".

— Ҳа, Фазыл неге ойландың?

— Булардың ямана шулғыўына қарағанда, бир бәле бар емеспекен?

— Қәйдем.

— Айтпақшы, Қарақұм ийшан ұсы сапарыңызда Хийўаға бирге жолдас болайық деп өтинип еди.

— Ондай көз ашық ийшан менен жолдас болыўдан артық бұл дүньяда

не бар? Қайттық изге.

Қарақұм ийшан, есигинің алдында, бийтаные үш қара атлы менен әлле нәрселерге келисе алмай атырғанын алыстан көрди де, ат үстінде бара беріў бассынған болар десиге екеўи де атларынан түсип жетеледи.

— Әне, қардар бийлер-әм киятыр, — деди ийшан хәм буларға "иркилмей келеберің" деген ишарат пенен қол былғады.

Атлылардың үшеўи де қазақ сарбазларынша кийинген еди. Сайыпназар биреўине көбирек тигилип, урлығы ушын "аға бийде" қулағы кесилген Қасымды таныды.

— Фазыл, — деди ол дәлбиреп. — Мынаның биреўи сениң жийениң Қасым ғой, жоғалып кетти деп едиң...

— Қысқартсаңа. — деди Қасым.

Фазыл хешқайсысын еситпегенсиди, танымағансыды.

— Ийесине емес, малына сер салыңлар, — деди Ийшан.

Қоранын ығында еки орыс адамы бир арқанға гүенлепиўи менен, кирпиклерин зорға-зорға қағып, үсти-үстине оғып жатырыпты.

— Пах, бұл орысларды Алакөзге тапсырғанда ма?— деди аққурашы гүдидей бир сұпы. — Қамыс баўлап найзалап машқы еткенінше мынаўларды найзалап машқы қылар еди.

— Қалай пайдаланыў өз исиңиз, бизге пулы керек, — деди ғарға түсли қара атлылардан, мұртлары тышқанның қуйрығындай биреўи, — Көнбеген соң көп урғанбыз. Нәлетийлер наятый күшли. Екеўи еки жигитимизди урып жығып өлтирди. Басларына урғанбыз. Бир күн ұйықласа, өзлерине келеди. Күтә қарыўлы құллар-дә!

— Ийшаным, саўдалассам болама?— деди Фазыл.

— Хаў, жыланның қуйрығын басып алмаймыз ба?— деп салды Сайыпназар.

Ийшан да, Фазыл да Сайыпназарға жалт бұрылды. Оған адам көзлери емес, әзирейил көзлери тигилгендей тула-бедени қалшылдады.

— Сайыпназар, — деп сыбырлады Фазыл. — Мен халқымды Алакөз тутқан жолға қарсы жолдан баслап, келешектеги апаттан құтқаражақлығыма еле түсинбепсең.

— Кешир, енди ғана көп қараңғылық ашылды.

— Бийлер, — деди Ийшан олардың сөйлегенине итибар бермей, — Қасқырдың уясы сүйексиз болмайды. Қасқыр Алакөзди Хийўада бнринши көргенимде, қарақалпаққа он мың құл керек дегени есимде. Егер ол болғанда еки бахасына алар еди. Оның үстине, өз қыранларын дүзген елатқа ормандай көп орыслардан құл жумсаў не деген даңқ әкеледи.

— Кәне, Сарбаз екеуіне не сорайсаң?— деди Фазыл.

— Хиййәға апарсақ хәр басына ер-турманы менен бир яўмыты ат алар едик, сизлер де соны бересиз.

Фазыл ийшанға қарады, ол "ала бер" деген белги көрсетти.

— Кәне Сайыпназар, — деди Фазыл. — Биреўден тийеди екен.

— Тезирек, бийлер, — деди сол тышқан қуйрық мурты бар сарбаз. — Болмаса жолымыздан қалдырмаңлар. Хәзир түргелтсек, ет қызыуы менен жүре береді, бир буйықса, атқа мешеу болады.

Фазыл атының бөктергисинен қоржынын алып, гүржисин жаздырып атырып саўда досының кимлигин билип қалғысы келетуғының айтты.

— . Саўда да дос болмайды, — деди ол. — Бизлер Қенесары ханның сарбазларынан боламыз. Хаслында сизлер менен досқа да, душпанға да ортақпыз. Егин атызымыз, мал жайлауымыз шерик, аўылларымыз қоңсы болған соң тәғдирлеспиз, оның үстине, сизиң бабаларыңыз бұрын бизиң бабаларымыз бенен араласып жасаған. Бизиң елде қарақалпақлар, сизин елде де қазақлар толып жатыр. Ал мен өзим орыс төрелерин унатпайман. Оны хешкимнен жасырмайман. Өйткени, хәзир бизге орыс гөрелери өте қатты қысым қылып атыр. Киши жүздің Арынгазы дейтуғын ханы илгери жыллары патша тәрөпинен Петербургқа шақырылып еді, соннан қайтып келмеді. Соннан бери Қиши жүзде хан жоқ. Оның себебин еситкен боларсыз. Арынгазы хан бир гезде Бухара әмири менен биригип, орыс патшасына қарсы урыс қылған еді. Орта жүздің ханы орыс патшалығынан бөлингиси келип еді, ол да оңбады. Оның исин хәзир хан Қенесары даўамлап жүр. Қенесарыға ерийушилер көп. Ал енди Қенесарының жаман қәсийети— олжа улестирсе, бизлерге өте аз береді. Сол ұшын бұларды сатқалы айдадық. Сөйтип ханнан пай алмақшымыз. Ал енди Бөкей ханлығының қалын сора. Усы күнлери күтә шатнап тұрыпты. Буннан жеті-сегіз жыл илгери бир топар қара қазақ Оренбург губернаторына хат жазып "бизлерди султанларымыз урады, аямай сабайды, азаплайды" деп жәрдем сораған екен, енди соны сылтау қылып Оренбург губернаторы Бөкей ханлығын биротала тарқатыу нийетинде ис жүргизип атыр. Ханы— Жангирде ерик жоқ, ал ерки болса, ақылы жоқ, япырмай, басым күтә шаршаған. Бирин түүеспей екиншисине өтип кетемен. Бийшара Жангирхан қәтсин, қоластындағы Махамбет деген шайыр қудабийзар болып шықты. Өңшең ақылсыз қара қазаққа өлең айтқан болып, сөзин тыңлатады, ханға қарсы қояды. Махамбет ақырында қара басын сақытлау ұшын бала-шағасын таслап Хиййәға қашып еді, хан "домбыранды алда, жақсы сөзиң менен мениң даңқымды жырла" деген екен, оған келисим бермей, және

елге қайтыпты, Ақылсыз демей не дерсең, ханды мақтағанда өлеме, жақсы күн көрсе болғаны емеспе?

Оның басаяқсыз әңгимеси тек Қарақұм ийшанға керек екенін, оларды құлағы кесік уры Қасым, солай сөйлетіп, ийшанға ахбарат бергізіуі үшін баслап келгенин, ал Қасымды Қарақұм ийшанның өзі арқадағы көтерілісші Кенесарының қоластында тыңшылыққа жиберіп қойғанынан бәрі де бийқабар еді.

Фазыл менен Сайыпназар қоржынларын түсіріп, қара атлыларға айтқан мұғдарда пұл санап беріп, қайырласып атырғанда екі Ерназар көрінді.

— Әне, құлға нағыз қардарлар киятыр, — деді Ийшан.

Екі Ерназар хештеңеге түсинбей, алыстан жүзлерін жадырата сәлем берді.

Қасым басшысына ымлап, қашыу кереклігін ескертіп еді, ол өжетленип, керісінше Ерназар алакөздің ийегі астына жақынлады.

— Көріңдер, пулып мынаулардан асырып берсеңіз, сизлерге сатамыз.

— Нени?

— Әне,

Ерназар алакөз қораның ығында байлаулы жатырғанлардың түрі түсінен бұл жағаның қуяшында өскен адамлар емес екенін ұғып, дәріуі жақынлап барып, бетлеріне үңилип еді, Михайловты таныды да, үлкей көзлери уясынан атыла жазлап, бәршени шайнап таслағысы келгендей, артына бұрылып сорады.

— Не қылдыңлар?

Тышқан құйрық мұртлы әуکیلдеген ири дауысы менен күлді.

— Қорықпа. Басына ұрған соң талып атыр, болмаса наятый күшли.

— Кәне, аттан түсиңдер, — деп бұйырды Алакөз, — Ерназар, мынау басшысының атын жылаула...

Тышқан құйрық мұртлы бала Ерназарға атын туттырмай, Ерназар алакөздің үстине дөңді.

Алакөз ойланып тұрмай тәп беріп пәнже урып еді, ол буннан да шаққанлық етіп, қылышы менен Алакөздің басына қойып салды. Ол басынан аққан қанға қарамай:

— Ерназар, екіншісі тут, — деді де, атлының еңсесіне жабысқан пәнжесін жаздырмастан жерге аударды. Ол аттан құлап баратырып, қылышын беңде орыслардың үстине қарай зыңды.

Бала Ерназар екінші атлыға асылған гезде Қасым атын үсти-үстине қамшылап, көзден ғайып болды.

Алакөз алысқан атлы оғыры күшли екен, аңсатлықта жеңіслик бермей, алма-гезек асты-үстине түсіп атыр.

Алакөздің басынан аққан қан көзине сорғалап, тышқан күйрек мұртлының үстине жаңа шығып, алқымын езе баслаған гезде Қарақұм ийшан қолын ұсады.

— Қой шырағым. Өлтірсең екі ел жаўласады.

Алакөз есине енди келгендей түргелип, демин үсти-үстине алып, байлаўда ес-түссиз жатырған бенделерге және нәзер таслады. Биреўиниң үстинде тышқан мұртлының жаңа зыңған қылышы тикленип тұр. Жұўырып барса, қылыш оның дәл алқымын тесип өтип ушы жерге қадалып атыр. Алакөздің қайтадан қаны қызып, еле екі ийнинен дем алып, мұрнынан аққан қанды билеги менен сыпырып отырған тышқан мұртлыға бүркіттей тасланды да, хешкимге араша бермей, алқымынан буўып биротала өлтирип тикейди.

Қарақұм ийшан оған қапталласып, жүдә жаны ашыған түр көрсетип сөйленди:

— Ерназар, дым ғана жаман ис еттиң. Енди екі жақтан-әм жаў келеди.

— Қандай жаў?

— Анаў өлген орысты сарайтуғынлар жоқ дейсең бе? Мынаў өлтирген сарбазың Қенесарыники екенін жаңа айтып еди.

Алакөз бала Ерназар ұслап тұрған сарбазды енди көрип, оны да өлтириўге нийетленип ұмтылғаны, Қарақұм ийшан ұслап, сыбырланды:

— Мейли, өлтірсең өлтир, бірақ изинен анаў тири қалған орысты да өлтир. Көрмеген, билмеген болып қалаберейик.

— Үшиншиси қайда? — деди Алакөздің еле дирилдиси басылмай.

— Айтпақшы, — деп ийшан Фазылға, ол Сайыпназарға қарады.

— Қашып кетти, — деди бала Ерназар.

— Ыай-ўайий! — деди Фазыл хештеңе билмегенсип. — Бизиң пулларымыздың бәрін сол әкетипти ғой.

Ийшан жылтыр маңлайын сыпырып, оларға ашыўлы жекиринди.

— Ыай, аўзы ашықлар. Бар, қуўып жетип, апқалыңдар!

Фазыл менен Сайыпназар асығыс түрде атларына мине сала, Қасым қашқан арқа тәрепке хайт қойды.

Бала Ерназар ұслап тұрған сарбаз ийшанның Алакөзге не деп сыбырланғанын еситип қалған еди, бирден оның аяқларының алдына бойын таслап жыланды:

— Мени тири жиберіңдер. Хештеңени тисимнен шығармайман. Олла, билла тисимнен шығармайман.

— Мұсылман ғой, инана қояйық, — деди ийшан Алакөзге. — Мейли, кетсин. Ақыбети тынышлық болғай илайым, Бирақ, анаў жатқан орысты өлтирип таслай ғой. Ормандай көп орыс елге жаў болса жаман.

Алакөз оған жүдә жек көриў нәзерин таслап еди, ийшан оннан сескене қоймай ашыўланды:

— Өгиздің күши питкенге, өгиздің ақылы питеди екен дә. Мен елдің тынышлығын гөзлеймен, ал сен...

— Орысты булманнан әкетип бир илажын қыларман, — деди Алакөз бираз өзін басып. — Ерназар, мынаў, сарбаздың тәғдийрин саған тапсыраман.

Бала Ерназар ойланып тұрмай, жылайман сарбазды и желкесин қамтып жоқары көтерди де көз алдына пышақ тұтып дирилдеўн менен шетке әкетти.

Қарақұм ийшан олардың өлтиретуғыныңа исенбесе де, хәзирги пайытта өз айтқанында беккем тұрып алыўдың ертеңи бийпайдалығын сезді.

— Мениң мұсылманлыққа, пәкликке толы мәканымда мынаў өлилерди де, тирилерди де қалдырмаңлар!

* * *

Қасым қаракөрім жер асқан сон артына қарай-қарай кетип баратыр еди. Фазыл менен Сайыпназар атларын қатты айдап, үшеуи тұтысар пайты келгенде, олар Қасымды емес, Фазыл Қасым менен биригип, Сайыпназарды тутты. Қасым хеш ойланып турмастан Сайыпназардың бир тутам сақалынан қамтымлап, қынабынан. пышағын алып, алқымына тақады. Фазыл Қасымның қолын шарппа ұслады.

— Тоқта, ақмақ! Сайыпназар, сен Қасымды көрдинбе, жоқпа?

— Яқ— яқ! — деди жаны көзине көринген Сайыпназар.

— Сен Алакөздің қамшысын ұмыттың ба?— деди Қасым оның баспақтың көзлериндей қызарып аларған көзлери алдынан пышағын алмай.

— Умытпадым.

Қасым оның сақалынан қаттырақ тартып ийегин аспанға көтерди:

— Тапсырма: хәзир хийўаға кетип, Ерназардың бийгүна бир орысты, еки қазақ сарбазын жөнсиз өлтиргенин айтасың. Қыранлары менен орыс патшалығына қашып кетейин деп атырыпты дейсең!

— Хийўаға барайын. Бирақ, орыс патшалығына қашатуғының қалай исендиремен?

— Ол сенин жұмысың. Егер шаймаласаң, бүгин болмаса ертең өлесең,

мынаў пышақтан өлесең!

— Яқшы.

-ақ түйени көрдің бе?

— Яқ.

— Бар, үйіңе емес, Хийўаға тарт.

— Салықтың пұлы?

— Алакөз басып алды.

— Түсиндим.

23

Алакөздің басынан аққан қаны сорғалаўы менен ҳалсыз, хуўышсыз Михайловты атына мингизип, зорға үйіне жетти.

Қумар аналық екеўине тен пәрманашылық етип, екеўине еки төсек салып жатқарды-да, улының қан аққан басын көріп, қуғанғанынан жағасына түкирди. Қылыш оның еңбегинен тайып, басының терисин оң қасына шекем сыйырыптыдағы, сүйегине өтпепти, Ана дәрриў ғана жыллы суй менен қанды жуўып сыйырылған терини орнына жабыстырды, кийиз күйдирип себеледи. Ерназар тыныш көз илиндирди. Михайлов еле уйқыдағы ҳалатта еди, әлленемірде. көзлерин ашып, бетине үңилип отырған ананы көріп, мыйығынан күлди. Бул Қумар анаға берилген сәлем хәм бас иийў болып түйилди;

— Улым, қалайсаң?

— Жақсы.

— Татармысаң?

— Орыспан.

Орыслар ҳаққында көп әпсаналар еситкен ана орыс адамының өз төсегинде жатқанына ырзалық пенен көзлери күлимлеп, не ишкиси келетуғының сорады.

— Суў, ана.

Қумар аналық сүт писирип қанжылым қылып сақлап отыр еди. Суў орнына аўзына сүт тутты. Михайлов бираз есине келди.

— Ана, Ерназар дегеннің үйи ұзақпа?

— Қайсы Ерназар?

— Хийўада көргенмен, нөкер еди.

— Әне, тап сол Ерназардың үйінде жатырсаң, улым.

Михайлов омыраўын көтерип, басы танңылып жатырған Ерназарға қарап хайран болды;

— Не болған!?

— Ерназар оянған соң айтар улым.

Михайлов және сүт ишти. Аздан кейін Ерназар оянды да, оның қаддін тиклеп отырғанын көріп сәлем берді. Екеуі қол алысты.

— Басыңа не қылды, Ерназар?

— Бизде әуеле қонақ сөйлейді.

Михайлов көп бой бәнелемеді.

— Хийұада маған жолыққаның есиңде ме?

— Бәри есимде.

— Сондағы менин басшым топаслау адам еді. Оренбургқа жеткен соң жүдә ойшыл төрелердің бирине жолығып, сениң тилегинді айттым. Ол күтә жақсы көріп мақұлдады. "Ондай аз санлы халықтарға жәрдем етиуиміз керек", деди. Сөйтип, мениң өзимді сизлерге қайта жумсады.

— Мынандай жаман жағдайға қалай түстиңіз?

— Билесеңбе, қасымда жолдасым бар еді. Ол сахрайы қазақ балаларын оқытыуға таярланған муғаллим еді. Төреміз оны маған әдейи қосып, зейинли балалар болса алып қайтыұды ескерткен еді. Тап Қарақұмда бир топар атлы баспашылардың қолына түстик. Қасымдағы жолдасым қазақшалап босатыұын өтинген еді, қайтама олар, өшесип, екеуі ат үстинен қорғасын ушлы дойырларын көтерип еңсезимізге қойып салды. Жығылды. Сөзлеримізди еситпесин деди ме, құлағымызға пахта тығып, көзлеримізди таңып, құм арасын омбылата қамшылап айдады. Соннан соңғы жағы, мине сеникінде жатырман.

— Сирә самалы оңынан турмаған, асығы алшыламаған халықпыздә! — деп гүрсинді Ерназар.

— Неге?

— Муғаллим жолдасың өлді.

Михайловтың теңіз түсли көзлери уясынан шыға жазлап, өңи талақтай болып барып басылды, бирақ хештеңе демеді. Ерназардың дауысы қарлығыңқырап отырып, оларға қандай жағдайда гезлескенин, муғаллимнің қалай өлгенин күтә өкиниш пенен қысқаша баян қылды. Буннан соң екеуі де сөйлемей биразға шейин үнсиз отырды.

Қумар аналық еки тауықты асып, писиріп үлгерген еді. Бир табаққа әуеле сорпасын құйып келини Рабийбини жиберді.

Рабийби олардың жан сезимлери менен онша есапласа бермеді.

— Кәне, сорпа, ишиндер!

Хаялының минезине қанық Ерназар оның қонаққа бийәдеп сөз айтып салмауы ушын табақты алдына алып, бир зеренге толтыра сорпа құйып Михайловқа ұсынды.

Рабийби шығып кетип бир табақта гүртик пенен тауықтың пискен гөшин әкелди.

Тири бенде ушын хешқандай арды тыңламайтуғын нәрсе тамақ екенін Рабийби қайталамастан бұрын, олар бираз сәлкеслеу болсада, қасықларына асылды...

— Михайлов, билесізбе, кисиге өзинен өзгелер бахытлы болып тууылғандай, ал олардың биреуі менен ашылыссаң, кери шыға береді, — деди Ерназар аұқаттан соң дем алып жатып. — Кеулиңізге аұыр алмасаныз, мен сизиң өмир жолыңыздан бирнәрсе билгим келеді.

Ерназар Михайловқа әри жумбақ, әри жан сезими жүзине урып тұрған ашық минезлі хәм көп билиуге жанқумар болып көрінді.

— Тәғдийри жақынлар тез түсинисетуғының есапқа алып сорап отырған шығарсаң, Ерназар. Мен сен хәққында соң азлап еситкенмен. Мениң сеннен өзгешелигим, он жасымда-ақ ата-анадан теңдей жуда болғанман. Әкем сүүрет салыуға қызығатуғын еді, жетим қалсам да әке жолына садықлық етип, менде сүүретши болыуға бел байладым. Тууылған қалам Архангельскийди аралап кеулиме унаған жайларды, сулыу тәбият көринислерин өзимше шыжбайлауға киристим. Көргенлер маған азлап дыққат аударатуғын болды, сөйтип өзиме напақа таба басладым. Бир күни теңиз жағасында тоқтаған хәр қыйлы корабллерге қызығып сүүретлерин сызып отыр едим, еңсемнен бир офицер (әскербасы) үңилип тұр. Ол ислеримди унатып, мени өзи менен Петербургқа әкелді. Сөйтип Петербургта, әскерий орайда сызыушы-сүүретши қылып белгиледи. Соң билсем, мени Петербургқа әкелген офицер қол астындағы солдатларға жүдә меҳирсиз хәм жүдә ғана қатал. Сол ушын бир күни оның сүүретин әжиуалап ислеп, солдатлардың жатақханасының дәрұазасына илдириуим бар ғой. Солдатлар мени қолларына көтерип қууанысты. Сол офицер болса қатты ызаланып, мени жазалатты хәм жер аударған есабында мени Оренбургқа жибергизді. Шыжбайлайтуғын кәсибимди Оренбургта да тасламадым. Генерал-губернатор мениң бундай ұқыбыма қызығып, қасыма бир татар адамын қосып, татарша үйрениуим кереклигин ескертті. Соң билсем, татар тилин билген кисі қазақлар, қырғызлар, өзбеклер, түркменлер, хәтте сизлер менен де сөйлесе алады екен. Сөйтип мен Оренбург генерал-губернаторының исенимлі ўәкиллери Орта Азияның қай қаласына барса, дилмашы болып еретуғын болдым, соның менен бирге маған барлық өткен жолларымызды сызыуды тапсырып қойды. Жолларды сызыу маған күтә унады, себеби бизден соңғы жүретуғынлардың мүшкилин жеңиллетемен. Өткен сапары Хийуаға

келгенде сол ўазыйпамнан тысқары қандайда, бир мәселени өзимше шешиў, әллекимнин сораўына басшысыз жуўап бериў қадаған еди. Сениң менен ушырасып көп сөйлескеним ушын басшым мени жазаласа да, Оренбургта мени тыңлайтуғын қулақлар табылып, сизлерге қайта келгеним.

— Мың-мың рахмет, жора. Мен сениң Хийўадағы айтқанларын бойынша бираз жигитлерди өзиме қосып алып, Оренбургқа кетиўге таярланып атыр едик.

— Ооо, Ерназар, қандай жақсы. Сизлерди өзим баслап кетемен. Бирақ, сизлер таярланып болғанша Гөнеүргенчке барып қайта аларма екенмен? Өткен сапары бизге Аннамурат деген түркмен жигити де жолығып еди, айтып қайтар гәплерим бар.

— Әлбетте, үлгересең. Менде жақсы яўмыты ат бар, соны сазлап беремен.

Михайлов ҳәзир-ақ атланғысы келди, бирақ соңғы гездеги, әсиресе Қарақум ийшан пайда болғалы, Хийўа ханлығы менен орыс патшалығы арасында келисим барлығына қарамастан, базы диншиллердин ҳештене ойламай, соқырлық пенен ислеитүғын ҳәрекетлеринен Михайловты сақлаў ушын Ерназар оны кеште, қуптаннан кейин узатып, Әмудәрьядан күн шыға өткерип қайтты.

Быйылғы гүздин өзгешелиги ҳәм ерте, ҳәм сұйық еди ол жолда киятырғанда-ақ сұйық самал турып, ҳаўаны булт қаплады да, кешке таман қар жаўыўға қарады.

Түни менен уйқыдан қалғаны, оның үстине басының жарасы сырқыраңқырап, бир чәйник чай ише сала шешинип жатып еди, уйықлады.

Әлленемирде тонып оянды. Қараса, Рабийби еки қызын еки жағына қорған қылып, ортасында жатқан екен, тоңғанынан көрпени хәммениң үстинен тартып алып, уйықлап қалыпты. Балалары аяқларын баўырына алып, топ болып атыр. Түңлик бекитилмепти. Шаңарақтан жаўған қардың еритинди сұйына ошақтағы от сөнип, үйдин иши музқалаға айланыпты.

Түргеле сала жүктен көрпе алып, ҳәрқайсысының үстине таслап, оятпастан жән-жақларын қымтастырды. Ергенектиң бир жағы қыйсайыңқырап бекитилген екен, қар босағаны көмип таслапты. Әстен барып ергенекти дүзетип атыр еди, сырттан биреў сәл жөтелгендей болды. Тыңлады. Әллеким жүрипти. "Кимсең?" деп үн шығарыўға, бала-шағасын оятып алыўдан қорқып, босағаға жақын жатырған гөне геўишти жалаң аяқларына суғынды да, керегениң басына илдирийли гөне бешпентти басына бүркенип далаға шықты. Қар уйтқып көз аштырмай, еки адамнан

аржағын көрсетпей тұрыпты. Дизеге жақынлаған қарды омбалап биреу арман-берман жүрипти.

— Кимсен?— деди әстен.

— Теңелмен, Ерназар аға, —

— Қа, бунша не, аманлық па?

— Сизге атқосшы болғым келеди.

— Азанда хабарласпайсаң ба?

— Сизге атқосшы қыран болатуғын жигит көп даналық билиуи керек, ашлыққа, тоқлыққа, ыссыға, сұйыққа бирдей төзимли болуы керек, сол ұшын бәрине таярландым, аға. Оның үстине адамлар арасында сизге қаслар көп. Узақ жақтан келген орыс адамын қондырып құрмет көрсеткениңизди күнлеушилер-әм аз емес. Солардың биреуи қарлы ақшамнан пайдаланып жаманлық қылмасын деп ойладым. Бүгінгідей сұйыққа, қарға көнликкенмен, аға.

— Бүйтиуди саған ким айтты?

— Әжапам екеуимиз ойластық.

— Әжапаң...

Оның және бир нәрсе деуине үлгертпей, айнала тасыртусыр етти де, тап жер астынан шыққандай, онлаған атлы пайда болып, орап алды. Бәриниң де мылтықтары атыуға қолайланған. Сәл қарсылық сезсе, тетигин басып оқ үзіуге аз қалып тұр. Ерназар я түси, я оңы екенін билмей, ар-сары шығып тұрғанда, артжағынан мойнына арқанның гүрмеги түсти де, бир атлы тартып жиберди. Ол пәт пенен жығылды. Атлы тикейиуине мүмкінлік берип гидирди де, және алға кетти. Ерназар алқымын қыйған арқанның азарына шыдамай, ат изинен тентиреклей жүуырды. Геуишлери хәр жерде түсип қалды. Теңел "қау, қау" деуи менен оған ере жүуырып еди, атлылардың бири гүбирленди:

— Қау, мынауысы орыс емес ғой?

Және биреуи үйге кирмекши еди, Ерназар:

— Орыс кетти, бірақ бала-шағам оянбасын, — деп өтинди.

Сонда да ол тыңламай пышық жүрис пенен үйге кирип шықты да, басшысына, үйде уйқыдағы хаял менен еки баладан басқа адам жоқлығын айтты.

— Онда мынау биреуи де қалмасын!

Теңелдин мойнына да құрық тасланды...

* * *

Гүлзийба Ерназардың соңғы ислери бойынша ауыл арасындағы

хәрқыйлы өсектен қорқып, оны бақлап жүриўге үкесин жиберсе де, оның қарлы үргинде көп иркилип қалғанына жаны төзбей, изинен келгени сол еди, ҳәсиретли ўақыяға жолықты, Аўылға даўрық салыў есине келмей, олардың изинен сөйләне жөнелди:

— Әй, инсапсызлар, тоқтаңлар! Пүткил бир елдің ағасын қорлап қайда апаратырсызлар?

Оған ҳешким жуўап бермеди. Гүлзийба атлылардың түри-түсинен Хийўа пашшаплары екенин танып, олардың ханнан буйрықсыз ҳешнәрсеге көнбейтуғынын билди де, етигин шеше сала Теңелге берди;

— Мә, қарағым, еплеп кийип ал!

Ол ат сүйреткисинде ҳәккелеп, ҳәр аяғын алма-гезек көтерип, етиклерди қонылтаяқ кийип үлгерди.

Гүлзийба Ерназардың ҳәр жерде түскен геўишлерин жыйнап, изинен жуўырып жетти де, қайта кийгизбекши болып еңкейе бергени, Ерназар теўип жиберди.

— Жоғал, қаншық!

Гүлзийба мойымады. Геўишлер оның аяғында тұрмайтуғын болғаны ушын, сыртқы бешпентин шеше сала жаўырнын тигисинен қақ-қақ айырып, және изинен жетти.

— Аяқларыңды бирим-бирим көтерши, жаным, геўишлерди таңайын!

Ерназар оны және тепти.

Гүлзийба қарға тайып омақазан атып жығылса да, сүрмелеклене тикейип, және изинен жуўырып жетти де, айдыллы көйлегин шешип жыртып-жыртып, Ерназарға қапталласа бойына секирип жүрип басын таңып үлгерди. Ерназар қолларын аямай сермеп ұрса да, тыңламастан, көйлегиниң жартысын Ерназардың қойнына тықты.

— Таслама, жаным, басыңнын жарасы ашылып кетсе, керек болады.

Кийимлерин шешип жыртып, үргин қарда ерип киятырған жалаңаш ҳаялдың меҳри ушын ба пашшаплардың басшысы Ерназардың мойнына арқан салып сүйреп баратырғанға сәл әстелеў жүриўге буйрық берди. Қанша ұрса да зирдек қағып изинен қалмай киятырған Гүлзийбаны Ерназар аямады. Оның ойынша "ұсы ўақыяға Гүлзийба себепкер. Сум ҳаял соңғы сәтсиз ўақыялар ушын меннен өш алмақшы болып Хийўалылар менен бириккен..." Ол арқан тутқан қолын жаздыра берип, және бир урды, Гүлзийба жығылды да, пышықтай қайта тикейди. Және изинен жуўырды. Тебиўге көтерген ҳәр аяғына қос қоллап жабысып жиберместен, басына муш тийип атырғанына қарамай, Ерназарға геўишлерин хәм кийгизди, хәм сыртын бешпенти менен орап басындағы жаўлығын қақ-қақ айырып жип

қылып шандыпта үлгерди.

Ерназар және ат сүйреткисінде, және өңменлеп баратырып, рахмет орнына:

— Бийопа қаншық— деп тислениүйі менен кетти. Сәл арманырақ барып артына даұыслады:

— Ҳей, қаншық, ертең жигитлеримди көрсен айт, мени кұұып қан төгиспе қылмасын. Хан алдынан өзим қайтаман. Ҳәзир ҳешкимди оятпа

Гүлзийба олардың қарасы шөккенше қарап тұрды да, әлленемірде, өзиниң жалаңаш қалғанын, аязлағанын сезип, үргин қарға омбалаұы менен, уұылжып пискен жуп алмұрттай мәммелерин алақанлары менен басып, үйине қарай жылыслады.

Рүстем хәм үлкен хаялы өлгели ышқысталық кеселине тап болып, биротала төсек тартып жатып алған Сержанбай, бесиктеги жылап атырған бөпени тербетип отыр еди, даладан зирдек қағыұы менен жалаңаш кирген Гүлзийбапы көрип бирден көтерілди:

— Уа атана нәлет, бул не?!

— Жат орныңда!

— Ҳәл-дәрманы қурып атырған ғарры бай оның даұысынан қорқып, сәл пәсине қайты да, жыламсырады:

— Маған неге шынын айтып бермейсең? Ҳәзир кимниң қасынан келдің? Өлсем аұзым жумыұлы кетеди, айтса, ол хаялы бар адам ба, жоқ па? Неге жалаңаш қаштың?

— Жат, жат!

— Мынаұ бөпе меники болмаса да арым ушын меники деп жүриппен-ғой, ырасын айтса?

— Жат деймен!

— Мен төлени тазалап жүрип Рүстемниң солкәраға көмилгенин билдим. Ең болмаса соны ырас деши, ышқысталықта өлмейин.

— Өлмейсең!

— Өлмей шайтан емеспен ғой. Өлсем барлық жыйған-тергеним саған қалады. Ас-абатымды жақсылап бересеңғой-ә?

— Мийимди айналдырмай жатасаң ба, я жоқпа па?

— Анаңқара өзи ғарлық етип келеди және кейийди. Өйтеберсең, азанда дуйым журтқа айыбыңды жәрия қыламан.

Ғаррының жеңин де Гүлзийбаға таныс өткір полат балта жалт-жулт етип кетти.

Гүлзийба бирден қәхәрге минип, аш бүркіт яңлы оның үстине өзін атты да, қалталанған өңешине қос пәнжесин салды...

Үргин аўыр қуптанда қалай басланған болса, солайынша, хәтте кем-кем күшейип, азанда да тынбады.

Аўқат писиретуғын ылашықта үлкен ақлығы Хожаназар менен ұйықлап атырған Қумар аналық ярым ақшамнан аўа бергенде сыртта дүрсилди еситкендей болып еди, бирден басланған қатты аязлы үргинге шыдамай қоралардан ық излеген байлаўсыз маллар шығар деген ой менен көрпесинен басын шығармай ақлығының жән-жағын қымтады да жатты. Сонда да кеўлине ғұл-ғұла түсип, онша ұйықлай алмай, таң әдеўир-ақ ағара баслаған гезде далаға шықты. Үргин тынып, жапалақлағаи қар қуйып тұр еди. Үй әтирапында хеш из билинбейди. Қораға үңилди, маллар, Ерназардың аты өз орнында.

Келининин өзи оянғанша я Ерназар далаға шыққанша үстине кирип бармайтұғын еди. Ылашықта суў жылытып таң намазын оқыды. Үлкен үйден еле хешким қыбырламайды. Сол ушын ақлығын оятып, қора тазалаўға киристи.

Жапалақлаған қар әдеўир сийрексип, жақын жуўықтағы үйлер көринетуғын болды да, бираздан кейин қар тынды. Күннің жүзи көринбеген менен сәскениң шамасы еди, үлкен үйден еле сес-себир жоқлығы ананы бийтахатландырыңқырап ақлығына сыбырлады:

— Ағаңды оятып кел, қар тазалаўға шықсын.

Мийзамкеш Хожеке аяқларын тепсинип-тенсинип дүрсилдеп кирседе, шығыўы тез болды.

— Ағам жоқ, апа. Қишем үкемлер менен еле ұйықлап атыр екен, ояттым.

Ананың жүреги ашып кеткендей болды, сондағы ойы Ерназарды Гүлзийбадан соң және биреўге байланып жүрмекен деген қәўип еди. Рабийби далаға шықты. Ана оннан Ерназарды сораўға қысынды, ал ол бирден даўрық салды.

— Ене, сен жөтеллеп, дәрет алыўға шыққанда бир оянып бас көтердим, сонда улың жоқ еди, еле келмепти.

Ана оған не дерин билмеди. Сөйтсе де кеўлине әллеқандай жаманлық кирип, үлкен үйге бас суқты: Ерназардың кийимлери өз орнында. "Өз ерки менен кеткенде кийинип кетпеспеди?" Енди түндеги дүрсилдини қайтадан есле, не қыларын билмей тұр еди, есик алдында Шоңқы пайда болды. Рабийби қарап тұрмай оған Ерназардың түни менен жоғалғанын айтты. Шоңқы ананың жүзиненде тәшиўиш көрип, асығыс кетти-де, жақын

жердеги қыранларды түргелтип, хәрқайсысын хәркимге жумсап келди. Түстиң алдында қар қайтадан күшейип, және жапалақлап жабыўға қарады. Үсти-басын аппақ қар басқан қыранлар жән-жақтан келе баслады. Генжемурат пенен Зарлық пайда болды да, жыйналған қыранлар еңди олардың бир нәрсе деўин күтти. Биреў-биреўге жаман болжаў айтпаған менен, барлық көзлер аларысып, ҳаўлығыспа пайда болып түр. Улының қандай ҳалатта болса да, тек бузықлық ис үстинде табылмаўын тилеп, ананын еки қолы жағасында.

Епелеклеген қар арасында жылысқан күйик ағаштай қап-қара биреў қараўытты. Ол барлық көзге әп-әший бәле көринип, қыранларды ериксиз телмиртти. Үйине сүйенип тұрған ана, Рабийби, балалары бир-бирине тығылды. "Қүйген ағаш" жақынлаған сайын ананың жүреги жаманлық сезип, жән-жағына асылысқан келиниң, ақлықларын өзине қаттырақ қысып, қандай жаманлық еситсе де оларды жылатпаў ушын гүбирленди:

— Ҳаўлықпаңлар, ҳаўлықпаңлар!

Қара кийинип киятырған Гүлзийба еди. Танығаннан кейин бәрше жеңил нәпес алса да, оның қар үстинде қара кийим менен хешқандай тил жетпес гөззаллыққа ийе сулыў көринетуғынына биразлардың аўзынан суў ақты. Қәдем таслаўларында тил жеткизип айтыўға қыйын хәсирет белгисин абайлағанлар көкиреклерине қолларын басып, бир нәрсе деўин күтти. Гүлзийба асықтастан, қәддин сәрўи талдай тик тұтып, адамларға бес қәдемдей жерде тоқтады.

Халайық, түнде ғарры бай қайтыс болды. Жалғыз өзимнен басқа аза тутар бенде жоқ.

— Әй, сен-әм — деди қыранлардан тезпейиллеў биреўи. — Жаман адам қарлы күни өледі. Ким оған аза тутады.

Бәршеде мысқыллы босасыў пайда болды.

Гүлзийба узын қара көйлегиниң жеңлерин түсирип тиклениңкиреди:

— Сизлерге қәдирсиз болғаны менен, ел бири еди-дә! Жерлеўге келиңлер!

Мәўлен сары айырылып шықты. Гүлзийба изине айналып еки адым атлады да, тоқтап бурылды:

— Мен ғаррымның қайғысы менен бир нәрсени умытыппан. Ерназар ағаны хийўалы пашшаплар айдап кетти.

— Сен қайдан билесең? Сени!... — десип хәмме алға жылысып оны қоршады.

— Кесел баққан адам уйықламайды-дә, — деди ол сынын бузбастан. Гүлзийбанын сонша сабырлы, сонша хүкимдар, қара кийсе сонша гөззал

болатуғының биринши ирет билгенлердин аўызлары ашылып, лал.

Қумар аналық шыдамай Гүлзийбаға жақынлады:

— Анықланқырап түсіндірши, қатын?

— Ол бир өтиниш қылды, орынласаңыз айтаман.

— Орынлаймыз! — деп жабырласты көпшилик.

— Менин үкем Теңел оған атқосшы болыў нийетинде өзін барлық қыйынлықларға таярлап жүр еди. Түнде, үргинли қарда да төзимлигин көрсетиў ушын шығып кетип еди, ярым ақшамға шекем қайтып келмеген соң, аязлап қалар, әкетейин деп изинен келсем, Хийўа пашшаплары екеўиниң де мойнына арқан салып сүйретип баратыр екен.

Хәмме "сен қайда едиң" дегендей Рабийбиге қарады. Рабийби сонша көзлерге төтепki бере алмай жыламсырады:

— Билмеймен, мен оннан бұрын уйықлап қалып едим.

— Ал, соннан? — деп Генжемурат Гүлзийбанын ийеги астына тақалып-ақ қалды.

— Соннан ол маған "хешкимди оятпа, жигитлеримди көрсен, айт, мени қуўып қан төгиспе қылмасын, хан алдынан өзим қайтаман" деди.

— Ах, қаншық! — деди әллеким.

Гүлзийба қайтып сөйлеместен ғырра изине қайтып, ақ қар үстине шаншылған темир қазықтай тиккесине жылысып кетти.

Жыйналғанлар "енди ие қыламыз?" деген жалғыз сораўға жуўап таппай, бир-бирине қарасып апалақласты.

— Жигитлер, сизлердиң бирлигиңиз, дослығыңыз бир бирейди алдаў ғана ұсайды.

Қыранлар жалт-жалт бұрылып, өзіндей еки жалаңаяқ пенен келип тұрған Бектөрени көрди. Бектөре олардың нәзеринен айбынбай гәпин даўам етти:

— Сизлерге елдин атағы, абырайы Ерназар алакөз емес, өз басларыңыз қәдирли. Болмаса бизлерге бир-бирден ат таўып бериңлер, бизлер оны Әмүдәрьядан өткермей Хийўалылардан алып қайтамыз.

— Хәй, Мухамедкәрим, мынаў дийханыңды тәрбияламапсаңда! — деди Мәдирейим.

— Усындай жүенсизлиги ушын әллеқашан қуўып жибергенмен.

Бектөрениң сөзлери жанына ништер болса да, Бала Ерназар сабырлылық сақлап, түр еди, шыдамай омыраўын көтерип:

— Жигитлер, хан адамлары ондай ақмақ емес! — деди хәрқашанғысынан да салмақлырақ даўыс пенен. — Жеткермейди. Мени тынышсызландыратуғыны басқа нәрсе, қасында орыс Михайлов

бармекен, я жоқпа екен?

— Бир күн бұрын түнде оны әллеқайда узатып қайтып еди, — деди ана. Шоңқы атына ғарғып минип шаўып кетти де, тез айланып келди.

— Жигитлер, исти пысық қылыў ушын Гүлзийбаға қайтадан бардым. Ерназар аға менен Теңел екеўинен басқа ҳешким жоқ дейди.

— Халайық!

Арттан шыққан даўысқа ҳәмме және жалт бұрылды. Дүбелей қарда Фазыл менен Сайыпназардың қай тәрәптей қалай келип қалғанын ҳешким аңғармапты.

Барлық нәзер өзлерине аўғаннан кейин Фазыл зәңгилигин қысыңқырап, атын сәл илгерилетти де сөйледі:

— Бизде жаман хабар еситтик, ырас па өзи? Егер ырас болса, ҳа, бала Ерназар, неге түсиндирмейсең? Анаў күнги ойқанның изи шығар. Халайық, биз мынаў Сайыпназар екеўмиз хан салығынан өнген пулды Хийўаға апармай еки орыс қул сатып алғанбыз. Бирақ үстимизге еки Ерназар келип бир орысты ҳәм оларды сатыўға әкелгенлерди өлтирди. Бирақ, биреўи тири қалып салықтың пулын алып қашып кетип еди, ұсыларды Хийўа билген болыўы мүмкин.

— Бир қуяңқы тап сиз айтқандай бөрттирип, Хпйўаға жеткерип үлгерген ғой, — деди бала Ерназар.

Ҳәмме самсаз болып қалды.

— Менде бир ой бар, — деп Зарлық тынышлықты бұзды. — Хан салығы қайта жыйнап апарылса хан Ерназарды азат етермеди?

— Адамлар, адамлар! — деп Мәўлен сары еки қолын ескек қылып қыранларды айырып алға шықты. — Мениңше, ханның салығыи жыйнаў менен бирге, ханға көп пул пара апарыў керек.

Жым-жыртлық басланса да, көпке бармай өз-ара сыпсың көтерилди,

— Мениңше, Мәўлен сарының гәпинде жан бар, — деди бала Ерназар. — Хан пара алмайды, сол ушын пара демей, пүткил қарақалпақ елинің сизге сыйы деп апарса болады.

— Аты қалай аталса да, пулға сатып алынбайтуғын зат жоқ, пул жыйналсын! — деди қыранлар арасынан өткир даўысly бири.

Ҳалық және шаўқымласты:

— Жыйналсын!

— Ерназардан пул аямаймыз.

Мәўлен сары ұсынысының қуўатланғанына мардыўып жуқа еринлерин ыржыйтып сойлақлаў сарғыш майда тислериниң бәрин дөгерегиндегилерге көрсетип шықты. Оның бетиндеги, ҳаялының "найза

теклес тыйық" ұрған тыртығы сұйыққа ашыды ма, үстин бармақлары менен басып, қапталындағы Шоңқыны шығанағы менен түртти.

— Көрдің бе, Мәкенди. Сен маңбас, қолдаулының бийлигинен қуры дәмеп, көшеде тезек қоймай басып жүребер.

Шоңқы қызып, дауысының барынша жар салды:

— Кәне, ким қолдаулы болса, өзін көрсетсин, мен хәзир еки тилла әкелип беремен.

Ешейінде дәбелек көринетуғын Шоңқының қызыуы Қумар аналыққа унады, бирақ жақ жарыстырмады.

Әллеқашан Мамыт бий де келип, жұрт таласып сөйлеп, ортаға пикир таслап атырғанда, тили жулынып қалғандай қылт етпей үнсиз тур еди, әстен шөгирмесин шешип қолына көтерди.

Оның Ерназар менен сезим таласларынан хабарлылар не айтар екен десип, дәрриу бет бұрысып, тыныш құлақ түрди. Қумар аналық оның ұсы жыйынға келгенине наразы еди. Қыранлардың жақсы нийетлерине бөгеу салама деген қәуип пенен еситкиси келмей, жүзин төмен алды. Қайин енесинің қасында көзлеринен жас саўлап тұрған Рабийби мұрнын бир тартып қойып, Мамыттан үмидиұар тынышланды.

— Бийлер, қарақалпақ қыранлары! — деди ол хәр сөзине айрықша сес, күш, салмақты мәни бериуіге тырысып. Хәзир бәршениң нийети жақсы, Ерназарды құятлау пүткил қолдаулыны құятлау. Қайыр етсең пүтин ет, деген нақыл бар елде. Ерназарға пүтин қайыр етейик. Көрип тұрсыз ба, Ерназардың отауы тозған, бұл әкеси Мыржыққа Айдос баба тиктирип берген отау еди, сол ушын және бир отаудын пулын қосып жыйнайық, Ерназар азат болып келсин хәм жаңа отауға кирсин.

— Дурыс гәп, — деп шұұласты қыранлар топары. Бийлер шоғы неликтенде үндеспей бир-бирине қарасты. Қумар аналық оның қандай тыйтал менен айтып отырғанын билгиси келип, адамлардың арасынан сығаланды, бирақ шұбқаланғандай белги аңғармады. Сонда да кеўлин сұмлық. жайлады: "ишинде бир бүкленип жылан жатқан болмаса жақсы. Ким билсин, дүзелген шығар, түби ағайин, оның үстине ол да, мениң балам да, әллеқашан бала-шағалы болып кетти..."

— Халайық, ели-халқым! — деди ана қолларын көксине қойып, — Жақсы нийетлериңиз ушын, қайырхомлығыңыз ушын жаным ненен миннетдарман. Дүнья басқа жыйналады, егер Ерназаржанды мынау гөне отауына аман құйыстырсаңыз, бизге таза отау түе, төбемизге пүткиллей жаңаша аспан әкелип төңкергениңиз.

Генжемурат пул жыйнаудың, оны ханға апарып бериудің

қыйыншылығын ишiнен түсинiп, анаў-мынаў адамның тәуекел етип сарайға кириўге батынбайтуғынлығын көз алдына келтирсе де, ұсы турғанлардың арасынан хәзир тайынатуғынлар барын дәлиллеў ушын ұсыныс қылып көргиси келди:

— Халайық, хан салығына тийисли пулды да, оннан тыс Ерназар ушын апарылатуғын пулды да Сайыпназар бий менен Мамыт бий жыйнасын.

— Өзлери қәлеймекен?

— Ҳа, әйтеўир нәрсени кек тутатуғын қатын емеспиз, — деди Сайыпназар. — Баяғыда, Хийўада гүрес болғанда, мәңгиге қандарымыз болып кетсе де аты қарақалпақ жыққай дегенбиз.

— Жигитлер! — деди Артық жасаўыл. — Сайыпназар менен Мамыт өкпелемесе бир тилек айтайын. — Оның пикирин күтип хәмме жым-жырт турды. — "Аға бийде" Ерназардан соңғы дилўар Фазыл еди, ол хәзир де Хийўаға абырайлы. Еки бий пул жыйнаған менен ханға берий қыйын. Әне буны тек Фазыл келистирер деп ойлайман.

Енди хәмме Фазылдын сөйлеўин күтти.

— Онда пул жыйнаўшыларға жеңил аяқлы Мәўлен менен Шоңқы қосылсын, — деди және әлле ким.

— Ах, адамлар! — деп гүбирлепди Бектөре. — Пулды урыға тапсыр деген ұсы шығар.

Оған мәни берген хешким болмады.

Пул жыйнаў ұсылының келешегине онша исенбегенликтен бе, ямаса өзлериниң қолы тазалықтан ба, Алакөздиң басқа дослары пикир таластырмады, бирақ Зарлық сәл кеўилсизлеў:

— Ханға Қарақум ийшан қәтере қылып қайтса шеп болмас еди, — деп еди көп даўыс қуўатлай жөнелди:

— Дурыс, дурыс.

Мәўлен сары және сөйледі:

— Досларым, "пул хәммени ойнатады", "алтын көрсе периште жолдан шығады" деген еки даналықты билесиз. Мәселе шешилди: Енди қолдаўлы Мамыттикине я Шоңқыникине емес, тап бизикине де емес, Сайыпназардикине, кеўлиңизден шыққанын әкелебериңлер. Ал, хәзир жүриңлер, Сержан байды жерлейик.

Қар еле таслап тұр, Алакөздиң үйиниң қасында топланғанлар сийрексиди.

— Жигитлер, — деп Генжемурат қалғанларды әтирапына топлады. — Еки мақлұқатқа исенбе деген рәўият бар, бириншиси хан, екіншиси жылан. Ханның пулға кеўли жибимесе, Қарақум ийшанның қәтересине

көнбесе не қыламыз?

— Зиндан айналасы тасқамал, бийик дийўал, — деп қойды Зарлық.

— Генжемурат, — деди бағанадан бери бәрін тыңлап үнсиз тұрған Бектөре. — Мине бизлер үш жигитпиз, керек десеңиз көбейе беремиз. Әттең палўан Ерназарды сатып алыўға берер пулымыз жоқ, бирақ сол тасқамал қорғанды басыңыз бенен бұз десеңиз бұзыўға таярмыз.

— Бектөре, ақыллылардың ойласығына шөп таслай бермей тоқташы, — деди Бала Ерназар, — Ана, ол Михайловты қай тәрепке узатып еди?

— Былай, — деп ана қубла-күн батысты силтеди.

Бала Ерназар аша қол шошайтқан тәрепке қарай атының басын бурып, алға жылысты. Басқаларда ақырынлап ерди.

— Генжеке, — деди Бала Ерназар былайырақ шыққаннан кейин. — Орыс арасында болып келген атың бар еди, Хан зинданының қорғанын бұзып Ерназар ағаны құтқарғандай орысша ақыл таппайсаңба?

Генжемурат мисли ұйқыдағы қустай көзлерин жұмып бираз ойланды да, жуўап берди:

— Орыслардың ұллы әскер басысы Суворовтың солдатларын дийўалдан секирийге үйретип, Исмаил қорғанын алған усылын шалалаў еситкен едим.

— Жигитлер, қалай болмасын, Михайловтың өзін таппасақ болмас, — деди Зарлық.

Бұл бәршесине унады.

Қар құптанға шекем тынбады бирақ олар бөлинбестен Михайловты излеп Әмүдәрьяның Қоңырат тұсындағы өткелине қарай кетти.

Бир нәрсени күтсең, излесең, ол тосаттан табылса, оның қуўанышына не жетсин. Олар үшінши күни сәскеде Қоңырат қаласына жақын жерде, Аннамуратларға гезлесип, олардың арасында түркменше ақ құраш кийген Михайловты танып, қуўанышларының шеги болмады.

25

Арадан көп өтпей-ақ, Сайыпназардың үйи пүткил қарақалпақ аўылларының Мәккесине айланды. Питегене бардамлылар қой, ешки жетелеп киятырғаны, бир кесе гүриш, бир қадақ майға ҳалы жеткенлер де бұл үлестен құры қалмады. Жарлы дийханлар қысқа таярлаған өрім-өрім қаўын қақларын да әкелип "мынаны Хийўада пулға өткерерсең" деп тапсырып кетип атыр. Хештеңеси жоқлар ең жақсы нийет пенен Сайыпназардикине бир арқа отын әкелип таслайды...

Мәўлен сарының ишитарлығы қозып ҳәр сапары гүбирленеди:

— Япырмай, бундай-әм еси жоқ адамлар болады екен, я тұйысқаны емес, я ағайини емес, әкиятыр, әкиятыр. Ерназар алакөз-әм сүм екен-аў, көрдің бе, изин қандай дәрежеге жеткерди...

Ханға апарылатуғын ғәрежет топланып болса да, жыйнаўшылар қәнәәтленбей, ең қыйыр шеттеги аўыллардан да адамлар келип болыўын күтти.

Әмүдәрьяны жағалаған шаббазлы өзбек аўылы бир арба гүриш пенен еки сыйыр, Гөне Ургенишке жақын түркмен аўылы қырқлаған қабақ зығыр майы менен қос яўмыты ат, арқадағы қазақ аўылы қос нар менен елиўлеген қой айдап әкелип берди.

Тек ертеклерде, дәстанларда, жыраўлардың толғаўларында айтылатуғын бұл дослыққа, хәмме аң-тан. Шоңқы Мәўлен сарыны хәр сапары шымшыйды. Мәўлен оған айтқандай сөз таппай тубалап түр еди, аўылдың арқа таманынан атына бастыра жүк артып жетелеп киятырған биреўди көзи илди:

— Анаған, қара, балықшы орыс!

Орыс жақынлап, шалалаў қазақ тилинде сөйлеп, Сайыпназар бий дегеннин үйин сорады.

Сайыпназар Мамыт пенен далаға шығып уйпа-жуйпаланған келте сақалын сыйпалады:

— Не жумысыңыз бар еди?

— Мен де өз үлесимди әкиятырман.

— Не үлес?

— Биз де Аралды қазан билип, төрт қулағының бирине асылған балықшыларымыз. Қазанлас елимиздің атақлы бир жигити ханға жаманлы болыпты, оны сатып алып қайтыў ушын Сайыпназар бий ғәрежет жыйнап атыр деп еситтик. Сөйтип аўылымыз үлестен қалмай мени жиберди. Бир атжүги бекирем бар, шылт жаңа торқа жылымым бар.

— Биз орыстан зат алмаймыз, — деди Сайыпназар. — Хан еситсе, Қарақұм ийшан билсе, жыйналған затымыздым бәрин мәкирийге айналдырады.

— Билемен, — деди орыс балықшысы. — Мен доңыздын гөшин емес, Аралдын таза балығын әкелдим, мұсылманлар балықты бейиштен шыққан дейди. Жылымым еле тутылмаған.

Сайыпназар оның әкелгенлерин алмайын десе де, көзи қыймады. Торқа жылым ең кеминде он сыйыр турады, оғыры бақалы өли дүнья. Басқалары да жылым жөнинде ойлап, сөз қосалмай тислериниң сұйын сорысты.

Орыс балықшысы атының аўзына бир тутам қуў беде тутып:

— Алыңлар?— деди. — Адамның адамға қайырқомлығында, адамның адамға бергенинде қылаплық, мәкириўлик болмайды.

— Олай болса, балығынды өзиң түсирип анаў отынның үстине тасла. Жылымның ораўын жаздырмай қасына қойып кетебер.

Жылым жөнинде төртеуи де ойланып, қалай ийемленердің есабын таппай, хәрқайсысы қызғаныш сезимінде түр еди, орыс балықшысының қарасы шөгийден пикирлери дүгисип, бири екіншисин, ол үшіншисин... отқа ысырып, я сұйға ийтерип жибергендей халда бири-бирине урлана қарасты. Сайыпназар жолдасларының нәпси ашылғанын ұғып, алдын алды.

— Жигитлер, жылым бизики болсын.

— Сайыпназар, сизге гүна болады, — деди Мәўлен сары қәдимгисинше ийнин қыса кишпейилленип, — себеби сиз уллы адамсыз, бийсиз. Бизлерде онысыз-әм гүнә көп. Гүнаны гүнасы көп адамға арта бериңиз.

Шоңқы оларды тыңламай, үйиўли жыңғылдың үстине көтерилип баратырған болып, түйдекли жылымды өзи менен жоқары сүйреді.

— Әй жыртып аласаң, — деди Мамыт.

— Орыслар бир нәрсе ислесе, әбден муқиятлайды.

Мәўлен сары шыдай алмай оның изинен жетип, жылымның бир шетин ұслап, өзине тартты.

— Жаманларға жақсылық қылыў қумға тұхым сепкендей екен-ә! — деди ол ширенип, — Усы ақылды таўып, ханға пул жыйнап апарыў керек деген ким? Мен. Мен болмағанда бұл жоқ еди ғой. Еле Ерназар алакөз бұл исти мениң баслағанымды билмей-әм күйдирер.

— Жұртты баслап еки тилла берген өзим, — деди Шоңқы..

— Тап аталарыңа жүз мың нәлет! — деди Мамыт.

— Харамы ийтлер— деп Сайыпназар Мамыттын шалғайынан тартып ишке кирип кетти.

Мәўлен Шоңқының қолтығына гүртти;

— Маңлайы қара, жылымға талақтай жабысқанша, ийниңдеги муштай басыңды ислет. Кердің бе, бийлердің сұмлығын? Хәссений, екеўиниң-әм сазайын бер дейди?

— Ондай нәрсе сениң қолыңнан келеме?

— Ашыўым келсе, пүткил қарақалпақты сұйға батыраман, отқа өртеймен. Әттен, хамалды жақсы көрмеймен. Бирақ, ағайинлерим сұм, соларға көзаба, абай-саясат ұшын ғана маған хамал керек. Сен қолдаўлының бийи болыў ұшын көйлекли туўылған жигитсең. Әттең,

мынаў Мамыт сыяқлы җамалпараз сумлар! — деп Мәўлен сары түкиригин жутынды.

— Әй, Шоңқы, — деди уры көзлерин ойнақшытып, — Ойлан, мынаў еки җамалпараз неге жасырынды? Абайладыңба, жүдә қупыя ойласығы бар. Олар мынаў жыйылған ғәрежеттен жасырып апқалады. Көресең, бизлерге пай аўыстырмайды. Бундай сумлар дүньяға келмеген. Сен жылымға тарса қата бермей берман жүр.

Олар қораның ығында гүйсеп жатырған еки сыйырды шыбықлап жиберип орнын ийеледи.

— Жаңағы еки боқ қарын ийтке сүйек таслағандай қылып, жылымды бизлерге жорта таслап кетти. Буны екеўимиз де алмайық, оларға да бермейик.

— Фазыл алсын ба ямаса оған да аўыстырмай орыстики деп өртейик пе?

— Асықпа, тыңла, бул жылымды ханның бас ўәзирине саўға қылайық. Оған ат, түйе апарсаң, журт көрип қояды деп алмайды. Жыйналған пулдың да ерки бизлерде емес. Мынаў жылым, жүдә қымбат мүлик. Бас ўәзир қуўана-қуўана алады.

— Соннан кейин?

— Усы гәплер ұсы жерге көмилетуғын болса, сыр айтаман.

— Сыр ашсам көзимди өлген ғарға шоқысын, белимди сыяық арба бассын.

— Олай болса, тыңла. Мен бас ўәзир менен тил табысқанман, әўеле құдай тил табыса беремен. Ол җамал бережақ, қәлемей жүрмен. Себеби, алды менен җамал жоқта душпаныңды билип алып набыт етиў керек. Җамал сонда байтеректей шақалайды, жапырақлайды, гүллейди. Мине, өзиң гүўасаң, екеўмиздің еки душпанымыз көз алдымызда қырға шыққан балық болды, Мениң қас душпаным Сайыпназар, сеникн Мамыт.

— Қалайынша?

— Ҳәзир бизлерге билдирмей пул жасырып атыр ма? Жасырып атыр, Душпан деген басына шақ байлап жүрмейди, тап ұсылардай болады. Енди буларды тұхым құрт қылыў керек.

— Қалайынша?

— "Қалайынша", "қалайынша?" Бас ўәзирге жылымды берип, Сайыпназар менен Мамыт ұллы Хийўа ханының душпаны Ерназар алакөзди құтқарыў ушын елден пул жыйнап атыр, оларды Фазыл бий баслап келеди деймиз җәм қанша жыйналғанын айтамыз. Егер бизлер айтқаннан кемис қылып апарса, оларды уры деп зинданға таслатады. Егер түүел апарса, хан, душпанын құтқармақшы болып пул апарғаны ушын,

үшеуін де зинданға салады. Соннан кейін дұйым жұрт екеуіміздің аяғымызға бас ұрмаса, маған кел.

— Онда тап хәзир кетейік.

Мәулен сары бірден шоршынды.

— Ой, ғарғыс ұрған. Шоңқы, мениң ақылым менен жақсы атлы болғың келип тұр-ә! Ой, сүм! Көрдіңбе, жұрттың бәрі сүм биреудің арқасынан күн көреді. "Қалай алдарқатып таслап кетер екенмен-ә? Жоқ-ә буын талақтай жабысқаны жабысқан шығар, қалса сыр ашады..."

— Жылымды ким алып жүреді? — деди Мәулен ойын тоқтатып.

— Мейли, сенде-ақ болсын.

Мәулен және қәуіпленип, оған тиклене қарады.

— Мениң атыма аұырлық етсин дедің ғой-ә?

— Онда мен-ақ бөктергиге басаман.

— Мейли, өзим-өзим...

Шоңқы жыңғыл түбирге бір сүрнигип, хәккелеуі менен атына қарай жуұырды.

26

Гүлзийба Ерназар менен Теңелдің айдалып кеткен күйигине иши от болып, үйіне келиуден мийіне құрт болып түсе баслаған ғарры байды өзі бұйып өлтирсе де, сонша ұақытлар ерли-зайып атанған адамының өлисин жайғастырмау қоңсы-қобалары алдында, аұыл алдында, дүньяда тири жүрсе бетине ширкеу түсиретуғынын есапқа алып, дұйым жұртқа көрсетіп хәқыйқый аза тутты. Байдың жыйған-тергенлерін аямай шашып қарасын да, жетисін де берді.

Үй бөпеси менен екеуіне күтә кеңлик болып қалды. Енди ойлары да еркін, отырып-тұрыу да еркін. Бир кешеді таң атқанша ұйықламай Ерназар тұралы, келешегі тұралы ойланып шығып, азанда жүдә жақсылап кийінді де, Ерназардан хабар билиу нийетінде үйіне барды.

Ғарры бай өлгелі еркеклер түе, хаяллардың көзлерінің отын алатуғын болып жасанып, сулыұланып кеткен келиншекті Рабийби хәр қашанғысынша жақтырмай, сулыұ ғана писте мұрының жыйырып, қабыл етіп, әллі нәрсеге жұмсауға мейилленді. Ол неге жұмсада, Гүлзийбанын тил қайырыу ойында жоқ, бірақ Рабийби баталмады. Оның сулыұлығына өзін салыстырып отыра бергиси келмей, қолына кепшигін алып ылашықта дигирман тартыуға кетті.

Ышқы-мұхаббат от емес, бірақ бир алысса өшириу қыйын. Гүлзийба келерінде келип, өзін қаншама ириккиси келсе де, күши жетпеді. Түни

менен қыялыңда мыңсан құбылтып писирген ойларын анаға хәзир-ақ айтқанды мақұл көріп, ынтығып елжиреди.

Ана соңғы гезлери оны жақтырмайтуғын болып қалған еди. Суұйқлау үн қатты:

— Неге келип едің?

— Қарсылық етпесеңіз, сизиң үйге үйди қосып екінші келиниңіз болғым келеди.

Ана бирден ашыуға минип қораздай үрпейди:

— Жөниңе жүр, өзи бахтықара адам өзге кисини бахытлы қыلالмайды.

Гүлзийба бундай жууап аламан деп ойламаған еди. Басқа сөздің басына бармай үйден әстен ғана сыптырылып шықты.

Оның қапа кеўлин жубатқысы келгендей, есигиниң алдында Мәдирейим күтип тұр екен, бирге ишкериледи. Мәдирейим бир шәйнек шай ишкеннен соң гәп баслады.

— Гүлзийба, сениң ғарры байға аза тутыуың, хызметің дуйим журтты таңландырады. Себеби, хәрбир еркек өзи өлгеннен кейин сендей болып қара кийип аза тутатуғын, барын шашып ас-абат беретүғын хаялды күсейди. Басқалардан бетерирек мен сондай хаялды күсеймен. Сол әрманымды айтыуға келдим.

Гүлзийбаға оның жүдә қыйылып, ойланып, аўзын толтырып айтқанлары шыбын ызылдысы шелли еситилмеседе, өзін бираз кеўилли тутты.

— Әрманың зор екен.

— Сыналмаған қызларға исенбеймен.

— Ол ушын әўеле өзиң өлип көриу керек-гә!

Мәдирейим келте ғана мұртларын алма-гезек сыйпалап мырс-мырс мырс күлди.

— Утылдым, Гүлзийба, утылдым. Деген менен, хаялсыз үй-қолсыз дене екен.

— Бәлким, еркексиз үй денесиз қол шығар, еле парқына жете алмай атырман.

— Хе, хе хе, хе, Гүлзийба, және утылдым. Егер, утып болып маған ийилсең, орныма атқа мингизип, өзим жетелеп жүргендей ойым бар.

Гүлзийба оиын бөрттирме сөзлерине қарап жорта сөйлеп атырғандай көріп еди, онша тиклене бермей, өзін мүләйим тутыуына қарап, алдын ала көп ойланып писирген шын қыяллары шығар деген исенімге берилди де, өз кеўлин айтты.

— Хаялды көз бенен емес — қулақ пенен алыу керек болады.

Бесиктеги бөпе шырр етип жылап, Гүлзийба оны тербетти.

Мәдирейим қапталындағы көпшикке жанбаслады.

27

Әмүдәрьяның арқасында қандай боран болса да, онша сезине бермейтуғын Хиййада быйылғы гүз хәр жылғысынан ерте басланды. Сұйық күннен күнге өршеленип, бір жерде тұрып ислейтуғынларға, соның ишінде зиндан қарауыллары ұшын сарсықлы жағдай түүдырыўда, етин шымшыған аяз алды — артына ериксиз теңселтип, тындырмай жер тепкилегенде, олар иштегилердің тоңлы ызғар ийисине, өзлеринен шыққан ийис қосылып, сүйеклерине шекем қақсап, демлери қысылып атырғанына ой жибермейди, дүньяның барлық рәхәти тек зинданда сыяқлы көреді. Таң алдындағы сұйыққа шыдамай зирдек қағып, денеси жуўлаған сайын қолларын үплеп гүбирленеди, сөгинеди.

Пәтли ат сүйреткисине жетип жүре алмай, омба қарға бирнеше мәртебе жығылып Ерназардың басының таңыўы шешилип, жарасы қанады. Оны иркийге илаж қолланбақшы болған Теңелге де пурсат берилмей, мүмкиншилиги барынша Хиййаға жетиў ұшын пашшаплар тутқан ұзын қамшылар көп жола хәрекетке кирди.

Ерназардан көп қан ағып Хиййаға кирген жерде еси танды, бірақ оған қарамай ат сүйреткисине сүйенип, әйтеўир аяқ басыў менен зинданға ысырылып тасланғаннан кейин ғана жаны рәхәт тапты, ұйықлады. Теңел Ерназар менен қатар айдалғанына марапатқа берилгенликтен бе, ямаса балалықтың хәксиринен бе, жол бойы қанша шаршаса да күн-түнгі тыныш ұйқыдан кейин, бойын күтә жеңил сезип, көзлерин ашты. Ерназардың қойнына Гүлзийба тыққан жарты көйлекті алып, жарасын әндамлап сыпырды да, қайтадан таңды. Ерназардың көзлери гиреўленип, үшінші күни тилге келді.

— Қалайсаң, бала?.

— Хәзир босансам дүньяны төрт айланғандай шамам бар, аға.

— Босатар, ўазыйпаң питти ғой.

— Не ўазыйпа, аға?

— Иним, — деди демин бөлиңкиреп алып, — Киси менен урыссан қайтып жарасқандай саңлақ қалдырыўды жақсы үйренипсен.

— Ерназар аға, жетимлер кисиниң есигинде көзи мөлериپ аўқат жегени ұшын ырайшыл болады, тәбиз үйренеди. Буннан тысқары менин әжепам өз алдына бир қыз, ақыллы. Не қылсам бәрін әжапам үйретти.

— Мени алдамадың ба? Ырасынан кел.

— Мениң Аманлық деген бабам аты әпсана Маман бийге, әкем Доспап

Айдос бабаға атқосшы болған. Солардың руўхы ушын өтирик сөйлеўге ҳақым жоқ. Әжапам болса, мени сизге сыртыңыздан тўйысқандай дос қылып үйретти, достың бир алдағанның өмиринше алданатуғынында үйретти.

Ерназар кең көкирегин толтыра дем алып гүрсинди.

— Инандырдың.

Теңел бойын жеңил сезип, сулыўшық қаралтым жүзи әдеўир босасып, ишинен масайрады:

— Мен өзимди Хорезмде ең бахытлы жетиммен деп есаплайман.

— Не ушын?

— Анаў-мынаў бенде ұллы хаи менен тиллесип, ұллы ханның өз аўзынан шыққан буйрық пенен зинданға салынбайды. Мен болсам, сиз бенен қатар ұллы ханды көрдим.

— Қашан?

— Хийўаға кирген жерде шикарға баратырған ханға дусластық.

— Есимде жоқ. Хештеңе деспедик пе?

— Дестиңиз, Ерназар аға, — деп Теңел балаларға тән даўысын көтерип хәм мақтаныш сезими менен Ерназардың жумыўлы көзлерине үнилип, еки қолып қанат қылып сермейди.

— Хан шикарға баратыр екен. Айдап киятырған пашшап сизге "хан киятыр қол қаўсырып өт" — деп, өзлери атынан түсип ийилип, оған жол берди. Сиз ийилмедиңиз, қол қаўсырмадыңыз. Сонда хан сизди қамшысы менен түртип: "Ҳа, Алакөз, ханнан қорықпайсыз ба?" деди, Сиз "Бизиң аўылда ханнан, Сержан байдың ийтинен қорықпайтуғын адам жоқ" дедиңиз.

Ерназар басының таңыўын ұслап күлип жиберди.

— Жүдә қыялпаз бала екенсең-ә?

— Жоқ, аға, дәл сөйдедиңиз.

— Онда жүдә жақсы болыпты, — деп Ерназар бираз жанып өңменин көтерди. — Ырасғой-ә?

— Бабам руўхы урсын ырас. Оннан соң, Ерназар аға, мен атлының пайыў пияда айдалғаннан, қолында жарағы бардың, қолы кисенлиден қорыққанын биринши ирет көргениме де бахытлыман.

— Ҳа, бул не?

— Айдап келгенлердің бизлерди зинданға таслатып болып, әллекимге, "әбден силикпемиз шықты, шаршадық жол бойынша биз бұларды емес, бұлар бизлерди айдап келгендей болды" дегенин еситтим.

Ерназар және күлип, Теңелдің өсик шашлы басынан сыйпалады.

Екеуінің де бетлери исик, қамшы тилген көйлеклери өрім-өрім еді. Бир-бирине айналық қылса да, кимнің денесінде қандай исик, қанша қамшы изи барын айтыспады. Хәптеден соң ғана, халқас алдында, берілген музлы суға бетлерин жуып, берілген бир шөректің азлығын билдирмей, хәр қайсысы жолдасының көбірек жеуіне талапланып, мирәт салысуы менен түйести. Бир-бирине сүйенисип жаңа жатқаны, төбеден және еки кесек муз түсті.

— Көп тойды деп берип атырған суұймекен, аға?

— Терлеп атыр, салқынласын деп жиберген суұйғы— деди Ерназар. Теңел аспанға қарап әстен мырс етті.

Сөл жатыстан олар менен қызықсынған адам болмады. Бир жола Ерназар шыдамай, қараұылдан неге хешким хабар алмайтуғынының себебин сорап еді:

— Хүким ететуғын хан шикарда жүрипти, — деди қараұыл.

Бир күни түске таман Ерназардың сыртқа шығарылуына бұйрық болды. Ол Теңелди өзинен қалдырмауды талап етип бирге алып шықты.

Қараұылханада, және баяғысынша, Қарақұм ийшан отыр. Ол Ерназарды көриүден қараұылларға жекиринди.

— Бәдбақлар, көз алдымнан жоғалыңдар!

Ийшанның бұл сапары ашыұлы көрингенине қарап, Ерназар оның менен күтилмеген әлле қандай тартысқа таярланды. Керисинше, қараұыллардың қарасы шөгиүден ийшанның жүзңде сүйкимлилик пайда болып жумсарды.

— Еназар, өзиң билесең, ақыллылар алыстағы ағайиннің аты озғанынан ауылластың тайы озғанын абзал көреді. Сениң бұндай иске және сазыұар болғаныңа жаным төзбеді. Ауылласпыз, әулийе шерикпиз, биз өлсек сен, сен өлсең биз жайғастырамыз. Гүнайыңды ескерткен шығар?

— Айтпады.

— Мен билип алдым. Гүнайың— хан ғазийнесине түсетуғын салықтың пулына алынған орысты хәм еки қазақ сарбазын өлтиргениңе үстеме, ханды Сержанбайдың ийтине теңгергениң.

Ерназар өзинен-өзи бурқ етип күлді.

Ийшанның ашыұы қыстап маңлайы қырққатланды:

— Мынаұ бала ким?

— Бул мениң халқым!

— Хе, хе, хе, Ерназар, гәпке ұстасаң-дә. Аммо, маған келгенлер "халқың" жөнинде хештеңе айтпады, тек сениң геллеңди қорғауды

өтинди.

— Геллем аман болса, халқыма ғамқорлық етиў— мениң жұмысым.

— Ерназар, мен саған бир кеңес айтайын. Бәлким, көбирек жатарсаң, бәлким, хан шйкардан келсе сорап аларман. Соған шейин саған берилетуғын тамақ жөнинде бас ўәзирге сөйлестим. Тек бирқыйлы тамақ береді, бирақ қәлегениңди береді. Сен тек геллеңнің гөшин сора. Ҳешқашан қайт болмайсаң.

Ол басындағы сәллесин мушына кийдирип, жән-жағын дүзестире баслады.

— Ийшаным, қарақалпақта "айнанайын сәллем сеннен, ҳешким гүман етпес меннен" деген нақыл бар.

— Қызықсаң, Ерназар, дым қызықсаң. Өзиң зиндандасан, буннан соң дар арқаны күтип тұр. Соннан келип дәлкек қыласаң. Мейли, мейли, жалыққан шығарсаң. "Халқың" гәпиңе түсинбесе де усылай жалығасаң.

— Мен түсинемен, — деди Теңел.

— Яқшы, дәлкек өз жайына тұрсын, тағдийир жөнинде, өмир жөнинде сөйлесейик, — деди ийшан сәллесин қайта кийип.

— Сиз не мақсет пенен келгенсиз?

— Өзиң бұрыннан билесең, бир мұсылман бир мұсылманды азапласа, мүжисе, мийимде мыс қайнады. Хийўаға ұсы сапары тек сен ұшын келдим. Өтирик сөйлей алмайман. Асқар бий маған өтиниш қылды. Аммо, жақсы дос қуяштан бұрын көринеңди. Ҳешким араға түспегенде де кележақ едим. Мениң кеңесим, гүнаңды мойынлап, ұллы ханнан кеширим сора.

— Мен ханға ийнениң ұшындай да гүна қылмадым, қайтама орыс патшалығы алдында оның бир сөзлилизин, ўәдеге опадарлығын тастыйықлаўды нийет еттим.

— Ерназар, кисиге еткен жаманлығын мойнына кийип, еткен жақсылығын тез ұмытатуғын адамлар тайпасынан едиң. Гежирликтің, өжетликтің пайдасы жоқ. Өзи тар әлемде инсан көбирек жасап кетиўи керек ғой.

— Әлем тар емес, тек бизиң Хорезм сорами тар. Оны сизде тарайтыңқырап баратырсыз.

Ийшанның мийине биз сұққандай болса да, сабырлылық сақлайжақ еди, ұсы демде базы ұмытшақ, ушқалақ сұўпыларға ұсаўы дурыслығын бирден еслеңди.

— Әстаўпыралла, әстаўпыралла! — Ол оң қулағын ұслап көзлерин перделеди. — Ҳаслан өйтеди деменген едим — Ол және өзін басып, қамырдан қыл сұўырғандай әлпайымлық пенен сөйледі.

— Ерназар, сен өз халқыңды сүйесең оған қалыўсыз хызмет қылғың келеди. Әлемге машқур үлкен-үлкен елатлардан дос тапқың келеди. Еситиўимше, бабаларың Маман, Айдослар-әм сөйткен. Айтшы, олардың қайсысы орыслардан пайда етти? Мениң еситиўимше, тап-хәзирги ўақытта бәрше мусылманлар англислер менен хәмдамласыў талабында. Олар менен пүткил Персия, пүткил Жазайыр, пүткил араб еллери хәмдамласып кетти. Орыслардың өзлери англислер менен тил табысыўға жалынып жүрген халық. Илим-хикметти орыслар англислерден үйренеди. Қеңесиме қулақ ассаң, мен, қарақалпақ елиниң бир ақсақалы иретинде, саған, әззи ылашыққа арқа сүйеўге талапланғанша, отаўға кир дер едим. Уллы хәм мықлы отаў англислердин қол асты.

— Бул кеңесиңиз маған таныс.

— Егер түсинсең англислер дүньядағы ең үлкен, ең бийик таў.

— Таў тек тышқан туўады дейди халық.

Ийшанның өңи талаққа дөңсе де, суўыққанлылығын сақлады.

— Ойлан, адам дүньяда жалғыз нәрсеге умытылады, ол тек тирилик.

— Жоқ адам дүньяда жалғыз нәрсеге умтылады. — Ол тек адамгершилик!

Ийшан сөз таппай тубалап, өрре түргелди Ол Ерназарға ара түсиўге келискенде, кеўли әллеқайларға шарықлап, және үлкен бир есиктиң құлып-гилтине ийе болатуғынына қалыс исенип, өзине тәбия бир мүрийдине былай мақтанғаны бар еди:

— Пышыққа бир тислем нан тасласаң, маңлайына бир шертип қойыў керек, өйтпесең, нанды ким берип атырғанын умытады. Усыннан уллы ханды айтқаныма тұрғызып, Ерназарды босаттырсам, ғайбар пышықлы емес, арысланлы болғаным. Қолдағы арыслан анаў-мынаўды сезбейди, хәр сапары маңлайына шертиў тўе, қатты-қатты ураман.

Мине, енди бәри керисинше болып шықты. "Тезден өлтириў керек?" — деди қыялы. Бас ўәзирге жеткенше асықты.

Ол жыллы терис әйўанындағы сыпада бир кәнизекке аяқларын жуўдырып, жудырықтай қызыл алманың шетинен тислеп жеп отыр еди. Ийшанға кел деў орнына, алмасының шетинен және бир тислеп атырып, көзлери менен күлди. Ашыўлы ийшанға бас ўәзирдин қылықлары жақпаса да, ҳештеңе дей алмай, қабағы жабылыўы менен сыпаның бир шетине аманат ғана жайласты.

Бас ўәзир аяқларын ләгеннен шығарып, сүлги менен ыстырып отырып, алмасының соңғы бөлегин асығыслаў шайнап, қылғына-қылғына жутты.

— Ийшаным, жүрисизиң бийжағдайлаў.

Ийшан қанша қәхәрли болса да кәнизек кеткенше шыдап, соң сөйледі:

— Алакөз сизге тисин қайрап отыр. Тез көзин жоймасыңыз, қыйлы-қыйлы жаласы бар. Ханды көремен дейди, ямаса аұылы пул жыйнап құтқарып алыўға қелетуғынын еситтимекен?

— Сиз сақлықта ҳәккесиз. Жақсырағы, сизге оларды жүзлестирейин, — деп кеўилли бас ўәзир қолларын шаппатлап, есиктен бас көрсеткен жәлладқа буйырды— Ҳәзир ұсы кәрадан шыққан еки қарақалпақты қайтар.

Көп ұзамай Мәўлен менен Шоңқы кирди. Ийшан жұмсақ ғана мыйық тартты. Олар ийшан алдында мүридлерге тән жасқаншақтық пенен ийбе сақлап, теңнен түргелип, теңнен отырды.

— Уллы ийшанымыз, периштели дәрғахыңызға сазаўар болғанымызға бахытлымыз, — деди Мәўлен сары.

— Рахмет, ақыллы мусылманлар!

Мәўленнің тула бедени босасып, әкесинің алдындағы баладай еркелеңкиреп, алақанын алақанына уўқалады.

Шоңқыны ийшаныың сусы басып сөйлемеди. Бас ўәзир ийек көтерди:

— Мәўлен қәндекли, сөйлеңиз, маған айтқанларыңызды ишан өз құлағы менен еситсин.

Қарақум ийшан менен бас ўәзирдің бир-бирине исенбейтуғынан бийхабар Мәўлен сары мени еки қыйлы сөйлерме екен, деп сынап отырған шығар деген ой менен бас ўәзирге қай тақылетте не деген болса, сол турысына есине келтиргенше гирттай гидирди. Ийшан оның гәпти бурыўынан гүманланды.

— Бул ханада өтирик сөйлеў гүна, еки ийниңдеги периштелер қалдырмай жазады, таңла махшерде алдыңнан шығады.

Шоңқы қалтыраңқырады.

— Олай болса тыңлаңыз, — деп Мәўлен сары өзине тән әдети бойынша ийинлерин қысты. — Пүткил елди дузсыз майдай айнытып, қәпир ийис пенен сасытпақшы болған Алакөз оғада дурыс тұтылды. Бул ушын аты қарақалпақ ұллы ханымызға оның ақыллы бас ўәзирине миннетдар. Бизиң бул жерге келгендеги мақсетимиз— және бир оңбағанлықты айтыў. Сайыпназар, Мамыт деген бийсымақлар Алакөзди босатыў ушын елди алдап, пул жыйнап атыр. Ешейинде салығын төлемейтуғын халық қазанына салайын деп отырғанын әкелип берип атыр. Алакөз тири жер басып жүрсе, бизиң халықтың Хийўа ханы түе жалғыз алланы умытыў қәўпи де жоқ емес.

— Ҳақ, гәп! — деди ийшан.

— Адамларда мий жоқ, — деди Мәўленнің кеўли өсип, — Ақмақлардың бәри балықтың мийин жейди. Сол ушын ба, балық мийин жеген орыслар-әм бир торқа жылым әкелип берди.

— Оны ким алып қалды?

— Сайыпназар менен Мамыт, — деди Шоңқы.

— Жылым болғанда қандай?— деп Мәўлен сары басыге шайқап-шайқап таңлайын тықылдатты— Ондай жылым тек ханлыққа миясар. Сол ушын суқ қоллы Сайыпназар менен Мамытқа сиңдирмей бунда әкелдик, бас үәзирге инам еттик.

— Хөхх! — деп қалды бас үәзир.

Бул бас үәзирдің жасырын сыры екенин енди түсинип, Мәўлен ернин тиследі, Шоңқы лал болды.

Торқа жылымды меншиклейжақ нийети менен алған бас үәзир ашкөзлгимди бети қара ийшан ханға жеткерип, масқара қылар деген қәуип пенен дәрриү түргелди де, төрги жайдан жылымды алып шықты.

— Мине, ийшаным, буны мен Сиз ушын алып қалғанман. Теңиз жағасындасыз, мүридлериңизге балық уўлатасыз, бизди де бос қалдырмайсыз, әлбетте.

Ийшан солыған геширге тақаббил жиңишке бармақларын жылымның көзлерине өткерип, жиплерин сыйпалады.

— Мейли, алайын, ешектің ети ҳарам болса да, күши ҳадал. Қәне қарақалпақ азаматлары, сизлер ҳадалын айтынлар. Ерназар алакөзге қарсымысыз?

— Ийшаным, — деди Мәўлен сары — Бизлер амый адамлармыз, сизге кеңес беріу қыйын, болмаса сизиң ара түсип Хийўаға келгениңизге аты қарақалпақ наразы екенин де айтар едик.

Ийшан ишки қуўанышын жасырыўға тырысып, қуяшламадағы пышықтай көзлерин перделеди.

Бас үәзир масайраңқырап, карсы алдында есик аңлыған егиз күшиктей аўыз аңлып, көзлери мөлерискен Мәўлен менен Шоңқының шығып кетеберіуине урықсат етті.

— Бирақ, — деди бас үәзир, найлажлық пенен түргелисип, артларына қарай-қарай күтилмеген жақсылықтан үмитленип баратырған екеўге. — Еркекти гөззал қылатуғын нәрсе — шыдамлылық болады, бул жаңалықларыңыз ушын сарпайды соң аласыз?

— Қай күни?— деди Мәўлен.

— Сайыпназар, Мамытты баслап Фазыл бий келген күни. Бәлким олардың орнына екеуиңиз бий болып-әм қайтарсыз.

— Оо, дана бас ўэзир, устасыз, — деди ийшан Мәўлен менен Шоңқының қуўжыңласып есикти жүдә абайлап жапқанына ырзалық пенен — Енди ырасын айтыңыз, мынаў жылымды өзиниз ийемлениў мақсетинде едиңиз ғой-ә? Жаман ойым жоқ, тек болжаўларымның дұрыс шығатуғынына қуўанбақшыман.

— Онда қуўана бериңиз.

— Уллы бас ўэзир, олай болса мә, сизге минәсип болсын.

Ийшан бас ўэзирге ҳеш ўақытта ұллы демеген еди, иши қуўанышқа толып, ҳешқашан жибимес тамырлары босасып салаберди.

— Ийшаным, сиз қәлесециз оны ертең-ақ өлтиремен.

Ол аўзын жыйғанша болмай-ақ, сарай дәрўазаманларынан бири үш қарақалпақ бийи датханаға урықсат сорап тұрғанын хабарлады.

Бас ўэзир олардың аты-жөнин сорап билип алды да, қос жәлладына Мәўлен менен Шоңқыны қайтадан таўып келиўди буйырды.

Ийшан шапанының жағасын, сәллесин дүзетиңкиреп, ояқ-буяғына қаранып, қарақалпақ бийлери алдында ҳәрқашанғысынша әри азада, әри жумбақ болыў кейпине кирди. Есиктен биринши болып Фазыл бий кирди, оның мәрдана қәдемлери отырғанлардың шекесине басылғандай болсада үнсиз, изин ала көринген Сайыпназар, Мамыт пысылдаўы менен босағаны атлаған жерде толы қоржынларын ийинлеринен түсирди де, маңлайларының терин сыпырмай-ақ бас ўэзирге қарай жарыса енбекледі.

Бас ўэзир ийшанның сыншыллығын ҳәўес ететуғын еди, "ақмақлықларды сездиңиз бе? дегендей мыржыйып, бир көзин қысты. Ийшан абайламағансыды.

Фазыл бас ўэзирдиң алдына келип қол қаўсырды;

— Сизге пүткил қарақалпақ халқының тилегин әкелдик бәршеси қоржында. — Оның даўысы қалтырап, жылаўына сәл қалып тұр. Ешейинде тықылдап сөйлейтуғын дилўар Фазылдың не ушын бүйткенине Сайыпназар менен Мамыт ишинен таңланды, бирақ гәп қоспады.

Бас ўэзирдиң қабағы булттай түнерди:

— Және қандай тилек?

— Уллы бас ўэзир, гинаратлы исим болса, бир қасық қанымнан кешиўиңизди өтинемен...

— Созбааң!

— Пүткил ел Ерназар алакөзди қайтып көргиси келмейди; сол ушын Уллы ханымызға, сизге алғыс пенен азын-аўлақ базарлық жыйнап, бизлерди жиберди.

Қарақұм ийшан өз құлағына өзи исенбей, мұрнын тартып-тартып;

— Уллы бас ұәзир, булар алжасқан болмасын, — деди.

Фазыл сарайда не дейтуғынын жолдасларына алдын-ала ескертпеген еді, кеуіллі Сайыпназардың ири геўдеси кирпичей жыйырылды, оның көлеңкесіндей қыймылсыз Мамыт үнсиз буғынқырады.

— Гәпинизди және тәкирарлаң!

Бас ұәзирдің ашыұлы өткир даұысы Фазылды қорқытып, омыраұын көтерди;

— Бизиң келгенимиз— түткил елдің тилеги...

— Пүткил ел қасқыр ала көзден бийзар, — деди Мамыт асығып, — Қасқырды аямаңлар, сәл реҳим қылсаңыз, қойларды қырасыз.

Қарақұм ийшанның дөңгелек қой көзлери жұмылыңқырап, қара желпийішке ұсас сақалың қамтылады да, ишки қуұанышын сыртқа шығармаұға ҳәрекет қылды.

Есиктен мұрны менен көзин көрсетип сығаланған биреўге бас ұәзир бас ийзегени мәттал, босағада Мәўлен менен Шоңқы пайда болды.

Сайыпназар бирден тиршеленди;

— Ҳа, тутылыпсыз дә!

Бас ұәзир олардың сөйлеўине пурсат бермей Сайыпназарға,

— Не ұшын?— деди.

— Бұлар аса жеңил тәбиятлы, жүдә нәпсиқаў жигитлер. Бир орыстан наятый жақсы жылым түсип еді, тек ханлыққа ылайық деп жүрсек бұлар урлап кетипти. Ондай жақсы заттың қарақалпаққа питпейтуғынын билип, базардан туттырған шығарсызлар-ә?

Мәўлен бас ұәзир алдында өзін мәрдана тутып, сықақлы күлди;

— Еситтиңлер ме, өзи ел бузыұшы жалатай хәм жала хор! — Сайыпназардың көз аларта хұкимдарлық пенен қарағанына Мәўлен шыдамады. — Ҳа, Ҳа, Сайыпназар, саған буға қарас жараспайды, түлки қарас қыл, ендиги жайың зиндан!

Оның еркинсиўи Сайыпназарды албыратты, Мамыт олардың нендей бәле таұып келгенине түсинбей аң-таң.

— Фазыл бий, бизге не ұшын пул әкелгениңди қайтала, — деди бас ұәзир.

— Диннен айныған, ел бұзар Алакөзди зинданнан шығармай гүм қылсын деп пүткил елимиз өтиниш қылды хәм сол өтиништиң инанымы ұшын пул жыйнап берди, соны әкелдик. Мәўленниң қыйық көзлери аларып, бир қапталына аұып түсе жазлады. Шоңқының жайық езиўи тартылып-тартылып, бети жыбырласты.

— Қарақалпақтың ағла азаматлары, — деди ийшан олардың рухын көтеріу үшін, — Бизди Асқарбий алдапты-дә!

— Күши кеткен ғаррылар тек қыял етеди, халас, — деди бий енди әбден еркинсіп. — Қыялда диянат болмайды. Билесиз, қыял мисли самал. Хәзир арқадан ессе, бир заманнан қублаға, я батысқа аұысады.

Көкиреги қайтадан ғалласдай баслаған Мәўленниң биротала тили байланды.

— Фазыл бий, — деди бас ўәзир жүдә әлпайымлық пенен — Мынаў еки жолдасың өзлериниң Алакөзге нағыз душпан екенин не менен дәлиллейди?

Сайыпназар белбеўин шеше сала бир ийнин жалаңашлады;

— Мине! Бул тыртық өгиз Алакөздиң иси. Хәр сапары шешинип отырғанда балаларым "бул не?" десе, жети насырым бүгиледи. Қалай урғызды дейжақсаз ба? Аға бий ойыны гезинде. Жаңылмасам, бурында бир айтқан боларман.

— Түсиникли.

— Мынаў Мамыт Алакөзге отаў тиктириў керек деди ғой, — деди Мәўлен ең болмаса бир шынлықты ұслағысы келип.

— Уллы бас ўәзир, ийшаным, бул ырас гәп, — деди Мамыттың сұлыўшық жумалақ жүзли қызғыш дөнип. — Алакөздин хаялы Рабийбини салланған қыз гезинде мен алмақшы едим. Ол өзиниң жуўха анасын ортаға салып, жас қыздың басын айналдырды. Мен Алакөзге өшимди жибермеймен. Азлап дүньяға қызықпайтуғын инсан болмайды ғой. Алакөз усыннан өлтирилсе, жесири маған таза отаўы менен қалсын деген ойда болғаным шын.

Ийшан Мамытқа жақын барып жаўырнынан қақты:

— Дүньядағы ен бахытлы инсан ким? Сиздей ҳақ кеўил. Енди мен де сизликпен!

Мәўленниң қызғанышы қозып, қасындағы Шоңқыны шымшып алды. Шоңқы секирип түсти. Бас ўәзир Мәўленниң сөйлеўине урықсат берди.

— Мен бир даналық айтайын, — деди Мәўлен, — Ким ерте жылт етсе, ерте өшеди. Алакөз ерте жылт еткен еди.

— Өлер алдында қумырсқаға қанат питермиш, Алакөз қумырсқадай қанатланып кетип еди, — деди Сайыпназар қалысқысы келмей.

— Бадбах Алакөз бахыт табыўдың қыйынлығына, жоғалтыўдың аңсатлығына ой жибермеди, — деди Мамыт.

— Уллы бас ўәзир, бул мәминлерди қуўантып жибериңиз, — деди Фазыл. — Еккисине сиз шапан жапсаңыз, еккисипе ийшанымыз жайнамаз

берсин.

— Сарпайларыңызды ертең таң намазына жыйналған жәмәәт алдында, салтанат пенен аласыз, — деп бас җәзир оларды тарқатты.

— Оо, берекет тапқыр Фазыл бий, — деди Сайыпназар далаға шыққаннан кейин, — Өзиң жол таппағанда Алакөз ушын өлимге келген екенбиз ғой.

— Нәлетий Мәўленлер пәнт жеди-ә! — деди Мамыт.

— Мен емес, сизлер дана екенсизлер, — деди Фазыл кишипейилленип, — бас җәзир алдында жақсы дәлил табыўыңыз, үлкен ис болды!

— Жан таласыдә! — деди Мамыт.

...Таң намазына жыйналған жәмәәт төрт қарақалпаққа сарпай жабылатуғын салтанаттың орнына ҳәсиретли хабар тарады

— Туни менен сарайды түркмен атлылары қамалады. Сақшы нөкерлерден өлтирилгенлери бар...

Сарайға матам кеби жабылғандай хан мәхремлериниң бәри түнжырасып қалды. Биреўдиң биреўге исеними жоғалып, олардың арасындағы гүман оты бурынғыдан да бетер ҳәйиж бенен лаўлады. Көшелерде жүрислер, күлкилер өзгерди.

Бас җәзирдиң басына аўыр күш-мийтик түсти. "Не қылыў керек? Елде адаўат көтерилсе, бас әскер басының иси раўаж, наймыт-өлгир, ханға әллеқашан-ақ кирип ақылын ийелеп отырған шығар. Ханға не деў керек?...

Ол дәрхал Қарақум ийшанды таптырды ҳәм албырап тұрғанын жасырмай, мәсләхат сорады. Ийшан ҳештеңеден бийхабар секилли еди, бул жағдай бас җәзирди гә қуўантты, гә қорқытты. Қәйтседе, ұсы сапары бос сөз бенен көп жорғаламай оны жым-жырт тыңлаўға мәжбүр.

-ақшамғы ўақыя түркменлердиң әдеттеги наразылық билдириўи емес, — деди ийшан ұзақ ойланғаннан кейин. Бул Алакөзге жәрдем атланысы. Егер хан ләшкери түркменлердин изинен қуўса, қала босайды, оннан сон Алакөзди алып қашады. Бул тәсил түркменлерден-әм, қарақалпақлардан-әм, сарайдағы гейпара сатқынлардан-әм шыққан емес, орыс тәсили. Ханға ұсыны жеткериңиз...

Бас җәзир ханның оң жағында бас әскер басыны көрип ұрқанаты ұшса да, сыр алдырмады. Күндеги жүрис-тұрысын өзгертпей, өз орнын ийеледи.

— Мәсләхәтиңиз?— Ханның даўысы әри ашыўлы, әри жек көринишли шықты.

— Уллы ханымыз, ўақыяның рәмәўзине қарағанда, түркменлердиң изинен қуўмай тұрыў керек, — деп ол Қарақум ийшанның болжаўларын өз атынан баянлап еди, бас әскер басы ханға қол қаўсырып тиқейди.

— Уллы ханымыз, жақсының әйели сөзи, соңынан өзи тозады. Бас үәзирдің сөзи де, өзи де тозыпты. Болмаса, қалаға шабыұыл қылған саяқларды қуұмаұ керек дермеді? Уллы ханымыз, маған урықсат берсеңіз, шабыұылшыларды таұып ныпқырт қыламан.

— Ныпқыртла!

Бас үәзир қылт ете алмады.

28

Ызғар зинданның самалсыз тымырықлығына үйреніскен жаралы Ерназар Қарақұм ийшан менен сұйық қараұылханада сөйлесіп отырғанда аязлап қалыпты. Орнына жатқаннан кейін жөтеліп басы ауырды. Буның бәрін жаранын қаны ұйысып қалғанынан көріп, Теңелге басының таңыұын жаздыртып еді, жараның үстинги қатыұашы шүберекке жабысып түсіп, орнынан және қан шықты. Ерназар және аздап талықсыды. Теңел оның ауырсынғанына қарамай азанғы қалқасқа берілген сұйық суұдан ауыстырып қойғаны менен, қайтадан жуұып, жаңа таңып болғанда, зиндан қараұылының сыбырлағаны еситилді:

— Алакөз, тирымисең?

— Тиримиз, — деп алакөз ұшын Теңел жуұап берді-

— Алакөз құлақ сал! — деди және ол әуелгисинен де әстеңірек. — Жарлылық отлы көйлек екен, үрпе-шүрпе тоғыз балам ұшын отлы көйлек кийиұге қайыл болдым.

— Неге?— деди Ерназар.

— Алакөз, әстенирек, жер астындағы даұыс гүңгирлеп кетеди. Енди сен азат боласаң?

— Қалайынша?

— Хаялың бас қараұылға көп пул әкелип берипти. Бас қараұыл маған енапат пул менен егеұ берді. Мә, егеұ. Кисенлериңизди кесиңлер. Болған соң айтыңлар. Бирақ, шыңғырлатпай кесиңлер.

Олар басқа сөздің басына бармай егеұди иске салды. Хәлсиз Ерназардың қоллары егеұди ұслап тек қыйқалағаны болмаса, жуұан полат кисенге батыра алмады. Теңел де өндирип жарымады, бирақ тыным таппады.

— Алакөз, — деди және бир гезде қараұыл— Қисенлериңиз бирден түсіп қалмасын. Биреұ тексеріп келсе қорқа маа-а-а-ан. Қарақұм ийшан жамаа-ан.

Қисен аңсатлықта қыйылмай, екеұи де шып-шып терге түсіп, қараұылға құлақ аспады.

Қараұыл азан менен және сыбырланды;

— Алакөөөз, болдыңлармааа? Бүгін ақшам қалаға түркменлер шабыұыл қылды. Аласапыранда қашсаңыз, жақсы болар еди.

Кешеден бери еле жартысы кесилмеген кисенди шаршаған қоллардың және бир күнсиз кесип болыұы күшмийтик көринип, Ерназар ашыұлы гүбирленди;

— Хәй, әттегене, шабыұыл жақсы емес, барлық жерде караұыл көбейеди.

Бул гәпи Теңелдің кейпин қашыратуғының түсинип пе, аспанға қарады.

— Бүгін кесип боламыз.

— Алакөөөз, — деди және қараұыл. — Шықсаң мени жақсылап байлап кет. Хәр жериме урып-урып истир, көгерт. Қолы күшли бәлесен, абайла. Өлип қалмайын... Үрпе-шүрпе тоғыз балам бар.

Ерназар терге аралас қан сорғалап тұрғанын сезбей, хәтте кеште берилген аұқатқа қарамай, егеұ менен құмбыл болып атырғанда сырт ала-тасырлы бола қалды. Ол албырақлап егеуин дәррий астына тықты, Сырттағы әлапат, еле басылар емес. Бир ұақытта таныс даұыс еситилди:

— Ерназар, усындамысаң?

Генжемураттың сәл қырылдаңқырайтуғын даұысы Ерназарға қанат бағышлап, Теңелдің қолтығынан көтере, ушып түртелди.

— Мындамыз!.

Ол бирден бойына енген күш пенен қолларын еки жаққа айырып жибергенде шаңғыррр етип кисенлер жерге түсти. Қараңғыда Генжемураттың қасындағының ким екенлигин билмей, оған қолын берип сыртқа шыққан соң таныды.

Хәй, Михайлов!

— Соң, соң— деди Михайлов, — Геижемуратқа ер. Дийұалдың сыртында жигитлер күтип тұрыпты.

— Қараұылды...

Генжемурат жуұап орнына Ерназарды корғанның төрине ҳарай жетелеп бийик дийұалға келгенде, қолларын жерге тиреп текше болды.

— Арқама миниңизлер?

Оның сестине қосыла дийұал үстинен биреұ қол созып, әўеле Ерназарды, соңынан Теңелди тартып алды. Екеұи жалма-жан еки атқа миндирилди. Бул жерде Ерназар бала Ерназар менен Зарлықты таныды, олар атларын қамшылады.

— Михайлов пенен Генжемурат қалды ғой.

— Олар бизлердің анық алыслап кеткенимизге көзи жеткен соң

қашады.

Қаладан шығып баратырғанда, Ерназар бир сораў берди.

— Бизиң ҳаял қайда?

Зарлық жуўап орнына Ерназардың да, Теңелдин де атларын үсти-үстине қамшылап, өзи басқа жаққа бурылып кетти.

— Ерназар аға, — деди алда баслап баратырған бала Ерназар. — Берман айдайбер. Михайловтың кеңеси бойынша қаладан сегиз жаққа бөлинип қашыўға келискенбиз. Бәримиз "орысы дийўалда" табысамыз,

Алакөз хешқашан еситпеген "орысы дийўалға" ҳайран болса да, үнсиз ат қамшылады...

* * *

Ханға мәсләхәти унамағаны ушын бас ўәзирдин жан-ийнине от түсип, сол күни кешке шекем жүрегине ас батпай, ақшам өли төсекке кирген соң да жанын қоярға жер таппай, кирпичклери айқаспастан таң атырып еди, ығбалына таң иамазына айтылған азан киби сарай бойлап және жаңа хабар тарқады.

— Алакөз қашыпты!.

Ол көкирегин толтыра непес алды.

— Ҳа, қуда!.

Сарайға келсе, хан барлық мәхремлерин жыйнапты, биреўден биреў гүманланып, хәмме гүйзелiske түсип, түр екен.

Хешким табылмағанба?

— Биреўи тутылыпты.

Бас ўәзир бир демге гидирмей, мәхремлерди, Қара қум ийшанды баслап зинданханаға келди.

Аяқ-қолы қылшылбыр менен байланып, кирпичклерин зорға қағып жатырған қараўылдың көкирегине бас ўәзир аяғын қойып тұрып сорады;

— Кимлер?

Қараўыл жыламсырап үнсиз бас шайқады.

Хәй, пашшап, мынаны сыртқы дәрўазаға ас, бәрше халық көрсин. Тұтылған бенде қәйерде?

Пашшап жуўырып барып, зииданның есигин ашты.

Бендениң бет-аўзы исип, шырайы адам танығысыз еди. Бас ўәзир оны дийўалға сүйеп отырғызыўды буйырды да, бендеги жекиринип атын сорады.

— Бектөре! — деди бенде.

Жыйналғанлар бендениң атына күлисейин десе Бас ўәзирден айбынып

турыпты. Бас Ұәзир оған атын қайталайды бұйырды.

— Бектөре! — деди бенде қаттырақ.

— Өтирик сөйлем, сен егер шыннан Бектөре болғаныңда жолдасларың таслап қашпайды.

Бектөре үндемеді.

— Сизлерди ким баслап келди?

— ...

— Нешеу едіңіз?

— Бир өзим.

— Орыс бар ма, аты ким?

— Бир өзим.

— Абайладыңызба, Бас Ұәзир, — деди Қарақұм ийшан. — Қарақалпақлар ұсындай маңбастан келип жүдә беккем халық, ислесиу оңай емес!

— Халқым беккем болмағанда сизлер әллеқашан жоқ қылар единаз, — деди Бектөре.

— Ой, бийшара, өлим халында да халқым дейди— аў. Сен қайсы байдың я бийдің баласысаң? — деди мәхремлерден бири.

— Өзи жетим, — деди Қарақұм ийшан.

Бектөре исик қабағын қоллары менен уўқалап көзлерин гиртийтип ашты;

— Сен кимсең? Баяғыда бизиң аўылларды гезетуғын бир дийўана, соң көринбей кетип еди, даўысың соған ұсайды. Бул дәрежеге қалай көтерилгенсең?

Қарақұм ийшан селк-селк күлди де:

— Қөзлери гиреўленип, қулағы гүйлдеп тұрса керек, — деди әстен. — Еле бас Ұәзиримизди өзиниң бир жорасына ұсатса да тәәжип емес.

— Хәй бенде! — деди Бас Ұәзир. — Жаның қадирли болса сөйле. Бир күн бұрын атлылар жиберип ләшкерлердиң дыққатын аўдарыўды, екінши күни бүйтиўди ким кеңес етти?

— Мен!

— Көрдиңбе, мәрт көринбекши, — деди жәнебир мәхрем. — Хәй бенде, алдыңдағы ким екенин билесеңбе? Уллы .Бас Ұәзирдиң өзи. Халқың сүйетуғын жигит көринесең, сол ұшын тирилигиң халқыңа керекғой, ырасынан келебер.

— Мен халқын жақсы көретуғынларды жақсы көремен.

— Ой, өжет сорлы!

— Хәй, пашап, бұныда жаңағы қараўылдың қасына апарып дарға

илдир. Мойнына арқан саларда және сорап көр, ырасын айтса, өмири өзіне саўға!

Бас ўәзир асығып қорғанның иши, сыртын айналып шықты. Быжнаған ат излери. Ҳәрқайсысын қуўалап көрди, қаладан шығып сегиз тәрепке бөлинипти. Алакөз қайсы топарда қашқанын ҳешким болжай алмады.

— Ладан әскер басы, қалада ләшкер қалдырмады— ә! — деп бас ўәзир ханға дурыслы кеңес пенен кириў ушын мәхремлерден бөлинип жайына келди де және Қарақум ийшанды шақыртты.

Бас ўәзирге айтқан болжаўларының дурыс шыққанына ийшанның көкирегін қәдик жайлап; . "Япырмай, хан сарайында үстиңе гүман батпағы жағылса, тамам. Бул ўақыяға өзиңнің қатнасың бар деп айыпламаса болар еди, деген қорқыныш пенен, бас ўәзирдің аянышлы хәм жалынышлырақ келбетін көрди де, бойы жеңиллесті.

— Мениң алжаспағаным исенген боларсыз.

— Исендим. Ҳәзирги жағдай ушын мәсләхәт керек...

— Уллы ханға кешегі буйрығыңыз қәте болды деў, дар астына барып өз мойныңа өзиң арқан салыў. Түргел, мениң өзимди ханға басла.

— Не ушын? Қарақалпақлардың бул исинде де, хан дәрежесинде ақыл көрдиңиз бе?

— Оннан-әм жоқары! Орыс ақылы!

Бас ўәзирде қорқынышлы титиркениў пайда болғанын ийшан сезбеди, сонша ўақыттан бери орыс ақылын пәске таслап жүргени де есинен шығып, мийин жеп тұрған ең соңғы ойын ғарры ханға айтқанша асықты. Оның дәпиниңкирегенине шаршаған бас ўәзир төтепки бере алмай, албыраңқырап тикейди;

— Қойға жолбарыс териси жабылғаны менен, жолбарыс болалама?

— Болалмайды, аммо қорқытады. Балта кеспейди, уста кеседи. Тезирек ханға жүриңиз.

29

"Орыс дийўалы" дегени зиндан қоршалған дийўалдың бийиклигинде, қалыңлығында салынған ұзынша дийўал, оның ұсылай аталыўына себеп; "Суворов ұсылын" үйретіў ушын орыс Михайловтың қарлы аязға қарамай салдырған дийўалы.

"Орыс дийўалға" жақын тоғайға үлкен қос соғылған еди, иши байлардың анаў-мынаў отаўынан жыллы. Қийизлер, түркмени ғалылар төселипти. Алакөзге "Орыс дийўалы" деген аты да, мәканы да унады.

— Ғалыларды Аннамуратлар әкелди— деп түсіндирди бала Ерназар.

Алакөздин үлкен көзлери перделенип, ұйқы басып отырғанын сезді де, барлық әңгимелерди қыранлар жыйналып келгеннен сон сөйлесіуді ескертип, төсекке жатыўды ұсынды.

Ол ертеңине азанда әдеўир-ақ өзине келип оянды. Бала Ерназар чай демлепте үлгерген еди. Чайдан бұрын, басқалардың еле келмегенине Алакөздің кеўлинде азғана ҳаўлығыў пайда болды.

— Олар қайерлерде иркиледі?

— Тоғайларда. Қуўғыншылардың жолын тосады.

— Ендиги жағында иске асыўы тийис қандай ойлар бар?

— Сиз жоқта басшымыз Михайлов аға болды, — деди бала Ерназар шайлы кесесин жерге қойып. — Орасан ақыллы, көп билгир адам екен. Хан ләшкери менен салыстырғанда күшимиздің азлығын есапқа алып, көп ақыллы нәрселер ойлап тапты. Бизлер Ерназарды шығарыўға барғанда қалада көп ләшкер болмаўы керек деп, бир күн бұрын Аннамуратлардың онбеслеген атлысы менен қалаға топылыс қылып, ханды өшиктириўге жиберди. Олар да екеўден сегиз жаққа бөлинип қашты. Бизлердің де сегиз жаққа қашыўымыз кереклигин тапқан өзи. Келешектеги ойларымыз ҳаққында ҳештеңе писириспедик, бирақ оның бир айтқаны, Ерназар зинданыан. шықса қалған жағы өзлериңиздің исиңиз, деди.

Алакөз алақанындағы кесесин ұслаўы менен жоқары көтерместен ойланып қалды.

Әлле қашан оянса да түргелмеге еринип, барлық әңгимени мақұл тыңлап жатырған Теңел ун қатты;

— Ерназар аға, зинданнан шықсақ орыс патшалығына кетемиз деген гәпиңиз бар едиғой?

— Умытқаным жоқ.

Қостың сыртын тысырлатып келип, онтөрт— онбес жаслардағы бир бала есиктен сәлем берди. Үсти алба-далба бул баланың келиўи ҳеш күтилмеген еди. Бала Ерназардың көзлери апалақлап, оны қуўыў ушын Алакөздің бұйрығын күтип, бетине жалт қарады. Теңел еки Ерназардан айбыныңқырап есикке өтти де;

— Ҳаў, Қәллибек! — деп оның менен тап үлкен адамлардай қол алысты. Ерназар алакөз Қәллибекти енди еследи; бир жола алдынан шығып қол жайған, бирақ оның берер нәрсеси болмағаны ушын сөзден утқан жетим.

Бала Ерназар Қәллибектиң Алакөзге таныслығын сезсе де, оны жансыз емеспекен деген қәўип пенен еле кеўил алағадасы басылмай сораў берди?

— Сен бала бул жақта не қылып жүрсең?

Қәллибектиң сарғыштан келген жүқа жүзи өзгермей, қыйық қара

көзлери бала Ерназарға тик қарады;

— Аўылда "Орыс дийўал" хаққында көп гәплер таралған еди, өз көзим менен көриў ушын излеп шықтым.

— Жолдасларын қайда? Ким дегеннин улысаң?

Бундай сырлы нәрсени көп болып излемейди, бир өзиммен. Әкем Бекжан исимли жарлы дийхан болған.

— Уруўың нели?

— Биз жетимлер бир— биримизден урыў түе миллет сораспаймыз.

Жуўап Алакөзге бирден унап, мыйық тартты.

— Қәлибек, мен саған сораў берсем шеше аласаңба?

Жас үлкенлер, ел ағалары. өзлерине унаған жасларды сынаў ушын сораўлар беретұғыны бұрыннан дәстүр. Бирақ жетимлерге сораў бериў жүдә некен— саяқ, олардан даналық шығады деп дыққат беретұғынлар болмайды. Қәлибек жақсы пайытқа гез келгени ушын мардыйыңқырап, ушыўға ҳәзирленген қустай жыйнақласты. Алакөз оның ҳешқандай қысыныспаға түспегенин және де унатыңқырап, тикленип отырды;

— Кәне, айт, тилимиздеги ең жаман сөз қайсы сөз?

— Тилимиздеги ең жаман сөз, кисини мақтандыратұғын сөз.

Бала Ерназар да аң-таң болды. Алакөз жуўапқа қәнәт тапқанын туйдырмаўға тырысып және бир сораў берди;

— Елде кимлерди бахытлы, кимлерди бахытсыз деп ойлайсаң?

Қәлибектиң жуқа еринлери жыбырласып, жерге қарап аз-маз ойланып алды да тағы сөйледи;

— Бұл сораўыңызға дәл жуўап бериў оғада қыйын, Ерназар аға, Себеби бахытты, бахытсызлықты ҳәрким ҳәрқыйлы түсинеди, биреўлерге тоқ үй бахытлы. Мениңше өмирди, басқаларды, ким көп билсе сол бахытлы. Ал, айырым үйлер жөнинде айтсам, қайсы үйдиң еркеги жаман болса, сол үй ярым бахытсыз, қайсы үйдиң қаялы жаман болса толық бахытсыз.

Жас жетимниң ғарры тақыўаларға усап сөйлеўи ғана емес, жуўабы жасына қарағанда исенимсиз шықса да, Алакөз ҳайран болды. Бала Ерназар шыдамады.

— Бұны сен қайдан билесең?

— Жетим бир үйден тамақ ишпейди аға. Усы жасыма шейин пүткил елимизде есигине мен үңилмеген шаңарақ жоқ десем, өтирикши болмайман. Қолыма бир тислем нан услатқанлар да, услатпағанлар да теңдей, кеўил сандығыма бир нәрсе тығып жиберетуғын еди.

Ерназардың ойы, орыс патшалығына қыранларын баслап кеткенде, Теңел менен Бердақты қосып әкетип, Оренбургта оқыўды қалдырыў еди.

Оған Қәллибек бірден унап қалды.

— Егер сени бөтен елге жиберсем барасаңба?

— Басқа елатларда болып, бұл жақты дүняның барды-келдисин хәм адамларды көбирек түсинип жасаўдан артық бахыт жоқ деп ойлайман, Ерназар аға.

— Ерназар, — деди Алакөз. — Орыс патшалығына кетиў нийетиңе өзгерис кирмеді ме?

— Меники баяғы бир гәп.

Алакөздің асығып күткени Михайлов пенен басқа қыранлардың тезирек келиўи болды. Баяғы келискен онбасыларда айнымаған болса, ұсы сапары олар менен ашық сөйлесип, обын бузбастан орыс патшалығына жол алыўы керек.

Түнге қарай Мәдирейим, Мухамедкәрим қайтып келді.

— Сизлер үшеў емеспедиңлер? — деди Бала Ерназар қаплығыңқырап.

— Бектөре тутылып қалды.

— Не дейді? — Бала Ерназардың кейпи ушып, шырайынан қан қашты.

— Қәйерде?

— Бизлерди дийўалдан шығарысып, өзи көтерилежақ еді, зяғынан әллекимлер тартып алып қалды, бизлер қаштық.

— Ол құрымсақ Хийўа ләшкерин ұсы жерге баслап келеді десеш.

— Ендиги жалғыз жол орынды өзгертиў керек, — деди Алакөз — Михайлов пенен Генжемуратлар неге кешигип атыр екен?

— Олар Түйе мойыннан, Зарлықлар Хожелиден жол таслап қайтыўы керек еді.

Жайда сұйықлық пайда болды. Үлкенлердің сөзлерине онша құлақ қоймай, бир қуўыста Қәллибек пенен Теңел әжик-гүжик сөйлесип отыр еді.

— Қәллибек, — деди Алакөз. — Сен Бектөре дегенди жақсы билетуғынба едиң?

— Билемен. Бирақ ол соңғы гезде жоғалып кетти.

— Қандай еді?

— Ақыллы. Сабырлы.

— Сыр сақлағышпеди?

— Өзине бекем еді. Гейде биз, жетимлер менен ушырасқанда, биреўлер тоқлардың мийримсизлигине шағынса "аш болып көрмеген адам аштың жағдайын түсинбейди, шыда — пүткил халқымызға шыдамлылық тән екенін хәммеге көрсет" дейтуғын еді.

— Далада шамаллап келеқойыңлар.

Теңел менен Қәллибек дизилисип қостан шықты.

— Жигитлер, енди хәмме жыйналып болғанша уйқы мәкирий, — деди Алакөз. — Сөйлесип отырайық. Мәдирейим, айт, келешекте не ойың бар?

— Ел паракхатшылық болса қайта шаңарақ қурыў.

— Жасың-әм өтип баратыр, — деп қойды Мұхаммедкәрим.

— Шөкелегениң барма сирә?

Мәдирейим жұрттан айрықша бир нәрсени хәзир көрип қалғандай бирден қуўанышлы сөйледі;

— Билесиз, жигит жақсы хаял алса пүтин қайғысы ярым болады, ярым қуўанышы пүтин болады. Әне, мен сондай жақсы хаял болатуғынына исенбес едим, жақында исендим.

Мәдирейим йошып таңлайын қақты, басын шайқады. — Еситсеңиз, сол гөззалдың аты Гүлзийба, — деп тисиниң сұуын сорыды. — Ырасын айтсам, бәршеден қызғанаман.

Мұхаммедкәрим оиы шығанағы менен түртти.

— Есиңде тут, сорлы, ерли— зайыплы арасындағы қызғаныш— қутырған ийт, ийесин қабады. урыны үйге киргизеди.

Мәдирейимниң қуўанышлы жүзинде бирден өзгерис пайда болды, суўысты. Мұхаммедкәримде оған аяныш сезими оянды.

— Ерназар аға, ескермейди екенбиз, Сержанбай ақыллы екен, аз күн болса да жақсы хаял менен дәўран сүрип өтті.

— Өлдиме?

— Өлди. Сизлерди айдап әкеткен күни өлипти. Барлық қыранлар сизиң үйдиң алдына жыйналысып мәсләхәт қурып атырсақ, аза кийиминде Гүлзийба келди. Аза кийиминде сонша гөззал хаялды өмирим түўип көрмегенмен. Кирпиклери ийнедей шаншылып, ғарры байының өлгенин айтып, изинен сизлердиң айдалып кеткениңизди хабарлады.

— Ха, ол ақыллы хаял, — деди Алакөз сұўықлаў. — Мине Мәдирейимниң ойлары түсиникли. Мұхаммедкәрим, сениң қыялларың?

— Әтшектиң хәр уяға қонғаны емес, өзине уя салып алғаны таңландырады деген екен. Мен хәзир әтшөкпен.

Бала Ерназар өзи хаққында сөйлемей елдиң бирлиги жөнинде әңгиме баслап Ерназар алакөзди қутқарыў ушын хәмме үлес қосыўға тырысқанын, жыйналған пулларды Фазыл бийдиң басшылығында Сайыпназар, Мамытлардың Хийўаға әкеткенин, олар, тап хәзирде Хийўада екенін айтты.

— Бәриңизге ырзаман— деди де, Алакөз ойға шүмди; "Солардың әкелгенин қараўыллар алжастырып, неге хаялың келди, хаялыңның көп

дүньясы ушын қутқарамыз, дести. Фазыл ақыл тапқыр еди, гәпимизди хан тыңламас деп қорқып, қараўылларды ҳаялымның аты менен сатып алған шығар. Шынында бәри де хәккедей сақ жигитлер ғой, набада қараўыллар айтып қойса, "тұтылмайық", деп, ойлаған... Соған ылайық менде ғайбар, ақыллы ҳаял болса екен-аў..."

Таң алдында ат дүрсили пайда болып, олар албырақласып атларына жуўырысты, бирақ келгенлер Зарлықлар болып шықты. Күн шыға басқаларда жуп-жуптан келе баслады. Және үш күн өткен соң, енди бәршениң қыялы "олар сөзсиз тұтылған" деген исенимге бериле баслағанда, тоғай жийегинде Михайлов пенен Генжемурат атларының басларын теңлеп киятырғаны көринди. Бәрше көзлер олардың тер басқан атларда отырысларынан қалай шаршағанлықтарын аңғарса да, кейпи түсиўшилиқ сезбеди, керисинше үлкен үмит әкелатырғандай түйилди.

— Жигитлер, сизлерди көп тәшўишке салсақ керек— деди Михайлов бирден. — Аннамуратлардан оралдық.

— Бәри аман қутылыппа?

— Қутылыпты. Үстиртке қарай қашыпты. Ал өзлериңиз түйелсизбе?

— Түйел.

Қосқа қайта от жағылды, тез қазан асылды. Аш болғанлар дастурханға қол урып, ыссы суў менен нан жеп нәрленип, әдеўир дем алыспа болғанша Мухаммедкәрим шыдамады;

— Бектөре тұтылып қалды.

— Не дейди?!... Не дейди?!

Жыллы қостың тұтыўлары бирден жығылып, гүўлеген суўық самал қаплағандай кейип пайда болды да, бир неше демлик тынышлық ҳүким сүрди. Ошақтағы от мазлап, гөш толы қазанның үстинен майы сапырылып қайнап атырғанына қарамастан, қос иши нағыз дозаққа айналған секилли, көзге илинбес от жалыны ҳәркимди ҳәр қыйлы дәрежеде қарпыды, ҳәр қайсысы өзінше күйди. Ел топырағын басқанына аяғы жер илмей, анаў-мынаў сөзге езиўи жыйылмай тасып отырған Теңел, жас үлкенлердің ойшыл жүзлерине қарап ишинен қорықты.

Барлық көз гә Михайловқа, гә Алакөзге жаўтаңласты.

— Маңлайы қара Бектөрени қоспаў керек еди, — деди әллеким.

— Ол сүм еди...

— Жоқ, сүм емес, ақыллы еди, — деди үшінши бирей оны көп сөйлетпей.

— Ақыл менен сүмның не айырмасы бар?

— Ақыл халық пайдасын ойлайды, сүм өз пайдасын ойлайды.

— Онда арамызда сүмлар көп екенғой.

Михайлов сөйлеўге нийетленди. Оның ақыллы кеңес айтатуғынына исенип қалған қыранлар жым-жыртланды.

— Ким атқа минсе, оның ат астына түсетуғын пайытлары да бар. Соған қайыл болып өз елиңиздің аты менен қыран болғаныңыз күтә ағла ис. Сизлердің Хийўа ханына қарсылығыңыз секилли, бизде де көп адамлар ақ патшаға қарсы талай-талай көтерилис қылған. Хәттеки, ұллы патша Петр бириншиниң заманында Кондратий Булавин деген дийхан патшаның наәдиллигине қарсы урыс баслап, қарақалпақлардан-әм жәрдем сораған.

Бәршеде әллеқандай мақтаныш сезими оянып, Михайловтың бир сөзин түсирмеў ушын хәмме аўзына сұў толтырғандай болды да қалды.

Михайлов олардың не күткенин уғып, Қондратий Булавин көтерилиси ҳаққында, оннан беррегиректеги Декабрьшилер көтерилиси ҳаққында айтып түсиндирген болды.

— Сиз, өзиңиз, патшаңызға қарсымысыз?— деди қыранлардан бири.

— Өзим орыс болғаным менен, барлық орысты мақтамайман. Патша сарайындағы төрелеримиз арасында жүдә жаманлары жоқ емес. Аз сандағы киши халықларды менсинбей мұрнын пәңкийтететуғынлар-әм бар. Сол ушын да сизиң бабаларыңыздың орыс патшалығына қосылыўын нийет еткен арзыўлары усы ўақытқа шекем иске асырылмай жүр. Мениңше, халықларда ҳеш айырма жоқ. Биреўи үлкенирек жулдыз, екіншиси кнширек жулдыз, тамам. Хәр жулдыздың өзине ылайық жақтысы болады.

— Динимизше?— деди кейиниректен және бир даўыс.

Қыранлар оның кимлигин билиўге қызығып, артларына жалт қарасқан менен бұл сораў бәршесиниң көкейиндегиси еди, және Михайловтың аўзын бақты.

— Мениңше, хәр халықтың дини — хәр кимниң минген атына хәр қыйлы ер салынғандай бир гәп.

Хәмме жым-жыртланып, ким түсингени, кимниң иши гүдиклерге толы қалғаны, кимниң түсинбегенин жасырғысы келгени нәмәлим қалды. Бирақ, оған сүйиспеншилик сезимлери билинип тұрды.

— Қыранлар, — деди Ерназар Алакөз кескин хәрекетке келип. — Бұл қәўипли жерде көп иркиле бермей Михайловқа ерсек қәйтеди?— Жигитлериниң биразында хайранлық көрип, ойын айқынластырды. — Өзлериңиз бенен келисим бойынша Оренбург айналасында машқы қыламыз.

Отырғанлардың басым көпшилигиниң жүзиндеги абыржыўды сезип Зарлық бәршеге бир барлаў жасағысы келди.

— Бәлким, үйінен хабар алып келетуғынлар табылар.

— Жигитлер, бизің орысларда "душпанның билмеуі тийис сырды достыңа да айтпа", — деген ақыллы кеңес бар.

Алакөз зинданға дейінгі үстемлик кейпине кирип, өткір ала көзлери менен хәммени бир шолып өтті де;

— Қыранлар! — деди аяздан қарлығыңқыраған дауысына пәт ендириңкіреп. — Ұәдени шаймаламаңлар! Усы басымызды бузбастан Михайловқа еремиз.

— Үйлериміз қайда кеткенимізди билмей хаулықпауы үшін Теңел қалсын, — деди Мадирейим.

— Жоқ, — деди Алакөз кескин. — Хешким қалмайды. Бәриміз бирден кетсек, шоғымыз бенен жоғалмайтуғынымызды ағыл-ел түсинеди. Тұрыңлар!

Ашық қарсылық болмай, хәмме далаға шығып атларын ертлеуге киристи.

Алакөз Генжемураттың басшылығын да үш-төрт қыранға қостағы бар азық-ауқатты атларына бөктіриўди хәм қостың ағызын бекитиўди тапсырып, бәршениң атланыуына буйрық берди.

Михайлов тез атланды да, қыраплардың жаўтаңлаған көзлеринен дәмедиўар кейиплерин аңлап, жолға түсти.

Үстилеріндегі ийелериниң кейпин ұққан секилли, атлар тар соқпаққа таласа алға умтылды.

Олар Арал теңизин айналып Қара тереңниң үстинен Бөрши тауына шығып кетиў үшін Қазақдәрьяның оң жағын жағалап ағылларға тақалыңқырап өтиўи керек еди. Күн шыға, Қазақдәрьяға жақынлағанда, атлары болдырып, мамырлап киятырған Қарақұм ийшан хәм Фазыл, Сайыпназар, Мамыт, Мәўлен, Шоңқыға дусласты.

Қарақұм ийшан олардың бағытынан сезикленип, сөйлеспестен өтип кете жақлығын көз ушынан байқады да, алдын кеселеди;

— Ерназаржан, иркилиңлер! — Ол асығыс келип жолдың дәл ортасында атынан әсте түсти де, қыршылған пияздай ақ сәллели басын ийип қолын қаўсырды;— Аллаға мың қәтле шүкир, өзлериңиз алдымыздан шықтыңыз.

Алакөз оны қәдимгисинше жәгилик етип түр деген ой менен буйырды;

— Ийшан, жолды босатыңыз!

— Мен ұллы ханның пәрманына бинаан сизлердин алдыңызда бас ийип, ханның жаңа пәрманын жария қылмақшыман.

— Бәршени зинданға салыўғама?

— Яқ, бәриңиз хамалдарсыз, — деди Фазыл барлық исти өзи

питкергендей мардыйып, — Ийшаным, буларға бас ийе бергенше базарлығыңызды бирден шығармайсызба?

— Ерназарды сизлер алып қашқан менен бизлер жыйнап апарған ғәрежет ханды райдан қайтарды, — деди Сайпназар.

Қарақұм ийшан оларға "тынышланың" деген белги ушын қамшылы қолын артына сермеди де:—

— Ерназаржан, бәрше қарақалпақ қыранлары, — деп көкирегін керди — Уллы Хийўаның ханы сизлерди өкпелегениңизди түсинип ашыўдан қайтыўыңызды өтинди. Көпшилигиңизге бийлик, әскер басылық, жүзбасылық қамал берип парман шығарды.

Қыранлар жаңалыққа ынтығып, зәңгиликлерин қысыңқырап-қысыңқырап алға жылысты.

— Атма-ат айтыңыз, кимлерге?— деди шыдамсыз бир қыран.

Ийшан қойнынан сарғышлау бир жапырақ қағаз шығарып, алдына жайды, бірақ оқымай ядтан айтты.

— Бий атағы берілгенлер; бессары Жәнибек, маңғыт Сейтназар, балғалы Артық, баймақлы, Рахманберди, қытай Асан хәм Мәдирейим, қыпшақ Сырым, кенегес Ерназар, мүйтен Генжемурат, қостмағалы Арзы, қаңлы Әбди, қуйын Қәдирмұхамед... құлласы бәриңиз десе болады, жүзбасы болғанлар ишінде Құтлымұрат, Мұхаммедкәрим хәм басқалар бар.

— Ҳа, Мәўлен, саған бийлик пе, я жүзбасылық па?— деди Мұхаммедкәрим қуўанышлы кейипте.

Ол атын алға айдап, қыранлар топарына қосылды.

— Әй, айтарлығы жоқ. Заманымыз жүдә гөне жаман. Егер сұмлығымды пайдаланғанымда бар ғой, аты қарақалпақтай бир өзим хан қасында отырар едим...

— Қамалды жуўырған алмайды буйырған алады, Мәўлен сары, — деп нықыртты Мәдирейим.

— Ҳа, енеңди...

Қыранлар арасында әлле қандай жанланыў, екилениў кейпин көрип, Алакөз, ийшанның қолындағы қағазын тартып алып көз жуўыртты да, жыртып-жыртып самалға ушырды.

— Неге?— деди бала Ерназар. — Өтирик пе?

— Ханның мөри де бар, бірақ ханға исениў— суўға сүйениў. Парман менен алдап Хийўаға алдырып, бәршени гелле қылмақшы.

Нйшанның ауызы кемсеңлеп, жылаўға сәл қалды да, қойнынан құран шығарып маңлайына басты.

— Егер ұллы Хийұа ханы сизлерге зәрре қыянат қылса мени құран урсын.

— Ерназар! — деди Мамыт. — Сениң менен арғы атамыз, қанымыз бир, урыұласпыз. Өтирик сөйлесем мени-әм құран урсын.

Фазылдың жұқа жүзіндегі асықтай мұрнының үсті тершип, Ерназарға жақынлады;

— Ақыл ийеси тек өзим деўге уялмайсаңба? Күйдирме ийшанды. Бұл қарақалпақларға бахыт болып келген адам. Хан бизлер апарған пулға қосымша ұсы кисиниң сөзине инанды. Гелле қылыұ орнына абырайға ерискениңиз ұшын қуұнбай, неге дастурханға сийесең!

— Фазыл, қызғаныңның мәнисине түсинип турман. Хан ийшан ды, сизлерди де алдаған болса ше? Жигитлер жолдан қалмайық!

— Ерназар аға, сәлсабыр... — деди бала Ерназар. — Бәлким, ырас шығар.

Бәршениң кеўлине ғұл-ғула түсип, ар-сары шығып турыпты.

— Инанбасаңыз Хийұаға йсенимли адам жиберип алыңлар, — деди ийшан.

— Мен барып қайтаман, — деди бала Ерназар, — Бирақ, Ерназар аға мен келгенше бұл бесеўин ҳеш жаққа жибермеңиз. Үйге қайрылып және бир атты жетегиме аламан. Егер бес күннен кешиксем, булардың бәрин гелле қылып, бет алған бағытыңызға кете бериңдер!

— Дурыс, дурыс, — деди Мәдирейим. — Биз қай жол менен болса да өз уруўымызға, өз аўылымызға басшы болыўымыз керек еди, егер болған болсақ, бизге Хийұа жақсы!

— Жүдә мақұл! — деп жабырласты қыранлар, Алакөздің ийни түсиңкиреди.

— Не дейсең, Генжемурат?

— Маған сениң пикириң керек.

— Зарлық, сениң пикириң?

Михайлов не деп сөз қосарын билмей ҳайранлықта түр еди. Алакөз оған да үмитиұар көзлерин қаратты.

Екеўин көз астынан бақлап тұрған ийшан бирден жанланды:

— Ғеш ойлайтуғыны жоқ. Ұсыннан өтиригим шықса, мениң бетиме түкириўиңиз аз, аяғымнан тораңғылға асыңлар. Бала Ерназар Хийұадан келгенше тамақ ишпей аяқ астыңызда жатаман.

Михайлов басын шайқады;

— Әне, уныратыұ.

— Бұрын пүткил елде ұсыншама санда бийлик ҳамал болмаған ғой, —

деди Генжемурат.

— Ханның тууы бұрын аз қолда болса, енді көп қолда болады, — деди Михайлов.

Ол қыймылдаған сайын жақтырмай, аўзынан шығатуғын сөзлерден қорқып қалтырап тұрған ийшан құры қалмады;

— Жұп қол жұп туу көтермейди. аммо, жұп қол бирейін ұслауы шәрт.

Алакөз және Михайловқа қарады. Ол қыранлардың кейпи-керактын көріп тұрғаны ұшын мәжбүрлеуге тартынып ийнин қысты.

— Ерназар, кәне кеттик— деди Алакөз.

Михайлов, Генжемурат, Зарлық және еки— үш атлыдан басқа хешким дәрпенбеди. Алакөз тоқтады.

— Мәйли, барып қайт, бірақ Генжемурат пенен бирге кетіңдер.

Бала Ерназар өзине исеним кемигенин түсинсе де, ұсынысқа қарсы шықпай, исти тезлетиу ұшын шеткериледи.

Алакөз ийшанды жолдасларынан айырмай "Орыс дийуал" дағы қосқа алып қайтты.

...Бесинши күни кеште бала Ерназар менен Генжемураг жетип келди;

— Бәри ырас!

Ийшанның жүзиндеги өзине исенимлилиқ, кеуилхошлық басқаларға толығы менен өтті. Алакөздің жүрегине пышақ қадалғандай шып-шып терге түсти.

— Ерназар, бахытлы адамсаң! — деди Мәдирейим. — Изиңе ердик, бәримиз бахытлы болдық. Енди әндамлы тарқасқан жөн.

— Мәдирейим дурыс айтты, Ерназар аға, — деди бала Ерназар. — "Аға бийди" баслап бийликтің жол-жобасын үйреттиңиз, даналық үйреттиңиз, "қарақалпақ қыранын" дүзип қыйынлыққа төзіуді, атқа минийүди үйреттиңиз. Бизге орыс патшалығы да ұсыннан артық хамал бермес еди. Оның үстине Бектөре деген жетим жаманкени айтпайсызба, тутылса да бизлерди сатпапты.

— Қайда екен?

Сөйлемегени ұшын сыртқы дәрұзаға асыпты. Еле асыұлы тұр.

Ерназар Алакөз жүдә аұыр гүрсинди, жер солқылдағандай болды.

Зарлықтың деми тығылып дирилдеңкиреп сөйледі,

— Бала гезимде. "қаұын-қаұын" деген ойын болатуғын еди. Хәмме жарыспаққа топырақтан қаұын соғатуғын едидағы, оңлап соғалмаған бирей өзиникин бузып, "ойынды ким бузды, пәленше деген жин бузды" дейден хәмме соққанларын жарыспаққа бузатуғын еди...

— Зарлық, бул жерде жинли жоқ, — деди Мухаммедкәрим..

— Ерназар аға, енди елге, жигитлерге өкпелемейсиз, — деди бала Ерназар. — Бирлик, сыйласық деген ұсындай болады. Аман-есен бәлеқададан қутылдыңыз, енди балашағаңыздың алдына барып, аўылыңыздан хан салығын өндириўди тезлетиңиз.

— Қолдың исине де бас айыплы. Оңлы бас бола алмадым — деди Алакөздің гүрсиниңкиреген ҳаўазы.

— Жигитлер, кеўлиңизге келсе де ханның өтинишин айтайын, — деп ийшан жүрип кетиўге ыңғайласты. — Араңызда. орыс сақлаўға хан наразылық билдиреди. — Ол жуўап күтпей ақ алға жылысты. Ийшанның изин ала ҳәмме қозғалаң тапты.

Қоста тек Михайлов, Алакөз, Генжемурат, Зарлық қалды. Алакөз өзине наисеним көзлерин тиккенине Генжемураттың ашыўы келди?

— Не ушын?

— Хеш, — деди Алакөз тоғайға сиңип баратырған ен соңғы атлының изине узақ сығаланып. — Бир данадан биреў "қалай дана болдың?" деп сорағанда, "таўдай-таўдай қәтелерден сон дана болдым деген екен. — Ол бирден Михайловқа бурылды. — Егер жол басласаң, бизлер-ақ еремиз.

Михайлов узақ ойланып отырып жүдә аўыр гүрсинди, басын шайқады.

— Әўелги топ бузылмай жүргенде қандай жақсы еди. Бул түсиниксиз дүньяда патшамыздың базы сиясаты да түсиниксиз. Өз елинің арзы-аўхалын айтыўға келген аз санлы адамларды қашқынлар деп, түсимсиз ҳамалдарларының қабыл етпейтуғын ўақытлары да болады.

Зарлық биротала тилден, қулақтан айрылған секилли, көзлери ошақтың суўық күлине қадалыўы менен қалды. Алакөзде сондай кейипке түсти. Генжемураттың жуқа еринлери қымылып, жолдасларының кейпин бақты.

Алакөз Михайловқа аянышлы, жалынышлы сораў нәзери менен бурылды;

— Бул неликтен?

— Жигитлериңди, халқыңды бириктиретуғын бас мақсетин түсиниксиз болғаны ушын саған исеним кем. Баслы күш исеним! Халық исенбесе, ҳештеңеге қол ўрмайды.

— Исеним, исеним! — деп сарсылды Алакөз — Құдайдан басқа кимге исенеди бул журт?

— Табыў керек. Әўеле халықтың ханға, ийшанға исенимин кемеитиў керек. Орыс патшасы Иван Қалита ҳаққында еситкенбисиз.

— Еситтик, — деди Алакөз.

— Хәзирше соның жолынан пайдаланыўыңызға тўўра келер.

Мейли, асықпайық. Бирақ бир өтинишимиз; изиңизге еки ақыллы бала

ертсек, орыс билимин үйрениўине, еплеп оқыўына жәрдем етеаларсызба?
— Бул болады.

Далада атларға қараўыллап атырған Теңел менен Қәлибек ишке шақыртылды...

* * *

Дүньяда адамнан күшлирек ямаса әзизирек, адамнан батырырақ ямаса қорқағырақ, адамнан ақыллырақ ямаса напәмирек, түсиниўи қыйын қоспалы, өзгермели қайсы мақлуқат бар? Не ҳаққыида ойлап, не жөнинде қыял сүр, бәршесиниң баслаўшысы болып көз алдыңда адам турады. Сол ушын шығар, адам ылайдан жаратылған дейди, себеби ылайдан қай сүреде, қандай нәрсе соға беретуғының есапқа алынып, сөйделинген болса таажып емес.

Ал, минези ме? Әне, ең қоспалысы, түсиниксизи ұсы?

Ерназар алакөз Михайловты, оған ерген Теңел менен Қәлибекти узатысып, қайтысып өз жодасларының үйли-үйине тарқасыўына урықсат берип, тоғайдағы жалғыз қасқырдай бир өзи қайтып киятырғанда тап ұсы тақылетте ойлап, басқаларды түўе өзин-өзи түсинбей, гейпара демлеринде өзиниң адам ямаса әйтеўир мақлуқат екенин айыра алмай, мийи шыр-шыр. Гә, атынан түсип, өзин оннан артық санамай қатарласып пияда жүрди.

Не деген алданыў!

Адамларға не керек?

Өзине не керек?

Ендиги қыялы: гә аяғынан жер бастырып; гә ерге мингизип киятырған шым-шытырық ойларын, иске аспаған әрманын, барлық сәтсизликлерин анасына айтып жарылыў. Оннан соң тезирек өле қойыў. Сонда ғана мийин жеген бәрше машқаладан бас-аяқсыз түсиниксиз ойлардан биротала қутылады.

— Ассаламуәлейкум, Ерназар аға!

Ол басының ишиндеги көп елестің бири шығар деген ой менен үндемеді. Даўыс және қайталады. Ерназар иркилди.

— Кимсең?

— Мен Бердақпан, Ғарғабайдың баласыман.

— Сен Қарақум ийшанға қатнап оқып жүргениң жоқпеди?

— Жақында қуўып жиберди.

— Неге?

— Шайырлығымды жақтырмады.

Ерназар оның ойнақшыған көзлерінде шаршағанлықтан көре көп нарызалықтың изин аңламай, қабағын үйди.

— Сорлы жетимнің қалтасына теңге салсаң, түби тесик шығады екен— дә, иним. Әкең жарлы, елиң жарлы, Оңлырақ, диянатлырақ билим алып, әкеңе, елиңе пайда тийгизсең болмайма?

— Ерназар аға, шаршағансыз.

Жалғыз өзі тоғай аралап тәбиаттың гөззаллығына мәс болып жүрген жас шайыр және тоғайға сиңип кетті.

Ерназар сол демде-ақ, ким менен ушырасқанын ұмытты.

"Орысы дийұал" ға және айналып келип, оның гедир-будыр ызғар дийұалын жабадай қоллары менен бир майдан сыйпалады, соңынан ашыұ менен түкирип жиберип бир тепти де қайтып көргиси келмей ғырра изине айналды.

— Ұа, Ерназар, барлық ашыұың сол дийұалдамеди?

Ол өзине таныс Гүлзийбаның даұысын еситсе де, көргиси келмей ақбоз аты менен қатарласып пияда кетеберди.

Гүлзийба атынан түсип жетелеп, оған теңлесті.

— Усылай ететұғыныңды билип, ашыұ менен тоғайда қалып қоймасын деп келдим.

Алакөз адымларын пәсеңдетип, оны урып жиберіу ұшын қолын мушлап тұрды да, өзін басты.

— Неге ұрмадың?

— Ұәй, сен, не бәлесең өзің?

— Адамман, ұаялман!

Гүлзийбанын сабырлылығы оған тұйрелген пышақ болып, енди ғана бас көтерди.

Гүлзийба тойға баратырғандай болып кийинген еди. Алакөз бир шекелеңкиреп қарап, жақтырмай мұрнын жыйырды.

— Менде не жұмысың бар?

— Сен шаршағансаң. Анаұ қосқа жүр, дем ал.

Онда хәзир адам жоқ.

— Билемен. Сол ұшын келдим. Жүр.

Ерназардан ерик кетип изине қайтты.

"Орыс дийұал" қасындағы қостың кийиз ғалыларын хәрким бөлисип әкетип, астына төселген сабан тозаңғытып шашылып жатыр еди. Гүлзийба оларды жөнлеп төсестириуғе киристи. Алакөз оның қолынан ұслап тартып жығыуға нийетленип еди, Гүлзийба қағып жиберди.

Ерназар тентиреклеп кетті.

— Ғарры байдың көп дүньясының пұйы көтерип етин қышып қелгениң жоқ па?

— Отыр!

Ерназар оның бұйрығына ериксиз бағынып, босағаның алдында. үнсиз ғана малдасын құрынды.

— Сени аұыл ағасы деп арзы айтыўға келдим.

— Сөйле.

Қызбала басқа үйдин шырасы дейди, мен болсам жанбадым.

Ерназар кек етип күлди.

— Қызбала! Енди кимге тиймекшисең? Мәдирейим алмадыма? Жийениң Мәўлен сарыға тий.

— Сен әбден шаршағансаң Сабанның үстине шығып жат мен аяқ-қолыңды қысайын.

— Маўыққан пышық!

— Делбе болайын деп турсаң, кәне, жат, — деп ол түргелип, қолынан сабанның үстине қарай тартып еди, гезегине ол қағып жиберди, Гүлзийба жығылса да, көзди ашып-жумғанша түргелип және асылды. Енди Ерназар оны урмай еңбеклеўи менен сабанның үстине шығып жатты да, жорта құрылдады.

— Жөгиленбе, мен сениң алдыңда барлық сыннан өткенмен.

Ерназар үлкен көзлерин ашып, Гүлзийбаның қызғыш тартқан жүзине қадалды.

— Сен маған ҳасиретке толы отлы көзлериңди қаратпа. Сеземен, сениң кеўлиңе жылан қорда салған.

— Шешин, мени де шешиндир, — деди Ерназар терис қарап жатып.

Гүлзийба ғарғып түргелди де, сыртқа кетти.

Ерназар асықпай, қәддин тиклеп, изинен шықты да, оның "Орысы дийўал"ға сүйенип жылап тұрғанын көрип, қасына келди де азмаз жибишти.

— Хуйўаға барып зиндан қараўылына пул берген сенбе?

Гүлзийба үндемеді.

— Неге Ерназардың ҳаялыман, дедиң?

Гүлзийба және үндемеді.

— Уялмадыңба?

Гүлзийба еле лал.

— Инимди босат десеңде болмайтуғынба еди?

— Ерназар, пүткил елде сеннен күшли, сеннен ақыллы адам жоқ, бирақ...

— Сонда не?

— Тұйысқан-тұйған, қатар-қурбы ең жақсы күнінде, отаудың сыртқы тутыуы ғана, ал сен мениң отауымның, мен сениң отауының шаңырағымыз. Қорықпа, үйіңе кирмеймен, мен өзімнің ышқы-муқаббетимди отауға теңгерип атырман.

— Ол баяғы да сұй бойларында еди.

— Мен еле сол Гүлзийбамаң.

Ерназар кекесине мыйық тартты;

— Хаяллар пышық тақаббил мақлуқ. Тамақ жесе көзин жумады да, тойғаннан кейін аяғы менен аұзын сыпырып; ҳешнәрсе көрмегендей маңқыйып отыра береді.

— Ерназар, қустаны қылсаң да өзің бил, меи саған түсиниксиз қалмау үшін сениң менен ашықтан-ашық сөйлесиуге келдим. Мен баяғы қызалақ Гүлзийба емеспен, оннан бери күн талай-талай шығып батты, Әмүдәрәя Аралға қанша-қанша қоқымлы сұй апарып қуйды. — Ол бираз үнсиз тұрды да, дауам етті. — Баслаған жигитлерің айтқаныңа жүрмегени аұыл арасында дұй-дұй гәп. Аршыл едиң, сол ушын, жәрдемге келдим. Ең әуели сен мени түсинип ал. Соннан соң кеулиңнің қандайлығын, басқалардың саған қандай исеним менен қарағанына ой жибересең.

Шаршаған Алакөз дийәлға арқасын тиреп, маңлайын қуяшламаға беріп жүресине отырды;

— Сөйлейбер.

— ...Билесең, мен атқосшылар әуладыман. Бийлер мениң бабаларымды "халқым" деген. Анам байғұс мениң нашарлығыма қарамай, елдің атақлы кисисине хызмет етиуимди нәсиятлаған еди. Байғұсты тыныш тыңласам да ишимнен қарсы едим, соң бәрін ұмыттым. Ержеткенсоң тәғдийир және есима салып, бир гүресте сениң жеңисиңнің гүәсы болып, халымды билмей, тап ұсыған хызмет етейін деген едим, бара-бара сени тап меники болса екен деген қыял жүрегіме уялап, саған өзімди билдириуге тырыстым. Көп күнлерге шейін сениң аұлақта болатұғын гезлеріңди аңлыдым. Ақыры жалғыз өзің теңиз бойына шықтың. Мен изиңнен қалмай ерип, қамыс арасында жасырындым да муңлы қосық айттым, шыңғобыз шерттім. Ескермедің. Ақыры шыдамай жортаға өзімди сұға аттым. Сонда сұға кетип баратырған бир жетімге сениң жаның ашып, изимнен сұға атылдың. Жетімнің көрмеген аұыр мийнети бола ма? Мен сондағыдай сұйық сұға талай-талай сұңгип шыныққан едим. Сонда да сен жеткенше батып-шүмип, анық ұслағаныңнан қууанып бийхұш болдым. Сен мени жағаға шығарып сұй

көйлегимди шештиң де, денеме қарап отырып ышқы еттің, аймаладың, аймаладың, изинен сүйдің. Хәтте аш қасқырдай маған тасландың. Мен сонда балалық пенен сениң хәрекетлериңе қанша қуғанғаныма тил жеткере алмайман. — Оның дауысы кем-кем дирилдеп, сөнип баратырған отқа мегзеди. Ерназар жүдә берилип тыңлай баслады. Гүлзийба әстен сөйлей берди. — ...Соңынан сенде еркеклерге тән қызығыушылықтан басқа хештеңе оянбады. Мен сорлы қоя алмадым. Ең болмаса қараңды, басқан излериңди көрип жүриу ұшын аұылыңа көшип келдим. Балалығыма қара, сонда хәр күни азанда тұрып Рабийбинің өлгенин тилейтуғын едим. Мениң бахтыма, сен зинданға грипдар болдың. Үкеме я өзиме өмир емес, сениң тезирек азат болыуыңды тиледим. Азат болып келдің. Енди сениң менен ушырасыуға, сөйлесиуге таярландым. Көкирегиме түйдеклеген әндийшелериме жүәп алыу ұшын көп-көп сораулар үстинде ойландым, соннан саған үш сорау берип-әм үлгердим. Бирақ, сол кеште сууатқа изимнен бардың да, және балалығымнан пайдаландың. Ой, айтпай ақ қояйын, көзиме жас келеди. Сен мени түсинбей, ұсыннан қутылайын деген мақсет пенен, жүрегиме пышақ урып, Сержан байға тийиуиме келисип кеттиң. Әуелинде сен келисти дегени ұшын қыймай ғарры байға тийсем бе деп ойладым. Ойыма жүрегим бағынбады. Сен болсаң және Хийұада едиң. Излеуге бел байладым. Сөйтип тәуекел деп байдың үлкен хаялына кеңестим. Ол меннен тезирек қутылыуды гөзлеп, есигиндеги дийханы Рузматты қасыма қосты. Ол сондай адамгершиликли, кисиге мийриман, уяты басым жақсы жигит еди. Маған хештеңе деген емес. Бирақ, оның өзін тутыу қәбийлетинен оған байдың үлкен хаялы "Гүлзийба сени сүйеди, сениң менен қашады" деп алдағанын түсинсем де, өзине ырасымды айтқым келмеді. Оған не ұшын Хийұаға жол баслатқанымды ақлау нийетинде "Ерназар ағадан урықсат алайық" дедим болғаны. Бийшара Рузмат сени сыртыңнан жүдә жақсы көреді екен, сөзиме инанып, саған жеткенше асықты, Хийұаға жақынлап бир түп гүжимнің астында дем алып отырғанда изимизден қуғыншы Сержан бай менен Мәулен сары жетти. Қорыққанымнан дәрриу Рузматқа тығылдым. Байдың жүрегі суұырмекен деген пәм менен мен Рузматтың бетинен сүйдим, оған да мени сүй деп жалындым. Ол қушақлап бауырына басты да "қорықпа, жаным, өзим өлмей сени хешкимге бермеймен" деди... Сол кәрада көп тартыс болды. Рузмат күш бермеді. Соннан олар бизлерди айдап, бир жәлладқа көрсетти. Бай уялмай "мына хаялымды мынау жалаңаяқ алып қашты" деп айта баслап еди, Рузмат мениң басымды көкирегине басып тұрып; "кәрабатлы хан адамы, жәрдем

етиңиз, бизлер бири-биримизди мәңгиге сүйемиз,. айырылмаймыз" деди. Жәллад оның бир өзине инанбас деген ой менен "ағалар, бизлерди айырмаңыз", деп мен де жылап жалындым... Қалған жағы өзине мәлим. Бийшара жигит мен ушын өлип кетти. Мен бахты қара оның өлиминен себепкер болдым да, тири қалдым. Бай үйине әкелгеннен кейин еркек болғысы келип, от үрлеуге, көп талапланды, барибир алыстыра алмады. Сөйтип мени әллекимнен қызғанып, қорқытыу ушын күнде көз алдымда айбалта егейтуғын әдетти шығарды. Хәр сапары тула беденем жуулайды, бирақ илажым не, сени келип кутқарар деген дәмем үзілмеді. Сөйтип жүргенде сен пайда болдың. Мениң ийнеуге сүйенип тұрғапымда, не деп кеткенин өзине мәлим. Саған ғәзеблендим де, сеннен өш алыу ушын саған болған ышқыма қылап қылғым келді. Сөйтип Рүстемди айналдырдым. Ол хештеңе түсинбес еді. Айтқанларыма инанып, бай Хийўаға кеткен ақшамында төсегиме кирипти. Оятпапты да. Байдың үйине келгели ондай қатты ұйықлаған ақшамым болған емес еді, ояңсам қасымда Рүстем жатыр, хайлығып бетине үңилсем қып-қызыл қан. Басы мойнынан бөлинип атыр. Маған таныс айбалта қаны менен бас ушымда. Байдан келген бәле екенін, мени тири қалдырғанының мәніси айыл адамларының алдында гүнамды мойныма қойып жүдә айыр азаптар менен туўрамлап өлтирежақ болғанын түсиндим. Саған ашыу етип, уўытын тапсам өле қояйын деп-әм жүретуғын едим. Жеме-жемеге келгенде, жан татлы екен. Оның үстине, масқарашылықта өлгим келмеді. Бойыма әлле қандай күш пайда болғанын хәм ондай ақыл басыма қайдан келгенин билмеймен, түргеле сала Рүстемнің денесин төлеге сүйреп апарып, топыраққа араластырдым да, ылашықта жатырған хаял еситсин деген ой менен, қорыққан болып сыңсып жыладым. Ол дауыс берип еді "апа, қасыма келип жат, қорқып атырман" дедім. Ол бийшара инанып, уйқыдан манаўсырап келе сала мениң көрсеткен жериме қулай кетти. Уйқысы пышықтың уйқысындай еді, басы дастыққа тийиўден пырр етті. Дастықтың астына қолайлап қойған балтаны алдым да, алқымына урдым. Қорқыңқырап урсам керек, бийшара екінши урғаннан соңғана қыймылсыз қалды. Және өз-өзиме хәплығып, оның да денесин жасырмақшы едим, адамлардың дауысын еситтим де, балтаны бай қалдырған орынға таслап, өли хаялдың қапталына кирдим де жаттым. Бай сизлер менен келгенде мен жорта ұйықлаған болып атыр едим...

Әңгимеге уйып қалғай Ерназар тикленді.

— Дәл ертек.

— Хәркимге өз тәғдийри тил жетпес дәстан, өзгениң тәғдийри ертектей

түйиледи.

— Бай алжасқанын билмеді ме?

— Бир жола төлени тазалап жүріп сезипти де хешкимге айталмай үстине қалыңырақ қылып топырақ салыпты. Бирақ, соннан ол ишқысталық кеселине тап болды. Быжық болды. Сен Теңел менен айдалып кеткен күни ашыұ менен келип оны да бұйып өлтирдим.

Ерназардың сәтсиз ислер жөніндегі ойлары бірден ұмытылып, қапталында отырған Гүлзийбаның тәғдиринен басқа нәрсеге жууапкер еместей түйилип жазық маңлайы тершиді,

— Сизлерді Михайловлар зинданнан алып қашып, сарай астан-кестен болған күни Хийұада едим. Сықмар байдан қалған дүньяны сен ұшын жумсаұға барып едим. Бийшара қараұыл саған ырасын айтыпты, сол хаял мен едим.

Гүлзийба оның еле лал болып отырғанына шыдамай, әстен жылысып түргелді.

— Сен түсиниксизсең, Алакөз! Сен адамларды, халқыңды да түсинбейсең! Сен ұшын тилтартпай дарға асылған Бектөре халқыңның бири емес пе еди? Соларды ойламай тек өзинди ойлайсаң. Мийримсиз!

Ол артына қарамай атының қасына барып ғарғып минди де, бәдар кетти.

— Гүлзийба!...

Тоғай, теңиз "Гүлзийбааа!" деп қосылып жаңғырды, бирақ Гүлзийба қайрылмады. Ерназар жылдам атына минди де, изинен қуға жөнелді. Жүйрик ақбоз ат хә демей-ақ жетти.

— Гүлзийба...

Еки бетинің алмасын көз жаслары жуұып баратырған Гүлзийба бурылып та қарамады.

Ерназар қапталласып барып оның атын жылаұлады.

— Кешир, Гүлзийба. Көкирегінде өзгеге айтатуғын арзы бар киси өзгелердің арзысына дыққат салмас екен. Мен ел тағдири деп жүре бериппен.

— Мен ел бири емеспедим?

— Балаң кимнен?

Гүлзийба басын шайқады;

— Жүрегінде жыланы бар адамсаң!

— Аты ким?

— Жұртқа көзаба ұшын байдың атына ұйқас Нұржан десем де, көкирегимдегі аты саған ұйқас Нурназар.

Ерназар оның атын изге бұрып "Орыс дийәл" қасындағы қосқа қарай жетеледи.

— Ерназар, мен айтарымды айттым, бойым жеңілленди.

Ол Гүлзийбаның қызарған көзлерине бир қарап қойды да, үндемеді.

Еки ат қатарласып, өткен жылдың морт ұрықтарын омырауы менен жапырып, шабырауыт жыңғылларды сықырлаған қар үстине қайырып, пышырлатып сындырып баратыр.

— Бахты ашылмаған адам басқаны бахытлы қылалмайды дейди, Ерназар. Мен бахты ашылмаған болсам да, сениң бахтың ушын барлық нәрсеге таярман. Енди сен сөйле.

— Мен ҳәзир сениң менен бахытлы сыяқлыман.

— Сен бәрха бахытлысаң. Құда қалесе, Теңел менеи Қәллибек орыс елатынан сен әрман еткен билимлерди үйренип келсе, пүткил ел бахытлы болады.

Ерназар гүрсинди;

— Олар қашан келеди?!

— Еркеклер шыдамлылықты, күтиўди ҳаяллардан үйренсе қандай жақсы болар еди.

* * *

...Азмаздан соң "Орыс дийәл" қасындағы қоста күшли Алакөздің айрықша нәзиклик пенен жумсақ ғана емиреңгени еситилди:

— Гүлзийба, ҳаял қушағы ұсыншама ләззетли болатуғынын сезбес едим. Сен маған күш бердиң. Сеннен өтинишим ҳешқашан зейниме тийме, анам алдымда сертим бар еди, сол ушын ҳешкимге сездирме...

— Жалбарынба, әсиге кетсем бир құдай кеширгей, сен мениң ушында, пүткил елиң ушында жалғыз құдайсаң...

— Мен-ә?

— Тек сен! Бирақ құдайға сабырлылық жарасады.

Ерназар мыйық тартты.

— Кисиниң өмирге қәнәәт етип жасай бергиси келиўи ушын өләмата көп нәрсениң кереги жоқ.

Ерназар ұсыннан соң, басқа бийлер қатарында атқа минип, хан салығын жыйнап, Хийўаға апарып қайтатуғын болды.

Сөйтсе де кеўилге бир сиңип қалған гүптикейдиң тез шығып кетиўи де аңсат емес. Хийўаға ҳәр барғанында енди қайтып бетлемеўге тәўбе етип, тезирек өлиўди ойлап турады да, Гүлзийбаға ушыраса, өмир қайтадан қызық көринеди...

ЕКИНШИ БӨЛИМ

1

Уллы Петр Бириншинің дәуиринен баслап дүняның барлық еллерине қатнас дәрұазасын ашыўға кирискен Россияның Орта Азия еллери арқалы Шығысқа ашылған бир дәрұазасы — Оренбургтың даңқы қарақалпақлар ушын "Орыс патшалығы" болып, "Хийўа ханлығы" деген түсиниктен әри күшли, әри айбатлы, бирақ еркинирек, бостанырақ еситилетуғын еди.

Қарақалпақ жеринің ұзын-шубай далаңлықларына, қамыслы тоғайлықларына, құмлықларына, тақырлықларына көнлигип, өзлери жасаған жерден өзгеше жер болмайтұғынына кеўиллери қаўып жүретұғын еки қарақалпақ баласы Михайловқа ерип қазақ далалары арқалы өтип баратырғанда, жасында қәлиплескен түсиниклеринен артық нәрселерди көретұғынына онша исенбес еди. Биреўлери ылайдан, екиншилери тас гербиштен, үшіншилери ағаштан ҳәтте тастан салынған еки-үш қабатлы бийик жайлардан ибарат Оренбург оларды әдеўир жанландырды.

— Тырнағы, дийўалы мәңгиге тозбайтуғып қандай беккем жайлар, — деди Теңел.

— Дийўалы беккем жай тек мазар.

— Қәлибек, — деди Михайлов кеўилсизлеў ашыў менен. — Неге өйдейсең? Ертеңин ойлаған киси жайды мазарға теңгермейди.

Қәлибек өзине питкен минези бойынша бирден пәсине қайтып, сыйқырлы күлди де қойды.

Қәшелерди толтырып олай-булай жүрген атлы солдатларды көргенде олар бир-бирине бас ийзесип, көз қысысып, Михайловқа еситтирмей "әне, жеңилмес көп күш!" дести.

Михайлов әскерий казармаға жақын салынған гербиш жайлардың биринде туратуғын еди. Бет-аўзының жыйрығы қалта-қалта болып кеткен бир кемпир оған гилт әкелип берди де, әлле нәрселерди айтып, тоңқылданып кетти. Еки бала және ымласып, бул кемпир оның анасы емеслигин сизди.

— Мен бул жесир графиньяның жайында кирейге тураман, — деди Михайлов. — Тар минезлилеў, аш көз кемпир.

— Бизлерди жақтырмаса керек.

— Итибар бермеңлер.

Михайловтың бөлмесинде бир кәт пенен бир стол хәм үш гүрси тур еди,

ол балаларды гүрсилерге құстай қонақлатып отырғызып, кемпир берген гилт пенен қоңсы бөлменин есигін ашып, бир майданнан кейін балаларды соған ертип апарды. Онда еки кәт төсеулі түр еди.

— Мине, сизлердің жатақ орынларыңыз, — деди Михайлов жүдә кеуіллі. — Кемпирдің бұл жайы кеңлеу, кирейшилер кетип қалыпты. Мен де сизлерге қосыламан.

Балалар бұл жағдайларға онша түсінбесе де, кәтлерге салынған таза төсеклерге шығып қууаныса-қууаныса отырысты.

Михайлов өзіннің бөлмесинен қасық-табақлар әкеліп, ортадағы столдың үстине қойды. Ауылдан алып шыққан қатты нанлар, қалталы сөклер шығарылды. Соның арасында Михайлов кемпирдің жайынан үлкен бир чайнекке шай демлеп әкелді.

Бөлменің еденине қағылған тахталардың арасы жарық-жарық болса да, балаларға күтә әжайып төсек яңлы, екеуініңде шаршағанлығы әллекашан басылған секилли. Қаланы бастан ақырына аралауға асығысып, шайларын ишип болғаншада тақат етисе алмай, әйнектен сыртқа нәзер таслады. Әйнек алдында өскен сийрек ағашлардың аржағынан биреулер өтип тұрыпты, базда тым-тырыс болып хештеңе көрінбей қалады да, аздан кейін және бир топ солдат киши әскер басысының әлленәрселерди бақырып айтқаны бойынша тең аяқ қосысып, дүрс-дүрс өтип кетеди.

Шайдан кейін олар Михайловтың кәтин көтерисип әкелиу ұшын оның бөлмесине қайта кирди. Жайдың ишки дийуалы хәрқыйлы нағыс пенен боялғанын енди абайлап, бир мүйештеги текшли сандықшада толып тұрған кітаптарды көріп, қасына дәпинип барып қалды, бирақ қол ура алмады.

Михайлов оларды не қызықтырып, неге кеуіл аударғанын аңғарса да, хешнәрсе сезбеген болып, әуеле кәтиннің үстиндеги төсегін апарып келди.

— Григорий аға, — деди Теңел Михайловты аты менен атап. Бизде, қағаз құдайдың бир исми, оған тек құдайдың сөзлери жазылады дейтуғын еди...

Михайлов олардың ортасына келип екеуінің басынан еки қолы менен тең сыйпалады да, кітаптардың биреуін алды.

— Жаңағы гәплер қағазға хұрмет болдыруу ұшын айтылған. Себеби қағаз соғыу сизің жақта жүдә қыйын. Хәқыйқатында қағазға құданың аты ғана емес, құдайға қарсы сөзлер-әм жазылады.

Балалар аң-таң болса да хеш нәрсе деспей, Михайлов текшеден алып берген кітаптарды көтерисип жайға апарысты.

Барлық нәрсе-қараларын тасып, жайды сазлап болғаннан кейін

Михайлов оларға қала хаққында, қалада жасайтуғын, келип кететуғын хәрқандай миллет адамлары хаққында бираз әңгиме қылып, келеси күни азан менен жұмыс орнына барып келди де, балалардың хәзирше әскерий казарманың құрылысына жұмысқа пайдаланыўға басшысы менен келискенин айтты. Ертеңи жөнинде түсиниги кем балалар Михайлов не десе бәрине көнди.

Михайлов олар жөнинде барлық ғамхорлықтың жуўапкершилигин алып, қаладағы тийисли орынларға сөйлесип, қанша жалынса да еки баланы әллеқайсы оқыўға киргизиўине мүмкиншилик таппады.

Сол ушын, оларды жұмысқа ертип барып тийисли адамларына таныстырғаннан кейин қаланы пияда аралатып, жайына қайтып келди де, столдың үстине ақ қағаз жайып, екеўине еки қәлем ұслатты.

— Мине, инилерим, қыйланбасаңызлар сизлерге өзим саўат аштыраман, оқытаман.

— Яқшы, аға— деди екеўи теңнен қуўанысып. Олар екеўи жергиликли мектеп басшыларының қабыл етиўден бас тартқанын билмеди, Михайлов айтпады.

Қәллибек kitapларды ұслап турып сорады;

— Мынаў kitapларды қашан оқый аламыз?

— Зейниңизден ғәрезли, инилерим. Сизлерде, мен де ўазыйпалы жұмысымызды питкерип келгеннен кейин оқыўды тынбай даўам етемиз.

— Кәне, орысша биринши хәрипти көрсет, аға, — деди Теңел қуўанышлы.

Михайлов оларды қолына үңилтип қойып, ақ қағазға бирнеше сызықлар сызды. Еки баланың бир-биринен қалыспай Михайловқа усата ақ қағаз үстин шыжбайлағанын көрип кеўилли бас көтерди...

2

Жыл артынан жыллар зымырайды...

Хийўаның ғарры ханынан соң өмири шыбынның өмири секилли болып изли-изинен еки хан өтти.

Талай мәўсим аўмасып, тәбият көп ирет хәрқыйлы түрге дөнди. Бәрибир халықтың күн кешириўи баяғысынша аўырманлықта қалып бара берди...

1853-жылдың бәхәрииде, хәр қыйлы қубылған аспан тап Ерназардың Хийўадан шығыўын күтип тұрғандай, бирден тамшылады. Ол Хийўадан еки шақырымдай ұзақласқан гезде, тамшылар майда жаўынға айналып силпиледи. Аспан бетине қара шатыр тутылған яңлы айналаның

түнериўине қарағанда, жаўынның бүгин тынғандай түри жоқлығына көзи жетсе де, Ерназар артындағы жақын қалаға қайтпады, жол бойларына мәканласқан шаңыраў-шаңыраў аўылларға да қайрылмады, елине қарай тасланған бир адымы ғәнийбет көринди.

Хәрсапарғысынша мийи гүў-гүў.

"...Баслы күш исеним! Орыс халқына бабаларымыз исенген, мен де исенемен, басқаларды қайткенде исендиремен? Теңел менен Қәллибек қайтып келмей исендириў қыйын..."

Ол ұсы сапары Хийўаға мүддетинен кешлеў келген еди. Өйткени хан Мерв түркменлерине қарсы урысқа таярлық ұшын салықтың муғдарын хәр түтин басына он тиллаға көбейтип бундай салықты төлеў қоластындағылардың басым көпшилиги ұшын түўе, базы орта шаңырақлар ұшын да мүмкин емес еди. Сол ұшын өз ўақтында өндире алмады, хәтте кешигип те өндире алмады, ақыры қолына илингенин алып келди. Оның ығбалына, өзлериниң басабас ғалмағалына өзлери мантиғып атырған хан мәхремлери Ерназарға, аз әкелгени ұшын ескертиў қылмады. Ханның өзи болса әлле қашан Мерв түркменлерине шабыўылды баслап кетипти.

Салықты әри кешиктиргени, әри аз әкелгени ұшын жазаны ханның өзи келген соң белгилейтуғын шығар, хәзирше ең ғәнийбети Хийўадан аман қайтыў. Ерназарды айрықша қуўантқан бир жағдай, Мерв түркменлерине шабыўыл ұшын қосымша жыйналып атырған ләшкерге қосылыўға мирәт салыўды хәмме умытты. Егер өйтсе, хан сарайының буйрығын орынламаў қыйын, болмаса мойныңа дар арқаны түседи. Алдынырақ жеткен бийлер әкелгенлерин ғәзийнеханаға тапсырыпты да, тўўры шабыўылға баратырған хан ләшкерине ерипти. Сарайдағы баса-бас мантиқпа ислер менен хан мәхремлериниң мийи айналып атырғанына қуўанышлы Ерназар жаўынның сонша шелеклеп, үстиниң малпақ-салпақ болғанына қарамай Әмүдәрьядан өткенше асықты.

Әмүдәрьяның арқасына жаўын жаўмапты, хәтте аспанда қуяш жарқырайды. Арғы жағаға шығып артына бир нәзер таслады. Дәрьяның қубласы еле түнерип тұр. "Булттын. алалығы адамлардың бир-биреўге мүнәсибетиндей болар екен-дә".

Ол ойын жүўмақлап үлгермей-ақ, Хийўалы төрт атлы хәм Жәнибек бийдиң алдында бир арқанға гүўенленип, айдалып баратырған онлаған дийханды көрди. Бундай көринислерге көзи үйренген болыўына қарамастан Алакоз жүрегиниң үстин алақаны менен басып гүбирленди.

— Сорлы халқым-ай, халың нешик болып баратыр?

Оның даўысын еситпесе де, өзгерген түсинен жаманлық сезип

Хийұалылардан бири сөйледі;

— Алакөз, нөкерлікке кетпединбе? Шамасы ханымыздың жақсы көретуғынынан пайдаланып жүрсең-ә!

Ерназар оған итибар бермей, Жәнібек бийге жек көріу нәзерин салып еди, оның, тек ерде отырғаны болмаса, еки қолы артына қайрылып байлаұлы екен.

Фазыл бийге қоңсылас аұылдың бийи Жәнібектің бүйтип қолы байланыұ себеби, хан салығын ұақтында дурыслап өндире алмағанынан екенин түсинди де, арашалаұға нийетленип, қабағын үйе баслап еди.

— Ерназар, — деди Жәнібек. — Өзинди тут, тәғдирге тән беріу керек.

— Бул жыйнағанларын Жанғазы төреге берип жиберген, — деди Хийұалы салықшылардың бири.

Әмүдәрьянын төмениндеги Қоңырат қаласының айналасын жайлаған қазақ урыұларының басшысы Жанғазы төре исимли бий Хийұа ханына қарсы көп хәрекетлери менен белгили еди. Өз күшин арттырыұ хәм атлыларына напақа табыұ мақсетинде әззилеұ қоңсы аұылларға да шабыұыл қылып туратуғын еди. Ерназар оның Хийұа ханына қарсылығы бойынша биригиұди ойлап турса да, сарбазлар азығы ұшын қоңсылас аұылларды талағанын жақтырмайтуғын еди.

— Құшли болсаңыз, мөминлерди айдағанша Жанғазы төрени тыймайсыз ба?— деди Алакөз.

— Оған сиз хәм мыналар соққы бериұи тийис, — деп салықшы алдыңғыларды нұсқады. — Ақыры бәриңизде Хийұа ханына дәрексиз.

Жәнібек Алакөздің ғыжырданын қайнатып, ашыұланғанын билди де, тынышландырыұға талапланды.

— Ерназар. Теңел, Қәлибеклерден еле хабар жоқпа?

Ерназар үнсиз басын шайқады.

Хийұалылардың бири Жәнібекке алара қарап, үстине қамшысын көтерседе, оны урыұға баталмай, сыйпалаңқырап атын урды.

Байлаұлы дийханлардың бири мойнындағы арқанды қос қоллап ұслап, кеңирек непес алды да:

— Алакөз, — деди адымын сәл тосаңлатып, — Орыс патшалығынан қашан жәрдем әкелесең?

Хийұалылар дийханға емес, Ерназарға олыысты. Ерназар сөйлемей еки көзин атының алдыңғы еки аяғының астына қадаұ менен қалды.

Салықшылардан бири жүристи шаққанластырыұ мақсетинде сөйлеген дийханға бир қамшы урып, дүрис-дүрис жүрип кетти.

Ерназардың басы қайтадан мең-зең болып, қас қарайғанда Фазыл

бийдің аұылының ортасынан тым-тырыс өтип баратырып, көшеде той кейпин байқады. Жаслар арман-берман жуұырысып, хәржерде қызлардың уұдыр-шуұдырлысы еситиледи.

Ол Хийұаға атланып баратырғанда, жайдақ бир атлы алдынан шығып, келеси жумада Фазыл бийдің төртинши ҳаял алған тойы барлығын айтқан еди. "Бүгин жума екен-аў... Аұылына зобалаң тұрғызып, Салықты хәммеден бурын апарғаны ушын хан өзи менен урысқа да әкетпей тойына урықсат берген-ә, нәлеттиң!" деп, қайрылажақ болып тұрды да, және жақтырмады, алға кетти. Арманырақ барып және ойланды; "Шақыртылған тойдың үстинен өтип қайрылмаў бақыллық болар". Атының жуўенин тартты. Фазылдың үйине жақын ашықлықта лаўлаған отқа нәзер аўдарды. Айналасында биреўлер арман-берман жүрипти, әллекимлер отты айлана отыр. Ортада бир бақсы, дуўтарын көкирегине қойып, ҳешкимге дыққат бермей, өз-өзинен қосық айтып тұрыпты. Ерназардың дизелери қалтырап кеткендей болды;

"Адамзат дегеннің өзи қаьдай түсиниксиз-ә? Биреўдің қайғысы екиншиге қанпәтир. Қоңсы аұылының бийи менен бир топар жарлы дийқаны Хиұаға айдалып баратыр, ал булар бийиниң төртинши ҳаял алған тойында қуўанышлы мәзим қурыўда. Дүньяны суў алса үйрекке бир пул болғаны киби, бақсыларға да тек той болса мәр, шағлап айта береді..." Ол ұсы ойы менен әстен-әстен қурға жақынлады. Әллеким таний сала жуўырып келип оның атын жылаўлады.

Ерназардың пайда болыўы бәршеге әллеқандай қозғалаң салып, оған бийлер топарынан хұрметли орынлардың бири көрсетилди. Ерназар жақын таныслары менен қол алысып, көпшиликтиң дыққатын бөлсе де, бақсыға онша итибар бермей, алдына жайылған толы дастұрханға қол узатып, жуқалаў бир пәтирди төрт бүклеп аўзына тықты да гүйсеп отырып сөйленди.

— Бул дүнья бәрқәма ийниңнен басып тұрған бир мүшкил екен. Жары өмириң кисиниң кеўлин бағыў менен өтеди.

Ол аўзында тағам барда сөйлемес еди, жанындағылардан бири таңланды;

— Шаршасаныз керек, Ерназар-ә?

Ерназар қурды айланып жүрген бақсыға анықлап қарап, жас Бердақты таныды.

— Ҳооо!

Бердақ бөз көйлектин сыртынан көгис шолақ бешпептин кийип, басына ақ шаршы тартыпты. Бәлент ҳаўазасы менен журтты жым-жырт қылып,

гилең бийлердің қарсы алдына тоқтады да, дуұтарын қол ушына созыңқырап, басын шайқап тұрып, пүткиллей таза нама шертип, хәммениң дыққатын өзине аударып алды да, жаңа қосық баслады.

ӘӘӘәй, былтырғыдан быйыл жаман,
Қалай-қалай болды заман?
Ғәрип-қәсер қалмай аман,
Он тилладан келди салық...

Бийлердин көзлери аларысып, аспаны-зәмийиннен бир бәлемат туп-туұры төбелеринен түсип киятырғандай қозғалыс таба баслады. Бердақ оннан сайын ҳаўазын күшейтип, дуұтарын бармағы менен тықылдатып тұрып, елде хан хәмелдарлары көбейгени халықтың тәғдирлерине мұсаллат екенін айбынбай қосық қылыұ менен, ұсы тойдың хұрметли орнын ийелеген базы байлардың, ахунлардың, моллалардың атын термелеп, оларға салық салынбағанын айтқан гезинде тамашагөйлер даўыс қосып шуұ етти:

— Ҳаў, тилиңнен шайыр!

Шайыр басын шайқаған сайын құр шайқатылды, шайыр дуұтарын көкирегиниң алдына былғаңлатса, құр бас былғаңлатты. Көпшиликтен рух алған шайыр алға және еки қәдем таслады да, ұсы тойдың ийесин тәрийплеўге өтип, бүгинги той биразлардың сел-сел көз жасының есабынан берилип атырғанын қосық қылғанда, тамашагөйлер және шуўлады.

— Мың жаса, шайыр!

Бир шетте бир топ тәрепдарларының алдында тик аяқтан тұрған той ийеси Фазыл бий қалтырап өзиниң тобына:

— Услап байлаңлар, гүдибузарды! — деди де, олардың тосаң қыймылына шыдамай, жүўырып барып Бердақтың қолынан дуұтарын жулып алып, ортада лаўлаған отқа қарай зыңды. Тамашагөйлер өрре-өрре тикейип кетти. Фазыл бийдің топарынан гилең жаслар ҳеш нәрсеге қарамай, Бердақты ұслап, қолын артына қайырды.

Құр бузылып, Бердақты хәм оны ұслағанларды қамашалады. Қөзди ашып-жұмғанша ғалаўытлар көбейип, ҳәр жерден екеўара былша-былш төбелес шықты.

Жағдай Ерназарды жайына қоймай түргелтти:

— Кәне, тоқтатыңлар!

Оның ашыўлы арысландай ири даўысы құлағына тийгенлер,

неликтенде, тұрған-тұрған жерінде қатып, әллекандай төрелик күтті, бірақ орта еле басба-бас. Ерназар олардың арасына кирип, күшли қоллары менен анаўсын бир, мынаўсын бир түйип, шайырды еле услап тұрғанларға айрықша айбат пенен ҳәмир етти.

— Босатыңлар!

Ерназар бул шайырды өз урыўласы болғаны ушын қорғап атыр деген пәм менен Фазыл оның ийек астына жуўырып-ақ келди:

— Ҳа, бир дәлдир қолдаўлының себебинен тойым бузылама? Босаттырмайман!

Аламанға Ерназардың шайырды қуўатлаўы мәдет болып, пәтленисип келиўи менен Фазылдың жигитлерин орап алды, төбелестің қайтадан қызатуғын түри көринди.

Ерназар ашыў менен шайырды услап тұрғанларды жәнжаққа таратып түйип, оның билеклери байланған жиплерди кести.

— Кәне, шайыр, жаңағы қосығыңды қайтала.

Бердақ бир демге де егленбей, алақаны менен аўзын желпип айта баслады:

— "Әә...Былтырғыдан быйыл жаман..."

Ол дуўтар менен қандай қылып ядтан айтқан болса, ҳәзир де тап сондай қылып қайталады да:

— Енди бағана айтып үлгермегенлеримди тыңлаңыз. Ерназар аға, — деп, Ерназар алакөздің атын бас қылып қосып, барлық қарақалпақ бийлериниң Хийўа ханына жараныў ушын жарлы халыққа қай дәрежеде жаманлық ететуғыны жөнинде қосық тоқып айтты.

Аламан және шайырдың атын айтып шўўласып, оған узақ өмир тиледи. Шайырға ким наҳақ қол тийгизсе, оны жоқ қылатуғының ескертип дох ұрған даўыслар да еситилди.

— Кәне, шайыр, жуўап бер, — деди Ерназар. — Мени неге қосығыңа қостың?

— Сиз-әм, бийсиз.

— Неге биринши?

— Мениң жаслықтағы бақлаўым бойынша, пүткил ел сизди халқының ығбалы ушын деп гүрескенде таў көтеретуғын, Хийўа ханына жаранаман деп ат айдағанда бир дана тарыны көтере алмайтуғын айбатлы, дана бий тымсалын көретуғын еди. Енди, мен ҳәм мынаў халайық сизде, "басқаны өзиңе ийилдириў ушын, ийилиў керек" деп жүрип биротала бой көтере алмаған бийдің тымсалын көремиз.

— Дурыс— дурыс, — дести есапсыз даўыс.

Ерназар ала көз қапталындағы бийлер топарына қарап, олардың жақтырыңқырамайтуғының уқты да, шайырға және сораў берди.

— Жуўап бер, шайыр, елимиздин бүгинги тәғдири қалай?

— Елимиз ашық теңизде самал қайда қуўса, солай ыққан бир сал дер едим, бәрше халыққа ыстанат болады, себеби айып халықта емес, басшыларда; Бирақ бүгинги халқымыздың тәғдири көп дийўалдың арасында қысылып есип тұрған бир гүжимге мегзейди. Басшылары сол гүжимнің гә шақасына, тә тамырына балта ұрған жалланба отыншыға мегзейди.

— Рахмет, шайыр, мениң қол астымда еркинсең.

— Жоқ, мен наразыман, — деди Фазыл, — Мениң тойымды бузғаны ушын оны жазалайман, болмаса, қайтадан мени мақтап қосық шығарсын.

Адамлардың отқа түсирмей қақшып қалып әкелип берген дуўтарын қайта қолына алды да шайыр тикленди:

— Фазыл бий, нахақлықты, ғәрремликти тилим кесилсе де мақтамайман.

Оның бул сөзи Ерназарға жағыңқырамады.

— Хәй, бала, шайырдың ел басқарыўшылар менен мүнәсибетинде жумсақ сөзлери де болыўы керек.

— Ерназар, — деп шағынды қапталындағы бир бир бий, — Бул шайырдың салық қосығын биринши айтыўы емес. Мениң пұхараларым шайырдың қосығын көшеде бақырып айтып, бетимнен алып жүр, өйтип бизлерди жаманлағанша ханды жаманласында.

— Ерназар, егер бул шайыр тилин тыймаса, я хан салығын азайтпаса, пүтин ел бузылады, хан бәримизди гелле қылады, — деди және бир бий.

Ерназар Бердаққа дөх урды:

— Кәне, шайыр, бул бийлерге жуўабың барма?

— Түтинсиз от, отсыз түтин болмайды, — деди Бердақ, — Булар дұрыс айтады.

— Халайық, орны-орныңызға отырыңлар! — деп даўыслады, Ерназар.

— Хәзир басқа сазенделер менен шайырларға нәўбет бериледи.

Халық гүй ете қалды.

— Бердақ ше?

— Ол соңынан айтады.

Халық Ерназардың жуўабына инанып, қайтадан орынларын ийеледи.

Ортаға бир жыраў шығып, терме баслады;

"Бир дегенде не жаман?

Билимсиз өскен қыз жаман.
 Еки дегенде не жаман?
 Елеўсиз келген жаў жаман.
 Үш дегенде не жаман?
 Үшкілсиз пішкен тон жаман.
 Төрт дегенде не жаман?
 Төрелигин бузған бий жаман..."

Ерназар тамашагөйлердің жым-жыртлығынан пайдаланып, ойға шүмген де, жолда, Хийўаға айдалып баратырған өзіндей бий менен дийханлары көз алдына қайта келип, қапталына қолын таянды да хешкимге елеспесіз орнынан түргелди.

Хийўадан хәр қайтысында ол биринши гезекте Гүлзийбаға келип, хан сарайында қанша сырныққанын айтып, сырласқаннан соң жаны жубаныш таўып, үйине кеўилли келетуғын еди. Бул сапары ол туўры Генжемураттикине бет алды. Ығбалына сол жерден Зарлық табылды. Дослар апақ-шапақ көристи.

— Жигитлер жүдә жақсы хабар, — деди Ерназар Генжемураттың келиншеги төсеген төсекке отырып үлгермейақ. — Енди қалай ис жүргизсекте, оған туў пайда болыпты, туў! — Жолдасларының аң-таңы шыққанын көрип бийлик шапанын керегеге илдире сала кеўлиндегисин биротала жайратты.

— Мен шайырларды аспаный қыялдың адамлары деп, түпсиз, қақпақсыз бир нәрседей көрер едим. Оның туў болатуғының енди билдим. Оның шайырлығы ушын Қарақум ийшан күүғанын еситип сөккенмен-әм. Енди кеширим сораўым керек болып қалды. Әттең, бийлик көкирек қарапайым, шайыр алдында бас ийдирмеди.

— Сен, Бердақ хаққында айтып атырсаңғой, — деди Генжемурат.

— Ҳа, оны қайдан билесең?

— Ол аш-арықтың сөйлер тили болғаны қашшан еди...

— Аш-арықтың тили бизиң туўымыз болыўы керек, — деди Ерназар.

— Ондай сазенде, ондай хош ҳаўаз хәр дәўирде бирей туўылады, — деди Зарлық. — Мен оның Қарақум ийшанға шығарған жасырын қосығын еситтим. Күтә баплаған. Бирақ, шайырлық түнги оттай жалт-жалт етип жанар екен, туў болыўға жаслық етпесе.

— Өзи емес, сөзи туў болады, — деди Генжемурат.

Ерназар жүдә кеўиллилик пенен жағасының сәдеплерин де жаздырып шай иишиўге киристи.

— Кәне, жора алыс-жуўықтан ахбарат берип отыр.

Генжемурат өзине тән әдети бойынша жуқа еринлеринен мыйық тартып, келиншегинен уялыңқырап, көз астынан оған бир қарап қойып мардыйды да, еки қолының бармақларын тислестіріп көкірегін кернеңкиреді.,

— Бизлер Зарлық екейимиз бүгін Аралды жағалап жүріп бир кәрамат көрдик. Желхомсыз нәхән кеме жылысып жүр. Айдап жүрген орыслардан сорасақ, пұұдын күши менен жүреді, аты "параход" — дейди.

Орыс илиминиң ҳәрқыйлы жаңалығына тек таңланыў менен өмиримиз өтип баратыр.

— Ерназар, — деди Зарлық оның түсиниксизлеў кейпин анықланқыраў нийетинде. — Соңғы жыллары жүдәмә ийниң түсип кетти. Дұйым журт болып сениң бас көтериўиңди күтип жүриппиз.

— Ханнан шийткиген бийлер көбейди, — деди Генжемурат. — Оларды жыйнап бир сөйлесип алған шеп болмас.

— Ҳақыйқаттан-әм солай, — деди Зарлық. — Бала Ерназар, Сайыпназар хәм басқаларды айтпай-ақ, бийлердиң ишиндеги ең мийримсизи Фазыл бийдиң бүгинги тойын берер алдында, хан мәхремлерине ыза менен сарсылғанын еситтим.

— Үйи жансын оның! — деди Ерназар. — Жыйнағанын ханға апара берип, жас қыз алыўға аз қалып баратырған соң жылай береді.

— Енди бар ғой. — деди Генжемурат. — Табаны тайғақ бийлерди таймастай етип шегелеў ушын аўыз еки емес, жазба ахиднама дүзиў керек.

Ерназар бәрхәма излеп, бирақ не екенін билмейтуғын нәрсесін ҳәзир тапқандай қуўанып сала береді:

— Михайловтың кеңеси ұсылай еді. Сол ахиднамада ертеңгимизге исеним болыўы керек.

— Ахиднамаға ҳәр бий қолын салып, мәрін басса, айныған күни алдынағана тутылса, — деди Зарлық шаққанласып. — Жүдә ағла болар еді. Кимде-ким айныса аямай жазалайтуғын сөзлер-әм жазылса.

— Хан менен Мерв ұрысына кеткен бийлер-әм келеберсин, бәрін жыйнап бир мәсләхәтлесип көриўимиз керек, — деди Ерназар.

— Мәсләхәтке бизиң үй тайын, — деди Генжемурат.

Усы сапары бала Ерназардикине жыйналайық, себеби айналасында басқа аўыллар жақын.

— Көп нәрсени көріп аўзымыз писип киятыр, — деди Зарлық, — Енди құры сөйлеспей, бир ахиднаманың сөзлерін жазып таярлап, тап соның айналасында гәп қылайық.

Ерназардың ала көзлери Зарлыққа күлимледі:
— Қеңесің жүдә орынлы.

3

Хан сарайы, сырттан қараған көзге қанша көркем хәм айбатлы көрингени менен, иши бәрқұлла бас аяқсыз былық. Шақалары қыйсық шөл тораңғылы киби бир-бирине қарсы топарлар. Онда хызмет етиўшилердің, сарай бүгин ертеңнен қалмай астан-гестен болатуғын шығар, деп қорқынышсыз өткерген күни болмайды. Өтирик-өсексиз, кисини сыртынан саймайтуғын, екиншини қустаны қылып сөйлемейтуғын адам бұл дүньяда жоқ секилли, ҳәрким қасындағысын аңлыў менен күнелтеди. Нәбада, илаҳий кемсөзлилер, кисиниң бахтына қарсы келмейтуғын ашық кеўиллилер сарайға жұмысқа өтсе, бәршениң көзине шүйел болыўдан, жансыз ямаса душпан атаныўдан қорқып-ақ, қарама-қарсы топарлардың бирине қосылғанын, өзиниң өсек шилге қалай айналғанын билмей-ақ, гөне торанғылға жанаса өскен түйесиңир болады да қалады. Торанғыл қалай қыйсайып, қалай қарата шақа шығарса, олда солай таўланып солай шыйратылады. Өйтпеген, ағын суўға тасланған шөптей ыққа ықпаған хызметкер тез күнде сарай менен хошласады, егер ол басындағы малақайы менен тик аяғынан кетсе, бахытлы болып ғана қойғаны емес, бұл дүньяға екинши мәртебе тўйылғаны.

Соннан келген ханның аты хан, сарайдың аты сарай сирә бузыла қоймайды. Зулым хан тахттан түсти ямаса өлди деген хабардан соң, дуйым жұрт жақсысынан, әдилинен дәметип, жеңил нәпес алғанынан пайда жоқ, сарай сәл былығып, және шыйрақласады. Яғный тазадан тикленген хан салықлардың жана атларын таўып, ғәзийнени толтырады. Сөйтип халық тәғдири бурынғыдан аўырласыңқырайды да, сарай қәдимгисинше өтирик-өсеклерге, ғыбатларға, жалаларға сүйенип, тип-тик тұра береді, ханлық арбасы ески сүрдеў менен жылыса береді.

Хәзирги ханның бурынғыларынан өзге бир қәсийетн ханлықтың пайдасына қандай жақсы ис исленсе, оны өз атына өткермей, солай қылыўды биринши кеңес еткенди шақырып, сарай қаймақларының арасында марапатлайды, базыларына сарпай-әм жабады. Сәтсизликлер ушын да солай, айыпкерди көпшиликтиң алдында дүррелетеди, жүдә ашыўланса дарғазап қылады. Сол ушын да ханның мәсләхәтгөйлери, бурынғы әдетлерин таслап, шала ойларын ортаға салыўға жүрексинбейтуғын болды.

Сарай иси бираз раўаж таба баслады. Хан өз исине, әсиресе Хийўаға

қарсы көтерілис шығарыўға ямаса орыс патшалығына өтип кетиў ушын таярланып атырған қарақалпақ қыранларын тарқатыўдың илажын ислеп тыныш таптырғанына әбден ыразы. Сарайдың ғазийнеханасын толтыратуғынлар көбинесе солар. Салықлар өз ўақтында жыйналып келип тұрыпты. Хәтте, Ерназар Алакөзге шекем мүддетинде салығын жеткереді.

Хан Мерв түркменлерине шабыўылында бираз сәтсизликке ушырап келиўден, Қарақұм ийшанды шақыртты. Хәрқашанғы әдетинше мәхремлерин жыйнады.

— Жүўеисиз қарақалпақларды тынышытыўға әдис таўып, базыларына хамал беріў менен бизиң пайдамызға жумсаўды кеңес еткен сиздей ақыл ийесине тағы бир ташаккур!

Ийшан әллеқашан-ақ, бул ханның минезин билип, өзін де соған бейимлеп үлгерген еди.

— Биз мөминди қойыңыз, — деп ол ханның мақтаўлары ушын өзін күтә нақолай жағдайда қалғандай көрсетип, қызарып, желпиўиштей қара сақалың қайта-қайта сыйпалады. — Кәраматлы Хорезмнің қуяшы, атызда қаўын сарғайса, бағманнан бұрын ийти сезеди. Биз ғәрип хәм уллы Хорезм бағының сондай бир ийтимиз-дә!

Мерв шабыўылындағы базы сәтсизликлер ушын кеўли өшиңкиреп қайтқан ханның қәхәрли жүзи сәл жадырады, жәмәәтке қатнасыўшылардың бәри жеңил непес алды.

— Қарақұм ийшан, наятый дилўар файласуфсыз, — деди хан. — Сизди Хорезмнің арқа шегарасына жиберип бизден алдыңғылар алжаспаған. Өзиңиз айтқандай, орыслардың атланысы сол жақтан басланады.

Ийшан ханға миннетдарлық пенен тикейди;

— Кәраматлы қуяшымыз, маған бас ўәзирдің базы хәрекетлери унаңқырамайды.

Бас ўәзир қолындағы нанын ийт қақшып әкеткен баладай болды да, ўскини қуылып, бети талаққа айналды. Хан сөйлемей көзлерин қыпылықлатып, Қарақұм ийшанның отырыўына ишарат етти, хәм дәлил талап қылды.

— Бұның себеби ме? — Ийшан және бир түргелип отырды. — Орыс елшиси келгенде мархұм ханның мийин айналдырып, қалаға айрықша жағдай ендирди, бу адам. Орыс елшиси менен шәртнамаға мөр басты, бу адам.

— Мархұм ханның өзи имза шекти, мен мөр бастым, халос, — деди бас ўәзир шыдамай. — Орыс елшиси кеткеннен кейин, оның орнына қалдырған ўәкилин сизиң мәсләхәтиңизге бинаон қуўдырдым.

— Ладанның жүрегі тилинде, ақыллының тили жүрегінде болады, — деди Ийшан салмақ пенен, — қызбаңыз, бас ұәзир. Мен сизди дозаққа таслатыу нийетинен аұлақпан аммо, сол шәртнама Алакөз усағанларға көзгир береді. Ол тутылған гезде гелле қылалмадыңыз.

— Алакөзди тири қалдырыұды өзиңиз-әм сорағансыз, — деп бас ұәзир ийшанды ұрып жиберетуғындай кейипке кирди.

— Тил жолбарыс яңлы, беккем тұтсаңыз, өзиңизди қорғайды, еркине жиберсеңиз өзиңизди талайды, бас ұәзир. Хәр гәпиме тойтарыс бермеңиз, мен ақты-ақ, қараны-қара демекшимен. Алакөзди тири қалдырыұды соранғаным ырас, оннан ұллы Хорезм ұттырмады. Пәм жиберсеңиз, Алакөз хәзир Хийұаның жолында ақтабан.

— Сол ұшында қарақалпақлар жөнінде ақыллы кеңеслер сизики екенин Ұллы қуяшымызға бәрхә өзим айтаман.

— Ұллы қуяшымыз, — деп Ийшан ханға бет бурды. — Бирлиги жоқ ханлық ширик бөз яңлы ыдырайтуғынын сизден үйренгенбиз. Хәмир етиңиз, яки мен сөйлейин, яки бас ұәзириңиз сөйлесин.

— Сиз!

Хан оң жағында тұрған бир жәлладыым қақты. Жәллад бас ұәзирдің қолынан жетелеп сыртқа әкетті.

— О— о— о! Ұллы қуяшымыз, ен жаман апатшылық сарайдағы алаұызлық! — деп Ийшан даұысын дирилдетип сөйледі. — Буны дұшпанларыңыз сезбегей. Аммо, Сарайдағы алаұызлыққа бас себеп, ертеректе орыс патшалығы менен дүзилген шәртнама!

— Қоңсылас ханлықлар хәм патшалықлар менен хәмдамлықта жасаұ, ұллы Хорезмнің бахты ұшын да жақсы емес пе?

Тыңлаұшы жәмәәт, ханның бұл сораұы ийшанды тасқамал қылды деген қыял менен, оған апалақласып қарасып, албыраұ түүе түси өзгермегенин көрип, хайранлықта жуұабын күтті.

— Ұллы қуяшымыз, — деди ийшан сабыр-парасатын бузбай, — Сизиң нұрлы ақылыңыз кәраматлы Хорезм халқының ғамына қаратылғанына ийманым кәмил. Аммо, сол шәртнама бойынша орыслар ұллы елат көринип қалды. Пүткил күн шығыста қуданың аспандағы қуяшынан кейинги қуяш сиз. Сизден тараған нұр — ислам нұры, ол пүткил әлемге жетеді. Ушбу нұр мұсылман түрк султанының нұрына қосылса, еле-әм жарқын болар еди, пүткил әлем ысынар еди. Билесиз, орыслар исламға қарсы. Хәзир әлемдеги ен күшли елат, илим — хикметтің тилсимине ерискен елат инглис елаты түрк султанын қоллап-қуұатламақта. Күшсиздің қолы күшлиге берилсе, әлем ийегимиз астында болады.

Хан ойға шүмди. Оның кейпин бағып отырғанлар тилден айрылғандай ләм-мийимсиз. Ханада шыбын қанатының епкини сезилерлик жым-жыртлық құким сүрди.

Қарақұм ийшан Хийўаға атланар алдында, жансыз супылары арқалы Ерназар алакөздің және бир ис баслайжақ болып, бийлерди Бала Ерназардикине шақыртып атырғанын, Фазыл бийдің тойында Бердақ шайыр өзін айқын көрсетип "Былырғыдан быйыл жаман..." деп қосық айтқанын еситкен еди хәм олар жөнінде ханға билдирип мәсләхәтлеспекши еди. Сол еки жаңалықтың қайсысы әхмийетлирек, әне соны билмей басы ғұй-ғұй болып отыр.

Ханның шақыртқандағы мақсети Мерв түркменлерин жеңіў ушын нелер кереклигин астыртын мәсләхәтлеспекши еди, оның хәзирги отырысынан гүманлы, не ойы барлығын билиў керек.

— Ийшаным, Сизди кәраматлы деседи, биринши гезлескен адамын тап бурын көргендей, минез-құлқын, үй-ишин жақын-жуўығын биле бередидеседи. Бундай пайғамберликке қалай жетистиңиз?

Ийшанның иши ғым етип, "мениң сайыллықта ел аралаған сырларымды баяғы нәлетий Бектөреден басқа еки аяқлы бенде тилге алмас еди, ғарғыс урғыр бас ўәзир соннан еситкенлерин ханға жеткерип, бул жорта сорап тұрған болмасын", деген кейип пенен, ханның отқа тапланған баўырдай қызыл жүзине жалт бұрылды хәм оның сұмлықлы қыйық қара көзлери жорта құлимлемей тұрғанын көрип, жүрегін басты.

— Мени аса көтерип баҳалағаныңыз ушын миннетдарман, ұллы құяшымыз, — Ол хеш дәлил айтпасам инанбас депте ойлады. — Мен киси менен сөйлессем, тикке көзине қарайман. Соннан өтирик, я ырас айтып тұрғанын билемен, халос.

— Бас ўәзирим қарақалпақта, Мәўлен сары дегенге хамал керек деп жүрипти.

— Оған хамал бергеннен, беремен деп жумсаў көбирек пайдалы, ұллы құяшымыз. Айыпқа бұйырмасаңыз, сизге бир мәсләхәтим бар, ұллы құяшымыз. Мерв түркменлерине қарсы урысқа Ерназар алакөз барса, яқшы болар еди. Ол оғыры күшли өгиз, таяғы жетип гүрса алға баса бередиде.

Хан оны не ушын шақырғандағы мақсетине жуўап алғанына ҳайран қалып, мыйығын тартып, көзлерин перделеди. Усыннан пайдаланып ийшан сөзин даўам етти.

— Мен түс көрдим, ұллы құяшымыз, сиз түрк султанына адам жиберип хәмдамласыңыз...

— Саяхатшылардың айтыўына қарағанда Түрк султаны менен орыс

патшасы арасында келиспеўшилик күшейген.

— Мұсылман менен кәпирдің бирикпеуі куда бұйрығы, ұллы құяшымыз. Түрк сұлтанын қоллап-құжатлаушы ұллы-ұллы елатлар көп. Егер соларға қол созсаныз, сиздей ұллы ислам құяшы пүткіл Күншығысқа және күшлирек жақты берип, айналадағы ханлықтар тек сизің нурыңызда жасайтуғынына ийманым кәмил.

Ханның, тула бедени балқып, бираз ойланып алыў ушын көзлерин перделей баслағаны сол, есик тарс етип ашылып, бас ўәзирди аржағынан биреў теўип жибергендей пәт пенен атылып босағадан өтти де дүс төменине жер тиследі:

— Уллы ханым, және көтерілис! Қалалылар!

— Пал бар жерге ҳәрре ўимелейди, ұллы құяшымыз, — деди ийшан асықпай. — Бунда да орыслардың тәсири, болса тәәжип емес!

— Әй, ақылсыз ўәзірим, жаманлық әкелген ҳақыйқатлығыңнан құўаныш әкелген өтригин абзалырақ еди, — деди хан албырамастан ҳәм көзлери аларып лалы шыққан, мәхремлерине олайды. — Өзимиздің қалалардан-әм жаў болар ма?

Мәхремлерге жан енип жабырласты:

— Әлбетте ұллы құяшымыз.

— Алды алынбаса, орыс тәсири күшейе береді. Баланы қундағында гүм қылыў керек, ұллы құяшымыз.

— Олай болса, бизің менен бирге жүресиз, — деп қозғалды хан.

Олар атланып шыққанда ханның атлы ләшкери көтерілиссилерди Сарай алдында қамшылап құўып жүр екен, ханды көрип ләшкер басылар ҳәўижленип, нөкерлердің найзадан пайдаланыўына ҳәмир етти. Бир заманда-ақ көтерілиссилердің тобы бузылып, серпиле қашты.

Хан менен бирге бул көринисти бақлап тұрған Ийшаи бираз бийпәрўа киси қусап, ханға да бұрылмастан сөйледі.

— Уллы Хорезмнің нурлы құяшы, қараңғы аспанда шағырайысқан жұлдызлар құяш шығыўдан ғайып болғаны киби, ылғал майданында сиз пайда болдыңыз да, өзлерин жұлдыз санағанлар батты, айнала жақтыланды. Уллы құяшымыз, бир рәўият бар, ийт тез-тез дәрет жеп тұрмаса, көзи қапылармыш. Ийтлердің басшылары биротала ныпқырт етилсин!

Еки көзи алдында қаратылған хан мыйық тартыўы менен алға жылысты:

— Буларды ныпқырт қылып, қайтадан Мерв түркменлерин шабаман!

Хан алдына Бас әскер басы келди

— Уллы ханым қалалыларды тыныштыттым, аммо, Әбдирахман исимли

бир басшысы туттырмады.

— Қайда жоғалды?

— Гөне үргенишлилерге я қарақалпақларға қашқан болса керек.

— Жерге кирсе айдарынан, аспанға ушса аяғынан тартып алдыма келтиресең! — Хан бас ұезирине бурылды. — Мерв урысына атланысқа Алакөзди алдырарсыз. Откен сапары салықты кем әкелгенин бәнелеп, шақыртасыз. — Хан шеп қапталындағы ийшанға бет бурды. Сизиң мәсләтиңизге биноан түркия сұлтанына елши жиберийди ойлап тұрыппан.

Ийшан атынан аўдарылып түсе сала, канның қардай ақ атының алдыңғы еки аяғын қушақлап, әўеле зәңгисине маңлайын тийгизип, соңынан алтын мыйықлар менен жылтыраған геўишиниң ұлтанынан сўйди хәм мурнын пырқ-пурқ тартып жылады.

— Атланыңыз, сизиң наятий ләк нийетлигиңизге исендим...

4

Гүздиң басында қонақ күтиў дым ғана қолайлы; биринши жағынан барлық палыз егинлериниң, жемислердиң писикшилиги болса, екінши жағынан, қанша қонақ күтсең де үй тарлық қылмайды, еле хәр ағаштың асты өз алдына үй. Ең баслысы, дастурхан жайғандай хал болсын, хал болыўы да мүмкин, пейил болсын, ашық кеўил болсын.

Бала Ерназар "аға бийге" қосылғанда қырқлаған жигитке бир хызмет еткеннен кейин, қайтып ондай дастурхан жаймаған еди. Ерназар алакөз бир көргенинде ескертип, үйине елдиң гилең басшы бийлери келетуғын болғаны ушын күтә жақсылап таярланады. Кең хайызлы үйиниң айналасын қайтадан тазалатып, сүү септирип, пайызлы саяманлардың бәрине қыйлы-қыйлы гилем, палас, кийиз, көрпешелерди төсестирип таслады. Атқосшысын Хийўаға жиберип ғоза, жүзимниң сұўын алдырды. Оғанда қәнәт етпей, аўылының жас келиншеклерин жыйнатып, бес батпан геширди тўйдирип сұўын сықтырды.

Қонақлардың келиўине қарап екеў-ара бир қой сойыўды хызметкерлерине тапсырды да, олардың алды көринийўден далада турып барлығын өзи күтип алды. Ерназар алакөзге айрықша хұрмет көрсетип, ийнине асылдырып атынан түсирди.

Өткен сапары хан менен Мерв урысына қатнасқан бийлердиң де биразы келди.

Хәркимди хәрнәрсе қызықтырғанына қарамастан, өзара сәўбетлесиўлер күтә бийхазар басланды. Мерв урысы жөнинде гәп болып, бир бий ханнан Алакөзди сорағаныи айтты. Ол бул гәпти жуўапсыз

қалдырғаны үшін әңгименің бағыты өзгеріп, бийлер салық жыйнауда жүде қыйналып жүргенін таласа гәп қылысты.

Әллеким жас Бердақ шайырдың "Салық" деген қосығын көшедегі балалардан еситкенін айтып еді. Әңгеме өзінің болашақ арнасына ап-аңсат түсті.

Ерназар алакөз хәр қашанғысынан аұырласып, жүде кем сөйлеп отыр еді. Гәптиң ирети келгенде иркилип қалмай, әңгимеге араласты.

— Қәдирданларым! — деди ол ұсы сөзге айрықша мәни беріп. Алакөздің аұзынан бұндай жумсақ сөз онша шықпайтуғын еді, хәмме оған айрықша дыққат аударды. — Шайырларға итибар бермес екенбіз, Бердақ қосығында айтқанындай-ақ, заман жылдан жылға жаман болып баратыр. Өзі аз санлы елде алпыстан аслам бий бармыз, және қанша онлық, елиұ басы, жүзбасы жүр. Шынында, бәриміз халықтың мойнындамыз. Хан бирди айтса, халықтан еки-үш қылып өндиреміз.

— Әне, сол үшін да бизің, бала гезимізге қарағанда хәзир аш-арық пенен дийұана көбейди, — деди бийлерден бири.

— Атқа минерлер де, байлар да көбейди, — деди екінши бий.

— Елде аш пенен тоқтың жиги айрылып баратырғаны бир елди еки бөлиўдің және бир түри, — деди Ерназар алакөз. — Керисинше, бириктириўиміз тийис.

Хәммеден жас киши хәм мезбан бала Ерназар ирети келген жерінде де өзін тутып отыр еді, Алакөздин гәпине сөз қоспай тұра алмады

— Ерназар аға, ұсылай бас қоссақ ғана ғаўқылдасып, ел сүйетуғын адамлармыз. Шешиўши бир илаж табалмаймыз, не мақсет пенен биригетуғынымызды, кимге қарсы жарақ көтеретуғынымызды билмеймиз, сирә.

— Ақылгөй көп, бирақ ақыл жоқ, хәсирет көп, бирақ неге хәсирет шегіўди хешким анық билмейди, — деди Рахманберди бий.

Алакөз қалтасынан бир бұйын қамыстай шыйратылған қағаз шығарды.

— Қәдирданларым, биз Зарлық, Генжемурат үшеўиміз кеңесип, бир ахиднама жазып шықтық. Мақұл десеңиз оқыйман.

Хәмме силтидей тынды.

— Елимизде алпыстан аслам бий бар, сол үшін "алпыс бийдин ахиднамасы" деп ат қойдық.

— Оқыңыз, — деди көпшилик.

Ерназар алакөз алақшынға абыныңқырап, қағазын оттың сағымына тутып даўысқа салып оқыды:

АЛПЫС БИЙДИҢ АХИДНАМАСЫ

"Хәзир пүткил әлем шайпатылып, адамыйзат қозғалаң таўып турыпты. Еллер арасында, ханлар хәм патшалар арасында қарым-қатнастың жоллары шийеленесип, күшлилер әззилерди жеп, азды мүнжиўге өтті. Бундай аласапыраң заманда қайсы елдің бирлиги бәхәрги музға айланса, бәрше ели құл болып, үстилерине хәсирет нәсери жаўады, инсан тәғдири қыл үстинде қалады. Биз, бәрше қарақалпақ бийлери, үстимизге дөнежақ мисиўбеттиң алдын алыў ушын мыналарға ахид етип, ушбу ахиднамаға қол басамыз, мөр саламыз.

Бизлер ушын еңбаслы шәрт — бирлик.

"Бирлик" — "қарақалпақ ханлығы" деген сөз. Қарақалпақ ханлығын дүземиз.

Қарақалпақ ханлығы, Хийўа ханынан өз алдына бөлинип, өзи жасаған жердің, сўдың ийеси өзи болады. Хан бәрше бийдің мәсләхәти менен қойылады. Хан ең әўеле Әмудәрьядан тиккелей саға алатуғын үлкен арнаның қазыўын баслатады.

Кимде ким елге, ханлыққа садық болса, оған кең жайлаў, ўақым жер, сў беріўди ханның басшылығында бийлердің мәсләхәти шешеди.

Жерсиз, сўсыз бир шаңарақ қалмаўы тийис.

Орыс патшалығының Хийўа ханына қойған талабына сәйкес қол астында құл, шоры сатыў, сатып алыўды қадаған етеди.

Пүткил қоңсы елатлар менен ағайин-туўысқанларша жасап, саўда-сатық қылады. Өз диниңе қылап қылмайды, басқа диндегилер менен әм жаў болмайды.

Қарақалпақ ханлығы өтмиштеги ақыллы бабалардың, аты әпсана Маманбий хәм Айдосбий бабалардың өз халқының бахты ушын ойлаған ең жақсы нийетлериниң дауам еттириўшилери болады. Балаларын илим-ҳикметке үйретиў ушын мынаў орыстики, мынаў өзбектики я қазақтики мынаў түрктики я инглистики деп таңлап отырмай, имканияты болған бәрше еллерден илим-ҳикметли адамларды шақыртады, ең ақыллы, интизамлы, зейинли балаларды басқа еллерге оқыўға жибереди. Хәрбир перзент ата-бабасы еккен нәлшеден жемис өндиретуғын болып тәрбияланады. Хәрбир бий, хәрбир басшы қоластындағы жас нәўшелердің тәғдийрине жуўап береді. Хан буны ең баслы исим деп санайды.

Ханлықты сақлап туратуғын оның ләшкери болыўы тийис. Сол ушын хәрбир бий, хәрбир урыў басы — өзін қарақалпақ ханының әскербасысыман, деп елдің хәрбир жигити өзін қарақалпақ қыраны

деп биледи. Елдегі хәрбір ат қырандики болып есапланады. Ылғал күни тұйса, хәмме қол ұласып жаўға қарсы саўашқа шығады. Егер күш азлық қылып, ел басына аўыр қәўип дәнсе, ата-бабаларымыздың жолы менен биринши жәрдемди орыс патшалығынан сораймыз. Алыстағы патшалықтан жәрдем келип үлгермейтуғыны мәлим болса, кимлерден жәрдем сораўды бийлернің мәсләхәти шешеди.

Қарақалпақ ханлығының ишки душпаны — ұрлықшылар деп саналсын. Жұмыссызлар, парахорлар хәм өтирикшилер урлықшылар менен тең делинсин. Кисиден зат алған адам ийесине қайтып бергенше өз аты менен емес "қарыздар" деп аталсын.

Ханлықтың ишки хәм сыртқы душпанлары теңдей қараланып хешқандай аяныш болмасын.

Кимде ким ушбу ахиднаманы бузса, өзи өлимдар болып, мал-мүлки қарақалпақ ханлығының. ғәзийнеханасына. түсирилсин.

Аўмийин!

"Ахиднама" Қазақдәрья бойында Хиджри 1269 йылында, раджап айында питилди".

Сам-сазлықта биреўге биреў қарасты.

— Ерназар аға, жүдә тереңнен ойлапсыз, — деди мезбан, сам-сазлықты биринши бұзып. — Бұл ханлық ертектегі ханлықларға ұсайды, егер иске асыра билсек, изимизге өз елимиз ғана ерип қалмай, пүткіл әлем бизден үлги алыўға келер еди.

— Хешқашан өз аты менен ханлыққа бирикпеген халық ханлық дүзип, сонысы менен бирге әлемге айғақ болса, оннан артық бахыт барма дүньяда?— деп Генжемурат, жүқа еринлерин бир сыйпалап қойып, айтқан пикирине кимнің қарсы шығатуғынын күтті.

— Ооо, паңқылдақ бийлер! — деп ақ шашлы, тандыр бас Жәнибек бий сәл кек етиў түрин көрсетип, мыйығын тартты: — Бизиң қарақалпақлар ушын тахт— жер, таж— аспан, оннан басқа хештеңе болыўы мүмкин емес.

— Егер мүмкин болса ше?— деди жас бийлерден бири.

— Қуўанаман, ахиднамаға қол басып, мөр саламан, себеби урыўымыздағы ашлардан салық жыйнаўға аяп, Хийўада хәммеңизден көп ақыретленип жүрген мен. Хийўадан қутылсақ хәтте басымды садақа қылар едим, — деди Жәнибек бий.

— Менде бир қәўип бар, — деди гилең сүйекти айқастырып, бұйып қойғандай арық Сырым бий. Оның пикири ғана емес, мынаў түри-түси, келбети менен қалай ел басқарып жүргени тап хәзир еслерине келгендей,

хәмме оған мыйық тарта қарасты. Арық бий көп көзлердің атқылауынан айбынбады. — Мениң қәуипим, — деп дауам етти ол, — хәр бий әскер басы депсиз, бул дурыс, хәрбир жигит қыран депсиз, бул да дурыс, ал хәрбир ат қырандики депсиз, әне буны иске асырыў қыйын.

— Қыйын емес, — деди Ерназар алакөз. — Хәр аўыл, хәр ұрыў бир бийдің қоластында. Сол аўылдағы бай да бийдің қол астында...

— Зорлайсыз, мәжбүрлейсиз, — деди Зарлық.

— Зорласақ, мәжбүрлесек, теңлигимиз қәне? — деди Сырым бий.

Гәп көпшилик бийлердің кеўлинен шықсада, оған қосылыўға хеш қайсысы батына алмай, және биреўдің сөйлеўин күтип хал сынасты.

— Бердақ шайыр қарақалпақ ханлығында бас шайыр болсын, — деп қосылса қәйтер екен? — деди Зарлық. Бул олардың Ерназар менен бұрында да айтысқан пикири еди, көпшиликтен қуўатлаў сөз шықпағаны ушын, — Мейли хәзирше қоя тұрайық, — деди.

Басы толы қаптың аўзына қонған шымшықтай ғана, домалақ семиз Қәдирмухамед бий тамағын қырынып, өсик қасларын уийңкиреп ошаққа түкиринди де, ырсылдап орнынан сәл жылысты;

— Пәп-пәкизе елге аўырманлықтың не кереги бар? Бундай ханлық болыўы мүмкин емес. Себеби, хешким артық-аспай ат бермейди. Аңсаты, Хийўа ханына он еки үйден бир нөкер берип, он еки мүшемизди он еки жерден қысып, жүре бергенимиз абзал.

— Егер усы отырған бийлердің көпшилиги қосылса, қосыласаңба?

— Ойланып көремен.

— Ерназар аға, — деди бала Ерназар оларды еситпегенсип...

— Мен бул ахиднамаңызға баслап қол басаман, мөр саламан..

Бийлерде таңланыў, иштен гүрсиниўлер пайда болды.

— Сыя-саўыт! — деди Ерназар алакөз.

Сыя-саўыт, қағаз анаў-мынаў шаңарақтан табыла бермейтуғын еди. Үй ийесинде бәри саз екен. Ортаға астақта әкелдирип, оның үстине бир неше бет ақ қағаз бенен қамыс саплы еки қәлем қойдырды. Ерназар алакөз астахтаға еңкейип отырып, алды менен өзи қол басып мөрін салды да, бала Ерназарға ұсынды.

Ол үәдесин шаймаламады.

Оннан соң Генжемұрат бий қалтасынан мөрін шығарды. Тандырбас Жәнибек бий мөрін бүрмели қалтадан шығараман дегенше көп ўақыт өтти. Оны бирден өжетленип қалмаспекен деп, иштен тынып отырғанлар бармағын сыяғы малғанын көрип көзлери апалақлап, қоллары қалтырай баслады.

— Бир-еки күн ойланыўға пурсат жоқпа?— деди шымшық бас Қадирмухамед өзине нәўбет жеткенде.

— Аржағыңа өткер— деди Ерназар алакөз ашыўлырақ.

Арық Сырым бий мөрин әлле қашан таярлап тили менен жалап отыр еди, ахиднаманы өзінде көп тұтпай келеси бийге өткерди.

Есигиректеги жас бий ахиднаманы қолына алды;

— Жас үлкенлер, бабаларымыздың ақылы жетпеген ис исленип атыр.

— Өйдеме, қадирлим, — деди Ерназар алакөз. — Бизлердің де келеси әўладқа қалдыратуғын ислеримиз көп.

— Мәселен, аты әпсана Маман бий, Айдос баба нендей жақсы ис ислеп кетти?— деди көпшиликтен бөлингенине иши ашый баслағап шымшық бас Қадирмухамед.

— Өтмишти дұрыс баҳалаў ушын сизге үлкенирек бас керек.

— Сатқын Айдос бабаның исин қалай даўам еттиремиз. — деп тонқылдады есигиректен бир даўыс.

— Айдос бабанын еки баласын ел қорғаў ушын ўрысқа жиберийиниң өзи де үлги, — деди Алакөз сәл қызыңқырап.

Қадирмухаммед сөйлеместен ғорбаңлап, соңынан түргеле сала шығып кетти. Оның изинен бийлердің ярымынан көбиси өкше көтерди. Оларға мирәт салған адам болмады;

Мамыт бий дүмпиў менен шығып кетип еди неликтен де қайтып кирип ахиднаманы сорады. Қолына алып ояқ-бұяғына үнилип көрип, қалтасынан мөрин алып басты да және үниз шығып кетти.

Хешким оған таңланбады, изинен гәп қылмады да.

— Бул ахиднамаға қол жыйнаў даўам етсиниў, лекин орыс патшалығына хабарлаўға адам кетсин, — деди, қалған бийлерден бири.

— Мен бараман, — деди Зарлық шұлғып.

— Мен де бараман, — деди Генжемурат.

— Қадирданларым, — деди Ерназар алакөз— Бүгинги исимиз ҳәзирше сыр.

— Жаңағы кеткенлер?

— Бәршениң кеўлинде тўўған елине деген мұхаббет ушқыны болады, — деди Алакөз. Сонлықтан хешқайсысы ҳәзирше хештеңе дей алмас.

— Олардың көпшилиги қырман атыў ушын самал күтетуғынлар. Сол ушын ҳәзирше бәри де үндемей жүреди, — деди бала Ерназар.

Ал енди бул ахиднамаға жаңа кеткенлерге де қол бастырып мөр салдырыў жағы қалай болады?

— Буны Ерназар ағаның мойнына жүклеймиз, — деди бала Ерназар.

— Ханымыз ким?— деди және шыдамсыз бий.

— Алпыс бий ахиднамаға түйел қол басып, мөр салып болғаннан кейін мәсләхәтлесеміз.

— Онда ханның мекән жайы қайер болады?— деди және сол шыдамсыз бий.

— Ҳәзірше хәммемиздің мекәнымыз атымыздың ери болыуы тийис.

Бийлер Ерназар алакөздің жууабына қанаатланып, шыдамсыз бийдің көз қараслары менен атқылады.

— Өлимнен басқа истин ертеси жақсы. — деди Ерназар алакөз хәмменин дыққаты бір тәрәпте тұрған гезде йсти тезлетіу үшін. — Енди, бәршемиз ақыл қосып орыс патшалығына хат жазыуды баслайық.

— Баслайық.

Ерназар алакөз тап хәзіргидей дым аңсат, тез биригіу болады деп ойламаған еди, қуғанғаңынан исти тезлетіп қағаз бенен сыя-сауыт тұрған астахтаны алдына тартыңқырады. Бийлер исеним менен моллам дөгереклесті...

* * *

Ең жақсы тилек, — өмиріңнің қысы болмасын. Ең жаман тилек— өмирин мұдамы қыс болып өтсин.

Тәбияттың қысы хеш гәп, қалыңырақ кийинесең, от жақсан, жылайсаң. Қарақалпақ елинің өмири мұдамы қыс еди, ала ауызлықтың қысы еди.

Әне, сол қыс бүгін бір топар қарақалпақ бийлерінің ахиднама астына қол басып, мөр салыуы менен, бір нәуийе босасқан яңлды. 1743-жылы аты әпсана Маман бий Петербургқа апарған хаттан сон саррас бір жүз он жыл өткеріп алса да, күздің жанға жағымлы бір кешесінде, қарақалпақ бийлерінің бір топары Ерназар алакөздің басшылығында қайтадан бас қосысып орыс патшалығынан жәрдем сорап түни менен хат жазды...

Көп кешікпей-ақ, сол хатты орыс патшасының Оренбургтағы үәкілханасына жеткеріу үшін Зарлық пенен Генжемұрт та жолға рәуана болды.

Ақыбети қайырлы болсын, илайым!

5

Жаслар бір нәрсеге шын ықласы менен асылса, оның қолын жаздырғандай күш болмайды, жаслар бір нәрсени үйреніуіге жан-тәни менен берілсе, үйренбейтуғын сыр қалмайды, егер гежирленсе, бәрін керисінше қылады, сол үшін, баслысы, жаслар жақсылықты мақсет етсин,

соған жетіуіге толығы менен ықласы берилсин.

Орыс тәлим-билимнен үйрениўди мақсет етип Оренбургқа келген еки жас азаннан кешке шейин тынбай жұмыс ислеўлерине, шаршағанлыққарына қарамастан алға қойған мақсетлеринен шегинбеди... Орыс тилинде еркин сөйлесетуғын болды. Генерал-губернатордың жайында таңның атыўынан күннин батыўына ислеитуғын Михайлов пенен кеште көрискенше асығып, ҳәриплерди үйренди, кем-кем жазатуғын, оқыитуғын, ал Қәллибек хәтте Михайловтың өзиндей болмаған менен аздап сызатуғын, сүүрет салатуғын дәрежеге жетисти.

Михайлов балалардың ықласына, зейинлерине ырза. Жұмыстан әбден шаршап, я басшыларынан кейиснама еситип, кейпи түсип келсе де, балаларды көрсе бәрин ұмытады да, әжик-гүжик ислесиўди баслайды. Гейде ҳәрбир сабақты ежелеп таң атыратуғын пайытлары да болады.

Үшеўи арасында дослық-туўысқанлық артқаны соншелли, қандай қыйыншылыққа тап болса да, бирин-бири айыпламай, суўық суўға бет-қолларын жуўып жұмысларына тарқасады.

Теңел менен Қәллибек соңғы гезлери қол ұшы талапларға өтип, бардамлы байлар менен саўдагерлердиң бир-бирин жасырып, гә ағаштан, гә гербиштен көркемлеп салатуғын жайларында ислеитуғын болды. Бул жағдай оларға хәмме жағынан қолайлы шықты. Себеби, Ерназар айтқандай, пұй менен жүретуғын арбанын сырын үйрениўге сахрайы қарақалпақ балалары түе анаў-мынаў пәслеў шаңрақтан шыққан орыс балаларыда жолатылмайтуғын еди. Буны Михайлов ескертпей-ақ, түсинип;

— Григорий аға, бизде "усталы ел дүзелер" деген даналық бар, уста болып қайтсақ та үлкен ис, — деп тәғдирге қайылшылық билдирди. Бирақ хешқайсысы әллекимнен кейиснама еситпейге тырысып, кимниң жайына жұмысқа барсада, бар ықласларын салды, жырымсыз, тынымсыз ислеиди, Мыңсан ғалма-ғаллы ўақыт зымырап өте берди...

Михайлов бир күни қос шәкиртине қуўанышлы хабар таўып келди;

— Генерал-губернатор ақыры келисти. Қарақалпақ елине жәрдемге үлкен бир отряд таярлаймыз, хәтте өзим баслап бараман деди. Маған шәкиртлериңе ықтият бол, бәлким әскербасыға дилмаш қылып әкетемиз, деди.

Балалардың ҳәрқайсысының етегине ай келип түскендей қуўанып үшеўи де уйықламай түни менен әңгимелесип, ҳәрқыйлы ойлар менен жатты. Азанда, уйқысызлықтан баслары мең-зең болғанына қарамастан, ҳәрқайсысы өз жұмысына күндегисинен кеўилли тарқасты.

Михайловтың таныслары, алыс-жуықтан хабар айтысып отыратуғын дос-яранлары да көп еді. Базда солардың қыдырып келип, хәрқыйлы елдерден хабар айтыулары, елеге шейін сүргінде жүрген Декабрьшилердің тәғдийрлери хаққында пикир жүритиўлери еки қарақалпақ баласында ел тәғдийрин жақсылаўда не керек деген ойлар пайда етти, узын шубай қиялларға жетеледи.

— Григорий аға, — деди бир жола Теңел. — Сизге келип сөйлесетуғын, базда алыстан хат жазатуғын досларыңыздың хабарларының рәмәўизине қарағанда, уллы Россияның тәғдийрине тийисли көп жаңалықларды тап душпанларынан еситип айтатуғын сыяқлы.

— Дурыс, сезгенсең, — деди Михайлов оған ырзалық пенен. — ақыллылар душпанларының өтиригин-әм тыңлап жүреді. Мине, мәселен, мынаў хат Тобальск губерниясындағы декабрьши достымнан, — деп ол қалтасынан хат шығарып алдына жайды да оқыды; — Михайлов достым, океан жағаларында кит (жайын) аўлаўшы Америка корабльлеринде көп әскерий қурал-жарақ көрдим. Қәўипленемен... — Михайлов қалған жағын оқымай балаларға қарады.

Теңелдин шырайы өзгериңкиреп:

— Буннан урыс ийиси аңқымай ма?— деди.

— Солайырақ. Бұл хатта Америкалылардың инглис хәм французлар менен бир екенлиги айтылыпты.

— Патшаларға не жетиспейди екен?— деди Қәллибек.

— Дүньяға тойымлық болмаса керек, иним. Тарийхқа ой жиберсек, патшалар тек қол астының кеңейиўи ушын урыс қылады, киши-гирим ханлықларды, әззилеў патшалықларды өзине бағындырып қойыўды бәрхәма гөзлейди.

— Григорий аға, — деди және Қәллибек— Сизиң айытыўыңыз бойынша Декабрьшилер патшаға қарсы болып сүргин қылынған. Соған қарамастан базыларының сизге жазыўына қарағанда, орыс патшалығының даңқы десе хәрбири жан бериўге таяр.

— Патша басқа, патшалық басқа, иним, — деди Михайлов сораў ушын да, жуўабы ушында қәнәәтлениў сезими менен. — Декабрьшилер әне усыған түсинип хәрекет етеди. Себеби олар елин сүйеди. Өз елин сүйгенлер өзге елди де қорламайды. Егер патшалық декабрьшилер ойлағандай болса, мен сизлерди Петербургқа әлле қашан ертип әкеткен болар едим.

Усылайынша, олар хәрқыйлы халықлар, мәмлекетлер арасындағы қарым-қатнастар жөнинде де көп сырласып, орыс патшалығының сыртқы

сиясатын гейде унатып, гейде дым жақтырмай гәп қылысатуғын болды. Әңгимени әйеле Михайлов баслайды. Соңғы сөйлесіуде Михайлов генерал-губернатор қарақалпақтарға жәрдем етиў үәдесин шынтлағанын хабарлап болып, және пүткил орыс патшалығы жөниндеги жанашырарлық әңгимесин даўам қылды. Әўелинде ол Николай патшаның инглислер менен ҳамдамласыўға умтылған сиясаты жөнинде гәп қылып, бул иси ушын мақтап еди, бирақ патшаның тийкарғы нийети еки мәмлекет арасындағы парахат қарым-қатнасты, күшейтип илим-билим алмасыў сиясаты емес, жақын шығыс еллери үстинен хұкимдарлық етиўге бирлесіў екен. Усынысын жақтырмады.

Және бирде, жұмыстан күтә тәшўишли келип сарсылды:

— Николай патша елдің басына қатты аўырманлық салатуғын түри бар. — Еки шәкиртинің көзлеринде де абыржыў хәм билиўге қумарлық көрип, әңгимесин даўамлады. — Билесизлерме, инилерим, Түркияда бизиң динимиздеги енапат елатлар бар еди, солардың бәри бизге, орыс патшалығына бағыныўы керек деп Николай патша қатаң талап пенен елши арқалы хат жиберипти.

— Себеби бар шығар? — деди Теңел.

— Себеби, сол Палестина деген елдеги "кәраматлы орынлар" ушын католиклер менен бизиң диндеги православныйлар арасында жәнжел көтерилген. Николай патша сол жәнжелден пайдаланып православныйларды өзине тартыўға нийетленген дә!

— Әстаўпыралла! — деп Қаллибек таңланып, үзилежақ гәпти жалғастырыўға асықты. — Соннан Николай патшаның хатына Түркия сұлтаны жүўап қайтарыппа?

— Қайтама ол өшегисип, инглис хәм франция басшыларына өтиниш қылып, биригип, олардың теңиз эскадрасын шегарамыздағы Дарданель бұғазына киргизипти, бул демек Қара теңизден берман өтеди деген сөз.

— Николай патшаның да билгени бар шығар, илаж қолланар.

— Ол Түркия сұлтанына өшесип, оның тәсириндеги Молдавия хәм Балакия князликлерине орыс ләшкерлерине басып киргизип отыр.

— Өткен ретте, Табольсктен келген хатта Америка корабльлериниң жасырын макетлери жөнинде шамалаў айтқан едиңиз. Олар сол Дарденель бұғазына теңиз эскадрасы киргизилиўи менен сабақлас емеспекен?

— Теңел, жүдә ҳайран қаларлық, ойланарлық пикир айттың, — деди Михайлрв оған таңланып. — Шыныңда олар сабақлас болса итимал.

— Ал, енди Григорий аға бизиң елге жолланатуғын отрядтың таярлығы

қалай, қашан жүреді?

— Таярлық жақсы. Генерал-губернатордың айтыуына қарағанда, бұл сырлы ис. Кететуғын күнде өзим айтаман, "шәкиртлерің де бийғам жүрмесін" деди.

— Түн ярыиында ұйқыдан оятып әкетсе де тайынбыз, — деди Теңел.

— Григорий аға, — деди Қаллибек. — Усыннан түркия султаны менен Николай патша урысса, қайсысының исин қақ дер едіңіз?

— Екеуінде де қақлық жоқ.

— Егер урыс болын қалса қайсы тәреп жеңер еді?— деди және Қаллибек.

— Әлбетте, биз орыслар, жеңеміз. — деди Михайлов ойланбастан.

Олардың сөйлегенин тыңлап тұрғандай әллеким асығыслық пенен әйнекті тықылдатып урды хәм Михайловты сыртқа шақырды.

— Генерал-губернатордың шабарманының дауысы, — деди Михайлов бираз тәшүишли кийинип атырып.

— Яша, елге кетеміз. — деп алақайлады Қаллибек.

Михайлов сыртқа шығып, шақыртыушы менен үнсиз кеткенинен түн ярымында, еле ұйқысыз күтип отырған еки жигитке келип гүрсинди;

— Урыс! Түркия менен урыс басланыпты!

Жайға хәсирет самалы кирип бирнеше демлик үнсизлик хұким сүрди.

Таң атпай пүткил Оренбург гүйзелiske түсип, көшелерде атлылар көбейди, әскерий казармадағы солдатлардың әскербасыларының бұйрықтары астында урысқа атланып баратырғаны көринди.

Михайлов күтә үлкен сарсық пенен сәл дүңкилеу маңлайының терин бир бармағы менен сыйырды:

— Инилерим, енди сизлер елиңізге қайтып, Ерназарға, ұсы мүсиўбет себепли жәрдем болмағанын айтыңлар.

— Хаў, Григорий аға, — деди. Теңел әйнек алдынан өтип баратырған солдатлардан көз алмай. — Бұл урыстан биз қашып кете алмаймыз!

— Ырастанда кетпеймиз;— деди Қаллибек тиришеленип.

— Бириншиден, бизлердің кетиуимиз өлимнен қорқыў, екиншиден, бизлер әм үлкен урыс көриуимиз тийис.

— Билемен, тек ғаррылар өлимнен қорқады, олар өмир жолының азайып қалғаны ұшын қорқады.

— Өткен дәуирден қалып жүрген адам жоқлығын ойласа керек.

— Айтпақшы, Қаллибек, — деди Михайлов аўыр ойға шүмген қаддин бұзбастан. — Сен жүрген жолларыңды сызып қағазға түсириўди, азлап сүүрет салыўды үйренген едиң ғой, соңғы гезде хештеңенди көрмеймен.

— Усы ұақытқа дейингимнің бәри мәзи шынығыў екен ғой, аға. Саў-сәләмат елге қуўыссам, бәрин тазадан, Ерназар ағаға көрсетип баслайман.

— Қелгендеги жолларды яддан билесең бе?

— Билемен.

— Сонда да қайтысын барлық жолларыңды қағазға сызып, жазып кет.

— Григорий аға, — деди Теңел бирден ашыўлы. — Бизлер орыс патшалығының жаўына қарсы урысқа үлес қоспай қайтпаймыз.

— Билесиз, бабаларымыз орыс жерин жаўдан қорғаў жолындағы өлим, — бейиший деп есаплаған, — деди Қәллибек.

Михайлов түргелип, оларды еки қолтығына алып басларынан сыйпалады.

— Аз санлы ханлықтың балалары болғаныңыз ушын урыстан аўлақ болғаныңыз жақсы еди. Енди не болса да тилегиңизди үлкен әскербасымызға айтып көрейин.

Оның ўәдесиниң ҳақыйқаттан иске асатуғыныңа исенимсизлиги даўысынан сезилип тұрса да, еки жигит қайтып қыстамады.

Бұл 1853-жылдың гүзи еди.

6

— Өз есигинен құлып айырмайтуғын киси, өзгелердиң есиги ашық қалғанын тилейди, өзи сүрниккен киси басқалардың жығылғанын көргиси келеди.

Мәўлен сары өз үйинде узақ ойға шүмип отырып ұсылай губирленди де, буны биреўлерден еситти ме ямаса ҳәзир ғана ойлап тапты ма, есине келтире алмады, бирақ ети түршикти: "Қудай-әй, бундай гәпти мен жөнинде ҳешким айтпағай, ҳеш кимнин есине түспегей".

Әллеким үйине келе сала, жағасынан ұслап "тап сен ұсы ойлағанындай адамсаң" дейтуғындай көринип, умбар-жумбар кийинди де, далаға шықты. Ат азанда илдирилген дорбаны түсире алмай басын алдыңғы еки аяғының арасына қысып бүлинип атыр екен. Есине иниси Рүстем түсти. "Ең болмаса, ұсы мүшкилиме жарайтуғын еди".

Дорбаны алып қоранын қыспасына илдирди де, Гүлзийбаның үйине қарай жүрди. Ол елеге шекем баласын көп көзлерден қыпсалаңқырап, Ерназарға ұсаслығын билдирмеў ушын көз тийеди деген бәне менен бетине бәрхәма ғожалақ күйе жағып қоятуғын еди.

Мәўлен сары жақынлаўдан қәдемин тосаңлатып, кәдимги үйреншикли әдетине салып тың-тыңлады. Иште Гүлзийбанын зарланғаны еситилди. "Әй, алла, бунша не жазығым бар еди, саған? Бийшара ұлым мине алтыға

қарады, еле шын әкесін билмейді, өз қатарлары менен бала құсап ойнай алмайды, ойнатып жиберіуге тили ашшылардың "қарамысаң" деуінен қорқаман. Әй, алла, ең болмаса, оның анасының кеуіліне рехім нұрын күй. Енді барғанымда ащы сөз бенен түйреп қуымасын... Хәркімге өз перзенті қадірлі, не қылсын бийшара, өрлеп баратырған ұлын мен бахты қараның бахытсыз қылыуынан қорқады. Сүйген адамымды бахытсыз қылыуға урынаманба сирә. Атына дақ түспегей. Әзелден талайыма жазылғаны ұсы шығар, не болсам өзім бола берейін..."

Оның дауысы семиуден Мәулен сары аяқтарын дүрсилдетіп, жөтеліп өзінен белгі беріп кирді.

Гүлзийба айнаға қарап шаштарын тарап сөйленип отыр еді, басына жаулығын бүркенді де, көзлерін жеңі менен сыпырып жиберіп түргелді.

— Кел, Жийен.

Мәулен сары жән-жағына қаранып, сандықдың алдында ұйықлап атырған балаға нәзер таслады. Оның беті төрге қарап жатқарылған екен, үңилип көріуге батына алмады. Гүлзийба оннан қәуіпленип даладан отын әкеліуге де шықпай, дастұрхан жайды да, гүзеден тас зеренге қатық құйып алдына қойды. Мәуленді сулы келиншектің сусы басты ма, албырақлады:

— Аұыллас болып отырып-әм келе алмаймыз...

— Бул заманда адамлардың. ғалма-ғалы, басынан асып кетті. Өйтпесең күнелтиу қыйын.

— Ырас, ғалма-ғалсыз бир дем жоқ. Адамлар-әм түлкіге айналып баратыр. Анаұсын түсинеийн, мынаұсын билейин деп-ақ шаршайды киcи. Қалай, дайымнан қалған жалғыз туяқ саў-саламат өсип атыр ма?

— Құдаға шүкир.

— Кәне, бир бетин аш, дайымды көргендей болайын.

— Жаңа ұйықлап еді.

Мәулен сары тиришеленип басын шайқады:

— Әй, Гүлзийба. Ең болмаса, дайыңнан қалған жесирге ийелик ет деп құлақ қағыс қылсаң, сени өзім ғана алып, бүйтип жесирликте қор қылып қоймас едим-дә.

— Қаялдың ери болыуы шәрт, деп ойлайсызба?— деди Гүлзийба ашыуланьқырап. — Қаслан ондай емес. Барлық нәрсе ышқы-мұхаббетте. Қаял сүйген еркегиниң көлеңкесинен-әм, даўсынан-әм ләззет алады.

— Яқшы Гүзлийба, бәрін қояйық, айтшы, Рүстем жөнінде не билесең?

— Жалғыз туўысқаның алты жылдан бери жаңа есиңе түскениме?

Мәўлен жуўап таппай тығылды.

— Рүстем сол жылы-ақ өлтирилди. Ғарры дайың мени қызғанып өлтирди.

Мәўлен бирден селк етти, жылаўға сәл қалды-да, биразға шекем ойлы тунжырады. Алдындағы зеренди кейин ысырды.

— Олай болса бир нәрсеге келисейик.

Гүлзийба оған сораў нәзери менен тигилди. Ҳәсиретли үлкен көзлерге Мәўленнің уры көзлери төтепки бере алмай жерге қарады.

— Мен жаңа сыртта сениң аллаталаға налысыңды еситтим. Сен Рүстемнің қалай өлгенин тисиңнен шығармасаң мен де тилиме беккем боламан.

Далада ат туяғы дүрсилдеди. Ол арты қуўыс кисидей бирдеи түргелмей, күтти. Жүзбасы Мұхаммедқәрім екен. Аққубадан келген, қобаға мұрынлы, келбети гүл-гүл жанып, қыйықшалаў қара көзлери күлимлеп, жүдә қуўанышлы сәлем берип кирди.

Гүлзийба ушып түргелип оның қолынан қамшысын, басынан дегелейин алып, керегениң басына илдирди де от жағыў ушын далаға отынға шықты.

Мәўлен, Мұхаммедқаримнен Гүлзийбаның хызметин қызғанғанын билдирмеўге тырысып, астыңғы ернин тислеп бир көзин қысты:

— Шаққанласыўына қарағанда қатырған болсаң керек.

Сыртқы көриниси көрикли болған менен жеңил тәбиятлылаў Мұхаммедқәрім шақалақлап күлди.

— Ырас-ә? — деди Мәўлен емиренип. — Тисимнен шығарсам ийт болайын.

— Сизге исенемен, бирақ бул күтә қатты қол ҳаял екен. Мәдирейим бий сөзин өткере алмай қойып кетти. Мениң биринши келисим.

— Ҳа, алдама. Маған неге сендей хұрмет көрсетпеди?

— Мениң менен сырлас емес тә.

Гүлзийба кирди.

Мұхаммедқәрім кен көкирегин көтерип, тамағын, қырынып алып мақтаныўға өтти.

Мәўлен сары, сиз таўықтай көше тинтиў менен бәнт болып, елимизде нендей жақсылық жүзбергенин билмейсиз. Алакөз күтә жақсы ис баслады.

Мәўленнин аўзы ашылып қалғаны ушын Мұхаммедқәрім ҳаўазын және де көтерди.

— Қудә қалесе Алакөз бенен тең әскер басы боламан.

— Неўе өзи, неўе? — деди Мәўлен.

— Ҳәзирше Хийўаға сыр. Лекин, сизге мынаў Гүлзийбаға айтыўға

болады. "Алпыс бийдің ахиднамасы" деген ахиднама жазылды. Алакөз "Ахиднаманың" изине бийлердің қолын бастырып, мөрін салдырып жүріпти.

— Бул жаңалығыңыз хаял хабары болмасын, — деди Гүлзийба.

— Биз хаялдың гәпин айтпаймыз, — деп өжетленди Мұхаммедкәрим.
— Оннан тысқары орыс патшалығына хат жазылып, оны Оренбургқа апарыу үшін Зарлық төре, Геңжемурат кетти. Ырасында бул да сыр. Мине, мен бәрін билемен бе, жоқ па, қәне соны айтыңдар?

Гүлзийба ошаққа құман қойып атырып қобаға мұрнын жыйырды.

— Мақтаншақ көрнесиз, жүзбасы.

Мәүлен Мұхаммедкәримнің Гүлзийбадан бапланғанына хәз етип күлип оның ийнинен тартты.

— Түргел кетейик.

Ол ұймаға батқандай зорға дәрпенди. Далаға шыққаннан соң Мәүлен үйіне асықты, және басының иши гүйилдеди. "Әне, әне, Мәке! — деди өзін-өзі тыншытыуға тырысып.

— Хийұа үшін ең жақсы жаңалық. Усыны жеткерсем, пүткил хан сарайы маған рахмет айтады. Хәй, маңбас қарақалпақлар, Мәүленди қадирлемей жүребериңдер, тап ұсы сапары Хийұадан "Мәүлен бий-Мәүлен бий" болып келмесем барғой..." үйіне жетип қайда кететуғынын хаялына да ескертпестен, жолда жеу үшін дастурханнан жұп зағара алып қойнына тықты да, атланды. Аўылдан шыға бергенде және ой келди: "Мақтаншақ жүз басы мени алдаған болмасын, сөзи-аўзы дыянатлырақ Сайыпназардан анығын шуқылаңқырап билейин".

Сайыпназардың қорасына. байлаулы Шоңқының атын таны да, ишке кирмеди.

— Сайыпназар бий, хабарлас!

Сайыпназар сырттан шақырғанға шығып хабарласыўды ар көретуғын еди. Мәүлен сарының даўысын танып "Түйе қанша арық болса да, териси бир ешекке жүк. Бул нәлитийдің қолынаи ҳешнәрсе келмеген менен, Хийұаға жаманлай берсе бир зыянын тийгизер" деп, бийлик шапанын желбегей салып шықты. Бул шапанды ол айрықша жағдайларда, Хийұадан адамлар келгенде ғана, хан исине садықлығын еске салыу үшін кийетуғын еди.

— Ҳа, Мәўлеи қәндекли, не гәп?

— "Алпыс бийдің ахиднамасында" сен-әм қол басыпсаң ғой?

Алакөз еле оған қол бастырып мөр салдырыуға келип үлгермеген еди. Мәүлен сарының жаман нийетин сезип, бирден кеўлин қайтарғысы келди.

— Ҳә, нағыз ақ байталсаң дә!

Мәўлен сары ашыўға буўлығып, аўзына сөз келмей, бетиндеги тыртығы жыбырласып атынан құлай жазлады.

Сайыпназар ашыў менен қыялын тилине басқанына өкинип жуўасыды.

— Кәне, аттан түс, шай иш.

— Үйине ешек киргизген үйге кирмеймен.

Сайыпназар оны қораның тасасына апарып сыбырланды:

— Не айтпақшы едиң?

— "Алпыс бийдің ахиднамасы" дүзилген. Зарлық, Генжемуратлар Оренбургқа кеткен. Орыс патшасына дә.

— Япырмай-ә?— деди Сайыпназарда жорта.

— Ерназар алакөздің басы үлкен болған менен, иши құўыс, бірақ оның анасы яман, анасы...

— Япырмай-ә?

— Бала Ерназарды әўелги жыллары сен ертетуғын едиң. "Аға бийге" баслап келген сен едиң, — Мәўленнің үпик сары жүзиндегі тыртығы және жыбырласты, — Ғарғаны қанша сабасаң да ғаз болмас екендә.

— Шырапұл қымбатлаған менен соқырға бирпұл дейди, Мәўлен, мен олардан қорықпайман.

— Ылас жерге тас атсаң үстинди ойранлайды. Үйіндегі Шоңқыдан сақлан. Ол Алакөздің жансызы. Абырайыңды төгеди.

— Билемен. Ерназар алакөз аты әпсана Маман бийге ұсап "Қарақалпақта. барлық хаял туўыуы керек" деп ахиднама жазып, бәршеге қол бастырады еле.

— Ҳа, солай...

Шоңқының есиктен шығып киятырған төбесин көріп Мәўлен атының жылаўын тартты.

— Жатар алдында қалай түргелтетуғыныңды да ойла, — деп қалды Сайыпназар.

Мәўлен сары Сайыпназарға не ушын келгенине, оның менен сөйлесиктен не түсінгенине пәми алыспай-ақ, соңғы гәпи ушын өз-өзинен мыйық тартып, гүбирленип, сөгинип киятыр. "Уәй, қуяңқы-әй, жатар алдымда қалай тұратуғынымды билмегенде ұсылай етип жүременбе, сени де қатырмасам болмас екен...

Ол "ахиднама" ға қол қойған биреўдің өзи менен тиллеспей Хийўаға барса, неге шала хабар әкелдің деп Бас ўәзир кейиў туўе, бос қайтаратуғының билип, және бир бийди көргиси келди. "Мамыт бийге жолығыў керекпе? Жооқ оның минези бултлы күндей, түсиниксиз... Бәрше

адам түсиниксиз. Ҳа, Мәдирейим қолай. Минези де маған жақын..." Ол көп гидирмей Мәдирейимнің аўылына бурылды. Үлкен ғаўасаттың устине келди. Шаңлақта көп адам төбелесип атыр. Араласпаға жүрексинбей, азғана егленди де, бул қурлым жақынлап қалғансоң, қорқақлығын билдирип изине бәсиўге намысланды. Абайласа, Мәдирейим бий аттан аўдарылып жатыр, — дөгерегине онлаған жигит қора болып анталасып, умтылысқан адамларды жибермей тур. Мәўлен алыстан сәлем берип, өзине дыққат аўдартты.

Қайсы урыў өзли-өзли алаўызлықта жасасада, өзге урыўдың билиўинен, олардың келешекте урыўды кемситетуғын өсек тарқатыўынан қорқатуғын еди. Тили ўадыўасыл Мәўлен сарыны танып, бәри бир адамдай болды да кетти, биреўлери алға өтип Мәдирейимди көтерип атына мингизди.

Мәдирейим, ҳеш нәрсе болмағандай, ұзын сары тислерин көрсете ыржыйтып, Мәўлен менен ат үстинен қол алысты ҳәм үйине мирәт қылды.

— Мәўлен жаңа барлық ойқанды көрип қойдың, абырайымды сақлап қалагөр, жора, — деди ол үйине келгеннен кейин, — Азанда Алакөз келип, "алпыс бийдин аҳиднамасы" деген бир бәлени алдыма жайып, "мөр сал, қол бас" деди. Мен көнбедем. Себеби, онда ҳәр бир жигит қыран, ҳәр бир ат қыранның аты деген сөзлер бар. Бармақ бассам, оны Хийўа ханы еситсе, ҳалымыз ҳәреп. Өзиң билесең, бизге бийликти берген Хийўа ханы. Алакөз мени зорлап қол бастырмақшы болып еди, көнбедем. Қуш жумсаўға аўылдың жигитлеринен қорықса керек, илаж ете алмай "Узатып сал" деп еди, бармадым. Өзиң билесең, ол күшли өгиз. Былайырақ шығарып урыўы да мүмкин. Ақыры нан писпесин билип "жигитлериңе ойлас, мен қайтып киятырғанда бир жуўабы тайын болсын, әлбетте қол басасаң" деп кетти. Ол кеткен соң тәўекел деп халықты ойласыққа шақырдым да, аҳиднамасы менен қосып Алакөзди жаманладым. Мәўбас халық, мениң өзлерин сүйетуғынымды, күни-түни олардың, ғамын ойлайтуғынымды билмей, ғаўлап топылып, атымнан аўдарды. Еле ҳәм жақсы арасында өз адамларым бар, болмаса, жанымды келиге қамай-жақ. Сонда да жабырласып "Ерназар алакөзди жаманлама, оның иси дұрыс, ол бәримиздің мақтанышымыз, ұллы Хорезмнің мақтанышы, "аҳиднамаға" қол бас десе қол бас, бәримиз қыран боламыз..." десип атыр еди, сен келдің.

— Әстаўпыралла, — деп Мәўлен сары үпилдирик сақалы бар ийегин сыйпалады, сўўға батқан қой терйсиндей жатық жүнли қара дегелейин алып басын қасыды. — Алакөз қайтып келсе, не қыласаң?

— Халықтың бұндайлығын билгенимде "ахиднама"ға қол қойып, орыс патшалығына хат әкеткенлердің биреуі болатуғын едим.

Мәўлен сарының астынан жылан бас көтергендей ушып түргелди:

— Хәй, өзиң-әм нағыз құяңқысаң-дә!

Мәдирейим "хаў-хаў" деуі менен қала берди. Ол керегин еситкен сон иркиле бериўге басқа биреўлердің шаққанлық етиўинен қорқып, тез атланды. Хийўаға бағдар алғанын сездирмеў мақсетинде аўылдан шыққанша арқаға қарай кетти де, тоғайлыққа киргеннен кейин қалың-қалың қамыслық пенен жыңғыллықтың арасынан атын аш қасқырдай желдирип, нағыз уры яңлы қублаға бұрылды. Өзинен-өзи гүбирленип баратыр. "Ой, келте пәм Мәдирейим-әй, шымшықтың мийи шелли мий жоқ сенде. Тап ұсы сапары бас ўәзир гәпимди ханға жеткерип, мени сизлерге Мәўлен аға дегизетуғын хамал әпермесе, Мәўлен атым құрысын, илайым құрысын, ұсыннан ўстиңизден күлмесем, Мәўлен, бетиңе түпәй, деп алды менен өзиме-өзим түкиремен..."

Ол ұсы пәтинен қайтпай түнги салқын самал менен сатырлап түсип атырған тораңғыллардың жапырақларын, жыңғыллардың бүршиклерин атының аяғына жеништирип тынбай сегбир тартыў менен келеси күни түсте Хийўаның минаратын көрип жүрисин тосаңлатты. Енди атты пәтли айдап қалаға кириўге болмайды. Сарай хызметкерлериниң биреуі көрсе ямаса аўзынан шириген биреў хан жасаўылларына аяқ басса, дадыңды алла берсин, ең кеминде аттан айрылып қайтасаң...

Ол алдына көз таслап түри-түси таныс биреўдің ешегин қыналап баратырғанын аңлап тисленди. "Сонша асығыс ким екен-ә? Ким болса да нийети дүзиў адам емес". Көкирегін сүмлық жайлап атына бир қамшы тартты да, ешеклиге жақынлады.

Шәрип молла асқабақтың гүлиндей сәллесин көзине түсирипти. Артқа қарайтуғын ықпалы жоқ.

"Бахытсызды түйе ўстинен ийт қабады. Көрдің бе, бұл бәлениң де дус келиўин?" — деп жол таслап өткиси келди де, аңлап қалса жаман, деген ой менен тәўекел сорасыўға мейиллести.

— Әй, молла!

Молла бұрылды да, хаўлыққанынан қашыўға ма, биржаққа тасаланыўға ма, хәрекет етти. Әп-әйдик кисиниң бала қылығын қылғаны Мәўленниң ишек-силесин қатырды. Молла оның күлкисине мәни бермегенсип жөніне кете бермекши. еди, Мәўлен бадабад салды.

— Хә, молламыз, тисиңиз аўырыўма, я ишиңиз аўырыўма? Хийўада ең жаманы ишиң аўырмағай. Тоқта, молла, Хийўада биреў саған сұйытып

отырма? Билесізбе бир сапарында Айдос баба "өз елимизде бүркітпиз, Хийұаға келсек шымшықпиз" деген. Аұылымызда атақлы молла болсаң да, Хийұада бир тәлебә шелли жоқсаң. — Ол сөйленип журип молланың алдын кеселеп тоқтатты. Сиз молла адамсыз, шының айтыңыз. Хийұаға не құўып киятыр?

Елге Қарақұм ийшан араласыўдан Шәрип молла бириншилер қатарында қол берип сұўпы болып, урыўлар менен бийлер арасында қандай жаңалықлар бар, ким-ким менен дос ямаса душпан көзли екенин айтып туратуғын жасырын жансызына айналған еди. "Алпыс бийдің "ахиднамасы" жөнинде қулағы шалыўдан Қарақұм ийшанға ойласпақшы еди, ол Хийұаға кетипти. Жаңалықты тез жеткерий ұшын изинен киятырғаны еди.

Кеўли уры, гәүмис денели молла Мәўленнің сораўларына албырап, көзлериниң әлле-пәллеси шықты да қалша қарады.

— Мәдирейимди аұылы тутып сабағанын Хийұаға жеткермекшимисиз?

— Мәўлен, сен неге қайдағы жоқ гәпти таўып, өкпеме пышақ түйреп сөйлейсең? Базарға киятырман.

— Ешегиңизде жүк жоқ, я қалтаңызда пұл көппе? Шынынан келиң, аўылдан қашан шықтыңыз? Мәдирейим таяқ жеген сон шықсаң, бул құрлым жол асыўың қыйын. Ямаса ешегиниздің қанаты барма?

Шәрип молла мәңги жасаўрайтуғын көзлерин көк ешегиниң жатық жалынан алмай, тесиклери кең тәнки мұрнын лырқ еттирип мыйық тартты.

— Егер билсең, Мәўлен, ешек аттан жақсы болады. Қыйналмайсаң заңғар жорта береді, ат оған шыдамайды.

— Адамлардың қандайы жақсы?

— Хәхәхәхә, Мәўлен, өзиңнен артық дана барма? Адамлардың менің ешегиме тақаббили жақсы.

"Буның нәзерде тутып тұрғаны меи емеспен бе?" деген қәўип пенен ойын писириңкиреп алыў ұшын моллаға пәзне басты.

— Қатырдыңыз. Қара ешегиңнің құйысқаны үзилип кетипти, қайтадан ертлеп минбесеңіз халыңыз қыйын.

Молла ешегинен түсти.

"Айтқанымды қылып тұрған ғәрип молла менен сырласайын ба, жоқпа? Усыннан сырлассам, ойларымыз, киятырған мақсетлеримиз бир шығатуғыны тақыйық. Хийұа көп нәрсени қайдан биледи десем, барлық хабарды тасып жүрген ұсы екен. Буның менен бирге барсам, және маған абырай жоқ. Сұм молла баслап келген болады. Өйтпегенде де бир абырайды екиге бөлий не деген хәсиретли". Ол ұсы ойға келди де, бирден

қәхәрленди:

— Кәне, молла, қуйысқанды тартып болсаң, тез ешекке мин, изге қайтасаң.

— Неге?

— Солай. Ел бирлигин бузыў сендей моллаға жараспайды.

Шәрип молла Мәўленди сирә бүйтеди деп ойламаған еди. Хайраны шықты. Оған қалтасынан бир нәрсе шығарып беріўге көзи қыймады. Тынламай кетиўге, ертең елге қайтыўы бар. Оған шекем Мәўлен ол хаққында жаман өсек таратып жиберсе, таажип емес, молланың абыройы пуш.

— Бир адамға жеткен еки адамға да болмай ма?

Мәўленниң әбден жығырданы қайнады; көрдің бе жалғыз өзиме тийисли заттан пай алғысы келип тұрғанын. Бир затты жүзге бөлип, тоқсан тоғыз бөлегин берсең де, қалған бир бөлимнен пай сораиды, бул моллалар. Ой, бийқәсийет бийқәнәт әй.

Арттан шаңғыт көринип, екеўи де үнсиз, шаң астынан жолға сығаланды.

— Шоңқының аты емес пе? — деди Мәўлен.

— Көзим илмей тұр, — деп молла гөне жоңқадай билеклери менен еки көзин алма-гезек сыпырып, жерден алтын тапқандай қуўанышлы хабарлады. — Аўа, сол, Мәўлен. Садағаң кетейии, көзлериң илгир екен.

Әне, енди үшке бөлейик, оғанда қәнәт етпейсиз еле.

— Нени?

— Жым...

Ат тебиретип көкиреги йошып киятырған Шоңқы Мәўлен менен молланы көрип атынан аўдарылып түсе жазлады.

— Ҳа. Шоңқы, жол болсын?

— Ҳа, Мәўлен, сенбисең ямаса биреўдин кебимисең?— деп Шоңқы сораўына сораў менен жуўап қайтарды.

Оны көриўден айтар гәпин ҳазирлеп тұрған Мәўлен қалыспады.

— Кемситиўиңе қара. Биреўдің кеби өзиңсең? Билесеңбе, биринши ақ байтал Сайыпназар, екинши ақ байтал сен, айтып бар. Жолыңды тосып турыппан. Ҳәзир қайт кейин, ел бирлигин бузба, заңғар.

Шоңқы бундай болады деп ойламаған еди, жуўап таппады.

— Үшеўимизде қайтамыз, — деп Мәўлен жин көзленди. Билесизбе, таўығыңды басқа жақтың ийти жеп кетсе де өз ийтиң айыплы болады. Усыннан қайсыңыз изге қайтпасаңыз, соны ел бирлигин бузды деп жар саламан. Кәне, молла, алға түс.

— Атлы менен ешекли жолдас болалмайды, сизлер жүре бериңлер.

— Алдайтуғын балаң енди тұйылады, — деп Мәўлен ат үстинен еңкейип молланың қолынан ешегинің жибін алды. — Шоңқы, үр ешекти.

Сайыпназардың тапсырмасы бойынша жаңалықтарды Хийўаға жеткеріўге шыққан Шоңқы қайда баратырғанын еки аяқлыға туйдырмаў ушын, Мәўлен сарының жолы менен әўели арқадағы аўылларға бет алған болып, тоғайдың иши менен қайта Хийўаның жолына түскен еди.

Сонша еңбеги еш болып тұр. Қасарысыўға, Мәулен сарыдан жаслаў болған менен әлжуўаз, әри қорқақ. Сол ушын Мәўленнің буйырып сөйлегенине көзлери апалақлап, Шәрип молланың ешегинің саўырысына қамшыны тартып жиберди.

Сөйтип, үшеўи де бас ўәзирден алатуғын сарпайдың бөлшекленіўинен қорқып, тиртеклесіўи менен кейин қайтты...

Аўылға жеткенше желке тамырлары тартпай, бир-бирин алдап кетиўге де дәлил таппай ҳәр жерде бир турып тиресиў менен төрт күн жол жүриўге туўра келди, сонда да Хийўаға неге баратырғаны жөнінде сыр шертиспеди.

Аўылға бир мезгиллик жол қалғанда излеринен Қарақұм ийшан жетти. Оны көриўден молланың езиўи жайылғаны болмаса жолдасларынан бөлине алмады. Қарақұм ийшан оның көзлеринен айтажақ сырлары барлығын ұқсада, қасындағы жолдасларының тұрақсызлығы есине түсип, молланы өзине жантастырмастан өтип кетип баратыр еди, бир алаңлықта әскерий машқы қылған атлыны тамаша қылып отырған ҳаялларды көрип гидирди.

— Анаў кимлер?

Ат үстинен еки жақлап қылыш сермеп, тикке шаншылғап қадалардың мүлтигин түсирмей шаўып, жығып баратырған жас атлының шаққан ҳәрекетине үшеўи де бет бурды.

— Ат ойнатып жүрген Алакөздин үлкен ұлы Хожаназар, — деди Шәрип молла. — Қарап отырғанлардың ақ жаўлықлысы Алакөздин анасы, — Баласын ойнатуға Алакөздің қолы тиймесе, ақлығына бәрха өзи машқы қылдырады. Қасындағылар қызлары менен келини болса итимал.

— Келини келмейди, — деди Шоңқы шыдамай.

— Ҳо-хо-хо-хо. Бұл бәдбақ келинин-әм, кишкене ақлықларын-әм қыранлыққа үйретежақпа?— деп ийшан соларға қарай атын бурды.

Қелини деп шамалағаны Гүлзийба еди. Ол жалғызлықта, бәршеден жасырын сыр менен жасай бериўге шыдамай, ана неде болса Нұрназарымды көрсин, таныса бир нәрсе айтар, болмаса, балам жаслайынан атқа мингенлерди көрип батырлық үйренер, Ерназардың

сүйгилигинен тұйылған бала өз баласынан кем тәрбия алмауы керек ғой, деген ой менен аздаң улын машқыға апаратырған Кумар аналықтың алдынан шығып, "мени әкет, ана" деп өтинген еді. Басынан жесирликтің барлық қыйыншылығын өткерген ана аз егленип ойланды да, қарсылық қылмады...

— Бул жақта сен не қылып жүрсең? — деди Мәулен Қумир аналық пенен қатара ийшанға қол қаўсырып тұрған Гүлзийбаны жақтырыңқырамай. — Ийшаным, мынау жас келиншек баяғы марқум Сержан байдың елтиси.

— Қолындағы баласы кимдики? — деди молла құяңқыланып.

— Сержанбайдан қалған жалғыз тырнақ, — деди Мәулен.

Шоңқы бирнәрсе дегиси келди де, бирден ернин қымды.

Ийшан үнсиз келип Ананың алдында тоқтады.

— Торай пырқылдауды анасынан үйренеди деген ұсы екен-дә!

Қумар аналықтың сөйлеуге мейилленгенин көріп ийшан оны албыратыуға тырысты:

— Хаялға қазан-табақ, еркекке қылыш...

— Ийшанымыз, бәрше адамзаттың ақыр түби айналып минетуғын бир аты бар, ол табыт. Оннан қутылыу жоқ. Бул заманда бәршениң басына түсетуғын бир зәулим бар, ол ұрыс. Оннан қутылыу ұшын, ең болмаса, қорғаныуды үйрениу керек.

Ийшан ұтылғанын сездиргиси келмеді.

— Алакөзди зинданнан азат етиуге ара түсерде бүркітті қутқарыуға келдим деп ойлағанман. Көріп турман, бүркіттің орнына шымшық ұшып, пил орнына маймыллар тамашаға келипти.

— Ана кеули мисли дәрья, ийшан, бирақ дәрья тилсиз болады деп ылас шөп-шар таслай бермеңиз, дәрья тасыса бәриңизди мантиқтырады.

-ақмақ қатынға сулыұсаң десең назын баслайды, — деди де ийшан атының саұрысына қамшы тийгизди. Жолдаслары еңкилдесип күлисиуи менен оған илесе ат айдады.

— Сыртың сарайға, ишиң тауықтың кетегине ұсайды, ийшан...

Қумар аналықтың соңғы сөзлерин Шәрип молла шалалау еситип, ийшанның қулағы да шалмады мекен деген ой менен оған жарамсақланды.

— Ийшанымыз, сыйыр семирсе сүти молаяды, жылан семирсе зәхәри молаяды. Қумар әзелден жыландай қаял.

— Хеш гәп, ийтсиз аұыл болмайды.

Ийшанның парасатлылығына басқалар ишинен таңланғаи менен

Шәрип моллапың кеули жубаныш таппады:

— Бул ҳаял баласының даңқына семиреди. Ҳайранман, Алакөзге ҳешким илаж ете алмайды.

Алдына нәзер таслап үнсиз ойлы киятырған ийшан, оған тек ғаз мойнын емес, ер үстинен барлық денесин бүрды.

— Тышқанға пышық-әм арыслан, билесеңбе бұны? Ой жибер, ким тышқан, ким пышық?

Шәрип молла кемпирлерге усап, кетик тисли аўызын басып шиңк-шиңк күлди. Мәўлен сары қәтеликлерин енди түсингендей, астыңғы ернин ата сақалы менең қосып тиследі. Ийшан қайтып сөйлемей, әўелгисинше ойлы жүре берді. Мәўленнің иши дүбирлесип:

— Ийшаным, — деди оған сәл жақынлаңқырап. — Сизге жолдас болғанымә әбден бахытлыман. Көптен бери мен шеше алмаған бир түйин бар еди, айтсамбекен?

— Мәрхәмат.

— Қарақалпақтап қайсы бийди ең ақыллы, ел сүйер деп есаплайсыз?

— Қызық жигитсең, — деп ийшан мыйығынан күлді. — Фазыл бий менен жақынлығың барма?

— Азмаз.

— Көбирек болғанда, әлбетте сорамас едиң.

— Ерназар алакөзше?

— Ол ақылын писирмей жумсайды. Писпеген ақыл, бәхәрдеги муз.

— Ийшаным, сиз шайырларға қалай қарайсыз?— деди Шоңқы Мәўленнен қалысқысы келмей.

— Исламды ким жырласа, сол шайыр. Неге сорадың?

— Қатыныңның қалың малына қаўын шопақ берген Ғарғабай деген уруўлас ағайинимиз бар еди, баласы Бердақ шайыр болыпты.

— Ол күтә денгесер, ҳаўайы бала еди, мектептен қуўып жибергенмен, Ол енди не қылыпты?

— Салық деген қосық шығарыпты. Адамлар айтысып жүр, — деди молла шәпиклик етип.

Ийшан өз атына байланыслы жаман қосық шығыўынан қорқатуғын еди, басқаша болғаны ушын әңгимени ҳәзирше тереңлеткиси келмеди, үндемеди. Және сораў бериўге енди ҳешқайсысы батынбады.

Үшеўи ийшанды аўыллардан өткенше узатып, үйли-үйине тарқасты. Мәўлен баяғы сапары Шоңқы менен бас ўәзирге жылым апарып бахытқа ерисемен дегенинде барлық әрманын пүш еткен Фазылды күтә жек көретуғын еди. Ийшанның Фазылға баҳасы оған жақпай, Хийўаға бостан-

босқа барып қайтқаны ишегине қоз салды. Ер үстінде буратылды, буратылды: "Уайй, жалғаншы дүнья! Нендей алдамшысаң? Өзимде ашшы тиллимен— дә! Бұл заманда ұсы да керек. Мың шыбыннан бир хәрре абзал дейди жұрт.

Мен— хәрре бостан— босқа қайда бардым, қайдан келдим? Кимге сая салып, кимнің саясында жүрмен? Табанға тикен кирсе, ийне менен алынады, ал ийне тикен болып кирсе ше? Мен де бир ийне едим ғой. Бирлиги жоқ деп минлеймен бұл елди, қәйткенде бирлик болады? Ким бирлик қылады? Егерде еки ғарғыс урғанды Хийўадан қайтарып, айдап келмегенимде не болар еди? Және бирлик бузылар еди... Өзим де нағыз, ғарғыс атқанман. Рустемге ас бермедим-ә мен нәлетий"...

Оның желке тамырлары үсти-үстине шаншып шертилип, гейде, көзлерине жас қуйылыуы менен үйине жетти де, атын байлауға диңкеси жетпей, қораға айдап жибере сала, шыптаның үстиле төселген кийизге сүре жығылды...

* * *

Қарақұм ийшанға еле жығырданы қайнап тұрған ана ер үстинен еңтерилип, бармақлары менен атының жалын тарап тұрған Хожаназарға, хәзирше ештеңе сездирмеўге тырысып, жүдә жумсақ нәзер таслады.

— Машқыны даўам қыл, балам. Енди анаў шоқ қамыс пенен дәрья аралығында арман шаўып баратырып, ерден үш секирип түсип, мин, берман киятырыпта сөйт.

Хожаназар шаўып кетти.

Ана бүгинги сәтсиз жолығыўдың себепкери Гүлзийба деп ойладыма, оған қатал нәзер менен тигилди. Гүлзийба Хожаназардың ат шабыўын бақлап, алдындағы баласының бетин анаға бурған еди. Ана балаға узақ тигилип басын шайқады да, зилли гүрсинди:

— Әй, бәдбақ, ҳаялды не ушын ақылсыз дейди? Бар ақылын қара басының сырын жасырыўға жумсағаны ушын сөйдейди. Дүньяда жек көретуғыным иши сырға толы ҳаял еди...

Гүлзийба оған қарсы сөз айтпастан зәңгилерин әстенирек тепсипип, атты арманырақ айдады...

7

Хәр қандай исти тезлеткен жақсы— ю, асығыслық жаман.

Гүлзийба, базы кешелерде, жесирлик қысқысына төтепки бере алмай әбден сырнықса, еркин ышқы — мұхабетти аңсаса, өзін-өзи ұсы гәп пенен

алдарқатып, алдында жүдә жарқын келешек күтип тұрған сыяқланатуғын еди.

Гүз аяқланғалы жан түршигерлик суўық болмасада, Гүлзийба Қумар аналыққа улын көрсеткели көп тоңатуғын сыяқлы, өзинен-өзи уялып, қыпсырынады да жүреді. Ерназар хәр келгенинде сол өкинишин айтпақшы болады да және үндемейді.

Таң алдында мамық қалың қар жаўып сәскеге таман қуяш жарқырап ерий баслағанына қарамастан, басқалардан кешигип келип қоян қуўыўға баратырған Ерназар Гүлзийбаның есигиниң алдынан өтип баратырып атына "шүў!" — деп кетти. Бул оның Гүлзийбаға "Орысы дийўал" да ушырасайық деген белгиси.

Ол қуўанып, улын қоңсысына қалдырды да, "Орыс дийўалда", Ерназарды күн батқанша күтти, ол келмеді.

Қараңғылатып киятырып аўылдың қубласындағы жас қамыслыққа жақын жолдын түйилиспесинде, Ерназардың әлле кимге сөйлеген ири даўысы еситилди:

— ... Жүзегөйликтің белгиси өзинен жоқарының аяқларына асылып, бармақларын сүйеди, өкшесин тислейди.

— Олай болса неге Хийўаға салық апарасыз? Хан хызметкериниң қолы қара болған менен хызметі ақ болыўы дәркар. Абайлаңыз, хан қәхәри мисли теңиз толқыны, қәхәрленсе, жалғыз өзиңди емес, пүткил елиң ғарқ болады. Және билип қой, Уллы хан маған Алакөзге жеткерип барыңыз, "ақылсызға келген бахыт тесик қап екенин есинде тутсын" деди. Мениң сизге ең соңғы дослық кеңесим, жуўас баспақ еки сыйырды емеди, сиз неге хәм елиңизди, хәм Хийўа ханын ембейсиз?

— Ийшан, гәптиң посгеллесі Мерв урысына бара алмайман.

— Мениң сонша ықласымды бир пул еттиңиз-ә? Мархум хан сизди зинданнан азат етпейжақ болғанда, бир айыпсызды зинданда тутқаннан он айыплыны азат қылған абзалырақ деп утқан едим. Бирақ зинданнан өзиң қаштың. Сонда да ханға гәпимди тыңлатып, өзиңе хәм көп жолдасларыңа бийлик, жүзбасылық хамал-әм әперген едим.

— Егер сиз араласпағаныңызда буннан жақсырақ болатуғын еди.

— Гәпине қара. Мешит көрмегенге минара замаррық көринеди.

— Мен сонда сизден азатлық соранбаған едим.

— Елиң соранды. Есиңизде болсын, ким өзін жақсы көрсе, оны ел жек көреді, сиз тек өзиңизди жақсы көресиз. Және есинизде болсын, киси өз көлеңкесинен қашып қутыла алмайды.

Ийшанның атына шырп еттирип қамшы силтегени еситилди. Ерназар

және бирей менен қалды. Ол әллеким менен сөз алысса, елдің тәғдири хақында ойлағанлары иске аспай сырнықса, жабықса, қайдан болса да, түннің қай уақты болсада Гүлзийбаға келеди, сырнығады, сырласады.

Гүлзийба оны көп сарсаңлықта қойғысы келмей, оларға қапталласып жолды жағалап жүрди де, ауылға жақынлағанда жерде Ерназардың жолдасынан айрылысқанын аңғарып, өзинен белгі берді.

Шаршаған, кеулі қамыққан Ерназарға бірден күш кирип, қуянышлы иркілді:

— Хо оо, Гүлзийбам, не деген ақыллысаң, албырасам бәрха бір жағымда барсаң.

— Ерназар, жаңа Қарақұм ийшанның саған айтқанларын тыңлап тұрып, дауысын, ертерек жыллары ауылдарды аралаған бір сайыл дийұнаның дауысына мегзеттім.

— Ерназар күлді:

— Адам бирейді жек көрсе, оның дауысын дийұана түүе ийтке де мегзетеди. Кәне, мениң алдыма өт, үйіңе шекем алдыма алып барайын.

— Нурназар еле жатпай атырған шығар, ертерек барып ұйықлатайын, сен сәл кешигиңкире.

Ерназар ат үстинен оның мойнынан қушақлап, маңлайын жұлдызларға тутып тұрып көзлерінен сүйіп-сүйіп жиберді.

Гүлзийба ушын қандай жағдайда да Ерназар менен бірге өткерген ярым кешелери, егер, байрам десе, теңи жоқ байрам, өмір десе, пүтин бір өмір болып көринетуғын еді, үйіне келди де, азанда сойдырып жулып кеткен тауығын қуырып, ұлына қанаттарын жегизди де, тезирек ұйықлатыуға тырысты.

Қасақана бала ұйықламады.

Ол ұлын жаман көзлерден жасырып сақлағаны менен күтә тынымсыз, айналада не көрсе бәрін билиуге қызығатуғын бала болып өсті. Тили шыққалы жүдә биймаза. Қөзи ұйқыға кеткенше анасына тыным таптырмайды, ананы-мынаны сорай береді, сорай береді. Гүлзийба сирә жалықпас. Керисинше, ол ұмытқан нәрселерди-әм есине салыл, әжик—гүжик сөйлеседи. Базы ақшамларда оның барлық сырнығыұларын ұмыттырып, жүдә кеуилли нәрселерди сорап, еркелеп жатады. Бүгін жатарда ол бірден әкеси қаяқталығын, кимлигин, қайда кеткенлигин сорап қалды. Гүлзийба бираз нақолай жағдайға түсседе албырамады.

— Әкең өлди, балам.

Анасын алжастырмақшы болған секилли бала керилип, еснел, әкесінің түрі-түсі қандайлығын сорады.

Гүлзийба улының қай ұақытта да әкеси жөнінде шынлықты билетуғынына исенеди, хәтте ол ержетип, өмирдің барды-келисине түсинетуғын болған гезде, сыр бүкпей, шынын айтыұ өзиниң де тийкарғы мақсети. Соған дейин барлық нәрсени сыр тутыұы зәрүр, болмаса, жас нәресте тири әкени көрип, оннан бөлек жасағанының себебине жетик түсинбей, көкирегінде я анаға, я әкеге қарсы мәңгилик түйин қалыұы мүмкин, теңдеслери менен ойнағанда да қәўпли.

— Улым, сен нағыз ғана әкеңе ұсайсаң, — деп баласының сораұына көп гидирместен Ерназарды тәрийпледи. — Әкең жүдә-жүдә ақыллы еди, сенде ақыллы болып киятырсаң. Әкең кең жаұырынлы хәм күшли еди, сениң де жаұырының кеңейип өсип, күшли болажақсаң, оның көзлери үлкен хәм ала еди, ұзын мұртлары бар еди, бир қарағанда айбатлы нәзеринде адам шыдап тура алмас еди, үлкейе келе, мұрт шыққан соң, тап сенде сондай айбатлы боласаң.

— Мұртлары дым-дым ұзынбеди?

Гүлзийба мұрт орнына еки бармағын шыйырып қулағынан асырып көрсетти:

— Былай етип еки мұртын еки қулағына илдирип қоятуғын еди.

Бала қуұанып кишкене бармақларын қарыслап, мурны менен қулағының арасын қайта-қайта өлшеди.

Төсегине кирип атырып, неликтенде, үлкен адамларға ұсап және сорады.

— Апа, сонда мениң әкем Хожекениң ағасына ұсайма?

— Хожекениң әкеси жас, сениң әкең ғаррылаұ еди.

Ерназар хәр көргенинде Нурназар менен ойнап, басындағы топпысының ертегинен басып, көзине түсирип кететуғын еди. Бала соны және күседиме ямаса басқа нәрселер жөнінде сорайжақ болды ма, намәлим, лекин анасының сәл кескинирек жуұабынан кейин тып-тыныш жатты да, күни менен шаршаған жас денеси буйығып шийрин ұйқыға кетти.

Тап ұсы демди аңлып тұрғандай, үйдин шийи тырналды.

Қатты ұйқыдағы нәресте анасының, көрпеден жыландай сыптырылып шығып, ергенекти сықырлатпай ашып, Ерназарды киргизип алғанын сезбей, мархұм әкесин түсинде көрип атыр еди:

...Әкеси дәл анасы тәрийплегеннен айнымайды. Тек бир өзгешелиги— аппақ қуұға мегзес, кийимлери де, қулағына асылған мурты да, астына минген аты да аппақ. Хәтте, аппақ. қанатлары бар. Ол қәне, "ұлым, сени аспанға алып ұшайын" деди. Бала қуұанып, әкесиниң атына мингесты де,

бирден аспанға ұшты. Аўыл адамлары, барлық жоралары таңланып, кими малақайын, кими орамалын, кими құры қолын былғап, пәсте қала берди. Ол ердің басына беккем асылып, басқа балалардың көз отларын алып күлип баратыр. Әкеси оның күлкисин және күшейткиси келгендей, бир бармағы менен бүйиринен қытықлайды. Ол шақалақ атып Күлиўи менен оянды.

— Апа! — деди қуўанышын тез ортақласқысы келип. Анасы сес бермеди,

Тас төбеге көтерилген ай үйдің шаңырағынан нур төгип тұр еди. Бала, ешейінде, сергек анасының неге оянбағанына хайран болып басын көтерип еди, түсинің даўамы сыяқлы хәдийсеҒе көзи түсти: Анасының қапталында түсиндеги әкесине ұсас мұртлас биреў ұйықлап жатыр. Екеўи де көрпени белбұарлыққа шекем серпип таслапты. Жаңа ғана аппақ кийимде жүрген әкеси демнің арасында қалайынша аттан түсип, шешинип үлгерген? Мен ұйқыдаман ба, я ояўманба? деген ой менен басын силкип-силкип серлеңкиреди. Анасының қасындағы әкеси емес, Хожекениң әкеси Ерназар алакөз. Оның оң қолы аласының мойнында дастық болып, анасының шеп қолы Алакөздің көкирек жүнине батып жатыр.

Әкеси өлген гейпара балалардың аналары өзге ерге тийип, өгей әкеден азап шегип жылап жүргенлерин азлап билетуғын еди. Сол ұшын өз анасын басқа аналардан әри ақыллы, әри меҳирли көретуғын еди. Базда өз теңдеслери менен шаңлақта ойнап, ертек айтысқанда, оның бас мақтаншы өгей әкели қылмаған анасы болатуғын еди. Мынаў көриниске тула бедени титиркенип, намәлим қызғаныш сезимлери оянды... Көрпесинен әстен түргелди де, ергенекке сүйеўли гөне балтаны алып, ойланып-әм турмастан күшинің барынша керилип Ерназардың басына қойып салды.

Жаў қолына түсиўден жүрек шайды болған Алакөз қәпелимде жаў келип қалған екен деген ой менен, көрпени серпип жиберди де, қараңғыда, бас ұшында отырған секилли биреўди ұйқылы көзлери аңғармай, күшли қоллары менен төбесинен бир урды. Нәрестениң жылаўға да шамасы. келмей, аўдарылып түсип, басы ергенектиң жақлаўына дүкти. Ергенек салтылдаўы менен құлады. Гүлзийба сескенип көз ашты да, Ерназардың хәрекетинен қәўипли бир ис болғанын түсинип, келген бәлеқададан жалғыз улын қорғаў нийетінде, жалма-жан оны изледі, орнынан таппай ашшы даўыс пенен шыңғырды.

— Ой, сорым, Нурназар жоқ ғой, жаў урлап кетипти.

Ерназар қатты силтеген мушының аўырғанынан биротала уйқысын ашқан еди, ергенектиң астында жатырған баланы таныды да, ушып түргелип оны қолына көтерди, аўзына үпледи, Бала дыбыссыз, әлле қашшан-ақ жан тәслим етипти. Ҳаял Ерназардың қолындағы баланы көрип, өз баўырына алмақшы болып еди, жағдайға түсинип, "Уай, сор маңлайым" деди де шөгип отырды. Ерназар асығыслық пенен кийинди хәм Гүлзийбаның қолынан баласын алып жатқара сала, оны да тез-тез кийиндирди. Гүлзийбаның деми тарайып, бар хуўшынан айрылса да, Ерназарды есикке қарай ийтериўге зорға шамасы келди:

— Қет, Ерназар, биреў билип қояр, кет... Бийшара баланың деми тўйесилген шығар, ямаса анаң ғарғаған шығар, кет. Мен бәдбақтың қарасы жуқпастан бұрын кет, жаным ... кееее... т... т...

Әллеқапдай қорқыныш па ямаса өзін сақлаўдың күши ме, ессизлик пе ямаса аса ақылы зыятлық па, өйтеўир бир нәрсе Алакөзди ентелетип, тентиреклетип үйден шығарды.

Басындағы тыртығы үстине және балта тийип қанағанын енди сезді де, оны алақаны менен сыпыра сала үйине қарай жүўырды.

Еле шырт уйқыда жатырған Рабийбиниң көрпесин әсте көтерип, қапталына әсте ғана кирип созылып жатты, бирақ, Гүлзийбаның өзін-өзі жулып, тоқпақтай қос бұрымы жайылып жылап атырған даўысы қулағына тал-тал келип тұрды:

— Жалғызым... сүйенишим... көз қарашығым!...

Адамның өмиринде неше түрли қуўанышлы, неше түрли қайғы хәсиретли пайытлар болып өтпейди. Ерназарға ең қуўанышлы кешелер Гүлзийба менен өткерген кешелер болатуғын еди. Бүгинги хәсирет бәрін жоққа шығарды. Зинданда азап шегип жатқан пайытлары бүгинги хәсирет пенен салыстырғанда, қустың бир ғана ирет қанат қағып кеткени шелли көринбей, жүрегі ашыды, сызлады. еситпейин деп басын дастықтың астына тықты...

Сергек Қумар аналық аўыл шетинде жылап атырған Гүлзийбаның даўысын танып, түргеле сала келини Рабийбиге сырттан даўыслап ояттыда, бийшара жесирге не болды екен деп оны сол үйге ертип кетти.

Ерназар түргелип Гүлзийбаның үйине қайтып барғысы келди, бирақ жылап қалған жалғыз баслы анаға нендей дәлиил таўып жубатарын билмейди. Тула бойын мәңгилик хәсирет шынжыры құрсап, қулыпланып қалған секилли, қозғала алмайды, аяқлары да зил. Гүлзийбаны жылатып қалдырып, намәртлик етип қашқаны ушын намыс қысып бирден өле қалғысы келди. Түргелип керегеде илиўли қылышына қол созып алып,

қынабынан сұғырып, өз мойнынй өзи салып жиберіўге мейиллене бергени, есиктен сып етип анасы кирди ҳәм қолын тұтып қылышын алды.

— Әй, ладан! Ышқыға берилген пышық баласын өлтиреді. Бил енди, ғар еркектің иши сырханаға айналыўы керек.

Ерназардың ұзын кирпичкери арасынан изли-изине жұп тамшы сытылып, бетиниң алмасынан сызатлайып, мұртын жуўып, аўзына қуыйлды. Бул оның өмиринде екинши ирет көз жас көрсетиўи еди.

— Әй, жылайман! — деди ана қаталлығынан қайтпай. — Ғарлықтың түби қорлық деген, әне ұсы жақында ғана баланы көрип анығына көзим жеткен еди... Халықта я ериңниң я келиншегиңниң көзине шөп салма деген гәп бар. Бул гәптиң пайда болыў мәниси бурынғы заманда, ерли зайыптың қайсысы жұптысына қылап қылып ғарлық ислесе, көзи шөп пенен тесип ағызылады екен, егер ол екинши ирет тәкирарланса екинши саў көзи ағызылады екен. Хәзир саған сөйтсе болар еди, әттең сорлы анаң бир сапарға кеширеди, ұсыннан халық билсе ше? Сонша ат салған ахиднамаң пәтиўаға асама? Әй, ғар Алакөз, ошаққа көз тасла, не жатыр? Күл жатыр. Ол күл болмастан бурын лаўлаған от болған, адамға қызғын берген, енди шығарып тасланады. Сенше? Еле жанбай атырып күлге айиалажақсаң. Кеўилиңдеги әндийшелер, елим-халқым, деп сонша жыллар зинданда шыдаған мәртликлерің қайда? Сен деп изиңе ерген адамларға ким жуўап береді? Енди бәринен өзиңди өзиң өлтирип қутылғың келди ме қорқақ? Ой жуўырт; қасқыр торға түссе, қоянлар үстине секирип ойнайды, және пәмле; Айыў күшли күшли болса да, пышықты жолбарыстың душпаны деп пәмлеп, оған бас ийермиш. Мә, енди қылышыңды ұсла!

Қумар аналық отаўдан шықты.

Ерназар қанша мықлы, ақыллы, парасатлы болмасын, анасының алдында ҳәмме жағынан өзін әззи тутады. Шығып кетиўден жүреги алғаў-далғаў қубылып, "Әй, сорлы басым, не қылып қойдым?" деди де нардай шөгип басын еки алақанына қысты, астыңғы ернин тислей-тислей ойға шүмди...

Әлленемирде Қумар аналық қайта кирди.

— Түргел, басыңның қанын жуў. Баланың денесин ақ шымылдыққа өзим жайластырдымда, қалай өлгенин түсиндим. Бийшара Гүлзийбаның иши лаўлаған от болып шашып жулсада баласының өлген себебин айтпай атыр. Жақсы адам ийтиниң иси ұшын да қысынады. Ең болмаса, аўыл ағасы болып өли жайғастырыўға бар!

Ерназар керегеге асылып тикейди...

Әллеқайдан қайтқан Шоңқы Қазақдәрьяның бойындағы жал қамыслықтың арасынан өтіп баратырып жерде төселип атырған қамыс жапырақтарын аяғы менен тинтип — отлауға кирискен атын айдап кетиуге қыймай иркилди де, Мәўлен сарының бадабатына қорқып Хийўаға кирген жерде кейин қайтқанын және еслеп, қос мушы менен өз маңлайына бир урда:

— Ооо, дәўлети қайтқан-аў, неқылып қойдың?

Мушына маңлайын тиреп сөйленди: "ендигиден былай оныд менен жолдас болсам кезим шыққай, аяқларым ләй болғай, тилим тутылғай... Жоқ, Шоңқы, ойлан... Ол әллеқашан Ерназар алакөзге барып, мен пәлен қылдым, төлен қылдым, жәдигөй молла менен өсекшил Шоңқыны Хийўаға кирген жеринде кейин қуўып қайттым деп, мақтанған-әм шығар. Нәлетийдің өзін қаралаўым керек. Не менен? Ол заңғар кисиге қуйрық услатпайды-аў. Қәйеринен ұслайсаң, ислегей иси болмаса, я ҳамалы болмаса... Бас ўәзирге жылым апарғанын айтсамбекен? Оо, сорлы Шоңқы, — деп маңлайына және дүрс еттирди. — Жылымның бир жағын тутқан өзиң ғой, оны қалай дәлиллейсең?...

Тастөбесинде Мәўлен сары ғарқылдап күлгендей болып, Шоңқының шоршынғаны соншелли, аты бирден үрkip жығылыўына сәл қалды. Қараса, ҳешким жоқ, қыйсық күйик тораңғылда жалғыз ғарға ғақылдап отыр.

— Ой, нәлетий, Мәўлен сарыға ұсатып мени қорқытқанша, маған ұсатып Мәўлен сарыны қорқыт:

— Ҳа, Шоңқы ким менен сөйлесип тұрсаң?

Шоңқы селк етип жалт бурылды. Қақ маңлай алдында жас шайыр Бердақ күлип тұр.

— Әнебир нәлетий ғарға атымды үрkitип жиберди, — деди Шоңқы мурнын жеңи менен сыпырып.

— Дайылы-жийенлер бир-бирине сөйтип дәлкек қылады-дә!

Ол Бердақ пенен жийи-жийи гезлесе де, бүйтип сөйлеспеген еди, гәпине онша түсинбеген түр көрсетти.

— Қайдан киятырсаң, иним?

— "Бозатаў" бойынан, тойдан.

— Бүгин түнде Гүлзийбанын баласы өлип шықты.

— Не дедиң, не дедиң?

— Ақшам келген бир ойнасы ұрып өлтирсе керек, сұўына енгенлер солай болжасыпты.

— Жүдә рейймсиз адамсаң-дә.

Шоңқы атының сүйретип баратырған арқанын аяғы менен басып:

— Шынлықты айтқан-әм реҳимсизликпе, шайыр! — деди.

— Аўылда өли болса, ұрыдай қамыслықтың арасында не қылып жүрсең?

— Бердақ, дым қызықсаң. Өлген бала Сержан байдың атына өткен менен, кимнің баласы екенін ийт билеме? Хийўаға алып қашқан Рузматтан ямаса үйіне дайы-дайы деп емизикленип жүрген сарыдан ба.

— Қыйсық тораңғылға қонған ғарға менен сырласқаныңша бар екен.

Бердақ өз жөніне кетеберди.

Шоңқы атын ұслап минди де, қуўып жетти.

— Бердақ неге ашыўланасаң? Усы аўылда бала өлмеген күн барма? Қайсысын азалап ушына шығамыз?

— Аза тут демеймен, адам баласы қаққында адам баласының гәпин айтыў керек-тә!

— Ерназар алакөз бенен Бердақ шайыр қолдаўлының еки қолы, еки аяғы, еки көзі болып шықты ғой, әбден.

— Сениң неге мүтәжлигиң бар? Мине астыңда атың, мен болсам ешекте киятырман.

— Гәп онда емес.

— Ҳамал керек пе? Олай болса ханға бар.

— Сен неге бармайсаң?

— Маған мине Һамал! — деп Бердақ дуўтарын көрсетти. Шоңқы мырс етип күлди.

— Бәри жыйналып бир қысым отын.

— Күлме, Шоңқы, дуўтар отын емес, бирақ атып жығады, қосып айтатуғын сөзлерім найза емес, бирақ түйреп өлтиреді.

Шоңқының көзлери қыпылықлап, ушы истей қоңқы мұрнын қайта-қайта ұслап берди. Бұл оның әбден албырағаны еді.

— Ҳамал керек болса ханға бармай-ақ аласаң.

Шоңқы уйқыдан оятылғандай жанланды.

— Қалайынша?

— Егер кеўлінде иске аспай жүрген әндийшелериң болса Ерназар ағаға бар. Ол бәршеге тең ахиднама дүзип, елдің пүткіл бийлерине мөр салдырып, қол бастырып жүрипти. Соған жәрдем ет. Мақсетлери иске асса, саған да бир Һамал аўысар.

— Сонысы иске асатуғын нәрсе ме?

— Сен сыяқлылар бузбаса.

— Мен бұзбайман. Бердақ, саған бир сораұым бар, айтшы, мени өзиң билетуғынлар ишинде кимге мегзетесең?

Бердақ ешегиниң басын тартып, ат үстинде әўкийип отырған Шоңқыға мысқыллы нөзер таслады:

— Пилиги аз шыраға, шақасы жанып болған ағашқа мегзейсең.

Аўылға киргеннен кейин Бердақ Гүлзийбаның үйине қарай бұрылды. Шоңқы түп-туўры Ерназардикине бет алды.

Оны өз үйинен емес, Гүлзийбаның баласына келген пәтияшыларлар арасынан тапты. Ушырасыўдан-ақ уруўласы шайыр Бердақ пенен сөйлескенин мақтаныш етип, басында пайда болған ойларын ортақласпақшы еди. Ерназардың қәхәрли кслбетинен иши пысқыған от екенин уғып, ҳештеңе айталмады. Сол сезген оты неден пайда болғанын түсиниўге қанша талапланбасын, дийдине де жете алмады. Бирақ өзин күтә сабырлы, дыянатлы тутып, кешке шекем қайтқан Ерназарға күшиктей ерип қайтып, бир пайытында тилге келди:

— Өтинишим бар еди, аға.

Ерназарда сөйлесиў иштейи болмаса да, "қулағым сенде" дегендей жыллы нөзер таслады да, жөнине жүре берди.

— Өзиңиз билесиз, кимниң иси жаман болса, ол душпанына жәрдем бергени. Атқосшыңыз Теңел күтә ақыллы бала, ол Оренбургтан келгенше орнына таласыў нийетинен аўлақпан, бирақ маған исенип, анда-мұнда қамшы қылып жумсап тур. Ерназар аға.

— Есиң енген сыяқлы.

— Мениң ҳешким менен ақыл жарыстырғым да келмейди, егер биреўдиң ақылы артық шығып, меннен пайдаланса, аянбаў нийетиндемен. Бирлик— тап сонда.

— Мәўлен сары ақылым көп деп мақтанады.

— Оны сол ушын да ҳешким унатпайды, дос тутпайды.

Ерназар адымын тосаңлатып, Шоңқының ушы истей қоңқы мурнына, шүңиреклеў көзлерине тереңирек тигилип:

— Мейли, хабарласып тур, — деди.

— Мениң тап усы бүгнге шекемги алжасықларымды есима салмайсыз ғой?

— Атың ендиги жағында сүринбесе бәс!

— Тапсырмаңыз бар ма?

— Уўытын тапсаң, Хийўадан хабар билип қайт.

— Әжеп.

Қыс хәрқашанғысынан қатал сұйық болса да, бәхәр ерте белги берди. Арал теңизиниң жағаларында хаўа райы қылықлы келиншеклердиң минезине тақаббил бирде түнереди, бирде жадырайды, бирде нөсер жаўын тамшылайды, гей күнлери айнала тазарып, нәпәс алыў кеңейеди, гей күнлери Қарақум жақтан шаңғыт көтерилип көз аштырмайды.

Хәрқайсысы бир ханлықтың тутымын тутып, бир-биринен бийғәрез хұким сүриў ушын шашаў-шашаў қонысласқан аўыллардың талтаң бийлери менен сөйлесиў, оларды бир нәрсеге қәндириў, теңиз жағаларының қылықлы тәбияты яңлы. Базылары жадырап, Ерназар алакөз алдына жайған "ахиднамаға" ап-аңсат қол басып, мөр салады, және биразлары қабағын қарсы жаўып әбден қыйнайды.

"Алпыс бийдиң ахиднамасына" бийлердиң қол басып мөр салыўын Ерназар тез арада питкериўге қыстанса да пайда болмады. Гүлзийбаның баласы менен байланысly хәсирет хәрекетине уяңлық киргизип қоймады, ирикти.

Оренбургқа кеткен Зарлық женен Генжемураттың қайтып келиўи Ерназар алакөзди қуўандырмады: Алды қыс болғаны ушын, Қазақ далаларында бир қанша күнлик қар боранына тап келип, атлары майрылып, қайтып жол өндире алмапты. Сонда да изге қайтпай, бир шарўа қазақтың үйинде хаўа райының жажсыланыўын күтип жатып, пияда және жолға түсип Оренбургқа жақынлағанда Орыс патшалығының Сырдәрья линиясы бойынша әскер басшыларынан бири казах Илекей Султан Қасымовқа тап болып, оннан орыс патшалығы менен түркия арасында урыс басланғанын еситипти.

Алакөздиң Илекей Султан ҳаққында бурын азлап еситкени бар еди, сол ушын ол жөнинде қазбарлап сорай бермеседе оларға наразылығы жасырынбады.

— Илекей сұлтан бизлердиң Оренбургқа барыўымыздың ҳәзирше бийпайдалылығын ескертти— деди Генжемурат. — Себеби биз бенен сөйлесетуғын басшылары да урысқа кетипти.

— Ең болмаса Михайловты, өзимиздиң еки баланы сорап табар едиңиздә? — деди кеўилсиз Алакөз.

— Илекей сұлтан оларды да жақсы биледи екен. Михайлов екеўинде өзи менен урысқа әкетипти. — деди Зарлық.

— Өзимиздин жигитлердиң өтиниши бойынша әкетипти, — деп толықтырды Генжемурат.

Ерназар алакөздин жүзинде бираз мақтаныш сезими көринип, урысқа

кеткен жигитлерине ыразылық билдирди:

— Елимиздің келешегі сол жетимлер екеніне енді көзім жетті. Жүдә жақсы ислеген. Изимізге ергендей қыранларды баслап бизлер-әм орыстардың жауына қарсы ұрысқа кетсек еді.

— Илекей султан менен бұл жөнінде сөйлестік, — деди Зарлық енді өзін бираз еркін сезіп. Генжемұратта жеңіл непес алды. — Бирақ Илекей султан бизің өз елимиздегі исимізді мақұллады. "ара алыс, тәуекел, қылмаңлар" деди. Оренбургта бизің елге жәрдем ұшын таярланған отрядтың ұрысқа кеткенін айтып, олар жеңіліс қайтады, оған дейін өз еліңізді таярлай бериңдер", деди.

Ерназар досларына исенседе, сүйеңіс хасасы түпсіз теңізге түсіп кеткендей арсар болды.

— Қәйткен мененде самалымыз шебіне есе берді.

— Гүрсиніуден пайда жоқ, достым, — деди Зарлық. — Билесең, жауырынсыз қоллар хәрекетке келмейді. Ахиднамаға бийлердің қол басыуын тезлетіп, жауырынды бекемлеу керек.

— Илекей султанның нәсияты ұсылай, — деди Генжемұрат.

Ерназар алакөз өзін басып қанша асықпасын, бийлер хәрқыйлы сылтау менен, айрымлары "Алакөз киятыр" дегеннен үйінен қашып, истиң жууымағын және созды, тап қарагүзге созылды.

Бүгін таңнан баслап аспан ашық болып, құяштың жарқырап шығыуы оның кеулінде де жақсылықтарды молайтып, теңіз бойындағы ағылларға бет алып баратыр еді, дұғтарын мылтықтай етіп ийніне асынған ешекпелі Бердақ қапталдан қосылды.

Ахиднамаға қол қойыу еле созыла бергеніне кеулі бираз иренжіп, ендігін қалған теріс нийетпелі бийлерге қандай шара қолланыу жолын ойланып киятырған Ерназар бұл ұшырасыуға кеуілленді.

— Бердақ шайыр, кәне жууап бер, ой жақсы ма, дөң жақсы ма, және бий жақсы ма, хан жақсы ма?

Бердақ енді ашылажақ ақ гүлдің ғұмшасындай аппақ тислерін жарқыратып, мыйығынан күлді де, ойланбастан, халық арасында кең таралған жырау термелерін тәкирарлады:

"Отлақпелі болса, ой жақсы,
Хәуалы болса, дөң жақсы,
Төрелі болса, бий жақсы,
Әділ болса, хан жақсы..."

— Енди сен сора.

— Тас таңламайтуғын қандай тәрезини билесиз, Ерназар аға?

— Қанша салсаң да, не салсаң да, тас таңламайтуғын тәрези адамның тили. Енди өзиңе сораў. — Адам бахытының гилти қайда болады деп ойлайсаң?

— Адам бахытының гилти тек хақыйқатлықта.

Бердақ Ерназардың иши писип киятырғанын түсинип қызығырақ бир әңгиме айтыўды ойлады.

— Ерназар аға, Сиз Фазыл бийдің мархум әкесиң бир гәпин еситкенсизбе?

— Қандай?

— Бир тойда көкнарға тойып отырып, онлаған адамға "үйге келиң?" деп мирәт еткен екен. Олар ертеңин-ақ келипти. Баласы Фазыл, қонақларды көрип атлары ушын тазадан қазық қағып атыр екен, әкеси оған "хәй бала, қазық қақпа, қонақлар атларын мениң тилиме байласын" депти.

Ерназардың ири даўысы гүрсилдеп күлди де, кеўлин гүдикке толтырған хәсиретин естен шығарды.

— Фазыл хәзир әкесине ұсап киятыр, — деди Ерназар. — Яқшы оны қояйық, саған бир сораў: Ашылмас сандық болармыш, ол не?

Бердақ ойланып, жыраў-бақсыдан еситкен термелерин еследи, халықтың хәр қыйлы даналықларына қыял жұўыртты.

— Ашылмас сандық, — деди әлле немирде — Адамның кеўли болса керек, Ерназар аға.

— Адам қандай жағдайда көп өкинеди?

— Ким өзгеге қанша жаманлық қылса, сонша өкинеди.

— Адамның кеўли қандай жағдайда қараңғы тартады?

— Хақыйқатлық жоқ жерде, Ерназар аға. Енди сизден сбрайын. Хақыйқатлықтың-әм айтылмас гезлери бола ма?

Айдос бабаның өлими жөнинде хақыйқатлықты сорағанда оның атқосышы Доспанның "Бул заманда айтылатуғын да, айтылмайтуғын да хақыйқатлық бар" дегенин еследи.

— Егер хақыйқатлық өтирикке ұсаса, айтпаған жөн, қәдирлим. Енди өзиңе сораў. Сен нендей затты, нендей исти әззи дейсең?

— Қайсы иске сүмлық араласса, сол әззи болады, Ерназар аға. Айтпақшы, жақында "Бозатаў" аўылындағы тойда Әжинияз шайыр менен көрисип, азғана сөз таластырдық. Сонда қайсысымыз хақ екенимизди сизге ойласыў нийетим-әм бар еди.

— Қәне тыңлайын?

— Тил жөнінде тарыстық. Гәп нендей балалағанын аңғармай қалдым. Бир гезде. Әжинияз аға; "Бердақ, — деди хәммениң дыққатын өзіне аударып. — Сениң қосықларыңды еситип жүриппен, сөзлериң онша сыңғырламайды, намаға келмейди. Тилди Наўайыдан, Физулыдан, Мақтумқұлыдан үйрениў керек, — деди. Не деген менен, ол Хийўа медресесинде оқыған, сол ұшын кеширим сорадым да, өз қосығынан биреўин айтыўды өтіндим. Ол барлық қосықларын ядқа билер екен, қысса даўысына салдырып жиберди. Минекей, сиз-әм тыңлап көриңиз;

Әй әлифқум, ақ юзиндур әйне әлем әнұары,
Бе белиң қыпша дилбар көзлериң шахла ўәлий...
Те тисиндур дана — дана, ләблериңнің паллары,
Се сорып шийрин ләбиңнен, жанадурман, әйпери!...

Әне, Ерназар аға, ұсылай әлифтен басланатуғын қосық Физулыда бары ырас. Бирақ, Әжинияз аға қосықларының хәр қатарында еки-үш сөзди қарақалпақша келтиргени болмаса, басқасын ким түсинеди? "Ақ юзиндур әйне әлем әнұары...", "көзлериң шахлы ўәлий..." деп жүртен ашықлар барма хәзир? Низамиде "Адам мисли шыра, өмириниң ақырына шекем басқалар ұшын жанады" деген рәўият бар. Дурыс, шайыр да адам. Ол халқы ұшын шыра болып жанып, халқының тәғдийрине маслап, түсиникли қосық жазыўы тийис емеспе?

Бердақтың пикирлери Ерназардың шайырлар тартысына араласпайжақ ойына тойтарыс берди.

— Әжиниязды мен бир ирет көрип, бираз қосығына ескертиў қылғанман.

— Мен жас кишилигим ұшын ийбе тұтыўым керек еди, бирақ өйте алмадым. Себеби ол маған "шайыр түсиниксизирек болған сайын халық жақсы көретуғының билмесең керек" деди. Мении ашыўым келип, "Хийўа медресесинде алған билимиңди халықтың үстинен қойма деп ескерттим". Ол және өз жолын дурыслап, "Тилди Наўайыдан, Физулыдан, Мақтумқұлыдан үйрениў керек" деп өршелести. Мен оған, "Наўайыны, Физулыны, Мақтумқұлыны үйрениў олардың тилин сәл бузыңқырап қабыл етиў-әм емес, өз тилимизге түсиниксиз сөзлер қосыў-әм емес. Қосықты қалай жазыўды, хаққында жазыўды үйрениў тилдиң байлығын қалай пайдаланыўды үйрениў, хәр сөзге ўазыйпа жүклеўди үйрениў болса керек" дедим.

Олар әңгимеге қунығып, теңиз жағасындағы аўылға кедип қалыпты.

Балықшылар жағаға от жағып балық ислеп түсленип отыр екен. Бердақты танып, шадланыса балық жеуге шаңырды,

— Барағой иним, — деп Ерназар атының жүүенин тартты да, оң жағындағы көп үйлерди, ылашықларды көзден өткерип бир заман тұрып, бир қараған көзге айғақ ақ үзикли отаўды шөкеледи. Бул ұсы ұрыўдың бийи Сайыпназардың отаўы еди. Ерназар оған үш рет келип кеткенінде де табылмаған еди, далада атын көрип үнсиз аттан түсе берди.

Мезбен Алакөздің келисине онша ырза болмаса да, сырттан жүзин жылтыратып күтип алды.

Чайдан алдын Ерназар оған "алпыс бийдің ахиднамасы" жөнинде гәп қозғап еди. Ол тисиниң суўын сорыды, бұрын ҳештеңе билмейтуғындай таңланып, тарлаў маңлайын жыйырып, деңгелек көзлери түтеген сыяқланды:

— Елдің ҳәр бир жигити қыран, елдеги ҳәр бир ат қырандыки?

Ерназар оны ҳәзир үгитлегеннен нан писпейтуғынына түсинип:

— Жапайма?, — деди де, керегениң басынан қамшысын, құрашын алды. — Мени Артық бийдің аўылына узатыс!

— Қонақтың өтинишин орынламаў, әлбетте бийәдеплик!

Қалың жыңғыллық пенен майда тораңғыллықтың арасынан жиптей созылып жатқан аяқ соқпақта киятырып, Ерназар зәңгисине аяқларын тиреп алдына ҳәм артына бир қарап алды да, Сайыпназарға қапталласып келип желкесине пәнже ұрды.

Бүркиттиң тырнағындай қатты бармақлар Сайыпназардың мойнын үзип жиберийге сәл-ақ қалып, жалынды:

— Гүнам не, Ерназар?

— Жаның барда айт, "ахиднама" унайма?

— Унайды.

— Қол басасаңба?

— Мойнымды үзип жибермесең басайын-

— Атыңның жылаўын маған бер, өзиң жерге түс.

Ол ерден әсте жылысып түсти.

Ерназар төбесине қамшы көтерди.

— Усы исиңди ҳешкимге тис жармайман деп өўеле үш ирет қайтала!

— Усы исиңди ҳешкимге тис жармайман... тис жармайман... тис жармайман!...

Ерназар қоржының шешип ишинен сия-саўыт алып Сайыпназардың алдына "ахиднаманы" жайды да, айтқанын ислетип, қоржының қайта гүржиледи ҳәм жалғыз шаўып кетти.

Артық бий кем сөзліден келген, отырыспаларда зорлардың тәрәпин алып сөйлеўге әдетленген адам еди. Ерназар алакөз "алпыс бий ахиднамасы" тўўралы гәп қозғағанда азғада ойланып алды да:

— Тәўекел шығар, — деп бармағын сыяға малды.

— "Тәўекелиң" не?

Артық қарсыласпады.

Ол ұсылайынша көп күн ел гезип, кимди қорқытып, кимди үгитлеп, кимди исендирип ең соңғы бийлерге де қол қойдырып шықты.

Жалғыз ғана Фазыл бий қалды. Ерназардың оны соңға қалдырыў себеби, ол ең табанлы өжет, өз ақылына беккем исенип алатуғын бийлерден. Хәммениң қол қойғанын көрсе ғана келисиуи мүмкин.

Ол Фазылдың аўылына бурылатуғын жерде күннің қызарып батқанын тамашалап бираз тұрды.

...Тап ұсы пайытта, Фазылбий, өткен ақшам Қарақум ийшанды қондырып, аянбай иззет көрсетиў мақсетинде таңға ұйықламай, азанда оның атын өзи жетелеп аўылының шетине шекем ұзатып келе сала, үлкен отаўына төсекти қалың салдырып жатқанынан түргелиўге еринип, еки ортаншы хаялына аяқларын қыстырып, киши хаялының сүйриктей сұлыў бармақларын, өзиниң көптен бери пардбзланбаған ұйпа-жуйпа шеңгелдей сақаллы алқымына басып, еркеленип сөйленип жатыр еди.

— Қарақалпақ елине араласқалы өзлигинен ҳеш бир байдың, бийдің, есигин ашпаған Қарақум ийшанның үйиме арнаўлы қутлы болсынға келиўи не деген бахыт! Бәри сен ұшын! — Ол кишкене хаялының кийизге төселип атырған бурымларын қамтылап өз көкирегине таслады. — Хәй, сұлыўлар, сизлердің кеўлиңизге келмесин, ҳақыңызды жемеймен, — деп еки аяғын алмагезек көтерип хаялының мойнына салды. — Сизлер, хаялларым, Хийўадағы хан сарайын көрмединизлер. Көрмегениңиз жақсы. Ханның өзи болғаннан хан исенген, бий болыўға ҳеш мәртебе тең келмейди. Айыбың болса тек хан ғарғайды ал ханды болса ҳәр күни пүткил халық ғарғайды. Маған тек сизлер татыў болсаңыз тамам, қараўымдағылар менен өзим тил табысаман... Бир қуўанышлысы, Қарақум ийшан бир уўытын таўып хан менен тиллесиўге, сөйтип үйиме қонақ қылып әкелиўге уәде берип кетти. Оннан соң көриң пириңиз Фазылды. Жүдә-жүдә бахытлы хаяллар екенсиз, ата-аналарыңыз да, туўысқанларыңыз да аса бахытлы адамлар екен. Мен бәриңизди қандай жақсы көремен. Қәне, айтыңдар, төркинлериңиздің зейнине тийген ўақтым болдыма?

Хаяллар жүўап берип үлгермей-ақ, далада малқораны тазалап жүрген үлкен хаялына хабарласып атырған таныс да ўысты еситип, Фазыл

ериниңкиреп өңменин көтерди.

— Үшеуидизде жайлы-жайыңызға барып дем алыдлар, хызметти үлкен бәйбише етеди, — деп ол сыртқа хаўаз берди. — Ерназар, мен үйдемен, атыңды байлап киребер!

Ерназар онша бой бәнелемей, атынан түсіп, жүенди Фазылдың отын майдалап атырған хызметкерине ұсынып атыр еди, Фазылдың өзи шығып, биринши сәлем берди де, жүенди өзи алып, атты өзи байлады. Қүтилмеген жағдай Ерназарға әбден унап жибисти.

— Бизиң ығбалымызға орыс-түрк урысы басланғанын айтпайсаң ба, Фазыл. Еле берин тамам болатуғын түри жоқ қусайды, болмаса әллеқашан күшейер едик.

— Бәри бир орыслар жеңеди, Ерназар.

— Жеңбесе?

— Орысларсыз әм күшимиз жеткиликлі. Бирақ хәммеден соң маған келгениңе кеўлим иренжиңкирегендей Ерназар. Не қылайын, Фазыл қай ўақтада тайын деген шығарсаң. Кәне "Ақиднаманы" шығар, қол басып, мөр салмасам, ақшам тыныш ұйықлай алмассаң.

Ошақта мазлаған бир дәсте қызыл жыңғылдың шаңараққа жақынлап қайтып турған сары жалыныңа Ерназардың бети қызарып:

— "Ағабийде" мен сени бийкарға қазы қылмағанман, — деди масайрап хәм асықпай қоржыныңан сыя-саўит пенен "ахиднаманы" шығарды.

Фазыл "ахиднаманы" оттың жақтысына тұтып, ояқ-буяғына үңилип көрди де, бирден жалынға таслап жиберди.

Оған исенип аңсыз отырған Ерназар шап берип ұслағанша болмады, лаўлаған жалын қағазды шаңыраққа көтерип кетип, геўдиреген қап— қара күл қылып жерге түсирди.

Ерназар өзиниң не болғанын билмей мушы менен Фазылдың маңлайына қойып салғаны, ол түби ширик геллектей ушып, басы керегеге сақ етип құлады, үйдиң от жаққышы қорыққанынан шыға қашты.

Фазыл сес шығармай еплеп ғана түргелип керегениң басына асыўлы мылтықты алайын деп атыр еди. Ерназар оны және ұрып жығып, биротала атып-әм таслаўға қолайласқанында, Фазылдың үлкен хаялы кирип қолын тутты:

— Сабырлылық сақла, Алакөз!

Ерназар жылдамлық пенен мылтығын ийinine асынып, есик бетте керегеге илдириўли арқанды алды да, Фазылдың аяқ-қолын шандып бұўды хәм баладай қушақлап далаға алып шықты.

Шашларының, арасынан қан тамшылап атырған Фазылдың бар күши

тилине аўысты:

— Алакөз, мени хәзир таслап кетпесең, өкинесең.

Фазылдың басқа хаяллары, балалар жыйналып уў-шүү болысты,. Ерназар хешқайсысына қулақ аспай, Фазылды бөктергисине кесе таслады да, ерге секирип минип, аш қасқырдай, түн қараңғысын қақ айырып, атының жүёенин қақты.

— Алакөз ладансаң! — деди Фазыл ыңқылдап киятырсада пикиринен қайтпай. — Мениң аяқ- қолымды байламастан бұрын, өзиңнің аяқ-қолың жөнинде ойлауың керек еди.

Ерназар жөнекей Генжемураттың үйине қайрылып, өзін далаға шақырып, болған хәдийсени қысқаша сыбырлай сала:

— Себебин айтпай, барлық бийлерди "Орысы дийўалға" шақыр, — деди де кетти. Былайырақ шығып Фазылды жолда өлип калар деген қәўип пенен аяқ-қолын босатып, қайтадай алдына өңгерди.

— Елин сүйген адамға өлим қәўипли емес, — деди Фазыл енди әдеўир-ақ өзине келип. — Сен арты хәм гүмилжи, хәм қараңғы ертеңди ойлайсаң. Халыққа бүгини керек. Мен бүгингиниң тәрепдарларыман.

Ерназар оның менен тиллеспей, ышқысталықта қойыўды мақсет еткен еди, шыдамады.

— Нағыз ел сүйер мәрт болсаң, айт, саған ұсылай етиўди ким тапсырды?

— Ыай ладан, мениң ақылым өзиме жетеди. "Аға бийде" қазы сен емес едиңғой.

Ерназар қайтып сөйлемеди. Иши тутиккен Фазыл ләмли көзлеринен от шатнатыўға урынып, және гүбирленди:

— Мени емес өзиңди ая, Алакөз. Ертең ескертпедиң деме.

Ерназар үн қатпастан "Орыс дийўал"дың үстине Фазылды отырғызды да хәр шекесине жандыра-жандыра жуп шаппат урып түсирип, қапталындағы қалың шеңгеллик арасында өскен жуўан қуў тораңғылға қосып байлап таслады...

10

Үстиен ел кетсе, жер сәнин жоғалтады, жеринен айырылса ел сәнин жоғалтады.

Ерназар алакоздың не ушын "Орыс дийўал" дағы тасланды қосқа шақыртып атырғаны бийлерге әндийшели жумбақ болып, оны шешиўге бәри асығысты.

Қосқа қайтадан сән қирди. Гүздің сұйығына шыдамлы майса ажырық, мисли жердің өзинен тоқылған палас сыяқланып, келгенлер ушын тесек

болды, епилери, паңлары ат жабыўларын алып жайып, өз хәмдамлары менен бөлек-бөлек отырысты.

Дийдилегенлери жыйналғаннан кейин Ерназар Генжемуратқа дастурхан жайдырып, айтажағын баслады.

— Қәдирдан бийлер, бәриңизде "Ахиднамға" қол бастыңыз, мөр салдыңыз. Бәрше ис елден жырағырақта болсын, деп ұсы кәраға шақыртқанымға үзир. Енди хан сайлаўымыз керек!

Кими ерикли, кими зорлық пенен "Ахиднамаға" мөр салып қол басқан бийлер сонша талаптың изи неге әкелгенине хайран қалысып, аўызлары аңырайды. Хәтте, қыбырласпады.

Базы бас қоспаларда кимге қанша пайда-зияны нәмәлим, бирақ шешилиўи қыйын түйинлер ортаға түскенде, тап хәзиргидей болатуғын едидағы, шалт минезли биреўдин сөз табыўынан соң бәри тиришеленер еди. Бул сапары шалт минезли адам шығыў былай тұрсын, пүткил әлемде хәрекет тоқтап қалған тәризленди.

Хәрким өз жақыныңа көз қыйығын таслап "пәленше хан болсын" деп өзиниң аты айтылыўын шыдамсызлық пенен күтти.

Ерназар алакөз де үнсиз.

Қешигип келгенликтен атларының жүўенин ерлериниң басына қаңтара сала көпиликке қосылған бийлер атларының пысқырысып, туяқлары менен жер қазып тұрғанына да дыққат аўдаратуғын емес.

Тас төбеден зуўылдасып, талай дизбек қуслар қублаға ушып өтти, сирә хешким серлемейди. Тоғай қуслары тынбай хәр мұқамға дөндирип сайраўда, оған нәше ететуғынлардың қулағы питкен. Гүңшилик Бийлердин ортасына жайылған Дастурханға гүзги гүбелеклер тобы менен келип қонып, араларында гүйилдеп уша баслады, хешқайсысы қыбырламайды, бетлерине қонған сүйир шыбынларды да сезбейди, хәрким дизе бүккен орнында ағаш болып қатып қалған сыяқлы.

Қарақалпақ бийлериниң хешбир отырыспасы, жаслардың ең, қатал тәртипли мейлиси "ағабий" көрмеген еди бундай жым-жыртлықты, әлле-қайсысының жүзинен я ойшыллықты, я ұзақ сәббе қыялға берилгенликти аңғарыў қыйын. Бәршеси хоширей, бәршеси меҳирли, көз қарасларында дослық-хәмдамлық. Бирақ хәрбиринде жалғыз ғана тилек:

"Ханлыққа мен қолайман!"

Ең болмаса өзине жүдә жақын биреўдин де атын айтыўға тиллери гүрмелмеді. Ләмимсизлик қанша көп созылған сайын, хәр бириниң ишине қызғаныш қозы түсип, лаўлап алысып, бет-әлпетлери өзгериўге қарады.

Ерназар алакөздин үнсизлиги — бийлердин ишки таласларын

тамашалап, кейнінен күліу емес. Халқының өзине мәлим беррегиректеги тарийхында биринши болажақ ханлыққа мүнәсип адамды ұсы бийлердің арасынан табыуға нийетленип бәршесін қыял елегінен алма гезек өткеріп отыр.

"Асқар бий... Сайыпназар... Бала Ерназар... Генжемұрат... Мамыт... Рахманберди... Артық... Хәрқайсысына хәр қыйлы кемшиликлер тән: бири қартайып мийи орталанған, екіншиси аумақайлау, үшіншиси ақыллы бслғаны менен ойсыз, өжетлиги бар, төртиншиси омыраулы, бірақ еле писиуи жетпеген ислерди "писти-писти" қылыуға асығады, бесіншиси тымырық, атлыншысы аңқау, жетіншиси ерме... Ғарғыс ұрып көп урууға бөлінген елде, булардың хешқайсысын хан көтеріуіге болмайды. Хәзирден-ақ хәрким өз көмешине күл тартып отырысларына қара. Хан хәммеге ортақ, бәршеге бир көз бенен қарайтуғын болыуы шәрт. Өзим қолайман, әттең, өзиңди айтыу қыйын, айтқан менен едтеңги күни бәршеге әдил көз бенен қарайтуғыныма да исендириуім қыйын. Енди, ким бар?" Ол қарсы алдында отырғанлардан басқа қәйерде атақлы, урууына хәм басқаларға абырайлы адам болса, бирим-бирим көз алдына келтирди... Хеш бирін унатпады.

Хаа, Бердақ қолайлы, — деди бир қыялы. — Шайыр. Бурынғы патшалардың көбиси шайыр болған... Жақ, оны булар унатпайды. Мениң урууымнан болғаны ұшын көпшилиги қарсы шығады... Теңел қандай болар еди? Шынжырма шынжыр киятырған атқошының әулады. Ол хан болса хәммениң кеулин табады. Жарлы жетим хан болды деп пүткил халық қууатлауы мүмкин, әттең хәзир өзи болса еди. Сыртынан қууатламайды."

Оның көзлери Зарлыққа түсти. Айтпақшы, ұсы Зарлық төре ше? Жүдә әндамлы. Көп ойлары мениң ойларыма сәйкес, гәплеримди изге теппес оқ қылады, керегинде лаулаған от қылады... Хәууу, неге Зарлық хан болады? Ол мендей ойлағаны ұшын ба?... Жоқ, неге өйдеймен? Бәлким, Зарлық болыуы керек шығар. Егер адамлар оның миллетін ортаға салса ше? Әне, бұл жағы қыйын. Себеби, халықтың тәғдирінде тұңғыш ирет қарақалпақ ханы басқа миллеттен болса биригиге нийети барлар-әм пыт-шыт болып кетпейме?— Ерназар басын қасып ұзақ-ұзақ ойланды. Жоооқ! — деп және еринлерін жыбырлатты. — Зарлыққа хешким қарсы шықпайды, хаслан қарсы шықпайды. Себеби оның қешбир қарақалпақ урыуына қатнасы жоқ, сол ұшын бәршеге бир көз бенен қарауы мүмкин. Оған қосымша, бұл отырғанлар билетуғын дәуірде халқымыз өз алдына халық болмаған, өзіннен хан-әм болмаған. Бурыннан соңғы дәстүр бойынша хан — Шыңғыс әулады-төре тұхымы болыуы шәрт. Зарлық төре тұхымы, ұсы жағын

ескертсем, хешким дыррықшылық қылмайды"...

Ерназар ұсы ойына тоқтап әстен бас көтерди:

— Халқымыздың қаймақлары, қадирданларым, мениң билиұимше хәзир бәршеңіз өтмишимизге, бүгингимизге ертеңгимизге ой жуұыртып биринши ханымыз ким болыұы кереклиги жөнинде, хақыйқай ел сүйген ағла инсанлық, гөззал адамгершилик пенен жүдә хәм әжайып, әдил ханды әрман етип, тек атын табалмай отырсыз. Мен таптым.

Биразлардың қәұпи әллекимнің: "Ерназар алакөз хан болсын" деп салыұы еди. Енди оның өзи ханлыққа ұсына алмайтұғынына қуұаныштан мойынларынан аұыр жүкти серпип таслағандай болса да, ұсы отырғанлардан тек бир ғана адамның аты аталатұғынына әри қызғаныш, әри "мени айтармекен?" деген хам дәме менен бәри Ерназар алакөздің аұзын бақты.

Ол асықпай орнынан тикейди. Қолларын көксине қаұсырды:

— Мениңше, бирликли алпыс бий баслаған қарақалпақ елинің ұллы ханының исми шәрийпи Зарлық төре!

Сам-сазлық қайтадан басланды.

— Әп-әйдик адамлармыз, не ұшын баланың ойының қыламыз?— деди бир гезде бала Ерназардың үстиңги ерини түрилиңкиреп.

— Ойын шаршатты, — деди Сайыпназар.

— Өзиңіз неге болмайсыз, — деди Мәдирейим.

Сөйлеұ иштейи басқаларда да оянып, қозғалан тийе баслаұдан Ерназар алакөз қайта шыйырақласты:

— Сабыр қылыңлар, ел ағалары. Ханлық маған да, сизлерге де миясар емес. Хан — хан тұхымларынан аұысса, төрелерден қойылыұ зәрүрлигин, сизлердей ойы жүйриклерге түсиндирип отырыұ балалық болады.

Хәм сам-сазлық, хәм жым-жыртлық және хүким сүрди.

Ақыллы ел ағалары, — деди Ерназар алакөз және мұражат хаұазы менен. — Қараңлар, мен Зарлық төрени қарақалпақ елинің ұллы ханы деп, алдына бас ийемен. — Ол еки қолын көксине қойыұы менен барып малдас қурынып отырған Зарлықтың алдында оқжайдай ийилип, оның ұзын қара шекпенинің шалғайын маңлайына сүйкеп сүйди.

Ол кейин бәсиұден Генжемурат түргелип, Ерназар алакөз не қылса соны тәкирарлады.

Арадан үзилис болыұынан қорқып Ерназар алакөз тез хәрекетке көшти.

— Өтинемен, иним! — деди бала Ерназарға. Ол ериниңкиреп қозғалды хәм қайыл емеслик хәрекетлер менен Зарлық төрениң алдына барып қайтты.

— Кәне, Мәдирейим, — деди және Ерназар алакөз. Мәдирейим аўырлаў қозғалған менен, Зарлық төрениң алдына барғанда ҳақыйқат ийилди, қайтысын оны ермеклегендей тилин шығарып күлип қайтты.

Ерназар алакөз енди ҳешкимди парасатына қоймай, атын атап түргелте баслады.

— Кәне, Рахманберди бий...

— Кәне, Артық жора...

— Кәне Мамыт...

Ҳәммениң соңынан қозғалған Сайыпназар түргелерде, кек етип мурнын жыйырғанын, ханға тәжим берип, қайта орнына отырғанда да өзгеретпеди.

Кимнің ишинде қандай зәхәрли жылан бүкленип жатса да, ҳазирше Зарлық төрени хан деп үнсиз мойынлаўы Ерназар алакөздің кеўлин өсирип, ҳарекетин және де шаққанлатыңқырады.

— Мақул ис иследиңиз, қәдирданлар, бабаларымыз шашқан тухымның зүрәэтин жыйнаўға енди нәўбет тўды.

Көрпе астына бастырныққандай демлери қысылып отырған бийлер ушын соңғы гәп артық көринди ме, бир топар аш адамға тек биреўи тоярлық тамақ көрсетилгендей, көзлери жаўтаңласып, оған анталасты.

— Елде қораз көп болып таңымыз бир ўақытта атпай жүр еди, — деди Генжемурат бийлердеги өзгеристи уғып, — Жүдә ғана ағла ис болды. Бабаларымыз бирликли әўлады барлығына қуўанып, жатқан жеринен бир-бир бас көтерисетуғын болды.

— Меҳ-хе-хе, — деп бала Ерназар мурнынан күлди, — Генжеке, ендиги жағында да бийлердің саны азаймайды.

— Саядағы сары шөптен мийўе тўе, оңлы шақа шықпайтуғыны ұсы қара көзлерге аян шығар, — деди шымшық бас Қәдирмухаммед.

Хан алдында бийлердің еркинсип, бирин-бири қуўалап, бийпарық сөйлеўлери Алакөзге унамай дастурханнан бир шөрек алды:

— Мине, қәдирданларым, қарақалпақ елинің ұллы ханы Зарлық төрениң ҳәмирлерине қарсы келсем, мени нан ұрсын, нан ұрсын! — Ол нанды қос қоллап маңлайына басты.

— Нан менен ант етиў сәл аўырлаў, — деди Мәдирейим.

— Айтпақшы, бир нәрсени ұмытыппан, — деп Алакөз қолындағы нанды Зарлық төреге ұсынды. — Биз таза ханлықпыз, бәлким, бөтен елатларда басқаша шығар, бирақ бизге әўеле ұллы ханымыз, сиз ант бериңиз. Мине, нанды ұслаңыз. Сизге не деп ант етиўди үйретиўге әжизлик қыламыз.

Зарлық бир непеске-әм гидирмей нанды алды да:

— Тұұысқанларым, құрметли бийлер! — деп даўысын бәлент көтерди хәм ханлық салмақ тутып орнынан тикеймеди. — Еки киси сени жинлисең десе, инанда жата қал, еки киси сен ханымызсаң десе, орныңды билип ханлық қыл дейди, халық даналығы. Сизлер не десеңиз, мен инанаман. Құс ұшса қанаты мәдет, қонса құйрығы мәдет. Мени аспанға көтеретуғын да, жерге бийхазар қондыратуғын да сизлер боласыз. Оның үстине, мен үлкен сынық ағаштың шақасы екенимди жасырмайман, сынық шақалығымды билдирмей жерге шаншып тамыр ұрғызып шақалататуғын бағманда сизлер боласыз. Егер мен өз орнымда сизлерге, бәрше халыққа бийорын жаза қоллансам, кеңессиз пәрман берсем, халықтың атын дағлайтуғын бир ис қылсам, ығбалына иркиниш жасасам, мени нан ұрсын! Нан ұрсын! — Ол нанды маңлайына үш ирет тийгизип, шетинен бир тислемин аўзына салды да, дастурханға қайтып қойды.

Бирден жанға жағымлы самал ескендей, бийлер омыраўларын көтерип кеңирек нәпес алды.

Алакөз және түргелип ханға қол қаўсырды.

— Уллыханымыз, басыңызға алтын жығалы таж қийдире алмағанымыз ушын әпиў етиңиз, лекин қарақалпақ ели Сизиң алтын басыңыздың полат қалқаны болады.

— Сизлердің құрметиңиз мен ушын ҳәрқандай алтын таждан ағла, халқым, — деп хан салмақ пенен бас ийеер миннетдарлық билдирди.

Ерназар алакоз нанды қайтадан қолына алып:

— Қарақалпақ елинің ұллы ханы Зарлық төрениң хәмирлерине қарсы келсем, мени нан ұрсын, — деди де, нанды бала Ерназарға өткерди.

Ол көп ойланбады.

— Қарақалпақ елинің ұллы ханы Зарлық төрениң хәмирлерине қарсы келсем, мени нан ұрсын!

— Айналайын Ерназар, енди Рахманбердите бер. Кәне, Рахманберди?!

Ол албыраңқырап көзлерин перделеў менен артына шалқайыңқырады да, бала Ерназар менен Сайыпназарға нәзер таслады. Олардың орнына ашыўлы тигилип тұрған Ерназардың өткир ала көзлерине нәзери түсип, қорыққанынан алды менен нанның бир тислемин аўзына салды да:

— Қарақалпақ елинің ханы Зарлық төрениң— деп әўелгилердің антын мүлтиксиз тәкирарлады.

— Кәне, Мамыт бий, нәўбет еизге!

Усылайынша бир шөрек және қолдан қолға өтти...

Бийлер нан ұслаған гезде нанның құрметинен бе, я антты жутыўдың аўырлығын еслеп пе, сәл екиленгени сезилмесе, қарсылаў айтқаны

болмады.

— Уллы ханымыз, — деп бала Ерназар қол қаўсырып орнынан түргелди. — Бизиң елимиз әри алаўыз, әри мәмин, әри ҳаўайы, өжет, әри жапакеш. Соннан келип бир күн дуз ишкен жерине қырық күн сәлем береді, кисиден ийнениң ушындай зийнет көрсе, оған өзін өмиринше миннетдар тұтады. Сизге мәлел келмесе., биринши қәдемиңизди мынаў қаракөз пұхараларыңызға баян қылсаңыз.

Зарлық төре хақыйқый тахт ийесине ұсап еки ийinine алма-гезек бұрылып қарап алды. Оң жағында Алакөз, шеп жағында бала Ерназар отыр еди. Бала Ерназардың ханға қойған талабы Алакөзге күтә ұнап, жас болса да өзине теңлес көрип алжаспағанына кеўли толды хәм ханның өзине қарағанының мәнисин түсинип, тикейе сала оған қол қаўсырып бас ийди:

— Уллы ханымыз, ахиднама жазарда "Хақыйқый перзент ата-бабасы еккен нәлшеден жемис өндиретуғын болып тәрбияланады" деген даналықты сиз айтқан едиңиз. Өзиңизге мәлим, бизиң ата-бабамыздың еккен нәлшеси ұллы орыс елаты менен дослық-хәмдамлық дарағының шұллиги.

Мәдирейим бий гәп қосты:

— Мен есимди билгели мынадай дәстүр бар. Хийўада хан өзгерсе, "дәўир кимниң дәўири, пәленше ханның дәўири" деп дуйым жұртқа жар салдырады. Бизлер-әм төрт тәрепке жаршылар жиберип "Дәўир кимниң дәўири, Зарлық ханның дәўири..." деп жар салдырыўымыз керек емес пе?

Зарлық төре енди еки ийinine қарамады, ойланып та отырмады. сөйледі:

— Хұрметли бийлер, асыққан қыз байға жарымас, дейди халық даналығы. Даңқ қуўған бар абырайынан айрылады, дейди және де халық даналығы. Хәзирше қарақалпақ ханы жөнинде жар салдырыўдың кереги жоқ. Хан әўели өзін билдирсин, соннан кейип жұрттың өзи жар салады. Ал енди, мениң биринши қөдемим неден басланбақшы? "Алпыс бийдің Ахиднамасында" "хан ең әўеле Амудәрьядан тиккелей саға алатуғын үлкен арнаның қазыўын баслатады" делинген еди, әлбетте солай ислеймиз. Лекин, өзлериңизге мәлим, бир қынға еки пышақ сыймайды. Хорезмге екінши ханның сыйыўы да сол тақылеттеги гәп. Сол ушын, биринши нәўбетте, ахиднамаға мөр салып, қол басқан хәр бий бүгиннен баслап ўәдесин бәржай қылсын, яғный хәр бий өзиниң қол астындағы бәрше жигитин атқа миндирип, тап усы кәраға әкелсин.

— Зарлық хан, хан сарайын қәйерге салыў нийетиңиз бар? — деди Сайыпназар.

— Хәзирше хан сарайы атларымыздың ери, — деди хан. Бийлер иллә деп аҫыз аша алмады.

— Уллы ханымыз, бир қасық қанымнан кешсеңиз, айтар гәпим бар, — деди Алакөз айырықша хәсиретли хәҫаз бенен. — "Алпыс бийдин ахиднамасына" қол бастырып, мөр салдырыу ҫазыйпасы маған жүкленген еди. Тапсырылған исти тола бәржай қылып, ұсы отырған қадирданларға толығы менен мөр. салдырдым, қол бастырдым. Дурыспа, халайық?

— Дурыс, — деди хәмме бир аҫыздан.

— Әттең, бир лийкини бар. Хәммениң соңында Фазыл қалып еди. Оған келгенимде, жақсы қабыл етип, қол басамаң деп алдап, "ахиднаманы" отқа таслады.

— Ахиднаманы отқа таслады?!

— Ахиднаманы отқа таслады?!

Ханға, бийлерге қосыла пүтқил жанлы мақлуқат, тоғай дәрья, алыстағы теңиз "Ахиднаманы отқа таслады?!" деп гүлескендей болды.

— Өзи қайда?— деди Зарлық қәхәрлениңкиреп.

— Әкелип анауқараға байлап қойыппаң. — Алакөз түргелип Фазыл байланған шеңгелликке қарай жүрди. Хан, бийлер тобы менен оған ерди. Фазыл тораңғылдың өзегине ұсап қыймылсыз, өлим қалына жақынлапты.

Тоғай ишинде жалғыз ат туяғының дүрсили еситилип, бийлерде әллеқандай хәулығыспа сезилген сыяқланды. Аздан соң Фазылға жан ениңкиреп, аяқларын жерге тиреңкиреп бойын тикледи.

Шауып келген атлы Мәулен сары еди, оның бир жаңалық айтыуын күтип хәмме жалт бурылды. Пүтқил қарақалпақ бийлериниң нәзери ауғанға Мәулен қорқып, атынан түсти де, шеттеги бир бийге сыбырлап, ешейин өзи жүргенин, дурысырағы, бир сыйыры жоғалып, соны излеп шыққанын айтты. Оған хешким мәни бермей, Фазылға бурылды. Фазыл бийлер арасында өзиниң тәрепдарларын көрип, сыр алдырмау ұшын қаддин тиклеңкиреді хәм сойлақ сары тислерин көрсетип, мыржыйып күлген болды. Бул кейип бийлерде абыржыу пайда етти. Сайыпназар, қалай болмасын, оның көзине түспеу мақсетинде изге бәсип тасаланды.

— Кәне, Фазыл, — деди Зарлық хүким дауысы менен, — Айт ырасын, "алпыс бийдин ахиднамасы" қайда?

— Сениң, онда не жумысың бар?— деди Фазыл артында күши барлығын уқтырыу ұшын.

— Уллы қарақалпақ ханына "сен" деп сөйлеме! — деп жекиринди Алакөз.

Фазыл аяқларын жерге тиреңкиреп, арқасы менен тораңғылды қасып,

бойына күш топлап, тисин қайрады:

— Тфиў, сатқын Алакөз! Анаң сени сатқын Айдос пенен ойнас қылып туўған деген гәп бар еди, ыраслығына енди исендим. Әй бийлер, сизлер елдің еркин мынаў биреўге бергениңиз ырас па? Иним Ерназар кенегес, пүткил халқымыз сенде түүесилмес ақыл бұлағын көрер еди ғой?

— Айт ырасын, "алпыс бийдің ахиднамасы қайда?" — деп бала Ерназар Зарлықтың сораўын қайталады.

— Отқа тасладым, — деп Фазыл езиўиндеги мысқыллы күлки изин жыйып қатал кейипке кирди. — Халықты алдайтуғын ондай "ахиднама" зәрүр емес. Хорезмде тек бир хан болыўы шәрт. Аз санлы халқымызға пәл-пәл берип, апатқа апармаңлар!

Хәммениң изинде тұрған Мәўлен бұл жерде не болғанына енди түсинип, алдындағы бийлерди еки қолы менен айырып, Фазылдың қасына барды да, көпшиликке бет бурды.

— Халайық, бұл оғыры жаман адам. Баяғыда Ерназарды қутқарыў ушын пул жыйнап апарған да, Бас ўәзирге "бул пулды халық жыйнап, Ерназар алакөзди өлтириўди соранды" деди.

Хәмме ләммим.

Мамыт пенен Сайыпназар ҳеш көзге түспеў мақсетинде бойларын жасырыўға урынды.

— Нәлетий Мәўлен, — деди Фазыл тисленип. — Мен сениң боқтан топ қылатуғын қоңыз екениңди билетуғын едим, әттең, бундай әдет бәрше қарақалпақ бийлерине тән болғаны менен, сени айырып қарамағанман!

— Пүткил елбасшыларына жала жаппа! — деди Зарлық қәхәрленип.

Мамыт Сайыпназардың жеңинен тартып, әстен сыбырлады:

— Мәўленди қуўатлайық. Баяғыда Фазыл бизлерге ҳештеңе ескертпей қыра жазладығой.

— Үндеме. Фазылдың минези сондай, сени өзи жықсада, астыңа мамық төсеўди умытпайды.

— Мамыт, Сайпназар, неге буғып қалдыңлар, сөйлеңлер! — деп бақырды Фазыл.

— Мәўлен дұрыс айтты, — деп салды Мамыт.

Зарлық Сайыпназарды күтип тұрмай дөгерегиндегилерге айнала көз таслап, олардың жүзлеринеи Фазыл жөнинде еки ойлылықты көрди де, жүзин түнертип сөйледі;

— Хұрметли бийлер, биринши хәмиримнің хәсиретли хәмир болатуғынына жүдә қыйналып тұрман. Бирақ илажым жоқ. Бизиң халқымыздың ұллы мақсет пенен бир ханлыққа биригиўине, өз аты менен

ханлық дүзиіне душпанлық еткен Фазыл бийге өлим жазасын бұйыраман. Усы тораңғылдың анау қыйсық шақасына асылсын. Хәмиримди еки Ерназар хәм Генжемурат бий бәржай қылсын!

Хешким үндемеді.

Фазылдың өлим алдында, "Қасымға жеткер" деп тапсырмалар айтып сыр ашыуынан қорқып Сайыпназар адамлардың тасасы менен Ерназар алакөздің артынан келип сыбырланды:

— Бул наймытты көп сөйлетпей гүм қылыў керек!

Алакөз бала Ерназарға қарап жүзинен мақұллаў белгисин сезип, ғұрыжға минди.

— Хан хәмири — куда хәмири! — Ол бара сала Фазылды тораңғылға құрсап байлаған арқанды шешип, бир ушын гүрмеклеп оның мойнына илдирди, екинши ушын Зарлық ийеги менен нұсқаған мықлы шақаға асырып таслап, тартыўға келтенде, артындағы бийлерге қарады хәм олардың көпилигинде қорқыныш белгилерин аңлады да, Фазылға бұрылды:

— Айт, соңғы сөзиңди?

— Бириншиден, мендей ел сүйер, халқының парахатшылығын, бахтын ойлаған инсанды өлим менен қорқытыў үйрекке сұўды айтып қорқытыў менен бара-бар, Алакөз! Екиншиден, мениң мойныма арқан салмастан бұрын өз мойныңды ойла, Алакөз! Бийлер, бу нәәдидликке қарсы шығыңлар. Қарақалпақта бий өлими ұллы Хийўа ханынан бийхужим болмайды. Дәлкек қылмай босатыңлар мени!

Бала Ерназар менен Генжемурат алға өтип, тораңғылдың қыйсық шақасынан асырылып тасланған арқанның ушын тартты.

Фазыл бар күши менен мойнындағы арқанға қос қоллап асылып, сөгинди:

— Ақмақлар! Мен ушын Хийўа ханы бәршеңизди дарға шек-ше...ше...

Оның аяқлары жерден көтерилгенше өлиминен исенбеўи менен даўысы семди.

Еки Ерназар менен Генжемурат Фазылды асқан арқанның екинши ушын тораңғылдың түбине тарттырып байлады да, Зарлық ханның алдына барды.

— Хәмириңиз бәржай, ханымыз!

Бийлердің көзлери алақласып, тораңғылда салбырап тұрған өлиге бетлей алмай, ханның ендиги хәмирине не болатуғының құтти.

— Уллы ханымыз, "алпыс бийдің ахиднамасын" қайтадан жазыўымыз керек болармекен?— деди Алакөз.

Хан бираз ойланып, гүллән бийлерди бир қатара көз бенен шолыды да:

— Мен бул хұрметли бийлерге исенемен, — деди ҳақыйқый ханларға тән салдамлылық хәм бирден ғайбар түрге енди. — Туўысқанлар, хұрметли бийлер, және бир ҳәмириме қулақ салыңлар!

Бийлердиң биразларында еле қарақалпақ ханы пайда болғанына исеним толық қәлиплеспесе де, бири екиншисин бағып, үнсизлик пенен Зарлықтың аўзынан шығатуғын буйрыққа қулақ түрди.

— Хұрметли бийлер, бәршеңизге мәлим, елде бәрше жигит қыран, елде бәрше ат қыранның аты деп ахиднамаға қол басқансыз, мөр салғансыз. Әне, усы сөзлерди үш мәртебе қайталаймыз.

Бийлердиң даўысы тең қосылмаған менен Ерназар алакөздиң ўадырлаңқыраған ири даўысына ересе үш ирет гүңиренисти:

— Елде бәрше жигит қыран! Елде бәрше ат қыранның аты! Елде бәрше жигит қыран!!!...

— Хұрметли бийлер! — деп Зарлық хан және сөйледі. — Өзлериңизге мәлим, Хийўа ханы өзиниң ғәзийнеханасын толтыратуғын мүләйим хәм жапакеш қарақалпақ халқынан ап-ансат айрылып қалмайды. Сол ушын, бир ай мәўлет ишинде қол астыңыздағы бәрше жигитлерди атландырып, усыкәраға ертип келесиз. Бас әскер басымыз Ерназар алакөз, маған бас кеңесгөй бала Ерназар, қалғанларыңыз алпыс бийдиң ахиднамасына муўапық өз уруўыңыздан, өз аўылыңыздан ертип шыққан қыранларыңызға әскер басысыз. Ханлыққа миясар басқа ҳамалларды соң бөлистиремиз.

— Елге сизди хан деп жәриялай берсек болама? — деди бир даўыс.

— Хәзирше шыдаңлар, — деди Зарлық.

— Неден қорқамыз?

— Ең әўеле елди тойдырыўдың жолын ислеп шығыўымыз керек.

Бул ҳәммеге мақул түскен сыяқлы.

— Қарақалпақ ханлығының басқа ханлықлардағы айырыў белгиси болама? — деди және бир бий тынышлықты бузып.

— Әлбетте, — деп Алакөз жуўап берди. — Бул белги жөнинде ханлық толық жарияланғансоң мәсләхәтлесемиз, — деди де Алакөз, дастурханға көз қыйығын таслап, өзиниң жудырығындай үлкен бир қызыл алманы қолына алды. — Уллы ханымыз, мынаў алмадай бир пүтин бирлигимиздиң белгиси ушын, буны алпыс бийдиң теппе-тең бөлип жеўине урықсат етесиз.

— Өзиңиз үлестириңиз.

Алакөз усталық пенен алманы майдалап алпысқа бөлип болғанша

Зарлық тораңғылға асыўлы өли таманға қарап тұрып:

— Ҳұрметли алпыс бий, — деди даўысын көтериңкиреп. — Барлық қыран жәм болғанша оны түсирмеймиз, жерлемеймиз!

— Дурыс, — деди бала Ерназар. — Душпанды жеңбестен әўел өзимизди өзимиз жеңиўимиз тийис.

Олар бир алманы бөлисип жеп, тарқасыўға қарағанда, тоғай ишинен шаўып киятырған жалғыз ат дүрсили еситилип, бәри және сескенисе топланды. Ол Шоңқы еди.

Шоңқы буларды көре сала алыстан даўыслады:

— Әлеўметлер, әлеўметлер, жаңалық, жаңалық. Хийўада хан өлипти. Мерв урысында өлипти. — Ол Ерназар алакөздің алдына келип, қаратерге шомылған атынан ғарғып түсип, қалықлады — Тапсырмаңыз бойынша Хийўаға барып қайттым, Ерназар аға... Хан... өлипти. Мерв урысында өлипти. Пүткил Хийўа гүйзелiske түсип атыр.

Хабар ҳәммени қуўантып, кеўиллендирди.

— Маған емес, елимиздің биринши ханы Зарлық ханға бас ий! — деди Алакөз оған.

Шоңқы инанарын ямаса журт оның қорқақлығы үстинен күлки туўдырыў ушын жорта айтып атырғанын билмей, әўеле Зарлық төреге соң бийлерге қарап-қарап алып:

— Ерназар аға, ойнамаса, — деди, еркелеңкиреп. — Егер ахиднама бойынша хан тикленетуғын болса, биринши ханымыз өзиңиз ғой!

— Әўеле бас ий, соң сөйлесемиз.

Шоңқы бийлердің кейпи бойынша бул жерде әллеқандай үлкен ис шешилгенин сезип тұрыпты, бирақ еле анығына көзи жетпейди.

Бир бий оның бүйиринен түртти.

— Анаған қара!

Шоңқы тораңғылға асыўлы Фазылды кийиминен танып, жаны шығып кете жазлады да, қалы барынша жылдамлылық пенен Зарлық ханның алдына барып бас ийди.

— Ҳұрметли алпыс бий, — деди Зарлық. — Егер Шоңқының хабары шын болса, таза хан биз бенен мәмлеге келиўдин бир жолын излеўи де мүмкин. Сол ушын жигитлериңиз жаў-жараққа қосып бел, балта алып шықсын. Әмиўдәрьядан саға алып, усы әтирапты суўландыратуғын арна, қазыўды баслаймыз. Бул өмир арнасы болады.

— Жүдә ҳәм жақсы ой, — деди Алакөз қуўанышлы. — Таза арнаның еки бойынан бийлердің бағы-шарбағы ушын жер бөлиститеремиз.

— Ҳәр бийдің қазыўға қосқан үлеси бойынша жер бөдинеди, — деди

хан.

Бийлер қуўжыңласып сала берди.

* * *

Ашлық әке емес — кисиге қол жайдырады, ант ана емес — жазаласа жер тарттырады.

Елдің тойыныұы үшін арна қазып жер ашыў жөниндеги шақырыққа ма ямаса алпыс бийдің ахиднамасының күши ме, бир айдың ишинде барлық қарақалпақ аўылларына қозғалаң тийип, өмир арнасын қазыўға қарсылықлар кемеиди.

Зарлық басшылығында еки Ерназар қазылыўға тийисли арнаның сағасын қәйерден алыў кереклигин ойласып көп күн дәрья бойлап жүрип, Хожелинің тұсынан сәл өрлеўдеги Таслақтың тұсынаи саға салынып Нөкис аўылының үстинен өткен, соңынан "Қызкеткен" атанған кишкене салманы кеңейтип қазып, аяғын Қазақ дәрьяға қуйдырыўға келисти. Бул аралықты бир жылда қазып жеткерий қыйын, егер қазылса, пүткил қарақалпақ аўылларын бириктирийши орайлық жулын тамыры болады. Сонлықтан, хәмме Зарлық ханның ел келешегине узақтан көз жибергенине қуўанысып, күннің кем-кем аяз тартып, қыс толық кире баслағанына қарамастан, өз жигитлерин баслаған атлы бийлер, ўәделескен мәканға жыйыла баслады.

Хан оларды жүдә мүләйимлик пенен қабыл етип, ашылысып сөйлесип, асықпай ҳал сорасып, қайсысын қандай жұмыстың түри күтип тұрғанын билий үшін еки Ерназарға жибереди.

Еки Ерназар мисли аға үке тўысқан. Бириниң айтқанын екиншиси жөнлеў менен, топарласып келгенлерге келешектеги қоныс хәм егислик мәканларын қәйерден қәлейтуғынын сорап, арна қазатуғынларға шек бөлистиреди.

Мисли бий тутымын тутып изине бес жигит ерткен, Мәўлен сары пайда болып, көзлери мөлериңкиреп барып, еки Ерназарға сәлем берип, әстен муңын айтты:

— Дүньяға шығып көз ашқалы биреўдің қуўанышына екинши биреўдің шын ықлас пенен қуўанғанын көрмеген едим, енди көрдим, енди исендим.

Урыўына жақсы егис жер хәм қазыўдың шегин белгилеўди соранып Мәдирейим бий келип түр еди. Алакөзге өтиниш қылды:

— Күшимиз азлаў еди, Мәўлен бизге қосылсын.

— Жоқ, Мәдирейим, еле көп терис аяқлар шығады. Соларды

жазалаушылар керек. Мәўлен, қазыўда бас дүррешисең.

— Ерназар, сен не буйырсаң қуллық деймен, — деди Мәўлен қуўанышлы.

— Әўеле, өзимизди өзимиз қаттырақ тутпасақ, бирлик болама?

— Дурыс, Ерназар.

Тоғайды айырып бел орнына дуўтарын қушақлап киятырған Бердақ шайыр көрингенде Алакөз жүдә кеўилленди.

— Әне, халыққа йош, халыққа туў киятыр.

Бердақ селдирлеў ғана қара жипек муртларын сыйпалап қойып, хәммеге сәлем берди хәм еки Ерназардың алдына тоқтап, ел бирлиги ушын хәрқандай буйрықты орынлауға таяр болып келгенин айтты. Алакөз оның жаўырыныңан қақты:

— Айналайын. Керек десең қосығыңа бағдар-әм берейик.

— Шайыр өз халқына не керегин өзи түсинийи керек, аға, — деди Бердақ.

Қәпелимде, хешким күтпеген көринис жүз берип, хәмме бир жаққа бұрылып, сыбыр-сыбыр бола қалды.

— Уайй, ойй, бундай сұлыў демеген едим ғой!

— Құдай соншама-әм гөззал қылып жаратарма?...

Бир атты минип, еки атты жетегине алып киятырған Гүлзийба хешкимнен тартынбай, туўры Алакөздің алдына тоқтап, аппақ маржандай тислерин көрсетти де:

— Бийлер, — деди көкирегін көтерип. — Арамызда ҳаял пайда болды деп үрпеймеңлер. Бир қәтелигиңизди есиңизге салыуға келдим. Алпыс бийдің ахиднамасы бойынша елдеги хәр бир ат қырандики болыуы керек. Сонда неге меннен хешким ат сорамады? Ғарры байдың жесири жыламасын дедиңлерме? Алың мына атларды. Еркеги жоқ ҳаял еркек болып хызмет етиўи тийис деп қазыў-әм қазыўға келдим. Егер оған ҳалым келмесе, қазыўшыларға тамақ писириўши болыуға келдим. Ылғал күн туўса, аттан жығылғаныңызды сүйеўге, кирлеген кийимиңизди жуўыуға келдим.

Өткир тилли, батыл жүрекли келиншекке бир нәрсе деўге дуўтарын қолтықлап келип тұрған Бердақ шайырдың да тили тығылды.

— Әй, пияда шайыр, — деди Гүлзиба даўысына бұрынғысынан да епкин ендирип. — Жақынла маған! Мынау еки аттың ағласын таңлап мин.

— Берекет тап, Гүлзиба, — деди әлле ким.

Ерназар алакөз желкесин қасып ойланыўы менен Гүлзийбаға көз астынан сығаланып, оның гүл-гүл жанған ақ жүзиниң солый баслағанын

сезди.

— Бийшара жесирдің жалғыз баласы да өлип еди, соған иш қысталықта үйине сыймай келген шығар, — деди әстен ғана қасындағыларға. Бердақтың қосық қатарларын излеп, еринлерин жыбырлатып тұрғанын көріп жеделленди. — Шайыр, тартынба, жеңгең әкелген аттың биреуін таңла.

Бердақ дуұтарын қолына алды да:

— "Рахмет, Гүлзийбаел абат болсын!
Барлық кеуіллерге жақсылық толсын..."

деп Гүлзийба әкелген атлардың ақ туяқлы яўмытысын жылаўлады.

— Екинши ат хан хәмири менен бериледи, — деди Ерназар алакөз.

Аздан соң, хешким күтпеген Қоңырат қаласы тәрәптен киятырған бир топ атлы көринди. Қарасып тұрғанлар шоршына гүбирлести:

— Жанғазы төре, Жанғазы төре!

Алакөз бенен Зарлықтың сескенбеуи бәринен парасат пайда етти.

Жанғазы төре қара торыдан келген, бұўрыл сақаллы, сұлыўшық, басына сарбаз соппасын кийген адам еди. Елиў қәдемдей аралықта атынан түсип, алға жүрис қылды.

Оның бул хәрекеті хәммени таңландырды. Алакөз өз ханына бирнәрсе ымлады-да, атынан түсти хәм Жанғазы төрениң алдынан шықты.

Жанғазы төре қос қолын көксине қаўсырып, сөйленди:

— Уллы Баҳадыр Зарлық хан, аса ақыллы дана ўәзир Алакөз, қарақалпақларда бизге, қазақларға, ұсап бирлиги аз, көп урыўлы ел еди. Урыўларды бириктиргениңизди еситип, қутлы болсынға киятырман. Енди күшейипсиз, сол күшиңизге менде бир күш болып қосылыўға, дослық кеуилимди ашып киятырман.

Күтилгенде жаманлықтың жақсылыққа дөниўи хәммени масайратты.

Зарлық ханның кейпин бағып тұрған Бала Ерназар жигитлерине ымлап, қонақлардың атларын жылаўласып, байлаў ушын жетелеп әкетти. Зарлық пенен Алакөз қонақларды баслап, қосқа кирди.

— Бәрше жақсы ислериңиз қутлы болсын, — деди Жанғазы төре төсекке шығыўдан пәтия етип. — Бизлер бир гезде сизиң аўылларыңызға да зәлел келтирген едик, енди кеширерсиз деп ойлайман.

— Ийилген басты қылыш кеспейди, — деди Алдкөз.

— Олай болса мени өз бириңиз деп есаплаңыз, ұллы Баҳадыр Зарлық хан, ақыллы батыр ўәзир Ерназар алакөз.

— Ашылған көкиректе ашық көкирек пенен қабыл етемиз, — деди Зарлық. — Мине, биз, биринши исти Хийўа ханына ашық қарсылықтан емес, елдің ғамы деп арна қазыўдан баслап атырмыз.

— Құтә жақсы еткенсиз, ұллы бағадыр хан, — деп Жанғазы төре үлкен көзлерин перделенкиреп, соппаслы басын сәл ийди. — Мениң жигитлерим сизге хәм белдар, хәм нөкер болыўға келди. Мениң және бир мәсләхәтим бар еди, соны ортаға салсам айып көрермисиз?

— Кең кийим тозбас, мәсләхәтли хан азбас дейди халық.

— Хорезм олаятында өзиңше ис баслаў, хийўа ханының көзге көринбейтуғын қылышына мойын тутыў менен тең. Сол ушын бәрше истиң алдын алып, Орыс патшасының Сырдәрьяның төмени бойынша басшыларының бири Илекей султанға хат жазыў керек деп ойлайман.

— Жақсы мәсләхәт жерде қалмайды. Жанғазы төре, — деди Зарлық.

— Уллы ханымыз дурыс айтты, — деди Алакөз.

— Олай болса мениң жигитлериме арнаның қазыўынан шек белгилеп бериңлер.

Олар далаға шықты.

Аўыллар тәрептен бийлериниң басшылығында киятырған және бир шоқ қыран— белдарлар көзге тасланды.

Және...

11

Қарақалпақ бийлериниң көп ғайқылдысына құлағы да, көзи де үйренген Ийшан олардың "орысы дийўал" қасында Фазылды тораңғылға асып, Зарлық төрени хан сайланғанын еситкенде, көзлери уясынан шығып кете жазлады.

— Мүмкин емес!!!

Хабаршы сұпылары алдында натуўры өжетленгенине қысынып және өзін басты:

— Ҳеш гәп, шыбынның палға муртын басқаны— өлгени?

Оның хәр иске ылайық теңеў табатуғыныға үйренискен сұпылары жабырласты:

"Зарлық төреде шыбын".

"Ерназар алакөз де шыбын".

Ийшан ушын ең қәўиплиси Хорезмде еки ханлықтың пайда болыўы емес ("Мейли мыңға бөлинсин"), қарақалпақлардың орыс патшалығына баспүкил өтип кететуғыны. Ондай жағдайда пүткил Хорезм орыслардики деген сөз. "Түркияға кеткен хан елшиси-әм келмей көзлерди сарғайтты-ә.

Орыслар менен урыс қаталласқаны үшін Султан қабыл ете алмай атырған шығар... Хәзирги жағдайда бизден, жәрдем күткенше, неге жәрдем етпейди деп мени гүналауы да тәәжип емес"... — деди өзінше хәм атасақалың тиследі.

Есиги алдында ұзақтан халықлап шаўып келген аттың дем алысын еситип, және ҳаўлығып, өзине келип үлгермей шабарман отаўдың жез есигин көтере сала Хийўа ханының Мерв урысында қайтыс болғанын хабарлады. Ийшан апалақлап ханның өлимине емес, орыс патшалығына өтип кететуғын қарақалпақ ханлығы дүзилген ўақытта, оған қарсы ләшкер жиберетуғын ханның өлими сәйкес келгенине бұўыныңа құрт түскендей, шалқасына құлады. Ол бул әтирапта пайда болғалы биринши мәртебе усындай кейипке түсиўи еди, сұўпыларының зәрреси қалмай бетин желпип, үстине сұўық сұў бүркип тикейтти. Ийшан өзиниң жүдә нақолай жағдайда әззилик көрсеткенин және бүркеўге урынды:

— Садағаң кетейин хан, күтә ақыллы инсан еди.

Ол ханның өлимине қанша жан ашытқан түр көрсетпесин, намазына барғысы келмей, өзиниң кеселленип отырғанын айтып қалды. Себеби мархұмға қыйналыў таза болатуғын ханға унайтұғыны я унамайтуғыны оған биймәлим.

Қешке таман еки сұўпысын еки Ерназардың аўылынан хабар алыўға бөлип жиберип, жалғызлықта қалып, қарақалпақ бийлериниң алаўызлық ошағына қәйткенде аңсат ғана май құйылатуғынының хәр қыйлы жолларына қыял жуўыртып отыр еди, пүткиллей жабайыланып, бетаўзын, тасланды атызға шыққан шөптей ғаўлап сақал басқан уры Қасым кирди. Ийшан басын көтерип сәл қызарған көзлерин алартты:

— Пәрлериң нағыз бүркиттики, аммо, ушыўың ғарғаны елеслетеди.

— Неге, ийшаным?

— Дүньяда сениң күниңе жете алмағанлар неше мың. Сен болсаң бир кәрўан жолдың ийесисең, былайынша, бир жолдың лийкинин алған патшасаң? Не гүна қылсаң, әфиў етиў, әўеле қуданың, қала берсе мениң қолымда. Аммо, Зарлық Генжемуратлардың аман-есен Оренбург сапарынаи қайтыўи сени "патшалығыңнан" тўўе, өмириңнен жуда қылайын деп түр.

— Мен орысларға қарсы пикирдеги қазақ бийлери менен жүргенде жүз берипти. Азберген бий, Есет Көтибар улы дегенлер орыс төрелерине қарсы исимизди күтә қоллап-қуўатлайды, — деп ийшан түсинсин деген ой менен анықлаңқырады. — Кенесары хан тәрептарларынан. Ал енди, ең соңғы жаңалық, орыс патшалығы менен Түркия арасында урыс еле жүрип атыр.

— Орыс Михайлов ертип кеткен Теңел, Қаллибек жетимлерден хабар айт.

Қасымның ушы төпыр мұрнының үсти терледі.

— Яқшы, қапаланба. Ғарға дүньяны төрт айланып ұшсада ғарға. Қәне, не әкелдің?

— Еки саўда кәрўанынан бир қоржын алтын түсирдик!

— Дем ал!

— Айтпақшы, тоғайда бир отыншыны тутып, көзлерин байлап қойып, елде не жаңалық барын сорап едим, өңсең бийлер жыйналып Зарлық төрени хан көтергенбиш?

— Көп соқыр жыйналса арасынан бир қыйсықты хан деп есаплайды дә!

Қасымның ийинлери селкилдеп үн шығармастан күлді.

— Кеткеним мақұл болар, ийшаным.

— Қуда қалесе, ендиги келисиңе шекем Зарлық, Алакөзлер бул дүньяда болмайды.

— Өзим-ақ бир ақшамда өлтирип кетсембекен?

— Олар еле өзлерин өзлери өлтиреді, сен тек өз "патшалығыңа" беқкем бол!

— Көрискенше, хош!

Ийшан Қасым қалдырған қоржынның гүржисин шешіп алтынды сыйпалап, бойын құстай жеңил сезинді.

Келеси күни еки сұпысын күтип отырмастан Хийўаға жол алды.

Мархум ханның иниси тахтқа көтерилсе де ишки алаўызлықтың оғыры күшейгенинің үстине келді. Бурынғы Бас ўәзир сырлас ийшанын көріп, шағынып қоя берді.

— Өзеги ашшы ағаштың-әм жемиси мазалы болар еди, таза ханымыздың хәм өзеги ашшы хәм мийўеси жоқ.

— Ондай ағашты кесіў қыйынба?

— Күшим жетпей атыр.

— Мени таныстыр.

Хан ийшанды бұрыннан-әм жақсы билетуғын еди, ұшырасыўдан-ақ, оның аз хәм саз сөйлеўи кереклигин ескертті. Бәрибир, ийшан көп күн ойланып, писирип келген пикирлеринен алжаспады.

— Қәдирли ханымыз, — деди ол таза ханды онша менсинбеген кейип пенен. — Өзиңизге мәлим, бир маңдайға еки көз жарасады, аммо олар мәңгиге бир-бирин көре алмай жасайды. Хорезмде пайда болған екінши хан жарасады деп ойлағаныңыз бенен сизди көре алмайды. Өзиңиз билесиз, ким кимди тойдырса, ол соның ийти, соны қорғайды. Қарақалпақ

ханы елин тойдырыў ушын таза арна қазыўды баслады.

— Бәрин еситкенмен, қысқа айтыңыз.

— Өзиңизге мәлим, қусқа пәр аўырлық қылмайды. Сиз Хорезмнің сүймурық қусысыз, қарақалпақлар-әм пәриңиз, егер олар жулынып орыс патшасының қол астына өтсе, жуқарып ғана қоймайсыз, Әмүдәрьяның арқасына ушып өте алмайсыз, бара-бара гүлшедей Хийўа қаласының-әм аспанына көтериле алмайсыз.

Тахтқа мингели сарайдың ишки алаўызлығынан мийи айланған хан тар маңлайын жыйырды.

— Жумбақсыз, жумбақсыз.

— Қәдирли ханымыз, қарақалпақ елинде жәрияланған өтирик ханлықты сапластырыңыз! — деди ийшан тўўрылап. — Олар орыс патшалығына адам жиберип алды. Егер, Қырым урысы тамам болса, орыслар күшли ләшкерин берман — қарақалпақ жерине аўыстырады. Соннан соң сизди женшип Иран, Афган, Индостанға өтеди. Есиңизде тутыңыз, алды менен тек сизди гелле қылады. Еситкенсиз, орыслар Түркия менен урысып атыр, сиз болса түркий тилдеги елатсыз, сол ушын да сизди гелле қылады. Орыслар ислам дининдегилер менен урысып атыр, сиз болса исламның күншығыстағы ең уллы ошағының ийесисиз әне, сол ушын да сизди гелле қылады. Сарайыңыз орнында тек гөне дийўал хәм күл қалады. Келеси-әўлад тек сизди айыплап, гөриңизге мың-мың тас жаўдырарды.

— Ийшаным, бир быжықтан мың мешкей жақсырақ маған.

Қарақұм ийшан секирип тұрып, түсимсиз ханды бәләәтлей жазлап зорға өзін тутты.

— Сиз күтә албырап тұрған пайытта Зарлық хан Алакөзди басқылып үстиңизге қыранларын айдамайды деп ойлайсыз ба? Еситтиңиз бе, ол Зарлық төрени хан көтериўден сизге садық Фазылбийди тораңғылға асты.

— Ийшан, билесиз бе, — деди хан. — Тўйе сонша үлкен геўмис мақлуқ. Бирақ, оны тырнақтай адам минеди. Биз сарай ләшкерин сыртқа жибергенше, тәсил менен геўмис Алакөзди неге тўйе қылмаймыз?

— Ол геўмис тўйе емес, қақпанға түсип шыққан түлки. Енди жемтикке айналмайды.

— Мерв урысында ғәзийнехана орталанып, барлық аўырманлық мениң мойныма қалғанын билмейсиз.

Ийшан уры Қасым әкелген алтынды, айрықша зәрүрлик тўймаса, хешкимге көрсетпей ушын, қәтте садық сұўпыларына да билдирмей, көмип кеткен еди, күши әззилеп албырап тұрған ханға сол алтынды әкелип

тапсырыўдан артық нәрсе болмас деген ой менен, алтыннан жәрдем ететуғының айтты.

Хан ийшанның алдында айғабар болды.

— Енди гәп басқа.

Ийшан жеңил непес алды.

12

Патшаның мақсети менен халықтың алға қойған мақсети мұдамы от пенен сұдай болыуына қарамастан, урыстың оларды бир мақсетке бириктиретуғын пайытлары болады. Патшаға тахты қәдирли, халыққа тууылып өскен мәканы, ұатаны қәдирли. Әне, бұл нәрселер орыс патшалығы менен халқын бириктирип, Түркияға тек Түркияға емес, бұл урысқа таярлықлы Түркия-Англия-Франция бирлеспесиниң күшине қарсы саўаш ғажжа-ғаж жүргизилип атыр.

Урыс ҳәр тәреплеме ен жайып, Дунайдағы генерал Горчаковтың 84 мыңлық ләшкерине қарсы Түркияның Омар патша басшылығындағы 150 мыңлық ләшкери топылды.

Бұл ўақытта дағыстанлы Шамиль басшылығындағы көтерилиске қарсы Қавказда қызғын саўаш бар еди. Түркияның Әбди патша басшылығында 100 мыңлық ләшкери Кавказға шабыўыл қылып, Акальциҳа хәм Александропольдағы аз санлы орыс ләшкерине хұжим қылды. Бұл жерде орыс патшалығының ләшкери әззилик етип, Қырымнан 16 мың ләшкер теңиз арқалы Қавказға әкелинди. Усы ўақытта Закавказьеде армян-грузин ополчениеси дүзилип, олардың саны он мыңға жеткен еди. Сөйтип Түркияның жүз мыңлық ләшкерине қарсы генерал Бебутовтың басшылығында саўаш қурылды.

Оренбургтан келген казак атлы ләшкериниң бир бөлеги ұсы генерал Бебутовтың қоластында еди. Олар Башкадырларда жеринде, оннан соң Тифлиске басып кирмекши болған Түркия ләшкерине соққы берийге қатнасты.

Орыс ләшкери барлық жерде үстем күшке ийе бола бермеди, Өйткени, орыс ләшкерииниң биразы батыс шегарада бәнт еди— бұл жақтан Австрия, Пруссия, Швецияның шабыўыл қылыў қәўпи ҳәркүни күтилип тұрды.

Солай болсада, орыс ләшкериниң барлық орынларда күтә бирлик пенен жүргизген урысы душпанға көп ғана сәтсизликлер әелди. Вице адмирал Нахимовтың эскадрасы Түркияның Қара теңиз флотиясын апатқа ұшыратты. Бұл жағдайлар Англия-Франция теңиз флотын урысқа араластырды. Душпанның күши молайды.

Құши хәр жаққа бөлінген орыс ләшкери албырақлай баслады. Закавказьедегі 120 мыңлық Түркия ләшкери сан жағынан үш есе кем орыс ләшкерине қарсы қатты хұжим баслады. Бул жағдай базы әскербасылар, солдатлар арасында алаауыздықтар туұдырыуына қарамастан, тийкарғы күш түрклерге қарсы қатаң сауаш жүргизди.

Михайлов Оренбург губернаторының жәрдеми менен жүз басылыққа ерисип, Теңел менен Қаллибекти өз қарауына, атқосшылыққа (денщик) алып шыққан еди. Михайловтың басшылығындағы солдатлардың душпанға қарсы мәртликлери еки қарақалпақ жигитинде де рухландырыушылық пайда етип, олар базда-базда тиккелей урысқа араласты...

Мине, хәзир Михайловтың жүз атлысы Закавказье тауларының бир қыснағында бекинис құрып, жаўды күтип жатыр.

Бул тар қыснаққа жаў жүрексине алмай тұрса керек, топылысты тоқтатқанына бир неше күн болды.

Жергиликли халықлардың хәм узақтағы кавказ халықларынан ерки менен келген халық ополчениеисиниң бир топары оларға келип қосылып, пурсаттан пайдаланып танысыўлар басланды.

Солдатлар тынығыўға жатқан гезде атларға қараўыллайтуғын Теңел менен Қаллибек алма-гезек солдатлар арасына барып ез-ара танысады. Соңғы күнлердиң тынышлығынан пайдаланып оларда бийигирекке көтерилип, төмендеги атлардан көз айырмай сөйлесип отырды.

— Теңел, мен бир қалмақ жигити менен танысып едим, оған "бизиң дәстанларда бас жаўымыз қалмақлар болып келеди, сизлердиң дәстанларыңда қалай?" десем "бизиң дәстанларымызда дүньяда қарақалпақ халқының бары-жоғы хаққында бир сөз табалмайсаң", — деди. Арым келеди, сонда бизлер не қылып жүрмиз?

— Халқының атын батырлары, даналары шығарады. Бул демек, бизде даналар, батырлар кем болғаны. Мени хайран қалдырғаны, Балкарлар менен Қарачайлар. Олар бизлер тақылетте сөйлейди. Санлары бизлерден-әм аз екен.

— Қалмақлары-әм бизлерден көп емес. Ал енди бир осетин жигити менен сөйлестим. Олар әўеле мұсылман екен. Аты әпсана Маман бий Петербургқа барған жыллары олардың да елшилери Петербургқа жәрдем сорап барып, орыслардың динин-әм қабыл етип қайтыпты. Хәзир жары осетин христиан дининде.

— Бизиң Маман бий христиан динин қабыл етпегени ушын ақ патша бос ўәде берген екен-дә!

Төменде от жағылып, айналасына солдатлар, ополчениелилер жыйналып, кеўилли саз шертти. Шыдамай булар да пәске түсти. Бир неше күнлик тынышлықтан иши пискен жигитлер алма-гезек қосық айтып, ойын баслады. Соның арасында әскер басылардан (офицерлерден) бири жигитлерге қарап хәр халықтың ўәкили өз шеберлигин көрсетиўди өтинди. Бұл хәммениң арқасын қоздырды. Аяқ ойындары гезинде еки қарақалпақ тек тамашағөй болып, өзлерин сәл кейинирек алып тура бердидағы, қосық нәўбетин босқа жибермеді. Теңел кегирдегин шертти. Қаллибек қосық айтты, соңынан Қаллибек кегирдегин шертти, Теңел қосық айтты.

Қаллибектин даўысында өмирге налыныў, Теңелдің да даўысында өмирден қәнәт табыў излерин сезип, солдатлар оларға да көп қол шаппатлады.

Жаў базда кешке қарай, күтилмегенде шабыўыл қылатуғын еди. Күн бата ойын-заўық тоқтатылып хәмме орны-орнына тарқатылды.

Қаллибек пенен Теңел және атлардың басына барды. Олардың жарақлары да бар еди, екеўи де алдыларына гөзлеп жаўды күтті.

Михайлов солдатларға даўыслап, сақ болыўларын, уйықламай алға көз тигип жатыўларын ескертип, өзи бийик төбедеги орнына барды.

Нәзерин алға қаратып тым-тырыс отырған Теңелдің ийни үстинен алдына тигилип тұрған Қаллибек ана тилинде сыбырлады.

— Теңел, сен ұсы ұрыста не сездің?

— Ыатан дегенде орыслардың жан аямас бирлигин сездим. Өзиңше?

— Мен көп әдилсизликлерди сездим. Еситтің бе, Қырымының көп жерин түрклер басып алыпты.

— Не демекшисең?

— Душпанның үстемлигине себеп, олардың мылтығы алыстан атылады, теңиз флоты да күшли. Бизлер болсақ аз санлы, әззи елдің жигитлеримиз. Егер алысқа ататуғын мылтығымыз болғанда, анаў-мынаў көп санлы елдерге күш бермеймиз. Ерназар аға бизлерди Михайлова ертип жибергенде, әне ұсыны нәзерде тутқаны мәлим. Есинде ме, узатып киятырып "дүньядағы ең ағла илимнен үйренип келиңдер" деди. Мен енди күшли түрклерден үйрениў керек деген ойда отырман.

— Узаққа ататуғын мылтық, пуў менен жүретуғын корабльлер олардики емес, англислер менен французлардики.

— Бәрибир, ҳәзир түрклерге хызмет етип атырған ғой.

— Урысып атырған елден қалай үйрениў мүмкин?

— Мениң түрклер тәрeпинен өтким келип жүрипти.

— Есаўма болғаннан аманбысаң?

— Аңғарасаң ба, Теңел, бизлер ел айырып келип не билдик, не үйрендик?

— Михайловтың Ломоносов деген алым жөнінде айтқаны есиңдеме? Мийің болса сен-әм сондай бол. Мине, орыслардың урысыу әдисін көріп отырмыз. Аз күш пенен көп күшке қалай соққы беріп атырғанын көріу, бизлерге әбден керекті әдіс.

— Мен кетсем, сен жалғыз қалыудан қорықпа, ең болмаса, биреуіміз тәуір илим үйренсек, халыққа сол пайда, халықтың даңқын сол шығарады.

— Сен душпан тәрәпке кетсең "қарақалпақтар тұрақсыз, сатқын болады екен" деп даңқ шығарамыз.

— Аш ийт ұрлық етеді, Теңел. Сенің менен биз аш ийтлерміз, елиміз-әм аш.

— Ырас, ашпыз, жалаңаяқпыз. Бірақ, жалаңаяққа үйренген сорлыға етік кийгізсең де жерге түскен изи жалаңаяқты болып қалмауы керек ғой. Аяғымызға етік кийе баслағанымызды ұмытпай, қәдірін билейік, Жат елде, ең болмаса, екеуіміз бірлік сақлайық кетпе.

— Күшсіз, илимсіз бірлік болмайды. Мен сол бірлікті болдыру үшін, келешегіміз үшін кетемен. Гилтің алтыннан болса барлық есік ашылады. Илим халықат алтын гилт. Мен соны ізлеп кетемен.

— Ерназар аға қайтадан қыранларын жыйнай алса, изимізден келеді. Сен кетсең, ол Уллы патшаға жүзикара болады, сатқынлардың басшысы атанады. Есте тұт, анық, кетермен болсаң, изиңнен атаман.

— Өйтіп ақмақ болма. Есиңдеме, елдегі Қарақұм ийшанды түрк десетуғын еді. Ол пүткіл елді, Хийұа ханын айтқанына тұрғызады. Сонда түрк илимінде бір қарамағал барлығы емеспе?

— Ойлан, Қаллибек. Қыйсық жолға түскен киси ұзақты көре алмайды, сенің көзлериң қамасып тұрыпты.

Қаллибек қайтып үндемеді.

Жау таманнан түн ярымына шекем дыбыс шықпады. Таң алдында бәршени ұйқы қысты. Теңел Қаллибектен гүманланып, белбеуін шешті де, оның билегін өз билегіне қосып байлап жатты. Буннан пайда таппады, оның ұйықлауын күтіп, өзі жорта пырылдап жатқан Қаллибек көзін ашты да, әстен ғана қалтасынан пышақ алып, қоллары байланған белбеуді кесті хәм түргелип қапталындағы жайпауытлау жыраға түсіп, бұққы таслау менен душпан таманға жууырып кетті.

* * *

Теңел, таң құлан ийек болып киядырғанда көзін ашып, нендей ұақыя

жүзбергенин пәмлеп, өз маңлайына қос қоллап бир урды да, онысын хешкимге билдирмей, белбеудің билегінде қалған жарты гүрмегин шешіп тастың астына жасырды.

Кийимлери түнги шық пенен малпақ-салпақ болған Михайлов өзінің шаршағанына қарамай, жүзин азанғы қуяштай жадырата келип, Теңелдің қасына иркилди:

— Теңел, қуғанышлы хабар: Қонстантин Петрович Қауфманды тауып жолығып, сизлер хаққында айтып кеттим. Урыс тоқтаса, сизлерге жәрдем етеди, бәлким, Петербургқа өзі баслап алып кетер.

— Қауфман деген ким?

— Үлкен әскербасылардан бири, походный штаб начальниги. Еситпеппедиң, Карс қаласын алыудың шәртлери жөнінде инглис генералы Ульямс пенен сөйлесик жүргизген адам.

Теңел, хақыйқаттанда Карс қаласына байланысly ұақыяларды еситкен еди: Карс қаласы үстинде түрклер жеңиске ерисип, соңынан орыс ләшкери бес ай қамал қылған соң бағынған қала. Оның әййемги тарийхы жөнінде де, яғный буннан 8— 9 жүз жыл бұрын Арменияның Карс ханлығының орайы болғаны түүралы да бир әпсана тарап, Карс қаласы хәммеге яд болып қалған еди, бирақ, бул жаңалық Теңелди қуғантпай, сазырайыұы менен отырды, бұған Михайловтың хайраны шықты.

— Дениң саўма? Қәллибек қайда?

— Қәллибек түрклер таманға кетти, — деди Теңел мұрнының астынан.

Михайловтың жүзі бирден өртең шалғандай болып, қәхәрли сөгинди:

— Антурған ийт! Билемен, ағаштың түби зақымланса, бәрша шақасына өтеди!

Теңелдің тас төбесине жасыл түскендей, хауұышсызланып я өзін, я елин ақлайтуғын дәлил таппады.

Михайлов солдатларына бул жерден орын өзгертиўди буйырды.

Бул қозғалаң пайда бермеди. Жақын жерден ғана аңлып жатырған жаўдың көп ләшкери, олардың асығыс орын аўмастыражақ болып бой көтергенинен пайдаланып, қамашаўға алды. Бир майданлық атыспадан кейин, Михайловқа оқ тийип бир жырада аттан құлады. Басқалар бәсип, әўелги бекинисине қайта тығылды. Теңел жыламсыраўы менен Михайловтың басында отырып қалды...

Қелешек өмир, ырысқы-несийбе тап ұсы арнада екенине кеўли қапқан дийқанлар хеш қандай қыйыншылыққа мой берер емес, таңнын атыўынан

күннің батыуына дейін тыным жоқ. Қыстың ең қатал суығында, жер тоңлап қалғаны үшін аз ғана күн бәршеге урықсат берилді де, күн жадыраудан қайтадан жыйналды. Бийлердің де, байлардың да таза арна жөнінде жаман пикирлері жоқ.

Бәхәр толық кирип, күн ысығуға қарады, қазыу еле дауам етіп атыр, Егис мапазы жақынлаған сайын басшылар жүтә режімсиз болып баратыр.

Зарлық хан еки Ерназарды қапталына алып арнаны гә өрге, гә ыққа қарай бийпарасат, жағалағаны жағалаған.

Жанғазы төре көбинесе олардың, қасында болатуғын еди, жақыннан бери сырқасланып, қостан онша шыға бермейтуғын болды.

Басшылардық тынымсыз аралауы ауыр мийнеттен болдырып азған-тозған белдарларға хәм демеу, хәм күшмийтик. Биразлары оларда бүгинги қыйын мисиубеттің дөретиушилерін көрсе, қалғанлары оларда әллекандай жақсылық ийелерін көріп, жыллы көз-қараслары менен узатып салады.

Ыраш басларына қағылған қазықлардай хәр жерде зеңирейіп, қол астындағы қазыушыларға зобалаң салып тұрған бийлер, урыу басшылары Зарлық пенен еки Ерназарға жағынып па ямаса иске хақыйқат берілгенликтен бе, ауызлары тынбай бақырғаны бақырған.

— Әй, қарабас, неге ярым бел атасаң?... Әй, жалаңаш белге сүйенбе?... Дәулетбай, тез түргелмесең, тораңғылға байлатаман...

Зарлық хан еки Ерназарды ертип күндегисінше ыраш басында жүр. Қара терге шомылып, бел теуіп атырған дийханларға ырза. Тусларынан өтип баратырып марапатлайды,

— Хай бәрекелла, азаматлар!

Мәдирейим менен қатар тұрған Мәулен сарыға Зарлық бурылды:

— Қейіплер қалай?

— Жүдә жақсы, ханымыз, — деди Мәдирейим. — Менде белдарлар аз еди. Мәуленнің жақсы жәрдемі тийіп атыр.

— Неше адым қазды?

— Ханымыз, билесіз, душшы етке ашшы қамшы тиймесе, аз қыбырлайды. Мәулен адам урыуға шебер екен!

Хан, еки Ерназар шақалақласып күлисти. Мәулен сары марапатланып, олардың алдын ораңқырап, келеси бийдің шегине қарай баслады:

— Хәзир белдарлар шаршаған. Күніне хәр бийдің қарауынан еки-үшеуін қамшылауға түүра келеди, базда бийлердің өзлеріне ерк беремен.

Мурны ат басқан бақадай жалпайғанынан бет әлпети теп-тегис болып,

жүдә әп-әпший көринген пушық киси, басына жегде бүркенген хаялдың қолынан жетелеп, ыраштан көтерилди де, үшеўине қол қаўсырып сәлем берди.

— Ҳа, аманлық па?— деди Зарлық иркилип.

— Арзым бар, — деди пушық мурнын ғорқ еттирип бир тартып. — Мынаў хаялым еди. Орташадан төмен ҳалым бар. Бирақ бул мени қәлемей жүр.

— Қашан алдың?

— Былтыр. Жетим еди, енди тойынды, көркейди.

— Кәне бетин аш! — деди Алакөз.

Ай жүзли, қобаға мурын, сәл жайық аўызлаў демесең, ботакөзден келген, ҳәр кирпичи тебендей, қалың қаслы сұлыў келиншек сәл мыйық тартып бас ийди.

— Сөйле, келиншек! — деди бала Ерназар.

— Айтар гәпим жоқ.

Зарлық оның ерине бир, өзине бир қарап, не қыларын билмей, еки Ерназарға алма-гезек бурылды.

— Ырас па?— деди Алакөз келиншекке жақынлап.

Жуўап орнына келиншектің кирпичклери арасынан еки тамшы жас атылып шықты.

— Меннен кеткиң келетуғынын мойынла! — деди ери оған дәпинип.

Келиншек мақұллаў белгисин көрсетип басын ийзеди.

Зарлық бала Ерназардың ийнине қол салып тұрып, келиншекті сәл шетке алып, шынын айтқызыўды ескертти. Бала Ерназар шаққанлық пенен келиншекті еринен айырып азмаз сөйлести де ханға жағдайды баянлады:

— Ырас, қәлемейди. Айтыўына қарағанда, ери мурнының пушықлығына қарамай өзін патас тутармыш. Тамақ үстінде көзим түссе құсқым келеди дейди.

— Мынадай мурынның алдында тамақ ишиў өзлеримизге де аңсат емес, — деп Зарлық мыйық тартып, Алакөзге бурылды. — Қалай болса да шаңарақ бузылмаўының жолын табыўымыз керек.

— Жалғыз жол— хаялды ерине теңеў керек.

— Мәўлен! — деп шақырды Зарлық. Алысырақта ыраш басында қалтасына қол суғып тұрған Мәўлен топырақты етиги менен сүргитип жуўырысы менен жетип келди. — Анаў келиншектің мурнын ериниң мурнына теңгерип жибер.

— Ой, сондай сұлыў келиншекті-ә! — деп Мәўленниң тула-бедени жуўылдап, қоллары қалтыраса да, ханға қарсыласпады.

Зарлық еки Ерназарды ертип өрге қарай жүріп кетти.

Аздан кейін излерінен ентигіп жеткен Мәулен хан хәмири бәржай қылғанын баянлады.

— Еринің кейпи қалай болды?

— Күте наразылық пенен тоңқылданып кетти, — деди Мәулен.

Алакөздің шырайы бирден қара түтінге дөніп, бир нәрсе деуге оқтала бергени, жүзлеген атлыны баслап жақынлап қалған Аннамурат пенен Әбдирахманды көріп гилт тоқтады.

Зарлық және өзинің хан екенін ұмытып, ыраштан түсіп олардың алдынан шықты, еки Ерназар дәриі пәстегі қазыұшыларды бармақлары менен шақырып, қонақтардың атларын жылаулатты.

Ерназар алакөздин Әбдирахманды көрмегенине көп ұақыт болған еди, және Грушин есине түсти, бирақ гәплер ол қаққында болмады. Қонақтар Зарлықты хан болғаны менен құтлықлады, еки Ерназарға құтлы болсын айтты.

— Жәрдемге келдик, дослар! — деди Аннамурат хал сорасып болғаннан кейін.

— Хармаңлар! — деди Әбдирахман өзине тән әдеті бойынша көзлери менен күліп. — Досларымыз ұллы ис баслағанын еситип шыдамадық, бизің жигитлерге де шек бөліп бересіз.

Олар менен бирим-бирим танысып үлгермей-ақ, арқадан отызлаған қазақ сарбазлары келип сәлемлесті.

— Ерназар алакөз ким болады? — деди олардың үлкен тумақлы басшысы. — Мен Азберген бий боламан. Бизди сизге Илекей султан жиберди, жәрдем еткелі келдик.

Қостан жаңа шығып киятырған Жанғазы төре бұл ұақыға әбден құуанышлы масайрады.

— Мине, Алакөз, хатымыздың әуелгі нәтижесі.

Апақ-шапақ көрисип, танысыудан соң, Алакөз қонақтарды хәммеге көрсетіу мақсетінде ыраштың басына ертип шықты.

— Халайық, — деди тазадан келген қазақ атлыларының бири. — Бизің арамызда атақлы қазақ бийи Азберген бар. Соған сәлем беріңдер.

Генжемурат бий ұлтанда өз жигитлери арасында бел теуіп қазыу қазып тур еди, жаңалыққа құуанып дауыслады:

— Ассаламуәлейкүм, Азберген бий, хош келипсиз!

Оның бұл иси ханға, еки Ерназарға жүдә унады. Оның үстине, Генжемуратлар өзлерине белгиленген шекти хәммеден бұрын қазып болып, ең соңғы тарашларын беріп атыр екен.

— Жигитлер, бизге оғыры көп жәрдем келди! — деди Алакөз шадлы. — Генжемурат, сениң жигитлериңнің үлгили исин пүткіл қазыұшыларға даңғара қыламыз!

Зарлық Алакөздің шалтлық етип, ойласпай, халыққа тек өзи жағынатуғын пикир айтқанын жақтырыңқырамай, сәл түнериңкиреп, оған жалт бұрылса да, бұзғандай дәлил таппады. Бала Ерназар бийпарұа кейип пенен хәрқайсысына алмагезек қарап, қонақлардың көзинше алаұызлық көрсетпей, биреұиниң сөйлеұин күтти.

Ерназар алакөз арна ұлтанындағы қумырсқадай аламанға көз жуұыртып, Мәўленге бир нәрсе дейжақ болды да, өзии ирикти.

— Ханымыз, Генжемуратлардың даңқын басқаларға өнеге қылып көтериұ жәнинде не дейсиз?

— Кәне, Генжемурат бийдің өзи айтсын!

Уланда маңлайының терин сыпырып турған Генжемурат бий мыйығынан күлип бақырды:

— Ханымыз, бизлердің атымыздан, бәрше белдар ярым күн дем алсын!

— Мейли, дем алсын!

— Ханымыз, — деди, Алакөз. — Хәзир емес және бир шектен кейин, булардың хәм қәдирли досларымыздың хұрметине Бердақ шайыр бақсылық қылсын.

Зарлық сәл кеұилсизлеұ түрде келисип, бас ийзеди.

Еки Ерназар келген жәрдемшилерди қазыұдың алдына баслап кетип тыңнан шек белгилеп берди. Генжемуратларға хәм басқа бийлердің белдарлары ұшын шек белгилеұди даұам етти.

Егисти жақынлатқан хәрбир күн оларды асықтырып, жұмыс күннен-күнге қызғын пәт алды. Қазыұшыларға қаталлық, реҳимсизлик күшейген үстине күшейди. Сондада ханның ўәдеси далада қалмай, аспанда қуяш шыжғырған күнлердің биринде, түсте, бәршеге ярым мезгиллик дем алыс жарияланып арнаның өрине, ығына жаршылар жиберилди.

Қазыұ басланғалы көп ўақты хошлықлар артқа сүрилип, базы кешелерге ғана жаслар ұшын киши-гирим тамашалар өткерилетуғын еди. Бүгинги тамашанын түске белгилениұи хәммеде қуұаныш түүдырды, ең кербаз бийлер менен уруұ баслықлары да көп күттирмей өз төсеклери менен келди. Ең шабанлар жетип орын басыўдан-ақ, Бердақ дүүтарын қолға алды. Ол тап усындай мерекени сағынып жүр екен, тас төбеде күн шыжғырыұына қарамастан тынымсыз йошты, кейпи хешқашанғысына сирә усамады. Әўелинде термелер, нәсият хикметлер айтып қазыұшылар

толық жыйналғанын билип, наманы бирден өзгертти де, таза қосық баслады.

"Дизеңди аўыртып белин сызлатып.
Жеген бир зағаран палдан жақсырақ..."

Қазыұшылар толық ырзалық пенен бас шайқасып, құры ат минип жүретуғын бийлерине унамсыз кейипте қарасып, силтидей тынды.

Бийлердің қоршауында отырған Зарлықтың бұл қосыққа егитилгени соншелли, өзинің салдаманлы хан екенін ұмытып, хәр сапары "Хатилиңнен!" деп хошаметлеуіге өтті. Аннамурат пенен Әбдирахманлар әйелгі гезде тыныш еди, халық толқыны оларға да урып, шайырға қосыла бас ийзесиі менен хәр мұқамға дөнгенин өзлери де сезбеди. Жанғазы төрелер тап өз бақсысындай көріп хошаметлеп отырды.

Бердақ қара терге түсип "жақсырақ" қосығын. тамамлаған гезде, Гүлзийба ортаға кирип барып, басындағы ақ жипек жаўлығын шайырдың белине бұйды.

Хаялдың ортаға шыққан батыллығы емес, жалаңбаслығы биразларды хайран етип, хәрким хәржерден жаман сөз айта баслап еди, жас үлкен дийқан орнынан ғарғып түргелип:

— Халайық! Гүлзийбаны қустаны қылмаңлар! Шайырдың бұл қосығы ұшын хәрқандай хұрмет аз. Әй, Гүлзийба, — деди оның изинен. — Берекет тап! Жигитке хаялдың өзи де белбеу, сөзи де белбеу, орамалы да белбеу!

Дийқанның өрескил ири даўысы Гүлзийбаны қустаны қылмақшы болған өлпең даўысларды жым-жырт қылды.

Бердақ йошып Гүлзийбаға арнап, оны қызларға теңгерип "Гүлзийбаны қыз гүл яңлыды..." деген нама айтты.

Усы ўақытта, Ерназардың ұлы Хожаназар басына төрткүлли ақ шаршы тартып жүретуғын еди, шешти де апарып Гүлзийбаның басына жапты.

Шайырдың Гүлзийбаға шығарған қосығына елигип тыңлаған қазыұшылар Хожаназардың хәрекетине хештеңе демесе де, Ерназар алакөздің иши гүманлы ғым етип, гә улына, гә Гүлзийбаға қарады, бирақ екеўинің жүзинен де өзинің кеўлиндегидей сезиклениі изин аңғармады.

— Пах, Әжинияз шайыр-әм келгенде ме! — деп өкинди бир даўыс.

Оған жалт бурылған көзлер қубла таманнан қамыслықты айырып таба тутып жылысып киятырған жарақлы атлыларды көріп шүу ете қалды.

— Нөкерлер!!

— Жаў!!

Қазыұшылар орынларынан өрре-өрре тұрып кетті. Биразлар албырасып атларына жуўырды. Зарлық сасқалақлап Ерназар алакөзге асылды. Бала Ерназардың көзлери алақлап, өзің нық тутып, бийсәўбет атлылардан көзин алмай тұрған Ерназар алакөзге қатарласты. Әбдирақман Ерназар алакөзге жақын келип сыбырлады.

— Булар Хийўа ләшкери!

— Бийлер, — деди Алакөз жаў таманнан көз алмай. — Ылғал күни туўды. Биймезгил шақырған қораздың геллеси жулыныўы керек! Ең жақсы исимиз бузылмасын, ана-жеримизди енди жаў баспасын. Бөлинип-бөлинип жигитлериңиз бенен атланыңлар!

Алакөздің ойласпай, гейде өзимшиллик буйрық бериўлерин жақтырмайтуғын қәсийет пайда болып киятырған Зарлықтың иши ғымласа да, тап ұсы демде оның буйрығына көниў кереклигин түсинип, ханлық ийек көтерди:

— Айт, Ерназар, досларымыздың жигитлери не қылсын?

Алакөз шәпик буйрыққа өтті:

— Аннамурат, сениң жигитлериң де жақсы хөнер бар хәм атлары жүйрик, оң қанатты алыңлар. Жанғазы төре, сиз жигитлериңиз бенен Аннамуратларға қосылып хәрекет етесиз. Абдирахман, сен Геижемуратлар менен қосыл, менин балам Хожаназар да сизлер менен болады, жаўдың сырт жағына айланып өтиўге илаж көресизлер. Азберген бийдің сарбазлары биз бенен болады. Бала Ерназар, билесең, хан жоғалса— бас жоғалғаны, мәтқапыллықта ханымызды урлап кетпесин! Бас ўазыйпаң— елиў жигит пенен хан шатырын қорғаў болсын! — шетиректе тұрған бийлерине қол шошайтты. — Мәдирейим, Артық, Рахманберди, Асан шеп қанатқа беккем болыңлар.

Қарсыдаў айтылмады, қосымша тилек билдирилмеді. Демде хәр бий әскербасыға, хәр қазыұшы қыранға айналды. Өзбек, түркмен, қазақ жигитлери Ерназар алакөздің буйрығын тәрк етпей орынларын ийеледі.

Ерназар алакөздің алдына Мәўлен сары жуўырып келди;

— Мен Генжемуратларға қосылайын.

— Олар күтә қыйын иске баратыр.

— Қыйынлықтан қорыққан жигит жигит пе?

— Рахмет, Мәўлен, илайым сендей елсүйерлер көп болғай!

— Ерназар, — деди Мәўлен сәл гидирип, — Сен неге меннен Фазыл жөнинде хештеңе сорамайсаң?

— Қереги жоқ, Мәўлен, сениң ел сүйер ақкөңил екениңе бұрыннан исенемен!

Алакөз атына ғарғып минди де, шайып баратырған улын бир бармағы менен қасына келтирди.

— Жигитим, сен Ерназар алакөздің улысаң. Душпаннан қаймығыу өлим. Ғапыллықта қолға түсіп қалсаң, жан сауғалама. Кәне, маңлайыңды тут, бир сүйейин... Енди бар балам, алдынды алла ашшын!

Хожаназар атын ойнақлатып шабыуы менен Генжемұрат бийдің изинен жетти.

Әскербасының алдын Бердақ шайыр кеселеди:

— Ерназар аға, мен мылтық ұслап көрмегенмен?

— Сенин дуўтарың, қосығын мың мылтыққа барабар, иним. Қыранлардың алдына шықта "Халық ұшын" ыңды айт.

Шайыр бас әскер басыны ирке бермей алға жөнелип, қыранларға араласты да, дуўтарын қолға алып қосығын жаңлатты:

"...Жигит болсаң арысландай туўылған".

"Хызмет еткіл удайына халық ұшын..."

Алакөз алға баратырып, торы атының айылын қаттырақ тартып атырған Гүлзийбаға даўыслады.

— Не қылмақшысан?

— Хаял қыран болалмай ма?

— Ға" ҳа, ҳа... "Қырқ қыздың" Гүлайымы болмақшымысаң? Бол, бол!

Ири даўыслы Алакөздің шақалақлап күлисін еситип те, ямаса таба тутып үстилеріне басып киятырған мыңлаған қазыұшы-қыранлар ҳаўлықтырды ма, жаў нөкерлері ҳәр жерден тақ-тақ мылтық атты да, бәдер кейінлеріне қашты.

Өр көкіреккі жас қыранлар оларды қуўыўға мейилленип, атларына қамшы көтергени сол, Алакөз қыйқыўлады:

— Тоқтаңлар!

Алдыңғылар еситпей, еситкенлері атларының, жүўенин тартып үлгермей-ақ, биразлары аттан қулады.

Ерназар алакөз енди шыдамай қапталындағы бийлерге, әскер басыларға даўысының барынша сүренледі.

— Жигитлер, гүў алға!

Ғәмме гүў алға басты.

Мұхаммедкәрим жүзбасы, Асан, Артық, Рахманберди бийлердің өлимді ойламай жаў үстине қарай мисли қоянға ұмтылған қара қустай шабыуы, Алакөзге ойламаған жаңалық болды.

Бәршеге елеспесиз жүретуғын Бекжан жүзбасы алдында өлим барын писент етпей, қылышын оң қолында жалтылдатып көтерип алға қарай шапты. Жаўға ҳаўлығыспа тийди.

— Қәдирданларым! — деди Алакөз. — Бул барыстан сөзсиз жеңемиз!

Бекжан жүзбасының қыйқыўын еситип пе, хан нөкерлери гезелеринен апыр-топыр шығып, бир-бирине қарамай кейнине қарай зып берди.

Жаўдын биринши тәсилинен сабақ алған қыранлар енди асықпады.

Оққа ушқанларды жыйнаўға адамлар қалдырып, қалғанлары жалпыламай алға басып бара берди.

Аттан құлағанлардың басын сүйеп, жарасын таңып атырған Гүлзийбаны көргенлер, хәттеки, бурын оны жақтырмағанлары да, "хәй бәрекелла, Гүлзийба" десип өтти.

Жаў ләшкериниң тўй сыртынан хұжим қылыўға кеткенлерден еки атлы биреўди айдап Алакөздиң алдынан шықты.

— Бенде, Ерназар аға, — деди бири қуўанышлы. — Генжемурат ағаның тәнхә өзи тутып сизге жиберди.

— Генжемуратқа алғыс айтыңлар, — деди де, Алакөз оларды қайтарып, бендени сораўға тутты:

— Кимсиз?

Бенде, күнниң ыссылығына қарамастан, басына құндыз тыслы малақай кийген, үст кийимлери де ҳасыл, қойыў қаслы сұлыўшық адам екен. Қызыл етигиниң басларына қарап тұрып, мурнын тартып жыламсырады.

— Бир-биреўге қорғасын оқ атып тұрған пайытта көз жас жәрдем етпейди, сөйле, кимсең? Мен Ерназар алакөз боламан!

Бенде сөйлеўге мейилленсе де, мойнын тиклей алмай аяқ ушына үңилиўи менен миңгирледи:

— Жазаңыз қандай?

— Ханымыз изиректе киятыр, жазаны сол буйырады. — Мени ханыңызға жибермей, жанымды сақлап қалсаңыз, сөйлеймен.

— Сөйле!

— Ханымыз өлтирилип, орнына тахтқа минген хан ең биринши нәўбетте, қарақалпақ ханлығын ныпқырт етиўге бұйрық берди. Сизиң геллеңизди еки мың тиллаға кести.

— Ҳа-а, ҳа, ҳа, мениң геллеме-ә? Хан Мерв ұрысында өлтирилген жоқ па?

— Оның иниси хан болып еди ғой, сарай иши аласапыранға толып жақында ол-әм өлтирилди.

Зарлықты хан көтерип, таза арна қазыўын баслағанда да Хийўа неге

тым-тырыс болғанына Ерназар енди түсинди.

— Нешше жылдан бери нөкерсең?

— Мен Хийұаға жақын аўылдың бийи едим. Биринши ирет нөкер жарағын асынғаным.

— Егер саған мениң геллемди алыў имканияты туўса, қәйтер едиң?

— Қызық сораў бересиз, Алакөз, — деп бенде басын жоқары көтерип, узын қара мұртларын сыйпалап күлди.

— Шын кеўлиңди айтабер.

Бенде жағаларын дүзестирип оған тикленди.

— Шынын айтсам, геллеңизди найзаға илдирип, ханның еки мың тилласын гирданыма урар едим, қамал зәңгисиниң-әм ушқырырағына көтерилер едим.

Ол бендениң нұрсызлаў көзлерине үңилиңкиреп қарады.

— Ҳақыйқатлықты айтқаның ушын азатсаң.

— Ханыңызға көрсетпейсиз бе?

— Ханға өзим жүўап беремен.

Алакөз еки жигитти иркип, бендени Әмүдәрьядан тири өткерип қайтыўды тапсырды да, Бераққа жетти.

— Бердақ, жуўап бер, қәдирлим, сениңше, қандай қыран жақсы?

— Ақылсыз қыраннан ақыллы душпан жақсы, "өлемен" дегеннен "өлтиремен" деген қыран жақсы, Ерназар аға..

— Рахмет, — деди де Алакөз шаўып кетти. Ол қыранлардың алдына өтип, хан ләшкерлериниң сүрдеўин көргеннен кейин де ҳәрекетти шаққанлатпай, бир жүристи даўам етип, Әмүдәрьяға жеткеннен кейин өкинди. Хан ләшкери дәрьядан да түўел өтип үлгерипти.

Зарлық ханды қорғаўшы бала Ерназардың топары жетти. Алакөз ханға хийўалы бенде жөнинде есап берди. Зарлық жақтырыңқырамай басын шайқады:

— Неге?— деди бала Ерназар оның қандай кейипке өткенин билгиси келип.

Зарлық еки Ерназардың да шуңқыр ақыллығын түсинетуғын еди, сол ушын жасырмағанды мақул көрди.

— Ханнан бийхұжим ис болмаўы керек, жигитлер.

— Жоқ, ханымыз! — деди Алакөз. — Ҳәзир урыс пайыты. Әскер басы хан пәрманын күтсе, ең әҳмийетли ўақытын уттырыўы мүмкин.

— Сен азат еткен бендени азат қылыўдың пәрманын мен бергенимде, уттырылатуғын ҳештеңе жоқ еди.

— Қарақалпақ қыранлары жаўыз емеслигин, мәртликти, ақыллы гәпти

түсінетуғынын Хийўаға айтып барсын дедим.

Бала Ерназар ханға да, Алакөзге де ишинен наразы болды, бірақ сөз қоспай, ойлағанын ишінде қалдырды. Зарлықта өзимшиллик пайда болғанын Ерназар Алакөз хәзир аңғарды, бірақ "басшылық, бұйрық, бир аўыздан шықса бирлик болады деп, атырғаны ғой" деген ой менен онша мәни бермеді.

Зарлық олардың кеўиллеринде тұйылған гүптикаейди тез тарқатыўдың жолын изледі.

— Енди аржаққа өтиў жөни қалай болар екен?

— Әмиўдәрья төппелеме болып ағып тұрғанда жаў таманға өтиў хақыйқатында да қыйын.

— Илажын табамыз, — деп Алакөз аўзын жыйғанша болмады, Шоңқы шаўып келди. Оның түри-түсинен күтә жаманлық хабар әкиятырғаны мәлим болып тұрыпты. Сонда да Ерназар Алакөз пәрўайы-пәнсері кейип пенен оған тек сораў нәзерин таслады. Хан тезпейиллик етті:

— Сөйле!

Шоңқының даўысы қалтырап хабар айтты:

— Генжемурат бийлер қолға түсипти. Арасында Хожекеңнің барын айтпайсызба?

Ханның үскини құйылды. Бала Ерназардың жүрегине де әлле қандай ғұл-ғұла түсти, сөйтсе де, баласы бенде болған әкениң хәзиргі кейпикәрахтың үйрениўге қызығып, урлана қарады. Алакөздің өткир көзлерине демде-ақ муң мөри басылған сыяқланды.

— Әбдирахман қайда?

Алакөз өзін қанша берик тутса да, жақынлап келип қалған Әбдирахманды аңғармаған еди, оның өзі ҳаўаз берди:

— Мен мындаман.

— Генжемуратлар бенде қылыныпты.

— Еситтим, Оларды қутқарыўға мен тәўекел етейин.

— Бахтың болсын.

Әбдирахман гидирместен жигитлери менен артына бурылып кетти.

Алакөз қыранларға бұйрық берди.

— Ендиги ўазыйпа, түни менен дәрьядан өтип болыў! Ерназар, ханымызды қорғап Жанғазы төрелерге қосылып өррегиректен өтесиз. Биз Аннамуратлар менен Мәдирейим, Рахманбердилердің жигитлерин баслап, ұсы кәрадан, жаўдың өкпе тұсынан өтемиз, қалғанлар ығырақтан өтеди. Таң намазыңа айтылған азан даўысын еситип жаў үстине топылыс баслағайлы!

Әмүдәрьядан өтиў аңсат болмады. Құшли-күшли атлардың құйрығына онша жүзе алмайтуғынларды асылдырып, әззилеў атлар менен күшли жигитлер дараў-ара сұўға түсирилди.

Басқалардың дәрьяға тўел түсип болғанын көрип Алакөз енди ат айдаўға мейилленгени, артта киятырған жекке атлы — Гүлзийбаны көзи шалып гидирди.

— Және неге киятырсаң?

— Ҳа, сизлер ендиги жағында тойға баратырсыз ба?

— Онда атыңды өз байдалына жиберип, мениң атымның құйрығына асылып өт.

— Өзиң ше?

— Жүземен.

— Мен де жүземен.

Ерназар Гүлзийбаны айтқанына көндириў ушын әри-бери зорлап еди, ол өжетленип шешине берди. Ерназар еки атты қосақлады да, бириниң құйрығынан өзи тутып, екіншисиниң құйрығын Гүлзийбаға да ұслатты.

Атлар жүзип баратыр. Өзинен қалыспай ийтмантыў менен киятырған мәрт келиншекке Ерназар ара-тура бир қарап, қатты ағыс ыққа ала баслағанын бәнелеп төсинен көтерип қояды.

Дәрьяның дәл ортасында күтә сайыз жер бар екен, Ерназар солкәрада атларды ирkip, шаршаған Гүлзийбаны жүнли кең көкирегине басып құшақлап дем алдырды,

— Қандай мәрт нашарсаң, Гүлзийба.

— Мени тек сұў бойында, я сұў ишинде мақтаў пешең.

Ерназар уялғанынан мыйық тартып, оның сұў сорғалаған майда бурымларын сыйпалап турып тас төбесинен сүйди.

— Қойшы, Ерназар, — деп Гүлзийба алға бой таслап қулаш жая жүзип кетти.

— Гүлзийба, мен сени ҳақыйқаттан да сүйемен, — деди Ерназар оның менен қапталласып.

— Ҳақыйқый ышқы-мұхаббет ҳақыйқый адамларда болады.

— Мен ҳақыйқый адам емеспен бе?

— Пайдасы жоқ. Мен бахты қара болып тўылғанман. Өзимдей ҳаялдың некесине қылап қылғаным ушын құдай мени жазалады.

Ерназар Гүлзийбаны ҳәлсиретип алмаў ушын қайтып сөйлемей, бир алақанын оның төсине қойып көтерип, қырынлай жүзди.

Жаға олардың ығбалына жайпаўытлаў екен.

— Гүлзийба, шынымды айтсам, Хожекем биринши қуўанышым, сен

екінші қуыанышым сыяқлы едің. Хәзир сен бирінші, Хожекем екінші сыяқлы. Сен Хожекени өз балаңдай көресең ғой-ә?

— Мен хәзир Хожекени жек көріуге қарадым, себеби ол жигит болды, анасы ушын маған барлық ұақытта душпанлық қылыуы мүмкін. Хәзир өзимди де жек көремен. Хаялы бар адамды сүйіп, ышқының еки таманы барлығын сезіп жүріппен, Ерназар. Бир таманы көз ашып жумғандай ұақты хошлық, екінші таманы бас-аяқсыз қайғы-хәсирет.

— Ах, Гүлзийба!..

Гүлзийба үндемеді.

Хан ләшкери булардың тап түнде дәрьядан өтип келиуін есапқа алмаса керек, молласының таң намазына азаны еситилді.

Ерназар Алакөз тез-тез кийиніп, дәрьядан өтиуде хәлсирегенлер менен Гүлзийбаны қалдырды да, атлардың бәрін ойпауытлау жерге байлатып, хан ләшкеринің гезелерине қарай бұққы таслау менен жылыслауға бұйрық берді.

Бийғам хан ләшкери бирден басқы тауып, ким жарағына асылды, ким дәрет алған қуманы менен қарсыласыуға шықты.

Күннің шығыуы менен, еки жақ араласып, қушақласып айқасыу, найзаласыу, мушласыу басланды. Кимде қуман бар, кимде бел бар, кимде таяқ бар, бәри-бәри жараққа айналып, сауаш ұллы сәскеге шекем созылды.

Қорқақ деп есаплағанлар да қорқыуды умытып, өзін қорғау ушын-ақ батыр болып кетті.

Азбергенбий, Жанғазы төрелерде бар ықласы менен душпан үстине дөніп, қылыш сермеп жүр.

Алакөз бир қапталдан дөңеске көтеріліп, өз қыранлаларына байқас қылды, биразлары қасындағы жолдасының жығылғанын көрсе, оған жәрдем етемен деп еңкейген гезде, бир душпан нөкеринің найзасына илиніп атыр. Биразлары көбірек артына қарайды. Әне, қара атлы Мұхамедкәрім жүзбасы. Ол ала атлының изинен қуып жетіп шанышты, сирә тоқтар емес, найзасын сууырып ала және биреуін қуып кетті. Ханның көп нөкерлери ортасында Мәдирейим менен Рахманберди айрықша батырлық пенен жауға қарсы қылыш силтеп, хәрқайсысы биреуін аттан құлатты, бирақ жау ләшкери ортадан шығармай атыр. Ха, әне, тандырбас Жәнибек бий биреуді алдына өңгеріп баратыр... Мәдирейим қоршаудан шықты. Рахманберди де қутылды... "Азаматлар, азаматлар" дейди Алакөз қуыанып.

Ол бир гезде Мәдирейим менен Рахманбердинің және жау қоршауына

түскенин көріп, жеделлене өзін және ортаға ұрды. Урыс қайтадан қызды.

Ерназар алакөз жаўлар арасында Әбдирахманды, Мәўленди көзі шалып солай шапты. Мәўлен оған жеткермей жаў атлысынан биреўін құўып жетіп, еңсесінен шаншып аттан құлатты. Әбдирахман күтә шаққан еді, үш нөкерге жеңіслік бермей, екі қоллап қылыш сермеп жүріпти. Ерназар оған жәрдемге барып, бір душпанды арқасынан қылышлады. Қалғанлары тым-тырақай қашты.

— Генжемуратларды таптыңызба? — деди Алакөз маңлайының терін сыпырып.

— Таптық. Ийнин қылыш кесипти. Анаўкәрға жатқардық, Ерназар өз ұлы жөнінде сорамады. Әбдирахман оны қапа қылмайын дедиме, үндемей бир қапталда қылышласып атырғанларға қарай бұрылып кетти.

Алакөз жағдайға түсинди де, қолындағы қылышының сабын қаттырақ қысып "ха, ха, алға! Қыранлар!" деп сүренлеп шапты.

Өрге кеткенлер де, ықтан өткенлер де келип жетти. Қыранлардың жарағы кем болыўына қарамастан, саны жағынан көбейіуі, Хийўа ләшкерін албыратты, үш жағынан қаўсырылып киятырған қыранларға төтепки бере алмай, түске таман әстен-әстен бәсиўге мәжбүр болды.

Бул жағдай Алакөзди шад етсе де, қашқын жаўдың изинен шұлғығанларына иреў берди.

— Шегарадан бир адым өтпеңлер!

Өлим көріп қаны қайнап кеткенлер бирден шаўқымласты;

— "Майлы шеңгелге" еле көп жер бар!

Ақырынлап барамыз, жигитлер, — деди Алакөз парасатлылық пенен хәм жақынлап қалған Мәдирейим таманға ийек көтерди. — Қалайсызлар?

— Жүдә жақсымыз. Құда қалесе, жеңеміз, Ерназар. Халқымыздың даңқын пүткил Хорезмге көтереміз.

— Әй, өзиң-әм шыққансаң-дә, — деди Мәўлен Мәдирейимнің шалт жуўап берип бас әскербасыға жағынғанын жақтырмай. — Халықтың данқын көтереміз, деўге қалай тилиң барады? Қамшының сабындай арық нөкердің алдында зытқып жүргенин бағана емеспе?

— Мәке, өзиң дастықлы болдын ба? — деди бала Ерназар.

— Мени дастық алалмайды деп ойлайсыз ба? Мен өзиме дастық емес, төсеклик жаў қыйраттым.

— Көрдим, Мәўлен, нағыз ел сүйген азамат екенсен, — деди кеўилли Алакөз хәм журттан кейін де әлле нәрсеге күлип аўзын басып тұрған Шоңқыға даўыслады. — Ха, уйқышы?

— Уйқышы емеспен, Ерназар аға.

Олар ұсылай тұрғанда атлы жаўдын бир бөлеги арттан келип қалды. Енди урыс бұрынғыданда кескинлесті.

Мәўленге бала Ерназардың соңғы сораўы ұнамаған еді.

— Бала Ерназар, берман! — деп даўыслап шаўып кетті. Бала Ерназар бирден қызып оның изинен ат айдады.

Енди хан Зарлықта қызып, қамшысын көтерип қыранларды аралап шапты:

— Бәрекелле, азаматлар! Елин сүйгенди әлем сүйеди!

Жаў атлылары бир майдан қарсыласқаннан кейін бирден күн шығысқа қарай серпиле қашты.

— Қыранлар, жәрдемге келген дослар, батыр әскер басшылар! — деп даўыслады Зарлық. — Жаў биротала қашты. Бәринизге үш күн дем алыс!

— Уах! — деди Алакөз. — Мынаўлар сұмлық етип, әўелги қашқынлардың Хожелиге бекинисине мүмкіншилик тўдырды.

— Ҳеш гәп! — деди хан. — Қыранлар шаршады. Енди Хожелини қалай алыўдың, жолын мәсләхәтлесейик.

Әскер басыға хан хәмири надұрыс түйилседе ашық айталмай, бийлердин тез жыйналыўына бұйрық берилди. Тораңғыллық арасындағы бир қуўыслыққа хәмме жәм болды.

Бир түн ұйқысыз җарра-җарралықта өткен ойласықтың нәтийжеси— ең ақыллы, тәжирийбелі, исенимли әскер басылар менен қыранлар, қарапайым талапкер дийқанлар түрінде кийиндирилип, жуп-жуптан, дәрҗазалардан қалаға киргизиледи. Сырттан топылыс басланғанша олар жаў бекинислерин билип, қала халқы менен тил бириктирип үлгеріўи тийис.

Бул тәсил хәммеге унап, қалаға жиберилетуғынлар белгилене баслады.

Бир ийнин қылыш кескен Генжемұрат бий сөзге араласпай, бир шетте жатыр еді, Алакөз бир нәзер таслаўынан баласын сорағысы келгенин түсинип ол тикейди.

— Хожаназар күтә батыр бала екен, Ерназар, ҳештеңеден қорықпай, аты жүйрик биреўди қуўып кетип еді, жаў қоршаўда алып қалды.

— Тириме?

— Қутқара алмадым, Әбдирахманлар жетпегенде бәримиз қоршаўда қалған екенбиз.

— Бизге қарсы тұрғанлар арасынан оны көре алмадым, — деди Әбдирахман.

— Онда жаўға қашып қосылған болмасын, — деди әллеким.

Хәмме бир түрлі болды.

— Ол ондай бала емес, — деди хан.

— Кәне, оны ұмытайық, — деди Алакөз — Хожелиге киретуғынларды ким баслап барады?

— Мен, — деди Бала Ерназар.

— Мен, — деди Әбдирахман.

— Мейли екеуіңіз баслайсыз, — деди Алакөз. — Бизлер келеси айсыз түнде шабыұыл қыламыз. соған таярланыңдар.

Олар ұсыған келісип, айсыз бір ақшамда қалаға топылыс қылды. Қыранлардың басы бұзылмай қысып барған гезде, алдын ала ойланылған тәсиллер іске асты. Ішке киргизілген бала Ерыазар менен Әбдирахман басшылығындағы қыранлар Хийұа ләшкерине қарсы "қала халқы" болып топылды.

Жау және қаланы таслап қашты. Алакөздің енді кеуілі өсіп, қашқан жауды "майлы шенгелге" шекем құйып қайтыұды ең алғыр, күшли, шаққан қыранларынан бір топарына тапсырды да, қарақалпақ жерінде урыс тамам болғаны жөнінде қалаға жар салдырды.

Қууанышлы жаршылардың хәрқыйлы шауқымы астында Алакөз тынбай арман-берман шауып, қаладағы ең атақлы ұсталарды жыйнатып қаланың арқа шетіндегі бір алаңлыққа хан ұшын ұақытша көк шатыр тиклетти, еки тәрөпине шардәре құрдырды. Бәри тайын болған соң, ұсталарды Зарлықханның алдына ертип әкелди.

— Уллы ханымыз, мынау ұсталарға буйырыңыз, қандай тахтта отырыұды қәлейсиз?

— Қарақалпақ ханының тахты басқа ханлардың тахтына ұсамауы тийис, — деди хан көп ойланып тұрмастан. — Егер тахт атерге ұсаса, күтә жақсы, бұл бириншиден, қарақалпақ ханы ғана емес, пүткил қарақалпақ халқы тынбауы тийислигин аңлатса, екиншиден, ханның көзлерине ет өстирмейди, кешеги жылқыманнан хан тикленгенин ұмыттырмайды.

Ханның кишипейиллиги көпшиликке ұнаса да, биреулері, оның хан салтанатын аяққа басажақлығына, өшик кеуиллигине наразылық пенен мұрынларын жыйырып өз-ара гүңкилдести.

Алакөз оларға қарамай ұсталарға хан хәмирин тезлик пенен бәржай қылыұды тапсырды да, қаланың хәкимин излеп кетти. Оннан хан шатыры хәм шардәресі ұшын бирнеше ғалы, гилем тауып бериұин өтиниұи тийис.

Бир параларға өз қайғысы өзине тийген оқ болып, кисинің қайғысы сұуға тасланған кесек яңлы көринбейди, және биреулер өзгелердің бахты

тайыуынан бахыт излейди.

Усы ҳикметлер Хийўаның хан сарайындағы бәрхама қайнаұйтлаған өтирик-өсек-сыпсыңлардың сағасына айналғаны қашан еди.

1827-жылы Айдос баба басшылығындағы қанлы көтериистен соң, бас көтерместей халға гүскен қарақалпақлардың жаңа әўлады пайда болып, қайтадан бас көтергели Сарайда алаұызлық әбден күшейди. Бұған баслы себеплерди бири бир жылға жетпей еки хан аўмасқаны ғана емес, соңғы үшінши ханның да күтә хәзқұмар болып шыққаны еди. Ол өзи шатнап тұрған хан ғәзийнесин қарабасының хәзлигине жумсаў менен, ханлықтың тәғдийри түўе, хәрқайсысы өзин "мен сарай сүтинимен" — деп сезинетуғын сарай хызметкерлериниң де тәғдийри менен қызықпады. Хәрким өзинше иследи, хәрким өзинше буйрық қылды. Нәтийжеде соңғы хан тахтта еки ай бегенлеспей-ақ, ханлықтың барлық "сүтинлери" толық шириўге қарап, ханлық шаңрағы ортаға қулап, түсиўге аз қалды. Көп урысларда сыналған, атлы оқ-жарақлы ләшкерлердин, тәжирийбесиз, оқ-жарағы кем көтериисши қарақалпақлардан жеңилиўи де усынан еди.

Қарақұм ийшанды өзи жасаған қарақалпақ елиниң жаңа хәрекетлери, бирлиги, ертеңги тәғдийри емес, хәмме тәрепинен босасып ыдыраўға жақынлаған Хийўа ханлығының тәғдийри көбирек тынышсызландырып, Хийўаға және келди. Мақсети — қыйсайған "сүтин" лерди сүйеп, жығылыўға қарағанларын тикейтиў менен ханның жән-жағын қомлаўына, беккемлениўине жәрдем етиў еди. Онысынан пайда шықпаслығына көзи жетти, себеби өзбасының хәзлиги менен бәнт хан оны қабыл етип, жағдайларды сөйлесиўге ўақыт аўыстырмады. Енди жалғыз жол бар, бұл ақмақ ханды, тахттан аўдарыў керек. Қалайынша? ким жүрексинеди? Бұған да жол тапты; Бурынғы мархұм ханлардан бири Мухаммед Әминниң Сейдмухаммед атлы қатал минезли, бирақ көрикли, ақылы ханлыққа миясар улы хәзир отыз үш, отыз төрт жасқа келди. Әкеси өлгели хан тахтын қалай әрман етседе, жолын тапай жүрипти. Енди ол сол Сейдмухаммедке келип, ашықтан-ашық гәп болады

— Атам заманнан бери Хийўа ханлығының сақты сынбаған еди, хәзир қандай халға түсип баратырғанын сезип жүрсеңиз керек.

Тәсилликке келгенде Сейтмухаммедте оннан қалыспайтуғын дәрежеде еди, Ийшанның көзлерине тесиле тигилип, оның шынын айтып отырғанын сезди де, мыйығынан күлди:

— Сизиң нендей жәрдемиңиз бар?

— Жәрдем сол көтериисшилердин арасындада бар. Азберген бий еле Ерназар алакөздин мақсетин күл талқан қылады.

— Қысқарақ.

— Хийўа ханлығын тиклеу үшін мен жанымды аямайман, себеби бұл ұллы исламның Күн Шығыстағы ең күшлі туұшысы. Мен ислам күшигимен.

— Олай болса, мениң тәрәпдарларым бар, солар қалай хәрекет етиўине кеңес бериңиз.

Сейтмұхаммедтің тәрәпдарлары Сарайдағы баслы хызметлерде ислеитұғынлардан еди. Ийшан оларға өзін көрсетиўге тырысып, еки күн ойланыўға мәўлет сорап еди, оның бахтына биринши күни-ақ Хийўа ләшкери Хожели үстінде қарақалпақлардың қысқысынан қашып келди. Буған қәхәрленген ойсыз хан әскербасыларды туттырып шетинен жазалатыўды буйырды, бул ләшкер арасындағы алаўызлық отын жәнеде лаўлатып, сарайдың ишинде де, сыртында да берекет қашты. Қарақум ийшан асығыслық пенен Сейтмұхаммедти таўып алды.

— Бир адамыңызға хәмир етиңиз, ханды уйықлап атырған жеринде шалсын. Бүгиннен кешиктирмеңиз.

Қарақум ийшан жуўап күтпестен кетип қалды.

Ертеңине таң намазына айтылған азанға хабатласа, Хийўанын ийеси болып Мұхаммед Әминнин ұлы Сейтмұхаммед ханлық тахтына мингени дағазаланды.

Хәр келгенде хан медресесинде қонануғын Қара қум ийшан, сәскеде, Сейтмұхаммед ханның ҳақыйқат ис баслап, өңшең әскербасылар менен ханлыққа тәсийри күшлі жас үлкенлерди сарайға шақыртып атырғанын еситти, өзи де солардың бири сыпатында мирәәтнама алды.

15

Хийўада хан сарайы астан-кестен болып, хәмме "сүтинлер" қорқыныш пенен дем алып атырған күнлерде қарақалпақ елинде урыс тамам болғаны жөнинде қуўанышлы хабар тарап, Хожелидеги бәрше бийлер, әскер басылар Ерназар алакөздин басшылығында Зарлық төрени арнаўлы түрде ханлық тахтына көтерип отырғызыў салтанатына жыйналып атыр еди.

Ерназар алакөз хан шатырын усы салтанатқа таярлап, қыранлар арасынан мийнетте шыныққан, қорғасыннан қуйылғандай тулғалары қайнап пискен екеўин шатырдың алдына бахташы қылып тұрғызып, биреўиниң қолына найза менен қылыш ұслатты, екиншисиниң қос алақанына аты әпсана Маманбий заманынан қалған қара қалпақ көтертип, үстине жуп шөрек қойдырды. Жыйналғанларды найза менен қылыш тутқан қыран емес, екиншиси ҳайран қалдырды, хәтте Зарлық ханда

түсинбей, Алакөзге сораў-нәзерин таслады.

— Уллы ханымыз, қадирдан бийлер, батыр әскербасылар, — деди Алакөз көпшиликке жүзин қаратып — Бәрше ханлардың есигин найзалы қыранлар қорғайды, сол ушын мыналардың найза ұслағаны емес, гөне қара қалпақ үстине жуп шөрек қойып көтергени сизлерге жумбақ болып тұрса керек.

— Хәрқандай жумбақ шешиўди талап етеди, — деди Мұхаммедкәрим.

— Уллы ханымыз, қадирдан бийлер, батыр әскербасылар, "Орысы дийўалда" биринши хан белгилерде, арамызда биреў "қарақалпақ ханлығыныы басқа ханлықлардан айырыў белгиси болама?" деп сораған еди. Соннан бери ойланып тапқаным ұсы болды.

— Бул, демек, қарақалпақ ханлығының халқы сырттан келген меҳманды нан менен күтип алып, дастурхан орнына бас кийимин алдына қояды, дегенди аңлатса керек.

— Дұрыс түсиндиңиз, ұллы ханымыз, — деди Алакөз оған және бас ийип. — Егер сизге мақұл болса, келешектеги қаламыздың төрт дәрўазасында да, әне ұсылайынша, бас кийимин мийнеткеш қос алақанына дастурхан қылып қойып, үстине нан салып көтерген қыран тұрса шеп болмас еди. Бәрше халықлар-әм өзінше миймандос, лекин, бизиң, өзгешелигимиз ұсылай көриниўи тийис деп ойлайман. Ханның исин өз аўылында қайталаў қол астындағылар ушын да парыз, сол ушын қадирдан бийлеримиз өз аўылларына кирер жолға, күнде биреўди тап ұсы тақлетте шығарып қойса, ағла ис болар еди.

— Хәр аўылда — азаннан кешке тап ұсылай туратуғын жигит табылама?— деди бийдерден бири.

— Аўылға келген қонақ тап ұсылайынша күтип алынсада жеткиликли.

— Уллы ханымыз, — деди Генжемұрат шекпенин жарадар ийinine тартыңқырап. — Есиңиздеме, бизлер орыслардың хәр қаласын бир-биринен айырыў белгиси барлығы жөнинде еситкенимиз. Егер сиз елимиздин қалендар дин ийеси Қарақұм ийшанға сөйлесип, адамның өзи болмағаны менен қолын қорғасыннан қуйыўға шараят таптырсаңыз жақсы болар еди. Сонда сол қорғасын қос алақанға қалпақ көтертип, үстине хәр күни жул шөрекги аўмастырып қойып тұрыўға болар еди.

— Қарақұм ийшан бизге қолайлы шараят таба қоймас, — деди әллеким.

Хәмме сам-саз болып, гә бирине-бири, гә бәри ханға қарасты.

— Базы ханлықларда, патшалықларда бүркит ямаса басқа түрли айбатлы қуслар белги болады деп еситетуғын едик, — деди Мұхаммедкәрим жүзбасы. — Бизлер елимиздин мөминлигин билдирий

ушын қырғауылды неге белги етип алмаймыз?

— Мұхаммедқарим дұрыс айтты, — деди Мамыт бий. — Анаұ қарақалпақтың кереги жоқ, ол хәсирет белгиси, ал бизлер болса, құуанысып атырмыз, оның үстине, қырғауыл тек мөминлигимизди аңлатып қоймайды, ұсыны сойып писирип мынау нан менен жегиземиз дегенди де билдиреди.

Бийлер хәм Әскербасыларға қосылып Мәулен сарыда келген еди, сөйлемейге шыдамады;

— Олай болса анаұ қыран қырғауыл орнына қой ұслап тұрсын.

Жәмәат дүү күлисти.

— Қойсаңа ондай дегішпени. — деп бақырды арттан бирей.

Хан бираз ойланып, Ерназар алакөзди қапталына тартып кең ийнине өзиниң кишкенелеу алақанын қойып, жыйналғанларға тикленди.

— Ел ағалары, бұл жерде көп тарысатуғын хештеңе жоқ, аға Ерназар таңлаған бұл белги жүдәма мақұл. Абайлап тереңирек ойлансаңыз, мийнеткеш қос алақан, кисиниң ең қәдирли бас кийиминиң үстине жупшөрек қойып көтерип қонақ күтип тұрыпты. Қабыл етейик.

— Мақұл, — дести дауыслар.

— Уллы ханымыз, — деди кеуили өскен Алакөз. — Қарақалпақ ханлығында хешбир бийге урыуының аты қосып айтылмайтуғын болсын. Қелешекте хәр бий, сол ауылдың жас үлкенлериниң мәсләхәти бойынша ханның пәрманы менен қойылсын.

Енди хәркимниң айтар гәпи ишинде қалып, хешким ашық пикир айтпады. Алакөз шаққанлық пенен алға өтип, бала Ерназар көтерип тұрған нәхән гилемниң шетинен ұласып, жерге жайысты да, екеуи теңнен Зарлыққа қол қаұсырып келип, гилемге шығыуға ишарат билдирди. Зарлық бир демге гидирместен, омырауын қайқайтыңқырап, айрықша салтанат тұтып гилемге отырды. Еки Ерназар гилемди Зарлық пенен көтериуге мейилленип еди, жыйналғанлар жабыла гилемге қол созысып жапа-тармақай көтеристи. Хан арнаулы соғылған тахтына миндирилди. Буннан соң хешкимнин ескертиуисиз-ақ ханға нәўбетпе-нәўбет тәжим етиу басланды...

Алакөз енди асығыс түрде шеп жақтағы шәрдәреге көтерилип, дауысының барынша қыйқыу салды:

— Ҳа, а,а... жаңшылар, жаршылар! Берман жақынлаңлар!... Жаңшылар, жаң урып, дабыл қағыңлар! Уллы Хорезм олаятына жаңа ханлық— қарақалпақ ханлығы пайда болды... Қатты-қатты жаң урыңлар, әлем еситсин. Хорезм олаятында биринши қарақалпақ ханлығы пайда болды.

Жаршылар, ат қамшылап жар салыңдар, пүткил қарақалпақ жерин айналып былай жар салыңдар, "Дәуір кимнің дәуири, Зарлық ханның дәуири, дәуір кимнің дәуири, Зарлық ханның дәуири..."

Хәрбир қалалы менен хәр бир қыран түе қубла-күнбатыстан ескен ыссы самал гүлеп Ерназардың дауысын алыс-алысларға әкетті. Әллекайақлардан "Яша, қарақалпақ", "Яша Зарлық хан", "Яша Ерназар алакөз" деген дауыслар үзлексіз еситилип тұрды.

— Қәдирдан бийлер, — деди қуұанышлы Алакөз. — Хәрбириңиз аұылыңызға бир-бирден қыран атландырыңдар! Бұл жаңалық тез арада бәршеге жеткерилсин. Аұылларға атланыұшылар, елге былай даұрық салыңдар. "Енди жерсиз, сұұсыз, шаңырақ қалмайды, бәрше құлларға дарханлық бериледи, қарақалпақ ханлығы әлемге ұлги ханлық болады, қой үстине торғай жумалайды..."

Бийлерин күтип турмай бирнеше қыран топтан бөлиніп, жән-жаққа тарай шабысып теттт. Бәри де қуұанышлы жар салып баратыр.

— Дыққат, дыққат... Қарақалпақ ханлығы пайда болады... әлемге ұлги... қой үстине торғай жумалаған ханлық пайда болады...

Хәзир жүз беріп атырған барлық ислердің нәтижесине ырзалық пенен кеұли йошлы Ерназар алакөз жәрдемге келген бәрше мехманларды бөлек-бөлек шатырға отырғызып, оларға хызмет етиұши жигитлер белгиледи де, өз елинің бийлерин баслап, қайтадан хан шатырының алдына өзи қойған қос қыранға ийбелик пенен жақынлап, ханның үстине кириұ ушын, бийлер топланып келип тұрғанын ұллы ханға хабар етиұин ескертті. Иште булардың ғаұырлысын еситип отырған Зарлық ханның өзи есикке келди;

— Қириңлер, әдиұли ел ағалары.

Бийлер, әскербасылар өзлеринің жасына, иретине қарап жайласқаннан кейин Алакөз қайтадан тикейип, Зарлыққа қол қаұсырды:

— Ұллы ханымыз, мынаұ қәдирдан бийлериңиз бенен батыр әскер басыларыңыз ендиги жағында сизиң не мәсләхәтиңиз барлығын билиұге топланды.

Зарлық бұл сапары қақыйқат ханларға тән салмақ пенен, асықпай өңменин көтерип, жыйналғанларды бирим-бирим көзден өткерди де, жүдә мұлайымлилик пенен үн қатты:

— Әдиұли ел ағалары, бундай бирликке жетиұде бәршеңизде үлес қостыңызлар, сизлерге алла рахмети жаұсын, елимиз абадан болсын, аұмийин,

— Аұмийин! — дести хәмме.

— Әдиўли ел ағалары, мен сизлерге "Алпыс бийдің ахиднамасын" бұзбай хәрекет қылыўды мәсләхәт етемен, болғаны. Жаңалықлар болса, өзлериңиз айтыңлар, мениң сөйлер тилим де, созар қолым да, сүйенер хасам да сизлерсиз.

Кеше ғана айтар сөзин табалмайды деп жүрген жылқыманның кем-кем ақылы, парасаты асып баратырғаны бәршени таңландырып, бир бирине қарасты да, ҳешкимде сөйлеў батыллығы көрине қоймады. Тынышлық басланды.

— Аға Ерназар, Сиз сөйлеңиз, — деди хан тынышлықты созып отыра бермей.

— Құллық, ұллы ханымыз, — деп Алакөз ушып түргелди. — "Алпыс бийдин ахиднамасында" аты әпсана Маман бийдің хәм Айдос бабалардың өз халқының бахты ұшын ойлаған ен жақсы нийетлерин даўам еттириўге ант етилген еди. Еситкенсиз, аты әпсана Маманбий жаўгершиликтен азайып баратырған елин қалай көбейтердің есабын таппай, елде бәрше хаял туўыўы зәрүрли ис деп буйрық берген. Ұллы ханымыз, сиз сол буйрыққа сәл өзгерис киргизиў менен даўам еттирсеңиз, яғный елимизде отыз жастан асқан еркектің, 20 жастан асқан нашардың шаңырақ болмай, бойдақ жүриўин қадаған ететуғын буйрық берсеңиз. Бул ушын, хәр бийге өз қол астындағы бойдақлардың еркегин, нашарын санап, олардың байлығына, бардамлылығына, жарлылығына қарап айырып, сұлыўлықларын да дыққатта тутып, сизге айтып келиўи ушын тапсырма бериниз.

— Әдиўли ел ағалары, сизлер не айтасыз?

Және сам-сазлық басланды.

— Ұллы ханымыз, бәлким, әўелинде бул қыйын ис көринер, — деп Алакөз даўам етти. — Тек ұсы ис пенен, яғный бойдақларды шаңырақ қылыў менен шуғылланатуғын ақыллы, обал-саўапқа қарайтуғын бир ўәзир көрсетиңиз.

Бул жаңалықларды жақтырмай иши тығылып отырған бийлердің бири шыдамады;

— Айдос бабаның нендей жақсы иси болған?

Айдос бабаның аты биразларды жатқан төсегинен тұрғызып, ашыў оятатуғынына бурыннан қанық Алакөз қызбастан, сораў берген бийдің кимлигине дыққат аўдармастан, әўелгисинше хәр сөзин салмақлап, күтә жайпарахатлықта сөйледі.

— Ұллы ханымыз, бәршеге мәлим, Айдос баба "Мириўбет күни" деген күн белгилемекши болған. Сол "Мириўбет күнин" қайта тиклеңиз. Сол күни

хешбир бий атқа минбей, пияда аўылын аралап, кеселлерге, ғаррыларға, майыпларға сәлемге кириўи кереклигин, жетим-жесирлердиң басларынан сыйпалаўы зәрүрлигине буйрық бериңиз. Және сол "Мириўбет күнинде" бәрше қарыздарлар қарызын төлеўи кереклигин, хан ғәзийнесине салық бериўшилер хешкимге айтқызбастан салығын бийине әкелип тапсырыўы кереклигин ескертиңиз.

Аң-таңы шыққан бийлер соң-соң қыймылдасып унатқанлық түр көрсете баслады.

— Хәр айдың басы "Мириўбет күни" болып белгиленсе шеп емес, — деп қосты бала Ерназар.

Зарлық және бәршени нәзерден өткердиде қозғалыңқырады.

— Әдиўли ел ағалары, аға Ерназардың пикирлери дұрыс көринеди.

— Сизге мақул түссе бизгеде мақул, — деди көп даўыс.

Хан жыйналғанлардың теңнен гүлlep жуўап бериўин күтип отырмады.

— Олай болса, елдеги барлық бойдақларды келистирип, шаңырақ қылып жибериў исин ақыллы, парасатлы бала Ерназарға тапсыраман.

— Қуллық, — деп бала Ерназар түргелип отырды.

— Егер бәршеге унаса, хәр айдың басы "Мириўбет күни" болсын. Аға Ерназар бул жаңалықларды пүткил қоластымызға жәриялаўға жаршы жибериңиз.

Алакөз хан хәмирин тәрк етпей шығып кетти.

— Уллы ханымыз, — деди бала Ерназар тикейип. — Елимизде, елимизден тыста оқыў ушын он-он бес жас арасындағы балаларды сыннан өткериў иси де кешиктирилмеўи керек.

— Мақул гәп, — деди хан. — Лекин сынақты хәр бий өз аўылында өткерип, ең ағла балаларды бизге әкелсин, соннан кейин олардың тәғдийри жөнинде бәршеңиз бенен бас қосып мәсләхәтлесемиз.

— Уллы ханымыз, — деди тили жоқтай үнсиз отырған Сайыпназар бий қыбырлап. — Халық "мириўбет күнине" үйренбеген. Сол ушын сол күннің өтиўин қадағалаўшы ўәзир керек ханға.

— Әдиўли, ел ағалары, деди хан. — Оған арнаўлы ўәзир қоймай тәнхә өзим қадағаласамда болады. Аўа, сол жақсы. Себеби бәрше елатта "Мириўбет күни" болып атырғанда мен тахтта отырмайман, ел аралайман, жетим-жесирлердиң басынан сыйпалаўға, елге көп хызмет көрсетип, қартайғанларға өзим арнаўлы сәлемге бараман.

— Уллы ханымыз, — деди Мухаммедкәрим, — Көпшилик халықтың базарлаўы ушын Хожели, Қонырат ұзақлық қылады, енди хан қаласы қайерден болар екен?

— Ҳәзирше Шахаман ҳам Шымбай үстин базар орынлары деп жар салдырамыз, ал қала орны, қандайда суў жолына жақын болғаны шеп емес. Хан сарайы болатуғын қаланы салыў, қазып атырған арнамызды аяғына жеткергеннен кейин қолға алынады.

— Еле шешилиўи тийис қанша-қанша гүмилжи ислер жатыр, — деди Мухаммедкәрим сарсылып.

— Ханымыздың әззилерге жәрдем ететуғын ғазнасында еле көк тийини жоқ, — деп хошлады екінши биреў.

Алакөз есиктен сөйлене кирди.

— Қадирданлар, бостан-босқа ҳаўлықпанлар. Ең қыйыны хан тиклеў еди, көрип отырсыз, тикледик. Хийўа ханының ләшкерин жеримизден қуўып шықтық. Хан ғәзийнесин толтырыў қыйынға түспейди, себеби көпшилигиңизде Хийўаға әкетиў ушын жыйнаўлы фәрежет бар, соны әкелесиз.

Хан Ерназар Алакөздің сырттан кире сала, ұрықсатсыз сөйлей баслағанына және наразы болса да, гәплериниң жуўмағына ырзалық пенен жүзи жадырай баслады.

— Хийўаға апаратуғын салықты бунда әкелсек, не утқанымыз? — деди, арттан әллеким.

— Қадирданлар, — деди Алакөз гидирмей. — Ең баслысы, атымызды уттық, яғный қарақалпақ деген сөзди уттық. Бұл утысты бекемлеў ушын бир ис қалып түр, ұллы ханымыз.

— Айтыңыз, — деди хан.

— Уллы ханымыз, сизге ҳам мынаў отырған бәрше ақыл ийелерине мәлим нәрсе, биз жаңа тикленген отаўмыз. Жаңа отаўға сын көзи менен қараўшылар көп болады. Сол ушын ҳам "алпыс бийдің ахиднамасы" бойынша орыс патшалығына, дөгерек-даштағы ханлықларға елшилер менен мақтубнамалар жоллап, әлемде жаңа бир ханлық — қарақалпақ ханлығы пайда болғанын хабарлайық, олардан, бизге дослық қолларын созыўын, халқымыздан көз-қулақ болып, қорғанлық қылыўларын соранайық.

— Бизге ең қәўипли ҳам жақын жердеги жаў Хийўа ханлығы, — деди Бала Ерназар.

— Оғыры дурыс, — деди хан. — Сонлықтан биринши елши Хийўаға жиберилсин. Буған Бала Ерназар барып қайтсын. Оннан соңғы қәўип қоңсылас Бухара әмиринен келсе керек, — деп ол бийлерди бир қайтара көз бенен шолып, жүдә еркинликте отырған Сайыпназарға тоқтады. — Бухараға елшиликти Сайыпназар бий келистиреди.

— Уллы ханымыз, — деди Алакөз бирден тикейип. — Оғыры дурысly адам таптыңыз. Бирақ оның қасына Генжемұрат бий қосылсын.

— Генжемұрат бий сизди жолға жарамас деп ойлап едим, қалайсыз?

— Еплеп бараман, уллы ханымыз.

— Енди қазақ ханына елшиликти— деп хан сәл ойланды. — Бизиң батыр әскер басыларымыздан Мұхаммедкәрим жүзбасы келистиреди.

— Хан бұйрығы — әке бұйрығы. Бизиң арамыздан Мұхаммедкәрим шелли хан бұйрығын изге қайтпас оқ қылатуғын адамды табыў қыйын, — деди Алакөз.

Мұхаммедкәрим марапатланыңқырап түргелип отырды.

— Әдийли ел ағалары, — деп хан мәсләхәтин даўам етти, — Жанғазы төре Илеке сұлтанды жақсы биледи. Мұхаммедкәрим менен бирге кетсин. Ал, тиккелей орыс патшалығына барып қайтатуғын елшилерди хәмме мәсләхәт пенен шешейик. Себеби ара ұзақ, оған мықлы жигитлер керек. Бул сапары елшилер Оренбургтан қайтпай, аты әпсана Маман бий кирген уллы орыс патшасының сарайына кирип сөйлеседи, қарақалпақ ханы атынан сөйлеседи. Генжемұрат бий бирлигине қолай еди, әттең жарадар.

Генжемұрат тисленип, өкинишли бас шайқады.

Хан менен Ерназар алакөз бул ислердің бәрин алдын ала келисип алған секилли бирин-бири толықтырып баратырғанына хайран қалып, бирақ хан айтса, қарсыласыўға үйрениспеген бийлер, барлық ұсынысларға, жаңалықларға қарсы келмей мақұллаў менен отырса да, биразларының жүзлеринен әлле нәрселерге наразылықтыда аңғарыў қыйын емес еди. Оған хешким итибар қылмай, барлық исти алға бастырыў ғалма-ғалы менен бола берди.

Ерназар алакөздің ойы орыс патшалығына жас хәм сөзге дилўар Бала Ерназарды бас қылып жиберий еди. Ханның ұсынысына өзгерис кирите алмай, астынғы ерңин тислеседе, Хийўа ханының аса қәўипилигин есапқа алды. Орыс патшалығына өзи-ақ кеткиси келди. Усы ойын ортаға салса хәммениң мақұллайтуғынынада исенеди, бирақ өзи кетсе, изде қалғанлардың хәзиргидей бирлик сақламайтуғынына қәўипсинип отыр.

Бийлер менен әскер басылардың жыйынынан қалмай жүрген Мәўлен сары биразға созылған жым-жыртлықтан пайдаланды:

— Орыс-түркия урысынан қандай хабар бар?

— Орыслардың жеңетуғыны тақыйықғой, — деди Алакөз. — Бул сапары уллы ханымыздың мөри басылған мактубнама барса, патша сөзсиз қол астына алып, елшилеримизди жеткилики күш пенен қайтарады.

— Уллы ханымыз, халайық— деп Генжемұрат ийнин ұслап және бас

көтерди. — Мен кетер едим, әттен денсаулығымның нашарлығы себепли мактубнаманы ұақтында жеткере алмай, елди жолта қылыұ қәўпинен қорқаман. Билесизлер, орыс патшалығы пүткил элемге айғақ, ең күшли уллы патшалық. Сол уллы патшалықтың патшасына қарапайым елши жибергеннен гөре уллы ханымыз Зарлық төренин өзи кетип, жүзлесип, тиллесип қайтқаны жақсы болар еди.

Бәрше бийлер, әскер басылар Зарлыққа көз астыларынан қарасып, кең шатырда пүткиллей нақолай үнсизлик хүким сүрди. Усыныс Ерназар Алакөздеге жақты. Гәп қосып мақуллайын десе, ойланып қалған ханның өзи-ақ көпшиликтиң дийдине түсинер деген ой менен үндемеді.

Зарлық басын бир төмен ийгенинен көп ұақытқа шекем көтере алмай, түрли-түрли қыялларға берилди, бәрибир көкиреги бир нәрсени сайрады да тұрды: "Тахты бир таслап кетсең, қайтып көтерилюй жоқ"...

— Әдийли ел ағалары! — деп ол әлленемірде тилге келди. — Көп ойландым. Өтмишке ой жуўырттым. Ҳешбир ханның өзи елши болып жүргенин еслей алмадым. Қайсы елге ким елши болып барса, сол елши өз елиниң ханы болып сөйлей береді. Аты әпсана Маман бий хан болмасада, орыс патшалығына кеткенде, басшысыз қалған елди Абылхайыр хан шаптырған. Сол ушын елшиликке меннен басқалар барыўы тийис. "Алпыс бийдиң ахиднамасында" ханлықты қорғап сақлайтуғын күш оның ләшкери екени көрсетилген. Хийўа ханы ярым ханлығынан айрылып қарап жатпайтуғынын есапқа алып, Бас әскер басымыз аға Ерназарды да жибермеймиз.

Биразларға ханның пикири дұрыс көринди. Алакөз де ұжыбатлы дәлил таппады:

— Айтпақшы, Бердақ қайда?— деди хан.

— Дәрьядан өткенде аязлап қалыпты. Жарадарлар менен үйине қайтарылды.

— Шайырлар, бақсылар нәрәнжәм халықта! — деп күлди бирей.

— Орыс патшасы қарақалпақшаға түсинермекен?— деди Мәдирейим.

— Уллы патшалықтың исиде уллы, — деди Генжемурат, Дүньяның қайсы бұрышынан елши келсе, соның тилинде дилмаш тұтады деп еситкенмен.

— Олай болса, мен бараман, — дедп Мәдирейим.

Азын-аўлақ сыпсың, әдеўир-ақ елеспели қозғалыс сезилди.

— Тилегиңиз қабыл, Мәдирейимжан, — деди Зарлық көп ойланып отырмастан.

Алакөз Мәдирейимнің бетине тигилип қарап, шын ықласы менен тилек

билдиргенин сезді де, ханды құжатлап басын ийзеді.

Мәулен сары хештеңеге араласпау нийетінде еді, өзіндей адамның дүньядағы ең ұллы патшаға елши болыуға тилек билдиргенин, оны ханның хәм Алакөздің мақуллағаны тула беденине қытық болып тийіп, өрре түргелді:

— Ұллы Зарлық хан, аға Ерназар, маған да ұрықсат етиңдер, Мәдирейим менен бирге кетейін.

Зарлық Мәуленнің сарғыш тартқан арық жүзінде аллеқандай бийлик көріп, ұнатыу белгиси менен езиу тартты. Алакөз таңланып оған узақ тигилді. Мәулен сары оның қайсы бир нәрсе деуінен қорқып алдын алды:

— Ұллы әскер басы Ерназар, адамға жас минген сайын ақыл топлайды, адамға жас минген сайын, бул жақты дүньяның қадир-қымбатын түсінеди, адамға жас минген сайын өз елин көбірек қадирлейтуғын болады. Бұны Сиз меннен жақсы билесіз. Мен ели халқымның даңқы үшін жети ықлымды гезиуге таярман. Ұатаныма, халқыма қыяйет — анама қыянет деп түсінемен.

Аузына сүү ұртлағандай болып отырған бала Ерназардың Мәулен сарыға реҳими келді.

— Мениңше, Мәкең ант беріп атыр...

— Сеің өтирик сөйлеген гезің болдыма? — деди Ерназар алакөз.

— Ара-арасында өтирик болмаса, хақыйқатлықтың баҳасы кемип кетеди деп ойлаған пайытларым бар.

Оның шынлықты мойынлауы Алакөзге жақты.

— Бәрекелла! Кешеги ұрыста шыннан мәртлик көрсеткенин көзім менен көргенмен, өзі даналықтың құры алақан емес сыяқлы. Егер Оренбургта Теңел менен Қәлибекти көрсеңіз Петербугқа бирге әкетесіз. Ең құрығанда дилмашыңыз болады.

— Оларды, әлбетте, әкетемиз.

Генжемурат бийдің ұсынысынан кейін, басына таяқ тийген баспақтай, еле өзіне келеалмай манаусырасада, ұақтында сөйлеуге ұрынып, хәр жағдайға дәлил табыуға тырысып отырған Зарлық хан соңғылардың не дескенин аңғармай көпшиликке тикленип қарауы менен, әлленемірде өзін бийлеп, тилге келді.

— Әдиули ел ағалары, ханлықтағы басқа хамаллар елшилеримиз қайтып келген соң бөлісиледи. Енди елшилер әкететуғын мактубнамаларды жазыуға кирисейік.

— Жүдә мақул, ұллы ханымыз, — деди Алакөз.

Соның арасында есиктегі қарауыл, сыртта Аннамурат келип тұрғанын

хабарлады. Ең садық дослардан биринің меҳмандарлыққа шыдамай келиўиниң себеби бәршеге жумбақ болып есеңкиреп қалды. Хан оны ишкерилетиўге урықсат етти.

Жүзинен ҳәкме нәрсеге ырзалығы көринип тұрған Аннамурат бийлерди айырып барып, тәнхә Зарлық ханның алдында тоқтап, еки қолын көксине қаўсырды:

— Уллы қарақалпақ ханы, сизлерде ең жақсы нәрселер жүз бережақ, көп жақсылықлардың ийиси аңқып тұрыпты. Сол ушын Гөнеүргенч елатын Хийўа ханынан айырып, қарақалпақ ханлығына қосып алсаңыз, келешектеги ашшы-душшыны тең бөлисер едик, орыс патшалығына қосылыў жөниндеги бизиң-әм әрманымыз тез иске асар еди.

Ҳешким тәрәпинен күтилмеген жаңалыққа ҳәмме аўзын ашып аңырайысты. Хан ҳеш албырақламастан, оған ырзалық кейип пенен мыйығынан күлимсиреп:

— Мақул, Аннамуратжан, — деди де Алакөзге бурылды. — Сиз барасыз.

— Досларға жәрдем ушын басымызды құрбанлыққа қойыўға тайынбыз, уллы ханымыз, — деп Алакөз және тикейип отырды.

— Олай болса бизге урықсат берсеңиз, — деди Аннамурат ханға қайтадан бас ийип. — Сизден күш барғанша мен өз урыўларымды таярлай тұрсам.

— Мақул, Аннамуратжан. Аға Ерназар, қара халық қылыш-найза көрмесе анаў-мынаўға көне бермейди, сол ушын Аннамуратжанға елиў қыран қос. Егер Әбдирахманлар жәрдемге барса жақсы болар еди.

— Оның менен сөйлесигимиз бар, — деди Аннамурат. — Сиз урықсат етсеңиз бирге жүреди.

— Урықсат. Азберген бийлер қайтер екен?

— Оларға сөйлесип көриўимиз керек, — деди Алакөз.

Хан исти көпке соза бермей, ҳәзирше Аннамуратлардың қайтыўына урықсат берип, Әбдирахманды шақыртып еди, ол Аннамураттың айтқанынан шықты.

Оларды атландырғаннан кейин Зарлық өз бийлерин қайта топлап, төрт тәрәпке әкетилетуғын мақтұбнамаларды жазыўға отырыўды жәриялаўға мейиллене бергени, шекпенин желбегей салып, асығыс киятырған Азберген бийди көрип тоқтады.

— Ҳа, ҳүрметли қонағым!

— Биз сизге наразымыз — деди Азберген бий қызыў пәти менен.

Қарақалпақта қонақтың наразылық билдириўинен аўыр мусаллат барма! Ҳәмме аң-таң болысып бир-бирине қарасты.

— Бизиң наразылығымыз, — деди Азберген бий көпшиликти онша телезитпей. — Сиз ханлыққа ерисип болып орыс патшасына қосып алың деп хат жазажақ көринесіз?

— Қа, солай?— деди Зарлық. Басқалардың өткір көзлери Азбергенди атқыласып тұр.

— Олай болса, биз кеттик, — деп изине ғырра айналып баратырып, тоңқылданды. — Ким орыс төрелерине дос болса, биз оған душпанбыз!

Бийлердің биразында өкпелегенлерге тәуелле етиў кейпин көріп, Зарлық хан оң қолын көтерип, хаўаны бир кести:

— Азберген Илекей сұлтаннан келмеген көринеди, ондай өтирикши дос керек емес! Қетсин! Қәне, әдиўли ел ағалары ишкерилеңіз!

Алакөзге Зарлықтың тұжырымлы пикири ҳәрқашанғысынанда көбирек унап, бәршени баслап ханның изинен жүрди.

— Әдиўли ел ағалары, — деди Зарлық ишкерилегеннен кейин күтә әлпайымлықта. — Бизиң мақсетимизди мақұлламағанлар бизге дос емес. Оларды умытыңлар. Ендиги гәп, ханлықлар арасында мактубнамалардан басқада қарым-қатнас болыўы шәрт. Яғный алыс-берис болыўы, сарпай-марпай апарылыўы тийис. Бирақ, елшилеримиздің жол ғарежети де жоқ.

Ханның даўысында өтиниш, хәтте жыламсыраў белгисин сезген бийлердің көпшилигинде аяныш сезими оянғандай болды және биреўлеринде бул оғада исенимсиз, қулаўға сәл қалып тұрған ярым дийўал шелли хан көринип, тислериниң суўын сорыды.

— Уллы ханымыз, — деди бала Ерназар. — Менде Хийўа ханы ушын жыйналған ғарежет бар еди, атлы жиберип алдырайын.

— Жүдә мақұл.

Ерназар алакөз бийлерден онлағанының атын айтып иркип, елшилерге мактубнама таяр етилгенше, аўылларынан пул жыйнап келиўлерин мәсләхат етти.

...Кеште, қалған бийлер менен әскер басылар хан шатырына қайтадан кирип, мактубнамалар жазыўға жаңа кирискенде әллеким жаңалық тапты.

— Хийўада және хан өзгерипти!

Қоңсы ханлықтан енди қәўип келмейтуғынына ма ямаса қарақалпақ ханлығының келешегине беккем исеништен бе, қағаз жайылып, сия-саўыт қойылған астақтаға хәмме кеўилли, моллам дөгереклести.

Хийўада жаңа хан Сейтмұхамед тахтқа отыра сала шақырған мәхремлериниң ең баслы мәсләхәти мынаў болды:

— Ҳәрқандай жас нәлшениң жерге тамыр ұрмасынап бурын шара қолланыў оңай. Қарақалпақ ханлығы әне сондай жас нәлше!

Қарақалпақ көтерілисшилери жөнинде ханның өзиде усы пикирде еди, оларды толық мақұллады, бирақ жылдам туншықтырып таслаўға асықпады. Өйткени, еле сарайда алаўызлық басылмай, ҳәрқыйлы өсеклер пахтаға тийген оттай лаўлап, күнде бир хызметкер өз жолдасын муқататуғын сөзлер таўып келип атырғанда, сарай ләшкерин және урысқа айдаў өзи отырған тахттың астынан өр қазыў деген сөз. Сейтмухаммед өзинен әўелги, өмири гүзги шыбынның өмириндей болып өткен, үш ханның қалай өлтирилгенин биледи, сол ушын ҳазирше аяқларын сүйежазлап келгенлергеде исениў қәўипли. Еле шыдаў керек, сынаў керек, тийкарғы ой, исеним әўеле өзінде қәлипlesiўи керек.

Усы мақсетте ол мәхремлердиң өз-ара биригип кетпеўи ушын ҳешқайсысына ўақыт аўыстырмай, датқанада күттирип қойып мәсләхәтке шақырады, бирақ еле өз ойы писип жетиспегени ушын, кешқурынға таман тарқатады, жекке-жекке қайтарады, "көше жалатайлары қол көтерип жүрмесин" деген сылтаў менен, өзине садық пашшаплардан биреў-екеўин қосып-әм қайтарады.

Бул ұсыллар ханға бираз қәўипсизлик әкелди.

Оның әкесинен үйренген бир ұсылы бойынша— ханлықтың ҳақыйқат тәғдирине тийисли, ең әхмийетлн тўйинлерди шешиў ушын ойласықта мәхремлер, кеңесгөйлери менен дара-дара ойласыўы, ҳәр исинде артық гүўа болдырмаўы, қайсы мәхремге ис тапсыратуғын болса, тек соның өзинен басқаны шығарып жиберийи керек. Сонда ҳәр бир мәхрем "маған исенеди" деп ойлайды ҳәм өзин ханға жақын сезеди, соның менен бирге кими ханның надурислықларын сезседе кисиге айталмайды; хан менен екеўинен басқа адам болмағаны ушын тақырда буққан уры болыўдан қорқады. Оннан тысқары, ханға қол астындағылар да алаўызлық тўўдырып бир-бирине исенимин болдырмаў— ханлықтың көп сыналған баслы тирепбердиси.

Сейтмухамед хан бул ұсыллардан жүдә ұсталық пенен пайдаланыўда.

Ол бүгин де мәхремлердиң өз-ара сырласыўына ўақыт аўыстырмаў мақсетинде мәсләхәтти әдеўир созып, оларды сөйлетип, өз ойларын писирип отыр еди, есик бағыўшылардан бири басын көрсетти.

Уллы ханымыз, қарақалпақ ханынан елши келип тур.

Мәхремлердин астында жер ойылып, түпсиз туңғыйыққа түсип баратырғандай, көзлери апалақласты. Сейтмухамед хан танқаларлық парасат пенен сорады:

— Қарақалпақ ханынан елши?

— Солай ұллы ханымыз.

— Аты ким?

— Ерназар, ұллы ханымыз.

— Улы еле тириме?!

Сабырлы ханның шоршынғанын абайлап, есик бағыушы жүұбабын қайта толықтырды.

— Тутқында еле жан бар, аммо, елши болып келген Алакөз емес, кенегес Ерназар, ұллы ханымыз.

Демлери қысылып отырған мәхремлердің непеслери кеңейди хәм ишки, хәм сыртқы кейпин ҳешкимге уқтырмай ушын өзін қатал тутатуғын хан бираз босасты.

Оның әкесинен үйреніп қалған және бир усылы — датханаға ким арзы етип келседе, мейли ол Сарайдың ең баслы сүтинлеринен бири болсын, бәрибир, қабыл ететуғын бос ўақыты болыўына қарамастан сыртта күттириўи шәрт: Қанша көп күттирсе, сонша қәдири асады. Ең баслы ис арзагөй есиктен кирип киятырғанда, ой-қыялын уғыўға тырысыў, ең болмаса оған бирден тик қарап албыратыңқырап алыў керек. Және бир әдис: Хан көпшилик пенен отырғанда ойға шүмгенин билдирмей, хәрбир сөзин терең ойланып айтқандай көрсетиўи тийис.

Жас хан әкесинен үйренген бұл әдислерди де күнделикли исине, хәрекетине сиңдирип алған. Сол ушын мәхремлерине ойлылығын сездирмей, әңгимелесиў қайерге келип қалған болса, сол кәрадан даўам етип, күндеги ўақтында оларға ұрықсат етти хәм күндегисинше ұзатты.

Есик бағыушыны қайта шақырды.

— Қелген қарақалпақтың не гәпи бар?

— Ол сизиң менен медреседе бирге оқығанын айтты, ұллы ханымыз. Тахтқа шыққаныңызды еситип, төбеси көкке жеткенин айтты, ұллы ханымыз.

— Мақсети?

— Қарақалпақлар Зарлық төре дегенди хан көтерипти. Соның жарлығы менен келипти. "Қыяметлик қоңсысының сөзлерин айтпақшыман, Хорезмде еки хан егиз улдай болып жасасын демекшимен", — дейди, ұллы ханымыз.

— Қос пашшапқа тәртип бер, өз алдына қараңғы жайға салып құлыпласын, етин исирмей ұрсын. Кеште аўқатсыз қалдырып, ертеңги халқастан кейин алдыма әкелесиз.

Сейтмұхаммед хан өзи менен оқыған бирде қарақалпақты еслей алмай,

медиресеге жасауыл жиберип, қарақалпақларды көбірек билетуғын бир молла арқалы өзінің кимлер менен оқығанын билип алғаннан кейин ғана, келеси күни, белгиленген ўақында елши Ерназарды алдына шақыртты.

Хан оның босағаға қәдем қойыуынан-ақ басынан аяғына дейин шолып қарап, бул ұшырасыўға шад кейип көрсетип, тахтынан түсти де, алдына шықты.

— Ҳа, мен сени Ерназар Алакөз десем, өзимиздің Кенегес Ерназар екенсең ғой. Қай самал қуўған қаңбақ болып жүрсең?

Бала Ерназар түни менен қараңғы жайда шеккен азаплары жөнинде айтпақшы еди, ханның киши пейиллиги бәрин ұмыттырып ишинен "Алакөз Ерназар менен шатастырған екен аў, Кенегес Ерназар болғаныма шүкир" деди.

— Бирге оқығанымызға қанша жыллар болды, жүдә өзгерипсең Кенегес. Жасыңда бундай бийпарық күшик емес едиң ғой? — Хан алақанын шаппатлап, есиктен бас сұққан жасауылға мурт қыймылдатты.

Екинши есиктен басқа биреў пайда болып, толы дәстүрхан менен бир гәумис шайник көк шай әкелип қойып, көзден ғайып болды.

— Жүз жүректің айнасы, Ерназар Кенегес. Ишинде на барын көрип турыппан. Жасырма, түриң халқасланбағанға ұсаған. Не болды? Түни менен жол жүрдіңбе? Алакөзди меҳирсиз, қатал деп еситтим ямаса қуўдыма?

Бала Ерназар хан датханасында биреўге тамақ қояды деп еситпеген еди, бул ғамқорлыққа ҳайран қалды; "Бәлким, елшилерге усылай ететуғын шығар"...

— Уллы Хийўаның ханы, мен өз ханымның атынан елшиликке келдим.

— Ҳеҳеҳе..., — Ханның жөги күлкиси жайды басына көтерди. Ерназар да күлди. Хан кесесине шай қуўып ұртлады да, жерге қойды. Баталмай отырған Ерназар да кесесине шай қуўып, дастүрхандағы майлы пәтирге қол ұзатты. Оның ҳәрекетлеринен көз айырмай отырған хан әстен сөйледі.

— Ерназар Кенегес, биз сизлер менен бир атаның перзентиндей болып өскенбиз. Әмүдәрья өссек омыртқамыз, жатсақ дастығымыз, емсек анамыз еди. Арамызға әлле қандай шайтан араласты. — Хан оның жайпарахат нан шайнаўына қарап кем-кем жек көриў сезимине берилседе, асықпады. — Тамағын қарар тапқан болса, сөйле.

Ерназар қойнына қол суғып, дуўадай үш бүкленген қағаз шығарып ханның алдына қойды.

— Уллы ханымыздан мактүбнама.

Хан қағаздын бүклеуін жаздырып бир қатар көз жуўыртты да, туўрам-туўрам қылып жыртып, қолына қысып қоқыраңлаўы менен тахтына минди.

— Есинде тут, Кенегес, мың түлки бир арысланға илаж ете алмайды.

Оның бетине шыққан қәхәринен Ерназардың зәрреси ушсада, парасат сақлап, орнынан түргелди де алдына бас ийди.

— Уллы Хийўаның ханы, құда буйрығыдур яки заман гәрдишидур, бәлки, бизиң халқымыздың көз жасы көрингенидур, ұсылайынша қарақалпақ ханлығы пайда болды. Шәртлериңиз болса, айтыңыз, ханымыз Зарлық төреге жеткеремен. Нийетимиз, еки ортада тек жақсылық жүрсин!

— Хәхәхәхә, "еки ортада жақсылық жүрсин" Бул сизлердиң қолыңыздан келмейди. Уўыздай уйыған елатты бузған сатқынларды тек гелле қылыў керек. Алды менен Алакөзди, кейнинен сени... Сезесенбе, сен елши емессен, көлеңкесен. Алакөздиң көлеңкесисен. Алакөз жоқ болса, саған қол көтериў дәркар емес, билесен, адам жығылса, көдеңкеси өзінен сап болады.

Ерназар албырақлап мийи айналды, көзлери тынды.

— Уллы ханымыз, мен Алакөзге көлеңке емеспен, жас киши достыман.

— Дослық деген еки қыйлы заттың тигиси, — деди хан асықпай. — Жүйи табылса, аңсат сөтиледі. — Хан Ерназар Кенегестиң мийи аўылжып, жығылыўға сәл қалғанын абайлады. — Кенегес, ўақтымды бөлип сөйлесип отырғаныма мұрныңды пәңкийтпе. Бул ең ақырғы сөйлесигимиз болыў болмаўы тек өзіңнен ғәрезли, Қарақалпақ ханлығы құда буйрығыда емес, заман гәрдиши де емес, халықтың көз жасынан-да емес, сатқын Алакөздиң қамалпаразлығы. Қарақалпақлар кең далада өскен жылқы, Алакөз күш пенен қораға қамап отыр. Бүгин-ертең қораны бузып өзлери тарқасады. Кәне, құлыплы сандық бола бермей ашыл, болмаса хәзир сени дарға буйыраман.

Ерназар мўзлы суўға мантиқтырып алынғандай қалшылдады.

— Биз ант еткенбиз, Уллы Хийўанын ханы.

— Бийлик қамал аларда биринши антты Хийўаға бергенсиз. Еследиңбе?.. — деп хан оған тесиле тигилди. — Сизлердиң қол салып, мөр басқан ахиднаманыз өртелген. Ладан Кенегес, есинде тут! — деди хан хәр сөзин нықлап. — Сени әуелги жайлаўыңа қайта түсириў ұшын көп сөйлеўге мәжбүрмен. Ой жуўырт, хәзир қарақалпақ елинің үстин түн қаппап турыпты. Түн мисли жүкли қатын, азанда не туўатуғыны нәмәлим. Бәлким, өлип шығар. Исенген Алакөздің қылығын көз алдыңа келтир. Ол сатқын, қатынпурыш, даңқпараз, мақтаншақ. Сатқынлығы ұшын бир дәлил — бизиң менен Әмударьяны ана қылып, тең емшек сорысып отырған

егиздің сыңарын қазаққа сатып, Зарлық төрени хан көтерди, екінші дәлил — қазақтан хан қойғанына қәнәәт етпей елди арман — орыс патшасына сатажақ. Пәмиң алысса, ондай сатқынға елши болғаннан, маңбаслау бір бийге ат бағар болып, елінди бұзбағаның абзал емеспе? Қарақалпақтарда "қыйсық жолдан дүзиу жүре алмайсаң" деген нақыл бар. Түсинсең ханлық жыланның изиндей бір жол.

— Олай болса...

— Тамағың бүлкілдемесин, заңғар. Хийуа ханның жолы мың жыллық сүрдеу, әңгиме қарақалпақ ханлығы хаққында екенін ұқ. Қәне, оң жағыңа бурыл.

Хан айтқан тәрептегі есиктен, қолларындағы қанжарларын егеп тұрған, қан қызыл көйлекке екі жәллатты көрді де, Ерназардың арқасынан муздай тер шығып, ханға айлана бергени:

— Енди шеп жағыңа бурыл, — хан.

Бул жақтағы есикте, қолларына дар арқанының гүрмегин ұслап, мисли әжелдей қап-қара болып кийінген екі жәллат тұр еді. Ерназардың арқасынан аққан муздай тер көйлегінің иши менен жилигине шекем сорғалады.

— Қарақалпақтарда, жигиттің қатары бахытлы болмай, езиуінде күлкі көрмейсен деген-әм рәуият бар. Сөйле!

Үстиндегі кийиміне от берилип гә шөлистанға тасланғандай, гә сүү бойына әкелингендей қалға түскен Ерназар көкірек толықсыуын басыңқырауға урынып, тилге келді:

— Мен сиз бенен түйдей жаслығымды бұрыннан билемен, бірақ сизди ұмытты деп едим.

Хан мырс етип күліп, және қәхәрленді:

— Шын кеулінди айт!

— Егер, егер— деп Ерназар тутлығыңқырап қалтырады. — Мийрим-шәпәәтиңіз түссе, берген атыңызды минип, ұсынған қамшыңызды тутарман, бәлким.

— Алдамайсаңғой-ә?

— Қазы өзине исендире алмаған ұшын гүуа шақырады, дейди халқымыз. Мен не қылайын?

— Хе, хе ұттың, Кенегес. Мен пүткіл қарақалпақ бийлерінің үстинен қарайтуғын аталық деген қамалға пәрман бермекши едим. Бәлким, бирінші аталық сен боларсаң. Хош, ендиги бұйырыушың, ғамхорың менің Бас ұәзірим.

Ерназар терлеп-тепшип есиктен шығыуы мәттал, үш жасауыл қоршап,

сөйлеспестен бөлек бир жайға апарды.

Бул жерде ол, бир табақ гөшти алдына алып бир өзи жеп отырған Азберген бийди көрди. Ол бұған мирәәт етиў орнына муртларын сыйпалады:

— Ерназар кенегес көзлериңизге май питипти.

Ерназар оған "неге?" деместен, жутыныңқырап терис қарады.

— Орыс төрелери мұсылман төрелеринен төмен, — деди Азберген еки қолына бир жиликти ұслап ғайзап отырып. — Алакөз бенен Зарлық бәршеңизди алдап жүрипти.

— Алдаў ушын олардың өзлери билиўи керек, бирақ хешқайсысы орыс патшалығын көрген жоқ.

— Ақмақлар қулаққа емес, көзге исенийи керек тә.

— Бабаларымыздың жолы...

— Бабалар арасында ақылсызлар аз болды дейсең бе?

Ерназар қайтып сөйлемеди. Азберген оған дыққатсыз қолындағы сүйегин ғайзады.

Песиннен соң Ерназар бас ўәзирге шақыртылды.

— Ерназар Кенегес, ұллы ханымыздағы ең ағла қәсийет жаңа еки достан ески бир досты артық көреді. Сизлер көтерилип атырғанын еситкенде, ұллы ханымыз медиреседе бирге оқыған жылларыңызды еслеп, "Хаў, Ерназар Кенегес қайда жүр екен? дер еді. Байқасам, ұллы ханымыз бенен минез-құлқымызда ұсаслық бар екен, әўел бир қайнайсыз, соңынан суўыйсыз. Дүзиў басқан қәдемиңиз құтлы болсын. Енди маған нендей мәсләхәт бересиз?

Ерназар Кенегестің маңлайы тершиди, хан алдында қысылғанларын шығарыў ушын ұзақ созып непес алып немқұрайдылаў тунжырады.

— Уллы хан барлық тапсырманы Сизден алыўды ескерткен еді.

— Сизге тапсырма бирей, Ерназар алакөзди гелле қыласыз?

Ерназар кенегес маңлайының терин сыпырды. Бас ўәзир жуўап күтпей оны ертип, шеңгел хәрәм менен қоршалған бес танаптай бағдың ишиндеги жайға апарды. Айналасына қыябанлап егилген хәрқыйлы жемис ағашлары көз құмартып тұрыпты. Дәлизге кирген бас ўәзир қатара қапылардың хәрқайсысын бир ашып көрсетти. Бәрінде де мұрынның қанындай қызыл ғалы— гилемлер төселген, аяқ баспаға ұят.

— Бұнда атқосшыңыз отырыпты, — деп Бас ўәзир үлкен ағаш есик алдында гидирди.

Ерназар атқосшысының қандай халатқа түскенин көрийүге қызықсынып, есикти ашып жибергени, көзлерине исенбей аң-таңы шықты. Төрде бұның

атқосшысы менен шай ишип Сайыпназар отырыпты.

— Ҳаў, сизбе?

Сайыпназар орнынан қозғалмай, қолындағы кесесінде жерге қоймай ыржыйып күлди.

— Неге таңландың? Орыс төрелеринен көп дәкки жеген Азберген бийдің орыслар жөніндегі гәпинен кейін ғұл-ғулалы кеўиллер көбейди.

— Пай дәлийл болды-аў— деди Ерназар кенегес мурнын жыйырып.

Бас ўәзир қапыны жапты:

— Таң алдында келди, дем алсын.

— Бир өзиме?

— Генжемурат деген өжет жолдасы бар екен, соны байлап әкелди.

— Генжемураттың бир қолы майып еди.

— Бизге әҳмийети жоқ, зинданда қолы дүзеледи.

Ерназардың Һайраны шығып, көзлери жер көрмей, аяқлары әйтеўир ақ бир шөпке сүрнигип, келеси есиктиі тутқасынан ұслап қалды.

— Сиз де шаршағансыз, — деди Бас ўәзир оған жеркениш пенен, — Қолындағы тутқаны өзиңе тартсаңыз иши Һаммам, Һәзир түсип алып, Сайыпназар отырған бөлмеге барыңыз. Өзиңизге арнаўлы жатақ жай бөлек болады.

Әмудің ылайлы Һумай сўы менен теңиздің ашшы сўынан басқа Һаммам көрмеген Ерназар кенегеске бул, айрықша Һұрмет болып тўйилип, барлық кир-қоңынан ғана емес, биротала пәкленип шығатуғын сыяқлы еди, ойлағанындай өзгерис сезбей, терин де баспастан Сайыпназарды көргенше асықты. Сайыпназар менен атқосшысы ортасындағы үлкен тас табақта пўы бурқыраған палаўды көрди де, аўзынан сўы шубырды.

— Бундай палаў аты қарақалпақта еле асылмайды, — деди Сайыпназар палаўға төселген қырғаўылдың гөшин майдалаўға кирисип.

Ерназар оған аларыңқырап қарады да, палаўға иштейсиз қол ұзатты. Сайыпназар Һештеңе сезбегенсип, аўзына салған қырғаўыл етин шайнап отырып сөйленди:

— Ерназар, сениң менен биз ығбалы асып даўы гўжиген адамлармыз. Мине алдынала келиспей-ақ бир табақ палаў үстінде табыстық.

— Генжемурат қайда?

— Мен сениң де ұсылай ететўғыныңды билдим, Ерназар. Себеби жас болсаңда өзиң минбейтўғын атты ертлемейтўғын ақылсаң. Жолда. Генжемуратқа ұсыны айтсам инанбайды, "еки Ерназар-әм теңдей тұрақлы адамлар" дейди. Соннан соң оның менен көп сөйлесіўди тоқтаттым да, Тўйемойынға жақынлаған жерде, қонақ ұйимизде ұйықлап атырғанда қол-

аяғын байлады. Жолда көп азап берді заңғар, сонда да еппеп Хийўаға әкелдим.

Ерназар кенегестің кишкене көзлери сүзиліп бас шайқады.

— Ерназар, өзің ой жибер, бий болып ұрыўымызды ұмытсақ, оның үстине бийликти бурынғы бабалар жолы бойынша баламызға беріп кете алмасақ... Кәне, жесе.

— Жей бериңлер...

— Зарлық та не күш бар? Сениң менен биз тек күшлиге хызмет етиўимиз керек.

— Орыс патшасына, қазақ ханына кеткен елшилер не қылар екен?— деди аңқаў атқосшы.

Табақтың дәл ортасына жасыл түскендей, Ерназар кенегестің көзлери шатнап, оны шайнап таслайжақ кейпине кирди. Оннан қорыққанынан атқосшының жүзинен қан қашып, жуўып сыққан бөздей болды. Сайыпназарға да аңсатқа түспей, аўзын толтырған палаўы зәхәрге айналғандай, ұртлары томпайыўы менен қалды. Усы ўақытта есик бирден ашылып, еки нөкер менен бир әскер басының кириўи оларды жаман жағдайдан қутқарды, Ерназар сонда да өзине келмей албырап, орнынан ушып түргелди.

— Ерназар кенегес, — деди әскербасы отырмастан, — Мени танымасаңыз керек. Атым Махмуднияз. Келеси ақшам Хожелиге шабыўыл қылмақшымыз.

Ерназар оған не жуўап берерин билмей, аяқларының ұшына қарап қалды.

— Ҳа, кенегес, бұл не?

— Ап-аңсат бахытлы болыўды гөзлермедиңиз? Аңсат бахыт мурныңды аспанға көтертеди, зиянлы! Сол ұшын еле аўырлықлар көресиз.

— Махмуднияз, отырыңлар, — деди Сайпназар. — Бирге аўқатланайық. Оларда тоқ емес екен, табақтағы бар палаўды таласа жести.

— Ҳұрметли әскербасы, — деди Ерназар аўқаттан соң қол жуўып атырған Махмудниязға жалыныш белгиси менен даўысы тығылыққырап. — Бизиң елимиз жақтан нендей жаңалықтар бар?

— Сизиң елиңиз жоқ, Хийўа ханының қоласты бар, ендигиден былай солай сөйлеңиз. Аңламай қалыпсыз, айтайын, жаңа ғана Қарақұм ийшанға жолықтым. Қасында Мухаммедкәрим деген әскербасы бар.

— Мухаммедкәрим! — деп таңланды Сайыпназар. — Жанғазы төре менен қазақ ханына елши болып кетип еди ғой?

Махмуднияз күлди;

— Сонда не болыпты?

— Мұхаммедкәрім өжет еди?

— Қәйдем, әйтеуір Жанғазы төрени атыпты.

Сайпназардың жүзінде қуұаныш изи ашық көринип тұрды:

— Жанғазы төре Хийұаға қарсы еди. Хәзир Мұхаммедкәрім қайда?

— Исенбейсизбе?— деди Махмуднияздың түси сұуыңқырап. Хәзир ол Қарақұм ийшан менен бирге Бас Ұәзирге кетти.

Ерназарды және аұйрманлық басып, аяқ асты ойылып баратырғандай қөзлери тынып төсекке қарады.

— Айтыңыз, Ерназар кенегес, бизди Хожелиге баслап барыұға таярмысыз?

Ерназар үндемеді.

— Хәзирше Ерназарды қыйнамай тұрыңлар, — деди Сайыпназар— Мен бараман. Пайдалысы мениң алдынырақ кеткеним жақсы болар. Өзиме дәрек урыұдың жигитлерин үгитлеймен.

— Алдамайсызба?

Сайыпназар Махмудниязды кек етиңкиреп күлди:

— Жассыз, әскербасы. Сиз мениң Бұхараға елши болып бармай, жолдасымды өзим байлап, өз ерким менен Хийұаға келгенимди еситтиңиз бе? Мынаны сирә көрмегенсиз, — деп ақ бөз көйлегиниң қызыл жийекли дөңгелек жағасын кеңирек ашып, ийнин көрсетти. — Бұл әпиұайы тыртықлар емес, Ерназар алакөздин қамшысының излери. Умытпайман!

— Ерназар кенегес сиз сөйлеңиз.

Ерназардың тили жулынғандай лал.

— Қарақұм ийшанның қазақ ханына кеткен елшиңиз бенен келгенине еле исенбейсиз бе? Олар бүгин-ақ Гөне-Ургенч көтерилисшилери басыұға кетпекши. Бәлким, кеткенше жолығарсыз. Сайпназар, сиз таярлана бериңиз.

— Азмаз мызғып алсам?

— Мызғыңыз.

— Сиз, Кенегес?

— Мен де дем алайын.

Адам өмиринде өмириниң бәрине жарп сондай бир кун болады, қуұаныштан таңға көз илиндирместен-ақ, ертеңине ол өзин хәрқашанғыданда қуұнақ хәм күшли сезип, барлық исин қәдимгисинше баслап кете береді.

Ерназар алакөз ушында кешегі күн сондай күн болып, барлық тәрептерге жолланатуғын елшилердің сонғыларын атландырып салғаннан кейін, ханнан ұрықсат сорап кетіп, кешқұрын Гүлзийбаны ертіп қаланын сыртындағы тораңғыллы тоғай арасында ұйқысыз тан атырды.

Азанда ол сәлемге киргенде жүзинің хәрқашанғыданда жадырағанын сезіп Зарлық хан кеуилли қол алысты.

— Аға Ерназар, мен сени танығалы бүгінгідей тынығып дем алып келген азаныңды еслей алмайман.

— Рахмет меңирли ханым! Кеуилиме әлем тазарған секилли, құяш, бизің халқымызға да, күлип қараған секилли, қуўаныштаман!

— Гүлзийбаға екінші неке қыйдыртайықпа?

— Жоқ, хұрметли ханым, анама ўәдем бар. Гүлзийба менен хәзирги өмирим-әм наятый қызық, наятый гөззал маған!

— Сағынысып ушырасқан соң шығар?

— Гүлзийба мен үшін өз алдына бир өмир!

— Бизиң жеңисимизге оның тәсири күшли болды. Себеби қыранлар арасында атлы хаял көрген жаў жүдә хайлықса керек.

— Мүмкин.

— Гөне-Ургенчке кетиўди тезлеттиңбе?

— Хұрметли ханым, Гөне-Ургенчти жаўлап алғанымыз оларға дослық қол созыўма ямаса...

— "Ямаса"ны қой, дослық қол созыў!

— Хийўадан бала Ерназар келгенше күтейик.

— Мейли, халқымыздың тарийхына ой жиберсем, аты әпсана Маман бий, Айдос бабалар халқы менен түсинисе алмаса керек-аў?

— Мениңше, халықты сүйиў менен халықты түсиниў еки қыйлы нәрсе құсайды.

— Биз сол еки қыйлы нәрсени бириктиремиз.

Ерназардың қою қара мұртлары астындағы үлкен аўзы ашылып, хәрқайсысы бармақтың басындай ири аппақ тислери жалтырап, үнсиз күлди.

Шатыр хызметкерлери бир дастурхан шөрек пенен еки чайник чай әкелип алдыларына қойды.

— Аға Ерназар, — деди хан чайникти алдына тартып. — Еле шешиўге тийис көп ислер бар алдымызда. Уя салалмаған атшөк болмай, биринши қарақалпақ ханлығы салдырған деп ат кеширгендей бир қаланың құрылысын баслаттырсақ, қайтеди?

— Қайерди қолай деп ойлайсыз?

— Орыслардың "параходын" көргели ең бас жол суу жолы екеніне көзім жетті. Усы Хожели менен, мына жағымыздан Хийұа менен қарым-қатнас қылыұға қолайлырақ Нөкис аұылының үсти қалай болар екен?

— Орыс алымы Грушинниң кеңеси бойынша қаланың тырнағына Қаратаұдың қайрақ тасын пайдаланыұ жақсы.

— Қаратаұдың тасын Нөкиске қалай тасыұ мүмкин?

— Қаланы Қаратаұдың үстине салсаң ше?

— Ооо, Ерназар, — деди Зарлықтың кишкене көзлери күлип, — Суұ шығарыұды неге ойламадың?

— Егер орыс патшалығы қол астына өткерип алса, ескексиз желқомсыз кеме жүргизген, өгизсиз, атсыз арба жүргизген илими менен бир есабын табыұға көмеклесер. Болмаса шығырлар құрармыз.

Зарлық басын төмен ийип ойланып отырып, Ерназардың пикирин унатпадыма, әңгимени пүткиллей басқа жаққа бурып:

— Ерназар-аұ, — деди бираз сарсықлы ҳаұаз бенен. — Хожакеңнен хабар билиұди Бала Ерназарға әдеи тапсырып едим, хан менен сөйлесип, бәлким алып қайтар деген дәмем бар.

Ғазирги жеңиске ерисиұ жолында қанша-қанша қыранлар құрбан болды. Жаұ қоршаұында тири кеткен улы бәрхә кеұил төринде жатқанына қарамастан, оны еслей бериұ сол құрбанлардың рухына ҳұрметсизлик болар деп тилге алмаұға тырысатуғын еди. Жүрегине пышақ қадалғандай, маңлайы тершип сала берди, жүзинен қан қашты. Зарлық енди ғана өзиниң надұрыс ислегенин түсинип, әңгимениң бағытын және басқа жаққа аұдарыұға имканият табалмай астыңғы ернин тиследиди.

Ерназар жуұғарада өзине келмей, алғаұ-далғаұланып қабағы жабылып отырғанында шарбаяланған бир ҳаял даұысы еситилди шатырдың түриұли есигинен екеұи де сыртқа нәзер таслады.

Үсти-басы алба-далба ғарры, кемпир хан шатырын қорғаұшы қос қыранның бирине екй жақлап асылып, жулқылап атыр.

Алакөздин, шыдамы түұесилип далаға шықты.

Жас үлкенлер, нендей арзыңыз бар?

— Бизге Ерназар алакөз, я Зарлық хан керек! — деди ғарры.

— Ерназар алакөз мен боламан.

— Илая сени жер жутқай! — деди кемпир.

Ғарры оның гөне бөз көйлегиниң ийнинен өзине тартып ирикти де, Ерназардың маңлай алдына келип, аяқ ушына көтериле сала, құлағына сыбырлады.

— Арзым бар, балам, датханаңа апар.

Ерназар оларды шатырға ертип әкелди.

— Жәбиримиз оғыры аўыр, — деди ғарры сыбырланып.

— Баламыз, келинимиз өлип, жалғыз ақлық қызымыз бенен қалған едик.

— Созбай тез айтсаң! — деди кемпири.

— Сабыр, шабазым, сабыр, — деди ғарры асықпай. — Ақлық қызымыз быйыл он алтыға қарады. Бир жетим жийенимизди күш күйеў қылып бүгин-ертең үйге киргизейик деп отырсақ, сизиң еки қыраныңыз үйимизге басып кирди.

— Хан, жуўабыңыз? — деп Алакөз Зарлыққа бұрылды.

Ерназардың есине бенделиктеги баласын салып надурис ислегенине еле өкиниш пенен мийи мең-зең болып отырған ханға қәхәрли Ерназардың мүнәсийбети унамай бирдеп олайды:

— Үш ағаштан дар тиклеўди буйыр хәм сол еки қыранды хәзир туттырып ас.

Алакөз басқа гәптиң басына бармай кемпир менен ғаррыны далаға ертип шығып, уйиниң қәйерделигин сорап алдыда, дәрриў бес қыранды атландырды.

— Шырағым, көпке жәрияламаңлар;— деп өтинди ғарры. — Күйеў баламыз еситетуғын болмасын.

Ерназар алакөз тезлик пенен дар ағашын тиклеткенше, бес қыран еки жигитти, қыранлық қара шекпенлериниң екинши жеңин сұғындырыўға қаратпай, алдына салып айдап келди, Олар Бекжан жүзбасының қыранлары екен, қоллары байланып, өкшелерин ат туяғы жемирип киятырғанын ойлаў жоқ, ыссыданба, бетлери қызыл гүлдей жайнап күлисиўи менен Ерназар алакөзге сәлем берди, биреўи тез арзы айтты.

— Ерназар аға, мынаў бес қызғаншақ бизлерди ләззеттен айырып айдап киятыр.

— Қандай ләззет?

Әўелги сөйлеген қыран мойнын қыйсайтып, қуяшқа қарсы қарай алмай, бир көзин қысып тұрып, аўзын кемсеңлетип, еркелеп, аяғы менен жер сызып тұрып түсиндирди:

— Қандай ләззет дейсиз-аў, Ерназар аға? Еркекпиз, урыста жеңген еркеклерденбиз... Он алты жасар бир нәзелим таўып едик.

Ерназар дар ағашы таманға бұрылып, салбырап тұрған гүрмекти ийеги менен нұсқады.

— Әне, саған ләззет, илдир мойныңа!

Қос қыран бірден қәддилерин тиклеп, суғыўсыз жеңлерин дүзеп кийди:

— Неге? Ерназар аға? Сонша қияметке шыдап урысамыз, және бир қыз ушын өзимизди өзимиз дарға асамыз?

Гүлзийба шатыр қасында еки ағашқа керилген ұзын жипке кир жайып атыр еди.

— Ерназар, — деди бираз қәхәрлирек даўыс пенен — Босат жигитлерди?

— Қысқартсаңа!

— Айт, жеңге! — деди қыранлардың бири жыламсырап.

Гүлзийба асығып келип Ерназарды шетке тартып әкетийге урынып еди, ол қулашын кере мушы менен қағып жиберди. Гүлзийба артына қарай тентиреклеп-тентиреклеп. шатырға сүйенип қалды. Иштен Зарлық шықты.

— Ерназар тоқтат!

— Ҳәр елде хан биреў болмақтың мәниси — буйрығы биреў болыўы керек! — деди Алакөз тисленип.

— Ҳәй, Ерназар, жеңген қыранлар азлап еркинсимесе жеңис қайдан болады? Босат! — деди Гүлзийба және алға умтылып.

Ерназар тыңламай, әўелги сөйлеген қыранның мойнына дар арқанын илдирип үлгерди.

— Ғәрип ҳаллардың қызларына зорлық еткеннің жазасы әне ұсы!

Зарлық изине бәсти.

Гүлзийба еки қолын көзлерине басыў менен Ерназардың аяқларының алдына жығылды.

— Қәтелестиң, Ерназар!...

Ерназар оған қарамады. Қыранларының арына шаўып алыстан шаўқым салып киятырған Бекжан жүзбасыны хан шатырын қорғаушы қыранларға туттырды да, қапталынап өтип баратырған Адил бийди иркип, Бекжанның гүнәсин түсіндирди хәм шешимин айтты.

— Әдилбий, Бекжан жүзбасыны жалаңашлап шыбынға талатаман, сен пешахана құрып қапталында уйықлайсаң.

— Мақұл.

Дар жөниндеги хабар, пахтаға тийген оттай, сол заматта ақ пүткил қалаға жыйналды...

Қарақалпақ қыранларынан жәбир көрген қалалы арзагөйлер кешке таман шатыр айналасына толып кетти.

Усы күни қуптанда, адамлардың алды жатқан гезинде, қалаға мисли қарақулақ болып Сайыпназар кирди. Зарлық хәм Алакөздің көп арзы тыңлау менен машқуллығы оған оң түсіп, шыбынға байлаулы жалаңаш Бекжанды тауып алды да, қулағына сыбырланып, ханның, Ерназар алакөздің қаяқталығын сорады. Бекжан еле ашыу үстінде еди.

— Екеуін де жер жутсын! — деди жекиринип.

Сайыпназардың көктен тилегени аяқ астынан табылып, жүдә пинхамлылық пенен, Хийұаға елши Ерназар Кенегестің өзгерисин, бүгін ақшам қалаға хан ләшкери басып киретуғының жасырмай, тез-тез баян етти.

— Қой бундай өсекте! — деп Бекжан шыбын шағып исиңкиреген мойнын гүржийтти. — Бұхарадан хабар айт!

Сайыпназар қойнынан нан шығарып манлайына басты.

— Өтирик сөйлесем мине!

— Ант ше? Алпыс бий бөлип жеген алмаше?

— Ерназар Алакөз қорқытып ант еттирген жоқ па?

— Жоғал, нәлетий сатқын! — деди Бекжан қәхәр менен. — Мен Алакөзге ашыулансам да, елиме сатқынлық ете алмайман, ҳа Әдил бий!

Сайыпназар оның соңғы сөзин дурыс айтқызбай, байлаулылығынан пайдаланып, қойнынан ақ сүйек саплы қанжар шығара сала, көкирегине урды, Бекжан қулады. Даурық пенен Адил бий оянды.

Сайыпназар оның үстине дәпинди де, қолларын ұслап, көз алдына қанжарын тутты:

— Сен не дейсең?

Ол ұсы ҳалында барлық жағдайды оған қысқа-қысқа айтып түсиндирип үлгерди.

Әдил бий Сайыпназарға асылып тұрып ойланды: "хәзир көп қыранлар Алакөзге қәхәрли... Зарлық пенен Алакөзден де бирлик қашқан сыяқлы. Бири буйырады, екиншиси бузады... Бундай, оттан қашып қутылған..."

— Болсаң-ә!

Әдил бий төсегине жанбаслап, Хийұа ләшкериниң қай ўақлары келип жетиў итималы барлығын сорады.

— Түн ярымында.

— Онда өзиң айт, не қылайын?

— Есабын тауып Зарлық ханның шатырын өрте! Соннан соң Хийұа ханының бел баласына айналасаң.

— Япырмай-ә?

— Мен енди басқаларға кеттим...

* * *

Зарлық пенен Ерназар жәбиркеш қалалыларды құптанға шекем қабыл етип, айыплы қыранларды жазалаў үстінде, бири "жаман қылықлары ушын баласын жазалаўдан бұрын өзін жазалаған әке, ақыллы әке", — деп екиншиси, "Әке баланы торбиялағанда, оның басына өз мийин ыдыс пенен құя алмайды ғой" деп тарысып, бир шешимге келисе алмай, жаңа татлы уйқыға кеткенінде, далада атлар киснесип, айнала ала-пасырлы бола қалды. Бирден шаўқым көтерилди.

— Жаў, жаў!... жаў!

Алакөз шапшып түргелди. Хан атына қарай жуўырды.

Хәкисине кешқурын аспан бултласып, айнала тас түнеклескен еди. Алакөз асығып, албырақлап атын зорға минип "жаў, жаў" деп сүренлеген даўысы бойынша шаўып кетти.

Бир бәндиргиде қызғын саўаш жүрип атыр. Кимди ким урып атырғаны нәмәлим, ұрға-ұр, баса бас, ұрға-ұр, бас бас... Алакөз жаў нөкерлерин серлеп, шетинен тийисип кетти.

Ол урысқа түссе күтә шаққанласып, жуўғарада қоллары талмас, бәрха қыйқыўлап қылышын оңнан да сермейди, солдан да сермейди. Аты нәментайлаў бир қыраннан ақыллырақ, мисли жылан жүрис қылып, жаў нөкерлериниң арасын қыйып өте береді. Сонықтан да, ол араласқан жерде анаў-мынаў топар төтепки бере алмай, кейин серпиледи. Хәзирде оның қыйқыў салған ири даўысы жаўға басқы таптырды.

— Ерназар аға ҳа, Ерназар аға! — деп халықлаған, бир қыран бұўлығып сөйлей баслады. — Кеше... кеше... кеште Сайыпназарды көрип едим., Соның бәлесиме деймен.

Хараңғыны айырып келип Шөңқы хабар айтты.

— Ерназар аға, Бекжанды пышақлап кетипти. Әдил бий жоқ.

— Ҳа! — Ол гилт тоқтады. Әлле қайдан адасып жүрген жаў нөкерлери қаймығып қелип Алакөзди арт жағынан қылышлай жазлаған пайытта, Шоңқы шаққанлық етип, жаўдың қақ жаўырнына найза урып атынан құлатты.

Көзди ашып жумғанша айналаны және көп атлылар қоршап алды, булар Зарлық ханның басшылығындағы қыранлар еди, олардың қаппап киятырғанын көре сала жаў ләшкери дүсирлесийи менен бәдәр қашты.

Алакөз ўақытты уттырмай, қыранларына "айдааң!" деп атын қамшылап, қашқанлардың изинен шапты. Зарлық та солай ат қойды. Бирақ тасқараңғыда ҳешкимди көрмей ағып тұрған үлкен арнаға дус келди де,

тоқтады. Ат үстинен еңкейип жағаны сығалады, излер байқалмайды...

— Уай, өрт, өрт!"

— Уай, өрт!

Ерназар хан шатырының жанып атырғанын абайлап, атын артқа бурды, қыранлары оның изинен топарласа шабысты.

Шатыр әллеқашан құлап, ғалылар, гилемлер еле пысқып жанып атырғанының үстине келди. Гүлзийба менен үш төрт қыран шатыр айналасында гүбелектей айналып, отқа суў қуып жүрипти. Олар келе сала өзлерин отқа ұрды.

Қыян-кести баса-бас пенен таң атты. Жүз берген ўақыялар түс сыяқлы. Айнала жым-жырт, ҳәр жерде өлилер, жәрдем сорап бақырысқан жарадарлар жатыр. Хан менен Алакөз жарадарларды жыйнап, өлилерди жерлеўге тәртип берди де, барлық әскербасы— бийлерди жыйнап тўеллеп еди, биразы көринбеди. Қыранлар да азайған. Артық пенен Шымшық бас кешигип, жаў нөкерлеринен жарадар болып қалған биреўди бенде қылып айдап әкелди. Бендени ортаға алып сөйлетип, Ерназар Кенегестиң өзгергенин еситкен Зарлықтың ийеги кемсеңледи.

— Ах, ҳарамы ийт!

— Сатқын!!

Өларға садық әскер басылар, қыранлар жабатуғын булттай түнерисип қыймылсыз буйрық күтип тұрыпты.

От өширемен деп бети-аўзы қарағожалақ күйе болған Алакөз ашыўын кимнен аларын билмей, кең танаўы ҳаррайып;

— Әй, түсиниксиз дүнья! Түсиниксиз адамлар! — деди де гүрсиний менен бирден бас көтерип жыйналғанларға көз алартты. — Әй, түсиниксизлер, енди бәриңиз анаңыздың сүтин ортаға салып айтыңлар, араңызда сатқынлар қалдыма?

Ләм-мийим.

— Тартынбаңлар, ырасынан келиңлер! — деп Алакөз ғужырланды, Егер, ел намысы жақпаса, үйли-үйиңе тарқаңлар, тек ғана сатқынлық қылмаңлар! Билесиз бе, халқына сатқынлық — анаңа қол салыў менен барабар!

Хешким жуўап бермеди.

Ерназар шыдамай әскербасылар менен бийлердин көзлерине бирим бирим үңилип шықты, хешқайсысына "сен сатқынлық қыласаң!" деп қол шошайта алмаған менен, ишинен гүдик туўдыратуғынларын байқаған сыяқланды.

— Ханымыз, — деди Зарлықтын алдына оралып келип. — Көкирегим

бир жаманлық сезип тұрыпты. Сатқынлар Хийўа ләшкерин баслап Әмүдәрьядан арқаға өтип, елге жаманлық қылады.

— Дурыс, — деди де хан бұйырды. — Кәне қалған-қутқанларды жыйнаңлар!

— Ҳұрметли ханымыз, — деди Алакөздің ашыўы басылмай. — Аўылларға және жаршы жиберемиз. Кимде ким бизди қуўатласа, Қазақдәрья бойына тез көшсин. Жаў алмастай қорған саламыз!

— Шабың жаршылар!

Жаршылар асығыс тарағансоң, Алакөз сәл жуўасыған кейип көрсетсе де жүзинен зәхәр шашып:

— Қадирданларым, — деди дөгерегиндегилерге. — Ант бұзған сатқын Ерназар Кенегести ким тұтып әкеле алады?

Оның биреўди ұрыўы менен атаўы биринши еди, ашыў үстінде айтылғаны ұшын ҳешким таңланбады, "мен бараман" деўши де табылмады.

— Қадирданларым! — Алакөздин даўысы әри тарғыл, әри ғәзепли. — Тек бахты қара адам ант бұзады. Егер сол Кенегес ұсыннан алдыма келсе, өлтирмес едим, хәр күни бир мүшесин кесип аўзына салып, шайната берер едим. Аяқ қолынан журдай тулып қылып, пүткил ел келип түкиретуғын түкирик ханаға айналдырар едим. Бәршени сорлы қылып кеткенине қара нәлеттиң! — Ол Ерназар Кенегести тұтып әкелетуғын жансызды көпшиликке жәрия қылмаў кереклигин бирден еслеп, ақылын жыйды. — Қапаланбаңлар! Бир қапы жабық болса, мың қапы ашық. Елде бир сатқын болса, мың ел сүйер бар, өзлериңиз барсыз. Ҳәзир Хийўа ханы алдастырып үстемлик алған менен, орыс патшасына, Қазақ ханына кеткен елшилеримиз бар, олар келгенше ханлыққа беккем болайық, — деди де қыранлардың кейпи көтерілгенин сезип, тез тарқатты.

Ол жекке қалыўдан Шоңқы алдына келди.

— Ерназар аға, Кенегести мен тұтып келемен.

Оның әбжиллигин, мәртлигин унатса да Алакөз сын көзлери менен шүңирек қыйық көзлерине тигилди:

— Мақсетиң не?

— Айдос бабадай, Сиздей мәрт ұллары бар қолдаўлының даңқы ұшын бараман.

Ерназар мысқыл менен селк-селк күлседе, ишинен жақтырмай түнерди.

— Болмайды, Шоңқы. Тек қолдаўлы уруўы емес, пүткил ел уттырып тұрыпты.

— Ерназар аға, елге келген жаман ат та, жақсы ат та биреўдің аты менен

келеди ғой. Сол биреу әллекайсы урыўдан болыўы шәрт ғой.

— Охо, мен сеннен бундай ақыл хәм мәртлик шығады деп ойламаппан! Шоңқы айыплы кисидей үнсиз төмен қарады.

— Ким менен барасаң?

— Жансыз жекке жүргени мақұл.

— Жаман нийетли адамның туяғынан зәхәрли нәрсе болмайды, өз Ұтаныңа зәхәр жайып кетпе.

— Адамды бузатуғын ұсындай исенбеушилик ғой.

Алакөз оның түр-түсинен жаманлықтың нышанын сезбесе де, және писириңкиреди...

— Еки жүзли пышақтай кесетуғыныңа исенемен, бирақ мендей қолдаўлы болсаң, алдама!

Шоңқы Алакөзге таңланыў менен жалт бурылды.

— Қолдаўлы урыўы ушын өл десең өлиўге таярман аға.

Ерназар уруўлар жөниндеги тийкарғы жолынан тайынғанына ийегин тислесе де, зәрүрлигинде ұсылайтиў-әм керек, — деп өзін жұбатты.

— Бар, Шоңқы жолың болсын!

— Ханымыз, — деди Алакөз оны ұзатқаннан кейин Зарлық төреге келип.

— Шоңқыға исенгеним дурыс болдыма?

— Түтып келсе, мәр!

* * *

Олар жарадарларды арбаларға тийетип, өзлери үндеместен барлық әскербасыларды, бийлерди, қыранларды баслап Әмиўдәрьяға келгенде излеринен шаңғыт көринди.

Ерназар Зарлықтың басқаларды баслап асықпай өтеберийин ескертти де издеги қуўғыншыларды иркиў ушын жигирмалаған қыран менен қалды. Шаңғыт көтергенлер жаў емес, Әбдирахманлар болып шықты. Изинде өз жигитлеринен басқа қазах сарбазлары хәм түркмен жигитлери бар. Бәрининде шаршағаны көринип тұрыпты; Ерназар "Олар бизлердің аўхалымызды еситип жәрдемге асыққан екен" деген ой менен атын дәрьяға қарай бурды.

— Ерназар, — деди Әбдирахман қапталласып келип, — Бизлерде алдандық!

— Неден? Кимнен?!

— Гөне-Ургечке көп молла ахунларды баслап Қарақұм ийшан келди. Урыў басшыларын үгитлеп, Аннамуратты сөйлесикке шақырып әкетип еди, өлтирипти.

— Сизлер?!

— Урыс қылдық, пайда болмады. Жергиликли урыў басшылары Хийўадан келгенлерге инанып, алдымызға гилең бала-шағаларды шығарды. Қайттық.

— Түсинбедим...

— Мен де.

18

Киши әскербасы Махмуднияздың қыяллары мұдамы аш адамның қыялларына ұсайтуғын еди. Таза ханның арнаулы тапсырмасы менен Хожели шабыұылынан табысly келгеннен кейин ойлары бирден-ақ тоқ адамлардың ойларына ұсап қалды.

Сарайдағылардың көпшилиги өз ханлығын дүзген қарақалпақларды жеңіўдин қыйын болатуғынына исинишли пикир айтқанда, ол өзин бәлент тутып мақтанды:

— Урыста жеңіў ұшын көп тәсил керек.

Оның душпанлары да сөзлеринен гинәрат табалмай, қосыла мақтаўға мәжбүр болды. Сәскеге таман оны ханның өзи қабыл етип:

— Ендиги ўазыйпаң Алакөзди гелле қылып, көтерилисши қарақалпақлардың отлы көзлерин орнына салыў, — деди хәм әстенирек сыбырлады. — Мениң бас әскер басым болыўына ұсы соңғы сынақ.

Хан дәрғақынан кеўли халласлап шыққан Махмудниязды есик алдында Бас ўәзир тутып алып, тикке фәзийнеханаға ертип апарып, үш шапан алып берди:

— Мине, Махмуднияз, саған жәрдем еткен қарақалпақлардан қәлегениңе өзиң жабасаң.

Ол өмиринше бундай хұрметке миясар болыў былай тұрсын, хан менен Бас ўәзирден басқаның фәзийнеханадан зат алып кисилерге сыйлық бергенин көрмеген еди. Исениңкиремей шапанларды алса да:

— Бәлким, өзиңиз жабарсыз, — деди.

— Жоқ, өзиң Махмуднияз, өзиң, — деп Бас ўәзир оның жаўырынынан ийтермелеп, Ерназар кенегеслер ұшын ажыратылған жайға бирге келди.

Тәрепдарлары менен мәсләхәт қурып отырған Ерназар Кенегес есиктен көринген Бас ўәзирге, Махмудниязға хәрқандай иззетти аз көрисип, гә бүгилисти, гә қол қаўсырысты.

Махмуднияз шапанларды оқ жайдай ийилген Ерназар Кенегестиң жаўырынына қойды.

— Сизге улы ханымыздың, дана Бас ўәзиримиздиң сарыпайы.

Бұлардың қайсысына жабыў тәнхә өз ықтыярыңызда.

Бас ўәзир Махмуднияздың тапқырлығына ырза болып, тек көзлери күлип тура берди. Ерназар Кенегес шапанларды алып бир-бирине салыстырып, бирейін көбирек ұслап тұрды да, ашкөз көринбейин деди ме, Сайыпназардың алдына таслады, екіншисин Әдил бийге берди, үшіншисин, "алып қой, керек болады" деп атқосшысына тапсырды. Сайыпназар менен Әдил шапанлар үшін Бас ўәзирге, әскер басыға қайта қайта қол қаўсырды. Бас ўәзирге Ерназар Кенегестің хәрекеті де унады.

— Бир жаңалық, — деди ол муртынан күлип — Гөне-Ургенчли көтерілишлиер сап болып, басшысы Аннамурат өлтерилди.

— Қалайынша? — деди Әдил шыдамсызлық етип.

— Аздан кейин оны өлтирген мәрттиң өзи менен көрисесиз.

Бийлер ҳаўлығысып бир-бирине апалақласты. Тәрептарларының қорқынышлы ҳалын көрсетпейге тырысып, Ерназар Кенегес ўәзирге қол қаўсырды:

— Генжемурат пенен дийдарластырасыз ба?

— Әлбетте,

Бийлер қуўжыңласып, Ерназар Кенегес пенен қатарласты.

Бас ўәзир оларды Генжемурат жатырған зинданға ертип апаратуғын адам жиберийге ўәде етти де, кетийге ыңғайласып:

— Ендиги арзы-аўхалыңызды Махмудниязға айтасыз, ол маған, мен ханға жеткеремен, — деди. — Уллы ханымызды қызықтыратуғын мынадай бир саўал бар. Айтыңлар шынын, сизлер не мақсет пенен бизге өттиңиз?

Сораў хәммеге қаратылған менен Бас ўәзирдің нәзери Ерназар Кенегесте. Оның нәзери жолдасларында: "қайсысы алдын жуўап берер екен?"

Елимиздин ҳаўасы бузылды, — деди Сайыпназар. — Алакөз бузды. Төменде жатсақ астымызды сұў алды, төбеде жатсақ самал шыдатпады. Сол ушын, мениң қара басым бұрыннан үйреншикли Хийўа ханының қол астын күседим, себеби Хийўаның ҳаўасы тынық, самалы жағымлы.

— Ашлық айыўды хәм аздырады хәм ойнатады. — деди Әдил ўақыт уттырмай. — Неден екенин билмедим, бирақ Алакөздің қолында аш айыў болып қалыппан. Сөйтип, халқымыздын "сұўға кетип өлсе де, ақмақтың көпиринен өтпе" деген нақылын еслеп ойланыңқырасам, Алакөздің "Зарлық хан" деп ат қойған көпирине тирелип турыппан. Ондай ақмақлық көпирден өтпейин деп бұнда келдим.

— Мылтық болса хәмме ата береді, лекин тийгизиў бәршениң қолынан келмейди, — деп бәнт басты Ерназар Кенегес салмақлылық пенен. —

Шуқыр ойласам, Зарлық қолына мылтық ұслаған менен тийгизе алмайтуғынлардан екен, сол ұшын хақыйқат мерген Хийўа мени өзине тартты. Қысқасы Хорезмге еки ханлықтың кереги жоқ.

Бас ўәзир буларды баслап басқа бөлмеде дем алып атырған сатқын қыранлардың үстине кирип, бийлерге берген сораўын қайталады:

Хожелиге ақшамғы топылыстан албырақласып сатқын басшыларына ерген қыранлар батыллық етип сөйлей алмай хәрқайсысы өзиниң исенишли басшысына қарады.

— Жигитлер, бас ўәзир қыстаў тез сөйлеңдер, — деди Ерназар Кенегес. Сүлингир арық, жағы қылыштай бир жигит алға өтті.

— Уллы бас ўәзир, өтирик хәм жала менен бузылған үйди құдай-әм дүзете алмайды, халықты алдап, қорқытып тиклеген ханды құдай-әм тутып туралмайды, Алакөз тиклеген Зарлық хан әне сондай, құдай-әм тутып туралмайтуғын хан екенин түсиндик. Сөйтип бунда қаштық.

— Атыңыз ким? — деди Махмуднияз.

— Рәсиўли.

— Ерназар кенегес, Рәсиўлини соңырақ маған әкелесең, — деди Махмуднияз.

Ерназар Кенегес атқосшысына ымлап жаңағы аўысық шапанды алдырды да, Рәсиўлиге жапты.

Жайдың мүйешинде, хәммеден тасарақ турған шымыры денели бир қыранға Бас ўәзирдиң өзи қозғаў салды:

— Хәй, пәкене, сен сөйле!

— Пышық жутқаннан арыслан-әм қорқады, — деди ол.

Оның еки ұшлы жуўабына түсинбегенин мойынлаўға хешким тәүекел ете алмады. Бас ўәзир ойланып турмастан:

— Жигитлер, Алакөзди аңсат ғана бенде қылатуғын ұсыл ойлап табыңлар, — деди де Махмудниязды ертип кетти.

Олар Пәкене қыранның бас ўәзирге қайтарған жуўабы бойынша "пышық жутқанның" ким екенин талқыға салыў менен, Бас ўәзирдиң тапсырмалары үстінде пикирлесип үлгермей-ақ, бири күйик таяқтай арық, екиншиси толы қаптай тылтыйған қара бет, еки пашшап келди-де, бәршеге бир нәзер салып, Пәкене қыранның қолынан ұслап шетке тартып әкетти. Бұған хайранлықта қалғанлар алдында қылышлы, найзалы бир әскер басы, жерден көгергендей, пайда болды:

— Кәне, бенде Генжемурат пенен дийдарласыўды ким қәлейди?

Оны көриў иштейи хәммесинде пайда болды, бирақ Ерназар Кенегес Сайыпназарды, Адилди, қыранлардан Рәсиўлини ғана айырып шықты.

— Бир шәрт бар, — деди Бас җәзирдең келген әскер басы оларды ирkip. — Гүнәкар менен дийдарласып тиллескенде ұллы ханымыздың сөзін сөйлейсиз. Ким өйтпесе сол кәрада зинданда қалды.

Бәринің де қоллары желкелерін қасыған менен тиллери еркіне қоймады, шәртке келисти.

Генжемурат бий зиндан басында Ерназар Кенегести көргенде, ханымыз атынан мени азат етіўге келген екен, деп ойладыма, аўырыў сарғыш жүзине қан жүўырып, қарамықтай көзлери қыйықланып, жуқа еринлери қәдимгисинше мүйешлене күлімлеп қояберди.

Алды менен Сайыпназар тилге кирди.

— Генжемурат, өзиң түсинесең, тиклеген ханымызды ай деп билген едик. Қуяш барда айға мұтәжлик тўмас екен.

Генжемурат жүзін бурды.

Ерназар Кенегес оны түсинбеди деп ойлады.

— Генжемурат бий, қуяш дегени ұллы Хийўа ханы, — деди ол жүдә шаршаған ҳаўаз бенен. — Сатқын Алакөздиң енди салатуғын сарайынан Хийўаның таяр атқанасы абзалырақ көринеди маған.

— Ҳа, бул не?— деп аўырыўы өзине өтиңкиреген Генжемумурат көкирегін көтерди — Есаўма болдыңлар ма?

— Жоқ, — деди Адил— Мениң пәмимше, еки хан еки қасқыр, еки жақлап таланбайық, Генжемурат.

— Шыныңыз ба?

— Өзи өтирик сөйлейтуғын адам ғана кисинің сөзине исенбейди, — деди Рәсиўли.

Генжемурат оларды енди ғана уғып, бир тикленип еди, ҳеш қайсысы жалынлаған ашыўлы көзлер алдында шыдай алмай жүзлерін жерге қаратты.

— Ерназар Кенегес, — деп Генжемурат оның атын ҳәм урыўын илажсыздан тилге басып, мұрнын жыйырды — Сен қарақалпақ ханының елшиси едиң ғой?

— Генжемурат-аў, — деп Сайыпназар Ерназар Кенегестің арына шапты. — Адам еки нәрсе менен жасайды: бириншиси тамақ, екиншиси жақсы сөз. Буларды бизден ким аямаса, соның сөзін сөйлеўимиз керек ғой — Ол шапанының жағасын тартып қуяшқа тутты— Бундай мөрели шапанды аты қарақалпақ тоқып көриппе?

— Генжемурат, ашыўланбай тыңла, — деди Ерназар Кенегес ақырынлап сөйлеп. — Мен ойланып-ойланып, елди бұрын жүрилмеген тың ҳәм тикенекли жаман жолға сүйрей баслағанымызды түсіндим.

— Ерназар Кенегес! — деп бөлди Генжемұрат ашыұлы. — Ким пуш дәне ексе, пушайман жыйнайтуғынын неге ұмыттың?

— Пуш дәне егип жүрген тек Алакөз, — деди Сайыпназар.

— Қыйсық отырсаңызда дүзиұ сөйлеңдер! — деп жекиринди Генжемұрат мұрнын жыйырып.

Адил өлимсиреп, жалынышлы түр менен:

— Жалғыз ұлың бар еди ға Генжемұрат, — деди.

— Перзентке сатқын әкениң тәрбиясынан қақыйқатлық ұшын өлген әкениң рұйхы артығырақ.

Ерназар Кенегестің көзлерін тер басып, үстіңгі үлкен ернінен әлленеткен ләм тамшылары менен Генжемұратқа айбат шексе де, дауысы мәжбүрий дирилдеді:

— Қаранғыда жанған кишкентай шыра құяш болып көринеди ғой, Генжемұрат. Алакөздің Зарлық төрени сондай шыра қылған алжасықтарын неге есiме салып күйдиресең?

Генжемұрат бийди ашыұ қысып, Ерназар Кенегесті ұрып жиберейін десе, аяқ-қолындағы шынжыр табжылтпай, бар күшін салып жекиринди:

— Арсыз сатқынлар! Бетлериңізге түкирер едим, түкиригимди шық тамшысындай көріп бир сыпырып кетесіз. Сонда хәм тифиұ, тифиұ... тифиұ, жүзі қаралар!

Генжемұратты бүйтеди деп хешқайсысы ойламағаи еди, хайраны шықты. Әсиресе, Ерназар Кенегесті намыс қысып, көзлеріне топырақ шашылғандай, маңлайына қолын басып қалды.

— Буларға дийдарым түскеннен қараңғы зинданым артық, — деп Генжемұрат изіндегі айдаушысын шығанағы менен гүртти.

— Тауық өлип баратырса да еки көзін дәреттен алмайды, деди Сайыпназар — Генжемұрат мисли тауық.

Оның теңеулерін орынсыз көрдiме, Ерназар Кенегес сөйлемеди. Бұл үнсізлік Сайыпназардың он еки мүшесіне қадалған оқ болып, зорға ийек көтеріп киятыр. Ерназар Кенегес және керіне өзгеріп, ханға бәримізди масқара қылама деген-әм қәуіп жоқ емес.

— Ерназар, ойланба, иним, — деди Сайыпназар шыдамай. — Адамның аұзы қаптын аұзы емес, байланбайды. Зиндандағы адамның өзі не, сөзі не? Анаяққа қара, әне, сол ғарғамасын, — деп ол салтанатлы хан сарайы таманға ийегін көтерді.

Жолдаслары Сайыпназардың пикирін құұатлап жабырласты:

— Аұа, аұа, Ерназар, сол кәраматлы Сарай ғарғамасын!

— Гейде тастан беккеммен, гейде гүлден нәзiкпен, — деди Ерназар

Кенегес басын көтере алмай. — Генжемураттың сөзлери ямана батты.

— Әке хәмме нәрсеге шыдайды, — деди Сайыпназар. — Жас болсаңда, Алакөз жоқ жерде бәрше қарақалпаққа әкесең Ерназар.

Кенегестің қабағы ашылып уры көзлерин перделеуі менен оған бұрылды:

— Сен маған дым қайырқом досаң, сол ушын жақсы сөз айтасаң.

— Киши пейилсең, иним — деди Сайыпназар уялған түр менен. — Оғыры кишпейилсең. Сол ушын сени дуйым журт жақсы көреді.

— Ха, солай, Ерназар иним, — деди қапталдан қатыншалау дауыс.

Үшеуіде бирден хәулығысыңқырап басылды. Ушырасқан адам, тек дауысларында айырма болмаса, тулғасы бойынша Ерназар Алакөзге дәл уса Мұхамедкәрім жүзбасы еді.

— Мұхамедкәрім, сөйле, — деди кеули өскен Сайыпназар шыдамсызланып.

...Мұхамедкәрімнің бабасы Әбдикәрім жунсақал быйыл бир жүз елли жасқа шамаласқанда алжып, бирден өзгерди. Суўпы болыўды әрман етті. Қарақалпақ елиндеги ең жас үлкен, бирақ дүнья ғалма-ғалынан өзін аўлақ тутатуғын адамның бул ойы Қарақұм ийшанға жетті. Сөйтип, ол ғаррының шаўлығы Мухамедкәрім Алакөзге "қыран" болып Хийўа ханының ләшкерине қарсы урысып жүргенде, Әбдикәрім жунсақалдың үйине келип, оны түсинде көрген болды да, сұпылыққа қол бериуі тийислигин ескертті. Қарақұм ийшанның түсине ениў ҳешкимнің басына келмейтуғын бахыттай түйилип, ғарры тез келисип, суўпы болды. Суўпылық ушын ийшан оннан ҳештеңе алмай, жас үлкенлигин сыйлап, қайтама шылт жаңа гилем жайнамаз берип кетті.

Мухамедкәрім Қарақалпақ ханының елшиси сыпатында қазах ханына баратырғанын баласына айтыў ушын Жанғазы төреден урықсат алып, қайырылғанда, бабасы қылқылдаған жас суўпы еді. Шаўлығышын жаңалықларын тыңлап қуўанғанынан бир тым жылады.

— Құдай мениң еки дүньямды да берипти, ұсы жасқа келгенде суўпы болғанымның кәраматынан сен олжақта елшиликке көтерилипсең. Елшиде хан! Енди Қарақұм ийшаннан пәтия алып кетегөр, шырағым, тыңламасаң баддуа боласаң, мени дозақый қыласан.

Ғарры бабасының нәсиятына қайшы ис ислеп көрмеген Мухамедкәрім мойынтаўлық қылалмады.

Ийшан оларды көргенде, алдын ала құрған дүзағының тұтқырлығына қуўана езиў тартып:

— Қәдирли суўпым, кел, — деди алыстан. — Шаўлығымның сыртқы

тулғасы Ерназар алакөзге тақаббыл, өзи де күшли деген едиң, ырас екен. Аммо Алакөзге усамасын, ол сүм.

Ғарры жалғыз шаўлығына кеңес сорап келгенин айтып ишанның аяғына жығылды.

Қарақұм ийшан, алдында дүстөменине жатқан мәплик ғаррының ақ жипектей өлпең шашлы басынан сыйпалап, күтә аяныш билдирди.

— Суўпыларым ишинде түўе пүткил қарақалпақ елинде жас үлкен, сүттей пәк нийетли, жүзинен бейиш нуры көринген адам едиң. Не қылсам екен?

Өмириңше "Жұнсақал" деген лақаптан басқа жақсы сөз еситпеген ғаррыға "жүзинен бейиш нуры көринген адам" деген сөз майдай жағып, шаўлығының қолынан тартты.

— Мұхамедкәримжан, ұллы ийшанның шалғайын сүй.

Мұхамедкәрим оның кеўлин қайырмай, ийшанның мелле шалғайына қол соза бергени:

— Мұхамедкәримжан, әўеле қолыңды жуў, — деди ийшан.

Әбдикәрим жұнсақал дәрриў шаўлығын түргелтип, далаға әкетип қолын жуўдырып келди.

— Хұрметли суўпым, күтә әжайып, өзиңе меҳрибан, нағыз мусылман шаўлығыңыз бар екен, — деди Ийшан саққа жүгинген халынан өзгерместен. — Егер тәғдийрин маған исенсеңиз, сиздей жас үлкенге хұрмет ұшын Ұллы Хийўа ханына исенимлы хызметкер қылар едим.

— Исенемен, ұллы ийшаным,

— Мұхамедкәримжан, өзиң недейсең?

Бабасының ҳәрекетлеринен мийи айналып отырған Мұхамедкәрим не дерин билмеди.

— Кемсөзлик-әм ақыл, аммо, сөз жүректің айнасы болады, — деди ийшан жүдә бийпарўалық пенен. — Еле шаўлығыңыздың жүрегін көреалмай отырман.

— Сөйле, сүйенишим!

— Халқымыз тарийхында биринши ирет өз атыменен ханлық дүзген еди, елши болдым. Енди айнысам, пүткил халқыма сатқынлық емес пе?

— Мусылманды мусылманнан айырыўға талапланыўдың өзи сатқынлық, — деди Ийшан. — Егер сен Бухара әмирине я Хийўа ханына елши болып барсаң, бир құп. Сени алдаған. Сонша жастағы бабаңның суўпылығын кўйдирмекши болғап.

Ғарры суўпы және жыламсырап Мұхамедкәримнің алдына жығылды:

— Мийнетимди кўйдирме, шырағым!

— Онда жаңағы төреге айтып қайтайын, — деди Мұхаммедкәрім наразылық кейіп пенен.

— Ол атылды, — деди Ийшан, Мұхаммедкәрімнің жүзі өртең шалғандай түнергенин көріп, ийшан оннан бетер қаталланды. — Дурысын айтайын, ұсыннан жаңағы төрени өзім аттым, демесең. Хиййа ханы сеніде аттырады, бабаң дозақый болып өледі.

— Бұл не деген жаўызлық. — деди Мұхаммедкәрімнің үлкен көзлери уясынан атыла жазлап.

— Олай болса еркің өзің де, — деди ийшан сұйыққанлық пенен.

Ғарры суўпы шаўлығының шалғайына қос қоллап асылып, жаздырмай, ийшан не айтса, бәрине қайылшылық билдирўди өтинди. Мұхаммедкәрім әри-бери ойланып, өзинің дузаққа түсіп қалғанын сезді де, келисим берді. Ийшан көп иркілмей оларды Хиййаға ертип әкетті, Мұхаммедкәрім Бас ўәзирге жолықтырылды. Соңынан ийшан Гөне-Ургенктегі көтерілисшилерге қәтере қылып қайтыўға тапсырма алып, ғарры суўпыны шаўлығы менен бирге әкетті. Аннамуратты алдап қолға түсірилгеннен кейін оның геллесін алыўшылардың бири етип Мұхаммедкәрімди белгиледи.

...Мұхаммедкәрім бұл ис жөнінде мынаўлардың хабары бары-жоғын билмей ар-сары шықты:

— Не сөйлеймен? Менде өзлериңіздей Хиййаданман.

Ерназар кенегестің бойы Мұхаммедкәрімге тең болған менен жиңишкелигі ушын оннан өзін ұзынлаў сезетуғын еді, қапталласып барып кең ийніне сүйріктей бармақларын қойды:

— Мен бұрын өзімди өзім түсинбес едим, енди түсиндим. Сіз жасүлкен болғаныңыз ушын өзіңізди өзіңіз ертерек түсиніпсиз. Яки көп жасаған бабаныз түсиндирдиде? Деген менен басқаларға түсиниксиз қалыў кисиге бахыт болса керек.

— Иним Ерназар — деди Мұхаммедкәрім бираз сарсықлы ашылысып. — Бизлерден жассаң, лекин нятий ақыллысаң. Жалғыз өтинишим, қаракөзлерге бәрха түсиникли болагөр.

Ерназар кенегес мырс-мырс күлип, аўзын алақаны менен басты.

— Мұхаммедкәрім, Қарақум ийшан қайда?— деди Сайыпназар.

— Алакөздің баласы менен тиллесіўге иетті.

— Бизлер де көрсек қәйтеди?— деди Расули.

— Көрсетпейди, — деди Мұхаммедкәрім. — Қарақум ийшан оны әкесине қарсы шығармақшы.

Ерназар кенегестің билгени ишінде сақланып, үнсиз бираз жүргеннен

кейін, Мұхаммедкәрімге және жақынлап әстен сорады.

— Хан қабыл етпиде?

— Сондай болды.

— Ең түйирли гәпин айт?

— Қарақалпақ ели хәзир тұмаўлатқан адамдай болып тұрыпты, бұрышлы тамақ берип тәўир қыламан деди. Сонысы маған түсиниксизлеў, сол ушын қорқынышлырақ.

Ерназар кенегес ойлы пишинде қалды.

Жайға жақынлаған гезде алыстан келип қантарыўлы тұрған атты көрип, бир-бирине қарасты.

— Хоҳ! Шоңқыны аты! — деди Расули.

Мұхаммедкәрімнің сыйыр көзлериндей үлкен көзлери шапырасып еки дизесинен дәрманы кетти:

— Алакөз тыңшылыққа жиберген болмасын.

Болжаў бәринде де қорқыныш туўдырып, жүректери суўласада Ерназар кенегес иркилмей келе берди.

Жайдын қуяшламасында күтип тұрған Шоңқы оларға шыбықтай ийилип сәлем берип еди, Ерназар Кенегес оған итибарсызлық пенен қапталынан өтип, жайдың сыртында жүрген қыранлардан екеўин шақырып, буйырды:

— Мынаған тоққыз тоққыздан дүрре урыңларда, түнде шыбынға байлаңлар!

Шоңқы сөйлемекши еди, ол тынламастан жолдаслары менен ишке кирип кетти.

Ерназар Кенегес Сейтмұхамед ханның өзине қолланған усылын Шоңқыға қолланып, оны ертеңине таң намазынан сон алдына шақыртты.

— Сөйле, Шоңқы!

Кешеги дүрреден, түни мененги шыбыннан бет-аўызы гүптей икен Шоңқы ишимде не жасырынып жатқанын адам бенде уқпас деп ойлайтуғын еди. Ерназар Кенегестің түсинип қойғанына исенип бирден жылап жиберди.

— Қөзимди киси ашқанша өзим ашайын деп ҳақыйқатлық излеп келсем, бул не?

— Хәр қандай паяпылдан өтиўдің қыйыншылығы бар, Шоңқы.

Ерназар Кенегестің жуўасығаны Шоңқыны дәмелендирип, ашылысты.

— Алакөз бәрше ағайиниңе бәхәр емес, сонда да ол мени жансыз қылып жиберди.

Ерназар Кенегестің жүзи жайнап салаберди:

— Базда жансызлар ырасын айтып-әм жансызлық қылады. Қалай

исендиресең?

— Ортаға нан қой.

— Жооқ, — деди Ерназар Кенегестің үстинги ұзын ерини: жоқары түрилеңкиреп. — Сен ашсаң, бир тойып алғанша нан ұслайсаң. Маған хәм Хийұа ханына садықлығыңның белгиси ұшын мә, табанымды сүй.

Шоңқының патлайыңқыраған көзлери аларып, Ерназар Кенегестің шұұаш ийиси аңқыған аяғына қырлы ұзын мұрнының сүйир ұшы әуел тийип, шүртик еринли үлкен ауызын басып атырғанда Сайыпназар кирди. Кенегес албырап Шоңқыны қоңсы жайға отырыўға жиберди.

Сайыпназар қараўындағы бир дийханы азанғы сәлемге келгенде қолы орнына аяғын созғаны ұшын, Алакөзден азап еситип, дүрре жегенин еседи. Сонда сегиз дүррени ашытып ұрған ұсы Ерназар Кенегес еди. Мине бүгинлиги өзи оннан бетерирек қайталап отыр. "Уах-әй!, — деди ишинен, жасымда қандай ақыллы едим, бүгинлиги бәри бир пул, енди Ерназар Кенегес ақыллы. Сейтмұхаммед ханның шарапатынан ақыллы ғой... Ол ұсылай деседде, Ерназар кенегес жаман қыялымды сезип қалмасын деген қәўип пенен күлимсиреп зибан берди.

— Шоңқы жүдә иплас екен ғой.

— Ипласлық бәрше адамға тән қәсийет.

Ерназар кенегестің жақтырмай қалғаны Сайыпназарға жүдә аўыр тийип, я сөйлемеди, я шығып кете алмады. Оның жағдайын түсинип Ерназар Кенегес жуўасыды.

— Бұл заманда сасықты және сасытыў керек, тазаға азмаз ылас қосып тұрыў керек. Душпан сонда жеңиледи, адамлар сонда қәдирлейди.

Өзинен онбес жастай киши адамның нәсияты Сайыпназарға күтә үлкен даналық болып түйилип, ишинен сыбырланды: "Сасықты және сасытыў керек, тазаға азмаз ылас қосып тұрыў керек..."

— Енди Алакөздің қоластына жансыз болып барасыз, — деди Ерназар Кенегес оған тикленип.

Аңсызда биреў көк желкесинен ұрып жибергендей Сайыпназар селк етти, бетлери жыбырласып, көзлерине тер құйылды. Ийеги де кемсеңлеўге қарады.

— Ҳа, ҳаха— ҳа. Сайыпназар бий! Қандай қорқасаң-ә? Қорықпа! Билесең бе, ешек керек жерде пил пайдаға аспайды, — деп Ерназар Кенегес бирден күлкисин тыйды. Сен бармайсаң. Шоңқының өзін жансыз қылып қайтараман.

Көресең еле, Алакөздің геллесин өз ағайнине алдыраман. Усталығыма ұллы ханның өзи тәсийин етеди еле.

Шай менен нанға тойып бети баўырсақтай қызарған Шоңқы қайтып киргизилди.

Ерназар Кенегес мисли булттан шыққан айдай жалтыраған түр менен оны төсекке отырғызды.

— Ерназар, — деди Шоңқының кеўли өсип. — Уллы Хийўа ханына, ең болмаса шикәрға я атланысқа шығып баратырған гезинде, дийдар несип етермекен?

Кеше таяқтан силикпеси шығып, жаңа ғана шұўашлы аяқты сүйип шыққаы Шоңқының ҳештеңе көрмегенге ұсап сөйлесиўи Сайыпназарды ҳайран қалдырды.

— Ҳа бәле, — деди Ерназар Кенегес муртларын қыймылдатып. — Бурын ошақ басындағы қатын дәрежесинде ойлайтуғын едиң, енди қыялың бәлентлеп, Хийўа ханы дәрежесинде ойлаўды мақсет етипсеңдә!

Аш баланың нан көрип аўзынан силекейи аққанындай, Шоңқының үлкен аўзы кемсеңлеп еркеленди.

— Дәл таптыңыз.

Ерназар Кенегес олар менен гәпти көп созбай далаға шықты. Атқошшысы оның атын жалаңашлап арқа мойнын сыйпалап түр еди. Қасына барды:

— Шоңқыны маған жибер.

Шоңқы аш тазыға мегзеп, жүдә жуўас қәдемлер менен желип:

— Ҳа, мен ислейин. — деди де, Кенегестің қолтығының астынан өтип, атының жалын сыйпалай баслады. Ерназар Кенегес жән-жағына қарап алып, жақын жерде киси қарасын көрмей, бұйырыў пәти менен әстекирек сөйленди:

— Нәлетий Шоңқы, сени жүдә жақсы билемен. Ағайиншилсең, жөгисең. Үәдеңе инанды деп ойлама. Ескертиўсиз өлтирсем, мұсылманшылық болмас, бүгин кеште жаның жәхәнемге кетеди. Билип қой, сендей жансызды атыў, шабыў, дарға астырыў аз, тирилей жерге көмдиремен. Соған шекем Хийўада ырзаласатуғынларың болса ырзаласып үлгер. Зинданда Генжемұрат мүйтен жатыр, оған барып ырзаласқанда, Алакөздің жасырын тапсырмасын айтсаң да, ұрықсат беремен.

Шоңқы сөйлеўге сөз таппай аттың жалына бармақлары қатып қалған секилли лал болды.

— Айналаға сер сал. Буннан басқа үлкен шәхәр көргенбисең? Пүтқил қарақалпақ бала-шағасын сатса да, бинай өмиринде бундай қала сала алмайды. Маған орысият елинде тўе, пүтқил әлемде ұсы Хийўадай қала бар десе, ертек. О, дүньяда жаным рәхәт тапсын десең, әлем киндиги

Хийўа ме нен хошласып қал. Және ой жибер, неше мың там бар бир жерде. Бизше? Ериншектің атызға төккен төгиниңдей хәржерде отырмыз. Қуры жер ийелей бергенше, усындай қала салмаған ата-бабаға нәлет!

— Ой, Ерназар, ата-бабаға тил тийгизбе, арасында кәраматлылары да өткен шығар.

— Әне әне, айтқанымнан шықтыңба? Сен кәраматлы деп сатқын Айдос бабаңды айтпақшысаң. Бил, қолдаўлыдан бахыт тайды, енди қарақалпаққа аға Кенегес уруўы!

Машқыдан киятырған хан ләшкериниң думандай шаңғыты көзге шалынды.

— Анаў күшке қара, Шоңқы.

— Көрип турман. Мени өлтириўди қойдырсаң, орныма Алакөздің геллесин келтирер едим.

Ерназар Кенегестиң кеўли қарар таўып, той тойлағандай болсада, қаталлығынан өзгермеді.

— Бас ўәзир менен мәсләхәтлесемен!...

— Алакөздің улы Хожаназардан хабар сорамадыңларма?

— Билип кел, деп жиберди ме? Айтып бар Алакөзге, улы әкесине қарсы урысқа шықса таңланбасын!

Шоңқының қоллары дирилдеп Ерназар Кенегестин атының арқа мойнын сыйпай берди...

19

Уллы орыс патшасына жол алған еки елшиниң қыяллары Әл-аспанда, жүдә кеўилли, алдындағы ұзақ мәнзиллери жақындай, хәм дилўар, хәм бийғам еди. Аўыллардан алыслап Үстиртке жеткенде, неликтенде, бийжағдайлыққа түсип, бөриге қалдырған қозылардай дирилдесип жетимсиреди. Қәйткен менен де, изге қайтыў екеўиниңде ойында жоқ, алдыларында күтип тұрған жақсылыққа тезирек жетиў ушын сөйлеспестен және ярым мезгиллик жол асты. Жән-жағы жазық дала, көз жетер жерде елат түўе, аласар паналайтуғын шөплик те көринбейди. Анда-санда патырласып жапалақ ушады, гейде пада-пада кийиклер дүркиресийи менен жолды кеселеп өтип кетеди. Атлары бир орында тек қыбырлап тұрғандай жоллары жартыўлы өнбей баратыр.

Мәдирейимди ой басып, тосыннан я аласар, я жапалақ пырр етип ушсада селк етеди. Оның бул кейпине Мәўленниң құлкиси қыстап, изинен үнсиз мыржыйып киятыр.

Ат аяғы арасынан құс ушсада Мәдирейимниң селк етиў себеби, еки көзи

алдында болған менен, еки қулағы, бар дыққаты артында. Хийўа ханның қуўғыншылары жақынлап қалғандай, көз алдына дар ғашы елеслеп кетеди. Усындай ой қалайша келди хәм қәйерде басына кирди. Жуўап табалмай, қыялы әйўан-жәйўан. Умытайын дейди, хаслан умытылмайды, керисинше, оннан сайын күшейеди. Қол астында айыплы қозыдай болып атырған бир қәләта елатты орыс патшалығының қарамағына берип, аўзы пәңкийип қала беретұғын ақылсыз хан барма? Изимизден қуўғыншы жибереди, сөзсиз жибереди. Егер сол қуўғыншылар жетсе, биринши қылып мени дарға астырады, — деп гүман батпағына батып жүрегиниң тусындағы қалтада бүклеўли жатырған хаттың сыртынан сыйпалайды. — Тап усы хат мениң басыма жетеди. Мынаў Мәўлен сарының сымпыйып ериўине қара. Оның езиўинде күлки барма, қалай? Хан мени дарға астырып атырғанда мени мысқыллап күледи-әм еле бул иймансыз. Алдын алыўым керек, хан дарға асса, тап ұсыны ассын, өзи елди бұлдирип-әм болды... Ал енди, хатты оған қалай өткеремең? Нәлетий сум, алмас! Зорласам қәйтеди? Хә, сениң, сабап алдырсамбекен?... Қула дүзде еки қарақалпақ урыссақ, бул наймыт күшлирек шығып, арашалар бенде табылмаса, оннан қорлығы жоқ. Алдарқатып, ыңсыз-жыңсыз ғана хатты алдырыўдың жолын ойланып көрейинши..." Ол өз ойына шүмип келе берди.

Мәўлен сары да өз ойларының дүзағында Мәдирейим қаншелли ойға батса, оны соншелли жек көрип, ишинен сөгинеди. "Бир қәләта елдиң атынан жазылған мактубнаманы өз қалтасына салып, үнсиз тымпыйыўын заңғардың Молла жаңарсада, китабы баяғы гөне китап болғанындай, ел жаңарсада бұники баяғы өз ғамы. Ақылы кимнен артық? Орыс патшасының сарайына жетсек, бул еле құдайын умытады. Аўа, бул сондай пәс сүйекли басының иши иплас ойлар менен сасып тұрған қуяңқы. Патша дәрғақына өзи кирип, мени атқосшым деп сыртта ат ұслатып қалдырыўдан қайтпайды. Қудай билсин, еле бул пүткил қарақалпақ елинен жалғыз өзим елшимен деп, патша менен табақлас әм болар. Ой, жаманкениң қыялларына қара. Патша менен табақлас болады-ә Ерназар алакөз мени "өзи даналықтан құры алақан емес сыяқлы" деп бийкарға айтпады. Бул демек, хатқа түспеген сөз болса, өз ўақтында таўып айтыўды маған исенгени. Сол ұшын хат менде болыўы керек. Мениң адамгершилигимди Мәдирейим еле түсинбейди, аўа түсинбейди. Махтубнама менде болса, бұны мен атқосшым деп далада ат бақтырып қалдырмайман. Бирге алып киремен. Хә, сений, бұнын пассық қыялын бетине басып-басып, хатты алып, өзін атлар менен далада қалдырып. ұллы патшанын Сарайына бир

өзим кирсембе екен?— Жооқ, Мәўлен саған киши ғамал емес, пүткил ел тәғдийри тапсырылды. Енди өзинди тут, күнleme, урыспа! Бул мениреў далада екеўмизди арашалар жан жоқ...

— Мәўлен, — деди бир гезде Мәдирейим. Оның өзине тән аўзын толтырып, тамағын жоныңқырап сөйлеў усылы бар. Онысын Мәўлен өмиринше жек көрип, сөйлесе мұрнын жыйыратуғын еди. Тек екеўи балғанлықтан найлаж.

— Қулағым сенде.

— Өзиң билесең, бизлер киширек бир елаттан, дүньяға даңғара ұллы патшалыққа елши болып баратырмыз. Еллестирмек-әм, жаўластырмақ-әм елшиден. Пүткил қарақалпақлар елинде ең бахытлылар тек екеўмиз. Биринши қарақалпақ ханының шежиресинде, ұллы орыс патшасының шежиресинде екеўмиздің атымыз қалады. Келеси әўлад аты әпсана Маман бий менен атымызды қатар қояды. Бұрында өткен Мәдирейим бий, Мәўлен сары деген дана балаларымыз даналығы себепли биринши ханның ұллы орыс патшасына жиберген биринши елшилери болыпты деп әпсана қылысады. Сен наятий бәле жигитсен. Сеннен сөз қутылмайды, аўа дилўарсан! Шешенлигиң алдында бас ийемен.

Ол өз басының мәпине қаратылған бир исти басқаға орынлатыў ушын алды менен көпшикти үйетуғының Мәўлен күтә жақсы билетуғын еди. Ешейиндеги шалт минезлигин жүўенлеп, әллеқандай шийе түйиннин шешимин күтти.

— Аўа, Мәўлен. — деп даўам етти Мәдирейим — Сениң сөзге шешенлигин алдында бас ийип, мендеги мақтубнаманы саған берсем, сен алып жүрсен деген шешимге келдим.

Мәўлен желкесин қасыды; "Япырмай-ә? Бул қәйтип маған бас ийетуғын болды? Жоқ-жоқ, бул бир сумлық ойлады. Мақтубнаманы алып жүриўде нендей болса да бир бәле бар..."

— Ҳа, Мәдирейим бий, — деди әлленемирде жүдә бийтақатлық пенен.

— Ол саған тапсырылған еди ғо, неге безбекхисең?

— Мәнисин айттым ғой, сен шешен жигитсен.

— Мәдирейим, — деди Мәўлен сәл гийнели кейип пенен. — Өзиң тик тутқан киси көленкесиниң қыйсықлығынан қорықпайды. Енди саған ырасымды айтайын. Усы ўақытқа шекем үйренген жаман қәсийетлерим қайта қозып, Мақтубнаманың сенде болғанын қызғанып киятыр едим, қойдым. Сен изимизден Хийўалы қуўғыншы жетип тутып алса, мақтубнаманы басыма зиян деген ой менен маған бермекхисең. Солайғой-ә?

Мәдирейим мойынламайға дәлил таппай, қыйық көзлерн күлди:

— Ойлағаныңа жақын.

— Мениңше, екеуімізде жаңа адам болдық, Мәдирейим. Боолмаса, бир-биримізге түсинбей қанша жаманлықтар қылар едик? Төріне ой жиберсек, биің бир-биримізге жаманлығымыз халыққа зиян.

— Оны қайдан билесең?

— Өзимди өзим сынға алып билдим. Мен Ерназар Алакөзге өкпелеп оның ислерине кесент етиўдің нендей жолларын иследемид.

— Енди бахтыңа ырзамысаң?

— Пүткил халық тағдириниң ийеси болып баратырғаным ырзаман.

— Менде өзиңдей.

Олар ұсылайынша ашылысып, бүгінге шекемги өмирлериниң көлеңкелерин айтысып, егиз қозыдай шүйиркелескен сайын, арғы басы көз жеткисіз ұзын жол өнген үстине өнди. Ийелериниң пейиллери дүзеліп өз-ара татыўласқанын сезгендей, тилсиз атларда басларын теңлеп, я озбай, я шегинлемей, кең жазық даланын танабын қуўырып, аяқларын келеппеп басып баратыр.

Арал теңизин биротала артта қалдырып, түүры арқаға бурылатуғын бәндиргиге жақынлағанда аспанда көшпели қара бұлт пайда болды да, бирден гүлдирмама гүлдирлеп, шақмақ шақты. Күн батыс құбладан жылысып киятырған өткинши қара бұлттың жаўажақлығын сезип, әри үстилерин хөллемей, әри атларына дем бериў ұшын, жолдан шетте, мисли қара шөгірмедей көринген, шөл тораңғылына қарай шабысып, астына кирди.

Аспан биротала астан-гестен болып, шатнап-шатнап сынып кеткен яңлы, шақылдасқан гүлдирмамадан кейин, шелектен қүйғандай селлеген жаўын тынып, тораңғыл өз гезегине тамшылаўға қарағанда, олар атларына миніўге қолайласты.

— Хооо, атлылар,! — деп салды Мәдирейим. Екеўи ҳаўлығысып, атларын тораңғылдың тасасына тартты. Атының аяқлары арасынан сығаланып тұрған Мәўлен сыбырланды.

— Нәлетийлер, алтаў. Алдыңғысын таныдым. Қасым. Баяғы биің үйдеги "Аға бийде" құлағы кесилген уры есиңдеме? Дәл өзи. Құлағы жоқлығынан танып турыппан. Абайладыңба, бизлердиң жолдағы изимизди серлеп берман бұрылды. Не қыламыз?

— Атларымыз дем алды, қашсақ жеткермеймиз.

— Айда, онда.

Екеўи теңнен атларына ғарғып минип, түүры арқаға бет алды да,

қамшыға зор берди. Оларға ен күшли хәм жүйрик атлар берилген еди, қамшыға шыдамай таў кийигиндей атлығып, қуўғыншылар "ха анда" дескенше араны ашып кетти.

Қуўғыншылардың екеўинде олардан да жүйрик атлар бар екен, жолды жақсы билгенликтен төтелеп шаўып жақынласып қалды.

— Мәдирейим, — деди Мәўлен артынан көз алмай. — Төртеўи жүдә алыста қалды, иркилип мынаўлар менен алысайық.

— Еледе шаршасын.

Қуўғыншылар шебер жылқыманлардай, атларының мойынларына арқан байлап, гүрмекли жағын қолларында шұўмақлап, сәл жақынласа, таслайжақ болып киятыр.

Екеўи қуўғыншылардың не қылажақлығын бир-бирине ым менен көрсетип, қолларына пышақ алды. Араны жүдә жақынлатып келип, қуўғыншылардың бири Мәўленнің үстине арқан таслады. Усыны күтип, жүдә сақ киятырған Мәўлен арқанды гүрмегинен қақшып ұслады да, жибермей саўмалап, найза созым қалғанда, қолындағы шұўмақлы арқанның гүрмегин қайта ылақтырып, қуўғыншының басына аңсат кийдирди, қуўғыншы бұндай болажақлығын ойламаса керек, мойнына түскен арқанға асыламан деп, найзасын түсирип алды. Қасым жолдасына жәрдем ұшын қайрылды Мәўлен арқанға беккем асылыўы менен атын бирден артқа бурып еди, қуўғыншы атының арқасына қулап түсти. Арқан Мәўленнің қолынан шығып кетип қуўғыншының аты ийесин сүйреўи менен жөнелди.

Олар екеўлеп Қасымды қоршаўға өтип еди, арттан шапқыласып киятырған атлылардың қарасы көринди.

Жолдасларына көзи түсийден бойына күш енген Қасым мисли бүркіт болып Мәўленге тасланды да, пышақлы қолын тутты. Мәўлен екінші қолы менен оның пышақлы қолына асылып, екеўи қушақласыўы менен аттан қулады.

— Мәдирейим, — деп бақырды Мәўлен. — Сен маған қарама, қаш. Издегилер қуўып жете алмайды, тек Қасымның атын қылышлап кет.

Мәдирейим изиндегилердин жақынлап қалғанын көрди де, екиленип турмай:

— Мәўлен, мен кеттим, саған қуда яр болғай, мақтубнаманы екеўимиздин, атымыздан тапсыраман, — деди де, Қасымның атын жетегине алып арқаға қарай зып берди.

Алқымын бұўған уры Қасымның темирдей бармақларын зорға жаздырып. Мәўлен Мәдирейимнің изинен бақырды:

— Ырза боол! Саған орыс құдайы яр болғаай...

20

Әмиўдәрьяның қуяр аяғының жазы жарқыраған қуяшлы күнлерге толы, соннан келген халықтың күн көриси мұдамы алагеўгимликте. Биреўлердің биреўге соқлығысыуы өз-ара өкпелесиўи, жәнжеллесиўи болмаған күнди еслеў қыйын.

Ерназар кенегестің елши аты менен сатқынлық етиўи ығбал отына сүү құйып, бәршениң басына күтилмеген ғұлғула салды: Қазақдәрья қорғанын паналаўға ел ала сапыран көшип атыр.

Ерназар Алакөз бенен Зарлық елге садық бийлерди, әскербасыларды жәмлеп, қорғанды тез питириў ушын тынбай ат шабыўда. Абдирахман өз жигитлери менен түркмен, қазақ сарбазларына басшылық етип, күни-түни ис жүргизип атыр.

Жұртшылық атлан-шап.

Шаңқай түсте түсленбей құрылысты аралап баратырған Алакөз әллекимнің "Шоңқы киятыр" деген даўысын еситип, жалт бурылды..

— Жасыл ұрсын ол нәлетти, — деп Шоңқы жыламсырады. — Алакөз бенен ағайинсең, жансызсаң, деп, күн-түн аш қойып, бир жайға қаматып сабатты.

Шырайы жолда шаршағанын аңлатқаны болмаса, онша ашлық көргенге мегземеітуғынына Алакөз мұрнын жыйырды;

— Соннан соңғы жағы бар, — деди Шоңқы оның кек етиўине итибарсиз — Оған сени жорта жаманладым. Инанды. Бизге хызмет ет деп қайтадан тойындырды.

— Тоқ етери?

— Кенегести өлтире алмадым. Бәрхә көп адамның ортасында жүреді. Ал, бас жаңалық — Ендигиден соңғы дүйсенбиде үш мыңнан аслам хан нөкери бизге қарай атланыс баслайды.

— Соны билдирип, қалай аман жиберди?

Шоңқы мыйығынан күлди:

— Ырасын айтсам ұрмассыз, аға. Маған Ерназар Кенегес бизің жансызымыз бол деди. Әдебинде көнбейжақ едим, ойлансам надурис. Айтпақшы, Мұхаммедкәримди сол жақта көрдим.

— Үйи жансын нәлеттің. Өмиринше гәртышқан болып жасаған бабасы Жұнсақалдың өмирге араласып айнытқаны болса керек.

— Жұнсақалды өлтирип қайтаман.

Ерназар үндемей кетти де, Зарлыққа келип, Шоңқының хабары

бойынша келеси дүйсенбиде болатуғын шабыұыл хаққында баян етти. Бундай болатуғыныңа бәриниң көзи жетип жүрседе, және ала-сапыран түүдырып Хийўанын жарақлы үш мың ләшкерин бул қорғанға келтирмеўге уйғарылды.

Солай етип, Қазақдәрья қорғанының кемис-қутығын питеп халық пенен болыў ушын Зарлық хан менен жүзлеген қыран қалдырылдыда. Алакөз басқаларды баслап, былайрақтан топырақ қорған салыўға кетти.

Жаў келеди деп шамалаған жолдың бойынан белгиленген бул қорғанға "Қыр қала" деп ат берилди. Хәмме жумыла ис баслады. Еки жаққа да шынлықты айтып өзине исендиргенине күүанышлы Шоңқы әллеқайдан пәтли шаўып келип, көпшиликке бақырды:

— Сатқын Мухаммедкәримниң бабасы Жұнсақалды өлтирдим.

Оған дыққат болмады. Буннан соң ол солығын басып, бир шетирекке үйилген топырақтың үстине шықты да, құмбыл болып ислеп атырғанларға қарап мыржыйып күлип, гүбирленди.

— Адамларға жақпайсаң, сирә... хақыйқатлыққа инанбайды-ә? Енди хақыйқатлыққа минемен. Адамлар бул дүньяда хақыйқатлық жоқ деп налынады. Надурис. Кенегеске Алакөз мени жансыз қылып жибергенин айттым. Алакөзден Кенегестиң жансыз бол дегенин жасырмадым. Хақыйқатлықпа? Хақыйқатлық. Дүйсембиде Хийўадан үш мың ләшкер шығатуғыны да хақыйқатлық... Енди қаяғы жеңсе, сол жақ меники болады. Бул хақыйқатлықты-әм ешкимнен жасырмайман.

Үлкен мыс дүң менен суў әкиятырған Гүлзийба Шоңқыны төмениндеги кәндекте гидирди:

— Жигит, неге гүбирленип турсаң?

— Ҳа, солайма?— деп Шоңқы селк етти де-өзин бийледи. — Қазақдәрья қорғанын паналаған халыққа зыян тийгизбеў ушын ұсы қорғанды баслаттырған Ерназар ағаның аспандай бийик ақылына таңланып турман. Бизде адамларды еслеў, хұрметлеў жоқ. Болмаса ұсы қорғанға "Ерназардың қыр қаласы" деген ат қойылса қандай жақсы.

— Ҳәй, көп былшылдай бермесеш, — деди ыраш басында жүрип киятырған жүзбаслардан бири.

Шоңқы пәске түсип Гүлзийбаның арқасынан мыс дүңди алды да, шүмегин аўзына басып, өңешин қылқылдатыўы менен көп ўақыт турып суў ишти.

— Рақмет, гөззал!

Гүлзийба оған жүдә жек көриўшилиқ пенен бир бүйирледи де, дүңин арқалап және алға кетти хәм кәндектеги жигитлерди бир қайтара айланып

сүй беріп, бийік ыраш басында алысқа нәзер таслап тұрған Ерназарға келді:

- Алакөз, — деди ол дөгеректегілердің еситіуінен тартыныңқырап.
- Ҳәкке минезли Шоңқыға аса исене бермегениң жақсырақ.
- Тезирек адамларға сүй жеткер!
- Үрген ийттен құйрығын былғаған ийт қәуиплирек.
- Қойсаңа, көп патыратты!

Оның ғыйбатты жақтырмайтуғының билетуғын Гүлзийба қайтып үндеместен және дүңин арқалады...

Дүйсемби жақынлаған сайын "Қыр қала" қорғанында ис жүдә қызғын. Кеуілге мууапық бираз ислер еле пйтпей атырғанда, шыбынлы кешелердин биринде, әйне құптан пайытында, айналаны жаў ләшкери қаплады, үсти-үстине мылтықлар атылды.

Иште дүбелей тұрған секилли албырақласып, бас-аяқсыз арман-берман жуўырысыў, апыр-топыр басланды.

Еки жақта бир-бириниң күшин анық билмегенликтен, аздан соң мылтық даўысы семип, түнниң екинши ярымы тек аңлыспа менен тыныш өтті. Азанда да тәсилли аңлысыў даўам етті.

Бундай жағдайдың қәуипилиги бир тәреп шабыўылды күте-күте шаршап, жаңа дем алысқа жатқанда, екинши тәреп топылысқа өтеди.

Алакөз бир демге тынбай қандек бойлап қыранларды аралап, сөйленип жүрипти:

— Қыранлар, дослар, бахытсызлықтан қорыққан бахытлы болалмайды, қорықпаңдар... сақ болыңдар! Қиндик қанымыз тамған топырақты жаў басқыламасын.

Рахманберди менен қатар буққы да жатырған Шоңқы оның изинен мақтаныш пенен даўыслады.

— Ерназар аға, хабарыма қайыл болдыңызғой-ә?

Алакөз гилт тоқтап, ийни үстинен гүманлы бұрылды. Шоңқы тартынбай зон мурынның ұшын қысып тұрып жымыйды:

— Ҳаўлықпа, Ерназар аға, жеңемиз.

Алакөз еки қыранды жаў күшин барластырыўға жиберген еди, олардың ыраштан асырылып түсип киятырғанын көзи шалды да, алдына шықты.

— Ерназар аға, — деп сыбырланды бири, — Жаў ләшкери еки бөлинди. Бир топары Кенегес пенен Сайыпназардың басшылығында Қазақдәрья қорғанына қарай бет алды.

Алакөз ойланыў ұшын пұрсат аўыспай, изине бұрылып, өзине тигилип тұрған Шоңқының түкирейген кишкене көзлерин көрди де, көрсеткиш

бармағы менен шақырды. Шоңқы үстинің шаңын қақпастан жууырып келди.

— Әбдий бий, — деди Ерназар қасынан қалдырмай ертіп жүрген арық әскер басыға. — Шоңқыны, Рахманбердини ертте, артқы қорғанға шап. Зарлық ханға айт, сақ болсын, аұылдағы еркек тухымын жаўға қарсы қойсын.

— Яқшы, деди де Шоңқы изине айналып даўсының барынша Рахманбердиниң атын айтып шақырды.

Ол қорғанның арқа дәрўазасынан шығыўдан қубла таманнан жаў ләшкери хұжимге өтті.

Демнің арасында тақ-тақ атыспа, шақ-шақ найзаласыў кескинлести. Оқтан ушқанларды, найза тийип я қылыш кесип қулағанларды жыйнаўға имканиятлар аұыспай, еки жақтан да "ўай-ўай" ласқан "апа" "аға" ласқан даўыслар бирин-бири басып, жыңғыллықтың хәр түби сайын адам қулап атырғандай сезилди.

Әбдирахман баслаған топар жағдайдың анық аұырласқңын түсинип, хешкимнен айбынбастан алға басып жаў үстине кем-кем минип баратыр. Жаў оларға төтепки бере алмвй "алла-алла" сып, буққыдағы орынларынан өрре-өрре түргелисип, изге қарай зытқып қашты. Кеўли өскен қыранлар олардың бир тасада буққы таслаўына саўа ўақыт қалдырмай, қуўып баратыр еди. Еле ұрысқа араласпай бас әскер басысын қоршап тұрған сайланды жаў атлылары бирден алға ат айдасып, саўаш қайта қызды, мисли көрилмген дәрежеде кескинлесип, ат үстинен айқасыў, қылышласыў, найзаласыў, хәтте мушласыў, жұлысыў басланды...

Гә Әбдирахманның, гә Ерназардың қыранларға рух берип бақырғанлары еситиледи. Әсиресе Әбдирахманда айрықша күш пайда болып, гә оңға, гә солға қылыш сермеп, жаў қулатқанына хәмме ыразы. Басқаларда оннан өрнек алып, бар күши менен алыспақта. Жаў және басқы табыўға қарағанда, оларға және бес жүзлеген пияда нөкер қосылды. Бұл жаў атлыларында рух пайда етип, қайтадан хұжимге өтті. Қыранларының албырақласып қалмаўы ушын Ерназар, оларды аралап шаўып қыйқыў салады,

— Дослар, тўысқанлар, жаўдын ең соңғы күши келип қосылды. Және бир күшли хұжим қылсаңыз, жаў ныпқырт болады, қашады.

Ол шаўып баратырып Әбдирахманның төрт-бес атлы ортасында қалғанын көрди де, оны қутқарыўға асықты. Ерназар жақынласа, жаў атлылары қаймығып қаша баслайтуғын еди, бұл сапары ондай болмай, қылышларын көтерип қарсы алдынан шықты. Қылышласпа, найзаласпа

гезинде жыландай ийретилип шаўып, ийесиниң еки жақлап қылыш сермеўине мүмкиншилик тўўдыратуғын ақ боз аты және солайынша жаў атлылары арасынан ҳеш қандай туйдырмай өтти. Ерназардың еки жағында еки нөкер атынан аўдарылды. Әттең ол Әбдирахманды қутқарып үлгермеді. Оның аяқлары зәнгиде қалып, атының қапталында салбырап кетти. Ерназар әлленемірде изинен қуўып жетти, пайдасы болмады. Әбдирахман жан тәслим еткен еді. Оның денесин жаў арасында қалдырмай алдына өнгерип киятыр еді, әллеқайдан барлық қыранлары үркіп, өз-ара басқы таўып, дүркин-дүркин менен "қырқалаға" қайта шегинип кирди.

Жаў енди басып келиўге жүрексинбеди.

Күн батты.

Ерназар өңшең әскер басыларын жыйнап Әбдирахманды "Қыр қалаға" жерлегеннен кейин, өз тәрептарлары арасында албырақласыўдың еле басылмағанын сизди ме, түни менен изге бәсип, "Қазақдәрья" қорғанындағы Зарлықларға қосылыўға буйрық берди.

Буйрық албырақласыўды қайтадан күшейтип, және алаўызлық тўўдырды. Биреўлери билгишсинип, "Қыр қаланы" таслап шегиниў толық жеңилис болатуғының бәршенин рухы түсетуғының дәлиледи. Көп қыранларынан садық досты Әбдирахман менен оның көп жолдасларынан айрылғанына иши жанып тұрған Ерназар алакөзге сонғы дәлиллер душпанлық көринип, айрымларын бөлип алып, тәнхә өзи қамшыға тутты. Буның менен алаўызлық басылмай, қайтама, өз-ара баса-бас көтерилип, әскер басылардың көпшилиги иретке қарамай, "Қыр қаланы" тез таслап кетиўге асығып ат қамшыласты.

Таң атыўға мейилленгенде "Қыр қала" қорғаны толық босады.

Жаў ләшкери еле уйқыдама ямаса булардың сырын билип Қазақдәрья қорғанына ертелеў шабыстыма, ҳеш мылтық атылмай жым-жырт қалды.

Ортадағы топарда азық-аўқат жүкленген атлылар менен киятырған Гүлзийба бирден атын қамшылап, артқа бурып, издеги Алакөзге қапталласты.

— Ел ағасы, жүрегим дүпилдеп күтә жаман нәрсе сезип тұр.

— Қысқарақ. Неўе?

— Усы бағытыңнан қайтпай, өзиңе садық қыранларды ертте туп-туры орыс патшалығына тарт. Жәрдем әкел, болмаса.

— Әй, ақылы қысқа. Алакөз елден кетсе басым босар еді, деп ойлайсаң ба? Кимди қалесең тий, ирикпеймен?

— Сезесенбе, әскер басыларыңнан, қыранларыңнан бирлик қашып тұр.

Ашыұлы Ерназар оның шын кеуилин айтып тұрғанына ой жибермей, үстине дөнип барып, қақ жауырына еки рет қамшы тартты:

Гүлзийба мойнын сыйпалап қорғаныу менен және жалбарынды:

— Тилимди ал, Алакөзим.

Ерназар оны тыңламай атын қуыйнлатып шауып алға кетип баратыр еди, күншығыс арқадан қол былғап киятырған жекке атлы дыққатын бөлип, атының жүенин тартты.

Бул атлы оның арқа тәрептен жол қаратып қойған бир қыраны еди. Ол жақынлар-жақынламастан қаплығыуы менен сөйленип, Бөрши тауының үстинен Бухараға қарай орыс саудегерлери өтип баратырғанын хабарлады.

— Қырым урысы тамам болыппа, сорадың ба? — деди Ерназар,

— Болыпты.

— Кимлер жеңипти?

— Билмедим, — деди хабаршы.

Ерназар оған күйинип. сөгинип, атын бас деммей, көз демей қамшылауы менен Бөрши тауына қарай, орыс саудагерлериниң изинен кетти. Сол шабысыменен, тан, алдында, оларға қонып жатырған жеринде жетип, тез-тез өзін таныстырды да, билмекши болып келген мақсетин айтты.

— Әлбетте, бизиң солдатлар жеңеди-дә! — деди орыс саудагери мақтаныш пенен.

Хабар Ерназарды қууантсада, жууаптың гүмилжилиги онша қанаатландырмады. Анығырақ жууап бериуди өтинип еди, саудагер әуелгисинен артық жаңалық қосалмады.

Кейпи түсиңкиреп, қайтып "Қазақдәрья" қорғанына жақынлағанда, қадимгисинше және Шоңқы алдын кеселеп, зарланды.

— Қурыдық, қурыдық!

Алакөз оның өңменине найзасын тиреп тоқтатты.

— Айтсаңа!

— Қурыдық, Ерназар аға, қурыдық! — Шоңқының маңлайын мыңсан қабат жыйрық қаппап, көзлери қыпылықлап, кирпичлери кеуип жылап турыпты:

— Ерназар аға, Зарлық хан бенде болды. Мухамедкәрим жүзбасы тутып әкетти.

Ерназардың көзлери уясынан атылып, кете жазлады.

— Не дедиң?!!

— Тапсырмаңды Зарлық ханға дәл жеткердим. Ол шыдамай Әбдибийди ертип жауға қарсы атланды. Соның арасынша әллеким

"Ерназар алакөз қашты, басын қорғау үшін түүры орысларға қашты!" — деди. Аң-таңым шығып ханға жақынлаған Мұхамәдкәримді көрдим. Оған Әбди бийдің көзі түсийден, жанланып, қапталындағы аңсыз Зарлық ханның көк желкесине найзасын бир ұрды-да, атынан қыйсайтты...

Алакөздің дәл айдарлығына ұрған жасыл табанынан шыққандай, тула бедени лаплап, дирилдеуі менен Шоңқының қалайынша олардан бөлиніп қалғанын сорамастан:

— Қыранлар! — деп қылышын жоқары көтерип сүренледі. — Алға! Орыслар жеңипти! Енди жәрдем келеді!

Оған садық қалған әскер басылар, бийлер, қыранлар тобы оның изинен ерди.

"Қазақдәрья" қорғанына хәржақтан еки мыңлаған үй көшіп келген еді. Жау даурығы бәршени тик аяққа миндирипти. Бауырынан жел өткен инсан қолына илингенин жарақ қылып, топ-топ болып қорғанды иштен айналып жүр.

Ерназар халықтың жауға қарсы бундай ғәзеп пенен биригийін көрмеген еді.

— Халайық, қәдирданларым! — деди ири дауысы гүңиренип. — Бәрекелла исинизге, бәрекелла ғайратыңызға! Бахтымызды тайдырыуға келген жауға қарсы жарақ көтерий — түүылған жер буйрығы, ата-бабалары руұхының буйрығы...!

Ол бир жерде тұрмай ат қамшылауда. Қайымшыл ақ боз. яўмыты, қәдимгисинше, гә атлылардың, гә пиядалардың арасынан жыландай ийретилип шауып баратыр. Оның халыққа сүренлеген дауысы кем-кем пәт алыұда:

— Халайық, қәдирданларым! Жауға қарсы тұрыңлар, урыңлар, өлтириңлер! Бул түүылған жер буйрығы, атабабалары руұхының буйрығы!...

Хәр шоқ шауқымласып қалып атыр:

— Алакөз бизлер сенликпиз!

— Қиндик қан тамған жерди жауға бастырмаймыз.

Жау ләшкери думандай болып дөнип келседе, иштеги халықтың жалпыламай ғәзепленгенин түсинип, бийорын хұжим қылыуға айбынды, бирақ қорғанды қамал қылып қоршады. Босатпады. Қамал келеси күниде босатылмады...

Еки күн, үш күн, төрт күн, бес күн... Он күн... он бес күн... қамал босатылмады...

Бахты кери кеткеннің быламыққа тиси сынады, жылыныў ушын жаққан оты өзинің үсти-басын өртейди, етегине қуўырмаш салсаң төгип алады...

Қарақалпақларға да тап усы жағдай жүз берди. Олар үмит артқан орыс патшалығы, үйретилген ләшкерлеринің, құрал жарағының, жыйынтықтағы азық-аўқатының пул-ғәрежетинің кемлиги хәм патша сарайындағы, алаўызлық себепли оған қосымша дийқанлардың наразылықларының күшейип, патшалықты қуўатламаўы себепли Қырым урысында көп утылысқа ушырасады. Нәтийжеде, Қаратеңизде әскерий флот сақламайтуғын Түркияға Бессарабияның бир бөлегин беретуғын, Аланд атаўларында қорған салыўға ҳақысы болмайтуғын келисимге қол қойды. Молдавия, Валайия хәм Сербия үстинен уллы патшалықлардың (державалардың) хұкимдарлығын сақлаўға келисти.

Бул жағдайлар патша Сарайы сүтинлеринің ақылын ҳайран етти, мийлерин гүўлетти. Оның үстине Швеция, Пруссия, Австрия мәмлекетлеринің орыс патшалығына душпанлығы хәўиж алып, жаңа урыс жариялаў қәўпи күн тәртибинен түспеди. Сол ушында, патша сарайында бурынғы өтинишлерин қайта қозғаў түўе, жаңаларын ойлап көриўге имканият қалмады. Оннан тысқары, Кавказда Имам Шамиль басшылығында таў халықларының урысы еле даўам етип атыр.

Қарақалпақлардың арзы-аўхалын патша сарайына жеткерийи тийис Оренбург губернаторының ғалма-ғалының басынан асыўының көп себеплеринің бири әне усылардан еди...

Я Кауфманға қайта ескертип ямаса Оренбург генерал губернаторының қолайлы ўақтын таўып оған қозғаў салатуғын Михайлов болса, Закавказье таўларында соңғы оққа ушқан жеринен қайтып тикленбестен, жан тәслим етти. Қандай жағдайда да Михайловқа таныслығынан үмити зор Теңел оның басында отырып, қудайға қанша жалбарынғанынан пайда шығара алмай, оны жерлегеннен кейин, өз топарына қосылыў имканиятынан да айрылды. Михайловтын орнына болған жүз басы Теңелди бурынғы орнына қайтарып алыў былай тұрсын, керисинше, соңғы сәтсизликтің тийкарын оннан көрип өлтирмекши еди, Теңелди жақсы билетуғынлар араға түсип, жанын сақлады. Ол ушы-қыйырсыз таў арасында, жападан жалғыз қалдырылды, атсыз азықсыз қалдырылды...

* * *

Адам баласына питкен мәңгилик бир пеше— әрман еткен төбесине шықсада, қәнәти ада болмас, оған және бийик төбе көринеди...

Қаллибек ушын да Түрклер сондай "және бир бийик төбе" сыяқланып, оған жетіу ушын хешқандай бийикке өрмелемей-ақ жырлардың арасы менен мисли аңқау қасқыр болып келип еди, қойыу ақ мұртлы, домбай қызыл жүзлі, жайық ауыз ләшкер басы оның басынан аяғына бир шолыу жасады да, тас төбесине қылыш көтерип тұрған қара бет орақ мұрын нөкерине бир шекеледі:

— Дағыстанлыма? Шамильдің мұридлеринен бе?

Қаллибек оның сәл бұралыңқыраған түркий тилине түсинип, өзи жууап қайтарды:

— Мен қарақалпақпан.

Ләшкер басы ийнин қысты. Орақ мұрын нөкер бир қолы менен Қаллибектің желкесинен түртіп төбесіндегі қылышқа ымлап сорады.

— Мынау не?

— Қылыш, — деди Қаллибек сабырлылық тутып.

Орақ мұрын нөкер ләшкер басыға жымыйды, ләшкер басы Қаллибектің тилине ауырлау түсинседе, саразбандай зәхәр шашып, оның ойнақшыған көзлерине тик қарады;

— Ырасынан кел, орыслардың жансызымысаң? Болмаса, олардан не жаңалық әкелдің?

Қаллибек ұрыс жағдайының әуселесин жақсы билсе де, өз ерки менен келгени ушын, тилине түсинетуғын болғаны ушын, бундай сорауларға жууап беріуді басына келтирмеген еди.

— Өзим келдим, — деди бираз қысылып. — Бәрше есиклерди ашқандай алтын гилт излеп келдим, яғнай сизлерден хөнер, билим үйрениуге келдим.

Ләшкер басының қызыл жүзі талақтай дөнип, сұрланып, қалың еринлерин жапқан ақ мұртлары жыбырласып, кекесине мыйық тартты. Бирақ көзлерінде ғәзебет оты ұшқынланып тұрды:

— Орыслар-әм сүм, бизиңше тил үйретип, оларға биз еситпеген халықтың атын берип арамызға жибереді.

Қаллибекти ашыу бийлеп шыр-пыры шығып, өз халқы жөнинде, қысқаша түсиник бердиде, келгендегі мақсетин және қайталады.

Ләшкер басы оны бөлмей тыңласада, ұзын кирпичлер арасындағы ағы басым нұрсызлау көзлери, сарғайған қамыслық арасындағы еки бөлек шалшық сұйда, жылтырап:

— Сен сөйлес, — деди орақ мұрынға.

Ләшкер басының минез-құлқына, ым-жымына қанық орақ мұрын Қаллибектің желкесине бүркіттей пәнже урып, арқасына тартып жиберди

де, шалқасына жықты хәм көз алдына нәхән етигиниң ылас-ылас табанын тутты:

— Шыныңды айт. орыслардың жансызыман-де!

— Жансыз емеспен!

Орақ мұрын сол тұрысынан өзгермей ләшкер басшысына қарады, ол жүдә бийпарұалық пенен ийнине шапанын желбегей салып, қасында жаңа пайда болған ингилис кеңесгөйи менен әлле қайда кетиўге таярланып атыр еди:

— Не қылсаң еркиңде! — деди.

Лийкин анық өзине тийгенине қуўанышлы Орақ мұрын ғұжырланып, табанын Қәллибектиң мұрнына қаттырақ басты.

— Ақырғы ирет ескертемен, орыслардың жансызыман-де!

— Жансыз емеспен!

Орақ мұрын аяғын жоқары қарай сүрип жиберди. Қәллибектиң қобаға мұрны көзлерине шекем сүрилип, бет-аўзы алқараған болды да қалды. Ләшкер басының қапталында орақ мұрынның аяқларынан көз алмай баратырған кеңесгөй ингилс гилт тоқтап;

— Әне, қызық саўда, — деди де изине жуўырып қайтып Қәллибектиң мұрнынан тартып орнына қарай жылыстырып қойды. — Сизлер абайладыңызба, адамлар көбинесе мұрны менен бир-биринен айырылады. Мине, мынаў жигит енди пүткиллей басқаша жигит болды. — Ол Қәллибектиң мұрнын және қозғаңқырап, қалтасынан дәрили шийше шығарып, мұрнының қапталларына тамызды. — Ҳеш таңланатуғыны жоқ, мәселен, мениң мұрнымды саған, сениң мұрныңды маған қондырса бизлер-әм өзгеремиз, — деп. Орақ мұрынның кең жаўырнына жиңишке қолын қойды. — Мырзам, енди сен буны өлтирмей, маған бер.

— Не қыласаң?

— Қайтарда жүк көтергиш қыламан, ўассалам?

Орақ мұрын еки қолының бас бармақларын көрсеткиш бармақларына сүйкестирip "пүл төле" деген ишарат билдирди. Соның арасында ләшкербасының француз кеңесгөйи жер астынан шыққандай болып келип:

— Мине сизге пүл, — деп Орақ мұрынның еки қолына еки гүмис теңге ұслатты. Ол түрк тилин жақсы билетуғын еди, инглистиң түсинбейтуғыныңан пайдаланып, — буған берме, — деди. — Егер берсең утыласаң. Сизлердиң тилиңизди билгени ушын елине барғаннан кейин бұның мұрнын және өзгертип, тап өзлериңизге жансыз қылып жибереди.

Инглис оның айтқанларына түсинбеседе шамалап, бети лалаптай

қызарды да, қалтасынан еки алтын теңге шығарды;

— Мине, енди маған сатасаң!

Орақ мұрын француздың қалтаға және қол суққанынан, дәмеленип еле ойлы тұрыпты.

Мұрнының ашып ағырығы аздай, Орақ мұрынның зилдей аяғы көкирегине қойылған Қәлибек, еки ийнінен зорға дем алып, тек ыңырсып, қалы құдай менен болып, шалқасына жатыр. Тас төбесінде бақасы кесилип атырғанын билмейди. Көзлери ашылмайды, астыңғы еринлери тастай тислейли...

22

Күн көристің ағырлығына көніп, жетіспейшиликлерге төзімлі болып кеткен қарақалпақ халқы еки байлығына қуғанатуғын еди: бириншиси кең жазық далалы жери, екиншиси, Әмиўдәрьяда бұрқасынлаған ылайлы, душшы суы. Олар "Қазақдәрья" қорғанына тығылғалы аспаны тайып, зинданға түскен секилли. Ең болмаса, оларды қуяш аямай, күннен күнге тас төбеге жағылған дозақ оты болып, мийлерди қайнатады. Қоралар, қара үйлерге тутылған ший, шыпталар ашшы қуяшқа төтепки бермей, пышырлап қуўраўға қарады. Егер сум қыяллы бирей көздей ушқын тасласа тамам, пүткил қорған лап етип, қызыл жалын аспанға атажақ.

Қамал еле ашылмайды.

Адамлар маллар менен араласып, бирнеше демлик таза хаўаға таласып, көп атлар, маллар қуяшқа шыдамай, әри шөллеп, әри жейтуғын оты түйесилип, топ-тобы менен өлийге қарады, сирә қамал ашылатуғын күн көринбейди.

Шыжғырған ыссыда таза хаўа жетіспей, таза суў жетіспей қорған ишинде ишбұрыў кесели ең жайып, күніне бир-еки адам өлийге қарады, сонда да қамал ашылмады.

Бұл жағдай Ерназар алакөздің жанын жейди, бирақ, илажсыз, және азмаз шыдаса, жаў серпилип қашатуғындай, ямаса орыс патшалығына кеткен елшилери ақыллы Теңел менен Қәлибекке қосылып орыс ләшкериниң бир тобын баслап келип, құтқаратуғындай. Жақсылықтан үмитин үзбей гә атлы, гә пияда, мисли шығырға қосылған ат киби қорған ишин ғыр-гүбелек айналғаны айналған. Халықты рухландырыў мақсетинде қанша исенимли сөзлер таўып, оларды ертеңги жақсылыққа қалай исендирмесин, адамлар бәринен жалықты, бәринен шаршады. Әскербасылардың көпшилиги ис таппай қуяшламада кийимлерин шешип бийт қарап отыратуғын әдетти шығарды.

Бара-бара Ерназардың рухландырыўшы сөзлерине қулақлар үйренисип, ҳешким дәрпенбейтуғын болып қалды.

Усы кейпиятты түсингендей, қорғанның дәрья жағынан Бердақ шайыр келип, елге, адамларға арналған қосықлары, жаңа намалары менен халықта жаңаша рух пайда етти.

Қамал ашылмады.

Атлардың жеми, маллардың оты биротала түйесилип, үйлердин шийлерин, аўырып жатқанлардың кийимлерин жалмап, тирини тири талаўға қарады.

Қамал ашылмады...

Шыдамы ада болған әскербасылар, бийлер ҳәр жерден Ерназарға дох урып, қорғанды ашыўды талап ете баслады, Ерназар оларды тыншытыўға қанша урынбасын, қамал ашылатуғын күн еле ұзақ сыяқлы. Кеселшилик көбейди, өли шығарыў жийилести. Сонда да қамал ашылмады. Жаў ләшкери ҳәркүни бир-еки мәртебе топылыс қылады-да кейин шегинеди. Шыдамы ада болған жаў бүгин-ертең шегинип қайтар деген дәме пайда болғанда дәрўазаның қараўыллары Ерназарға жўўырысып келип, сыртта еки атлы қара жалаў көтерип киятырғанын хабарлады, Ерназар алакөздің шаршаған көзлери ойнақшып, тула беденине қалтыратпа тийгендей болды: "Бири Хожаназар болмағайдә".

Бахытсызлықтың ҳәсиретли жалаўын көтерип келген "елши" лерге барып тиллесий былай тұрсын, ҳәтте көргиси келмей, қараўылларға еки мерген қосып, оларды тұрған жеринде атыўды буйырды. Сөйтти де қорған ишин аралап, үйреншикли даўрығын баслады:

— Қаналаслар, және азғана шыданлар, я жаў шегинеди, я орыс патшалығынан жәрдем келеди.

Ол қалайынша даўрық салып жүрсе де, еки қулағы дәрўаза таманда еди, бир рет мылтық атылғанын еситип, бирден жүреги сұўлап, кеўлин ғам-ғұм бийледи: "Хожаназарым атылды-ә?!"

Қараўыллардың бири және апалақлап жўўырып киятырғанын көрип қасына жақынлағанша аяқ басыўларын бақлады. Ҳақыйқаттанда, Ерназардың жаны ашығандай адам жөнинде жаман хабар әкелеатырған секилли.

— Ерназар аға, — деди мерген жақынлар-жақынлмастан. — Дәрўазаға келгенлер Мәўлен менен Мәдирейим екен. Биреўиниң атын атып едим, екиншисиниңде аты үрикти, сөйтин екеўи де аттан қулады. Барып қарасақ екеўиде өли, әллеқашан өлген. Ерге илекер ғана байланыпты, болғаны.

Ерназарға бул хабар "Балан Хожаназарды аттық" дегеннен мың есе

артық еситилип қойған жоқ, тас төбесине жасыл түскендей, көзлеринің алды шатнап кетти, бирнеше демге мийи аұылжып, не болғанын билмеди.

Усы пайытта Саипназар қамалдың сыртын айналып дауысының барынша бақырып жүрди:

— Халайық, қамалды бұзып шығыңлар! Ерназар алакөз бәриңизди қырады. Хәзир ол өз елшилери Мәўлен менен Мәдирейимди аттырды.

Еситкенлер ар-сар болып, дәрўазаға қарай жылысты. Ерназар алакөз әлленемірде өзине келип, халыққа қандай кейип пайда болғанын сездиде, олардың алдына шықты:

— Халайық, сатқынларға инанбаңлар! Мәўлен менен Мәдирейимди өзлери өлтирип ерге байлап жиберипти!...

Олар қанша күйинип исендирийге тырыспасын, халықтың толқының басыў қыйын болды. Нәйилажлықта өзине садық қыранларды баслап дәрўазаға келди.

— Қәдирданларым, енди өзимиз ашамыз, бирақ жаўға қол қаўсырмаймыз!

— Жаўға берилмеймиз! — деп шұласты қыранлар.

Анталасқан Хийўа ханының әскербасысы Ерназар кенегес хәм Сайыпназар басшылығындағы оңшең қарақалпақларды алға шығарып қойған еди.

— Ерназар кенегес, Сайпназар, мақсетимиз иске асты, енди басыңлар! — дегени сол, еки тәрепте алға ұмтылып, дәрўазанын алдында кескин саўаш басланды. Бул сапары, көтерилисши қарақалпақлар менен хийўа ханының ләшкери емес, Ерназар алакөздин өзи тийкарын дүзген "Қарақалпақ қыранларының" еки Ерназарға бөлинген еки топарының бир-бирине қарсы саўашы басланды.

Қамалда демигип қалған халық, араннан шығарылғаи пададай гүўлеп алға ұмтылсада, бассыз-аяқсыз кетти.

Гүлзийба атлы қыранлардың арасына кирип, жаў үстине топылысқа өтседе, баққаны бир адам, Шоңқы. Соңғы әңгимесин еситкели оған исенбейди. Шоңқы болса Алакөздин көленкесиндей, изинен қалмай, Алакөз қайда ат айдаса, ол да солай ат айдайды. Хәрекетлери кем-кем гүман тўдырып, изинен жетти:

— Әй, Шоңқы, берман айда!

— Әй қатын, алдымды кеселеме! — деп ол және Алакөздин изинен жалп-жалп шаўып кетти.

Бир гезде, күтилмегенде, еки Ерназар қарсыласты. Олардың ушырасып қылышласыўы бәршенин қолын байлап, тек тамашагөйге айналды да

қалды. Қарақалпақ елин екиге бөлген ел ағалары халықтың тағдирі үшін емес, ертектердегі екі батырды көз алдыға елеслетіу үшін ұрысып атырғандай, гә қошқардай дүгиседи, гә қораздай жулысады, гә атларынан секиріп түсіп айқасажақ боладыдағы, қайсысы алды менен атына мингенин көз шалмай қалады, және бирин бири қуып жөнеледи...

Ұрыстың тағдирін тек сол екеуі шешетуғындай басқалар тоқтап қалды.

Олардың атлары қушақласатуғындай, алдыңғы аяқтарын көтеріп және тислесіуде. Олар қылыштарын шақ-шақ айқастырып бирин-бирин жиберіспей ғұжырланып тұр еді. Алакөз тисленип өкинишли гүбирленді:

— Әй, ұятсыз сатқын кенегес, сени қыранлыққа үйретерде өзиме қарсы туратуғыныңды есапқа алмаппандә!

Кенегес оның қылышына қарсы қылышын тиреп, маңлайынан тери тамшылап тұрсада, тисленип, күлкі аралас сөйленді.

— Ақылсызлығыңа енді көзің жетипти, Алакөз! Тасла қылышыңды! Есиңдеме, балаң Хожеке тұтқында. Өз баласына меңири түспеген адам өзгеге меңирли болады дегенге халық инанбайтуғынын ұқ. Аңсаты, жақсылық пенен маған бас ий. Хан алдында абрайлы болсам, сени және тири апқаламан. Түсин, Алакөз?

Ерназар алакөз қәхәр менен қылышын тайдырып жиберіп, енді тастөбесинен ұрыуға ұмтылғаны, Ерназар кенегес бирден изине қаймықты. Алакөз оны не ұшын қашты деп қараса, артынан қылышын жоқары көтеріп Гүлзийба жақынлаған екен.

Алакөз оған бир нәрсе деп үлгермей-ақ, Гүлзийба Кенегести қуға жөнелді.

Кенегестің аты асау кийиктей атлығып, Гүлзийбаға жеткермей бәдер кетті. Изде бақлап тұрған Хийға ләшкери истиң насырға шапқанын билип, мисли думан болып жалпыламай алға жылысты.

Жекке хаялды көріп қызыққан бир нөкер тобынан алға озып, ўахаҳалап, күліуі менен Гүлзийбаны ат үстинен қушақлап апқашыуға нийетленді де, қол ұзатқаны сол, Гүлзийба, ашыу менен қайрыла беріп, қылышын иске салды, жау нөкериниң геллеси ийнине түсті.

Енді Гүлзийба өзиниң не ислеп қойғанына есап бермей, ғұжырланып, қылышын және бир силтеп, геллени қағып алды да, қылышының ұшына көтеріп шабысы менен артына қайтты. Оның хәрекетине ырза Алакөз қыранлардың бәри көрсин, ибрат алсын деген ой менен, дауысының барынша сүренледі:

— Бәрекелла, Гүлзийба! Бәрекелла!

Ол аўзын жыйғанша болмады, душпанлар топарынан төрт-бес атлы алға өтип, қатара оқ көширди. Зымырап киятырған Гүлзийба атынан аўдарылды.

Ерназар, басқа ҳештеңени көрмей, еслемей, оның үстине дөнип-ақ барды.

— Гүлзийбам!

Гүлзийба Ерназардың даўысын танып, көзлерин ашты:

— Сенбе, Алакөзим? Қелши, өлер алдымда сени дуйым. журтқа көрсетип бир қушақлайын. — Ол қанша қыймылдамақшы болса да, қушағы ашылмады. — Уай, жаным, кешир, кешир, қолларым өзиме бағынбайды...

Ерназар оны орнынан көтерип, үлбиреп исиңкиреген қызыл еринлерин муртлары менен сыйпалады:

— Мени өзиң кешир, Гүлзийба, сени бахытлы қылаалмадым.

— Жоқ, бахытлыман, сениң қолларыңда жатқаныма бахытлыман. Және бахытлы болсын десен мениң Теңелиме көз-қулақ бол, сени ҳешким тыңламай кетседе, жалғыз өзи-ақ айтқаныңды қылады... Ол сениң халқың, халқыңды сүйиў аз, жаным, халқыңды түсин.

— Қой, көп сөйлей берме, шаршап қаласаң, Гүлзийбам.

— Сен мени ең болмаса, о дүньялық жұптымсаң деп лебиз етши, жаным...

— Көзлериңди аш, жаным, сен мениң еки дүньялық жұптымсаң.

Гүлзийбаның отлы ала көзлеринде бахытлылық белгиси бир көринип, майы таўсылған шырадай кем-кем сөне баслады да, аздан кейин, булт астына кирген айдай, ақырынлап барып жұмылды, тек қансыз еринлеринде әлленеге ырзалық мәңги қалды.

Пайттан пайдаланып жаў қатал хужимге өтти.

Алакөздің андызда сарғайған жүзине көз жаслары сорғалаўы менен Гүлзийбаны бир дөңеслеў жерге әстен ғана жатқарды да, атланды.

Еки тәреп қайтадан араласты.

Көкмар таласындай бир-бирин жибериспей тартысқан, сүйрескен, айқаслар қызды... Ийеси қулап, ери баўырына түсип баратырған атлар да көбейди. Алакөздің тәрeпиндеги пиядалардың қуўнақлары бос атларға жуўырысып, тутып алып минип урысқа түсип атыр...

Урыста таярлығы, жарағы мол хан ләшкери кешке таман баспалатыўға қарады...

Енди қыранлар арасында басқы пайда болды. Базы урыўлардың әскер басы-бийлериниң урысты тоқтатыў мақсетинде атлыларына шақырық

таслағаны еситилди...

Ерназар Алакөз, өзіне садық есапланған еки әскер басының ақ жалай көтеріп, бир неше қыранлары менен Хиййә ләшкерине қосылыу үшін дәрўазадан шығып баратырғанын көзі шалып, атын солай бурды. Бирақ олар жеткермеди.

Иште арман-берман ұйтқыған халықтың алдына Бердақтың:

— Халайық, көзсиз жасау болса да, ұтансыз жасау жоқ... — деп Хиййә ләшкерине бағынбау кереклигин нәсиятлап атырғанын көріп, қууана бақырды:

— Халқым, шайырды тыңланлар! Ол бәримиздин. тилимиз, бәримиздин ойымыз!

Көпшиликтин арасынан Кумар аналық дауыслады:

— Ерназаржан, неге дауысында муң бар? Хожеке бенде болғаны ыраспа?... Сендей ел ағасына мынау қаракөзлердің бәри өз баласы!

Халық және пәтленип алға өрледі.

Дәрўазаға жақынлап қалған жау ләшкери бир дизеге отыра қалып, белди, балтаны, жабаны хәтте бир жыңғылды құрал қылып киятырған халықты қатара оққа тутты. Дәрўаза алдында көп өлик қалдырып халық және кейин серпиле баслағаны, оққа ушқан ерлерин, әкелерин көрген хаяллар, балалар, алға қарай жууырысып, бир заманда ала-сапыран басқы болды да қалды. Бұл Алакөзди оғыры албыратты. Душпан оқларын тыңламай алға жууырысқан хаялларды, балаларды күш пенен кейин шегиндирийу үшін қасындағы атлыларға тәртип берди. Керисинше, баса-бас бұрынғыданда шийеленисти. Енди қарақалпақ қыранлары арасында хайлығысыу, алауызлық пайда болды. Хәрким өзінше хәрекетке көшти.

Ерназар алакөз атын барынша қамшылап және даурық салды;

— Халқым... қыранлар! Албырамаңлар, және бир күн шыдайық...

Оны еситер құлақлар питип қалған секилли. Еки жақ және арпалысып, кимди ким урып, кимди ким найзалап, қылышлап атырғаны биймәлим қалды. Топ-топ аламанлар үстинде алатаяқлар ойнап, малақайлар, қара ғарғадай, аспанға зыңғытылып, қешким түсинип болмайтуғын урыс-төбелес хәуижге минип кетти.

Қаяқтың жеңетуғынына еле көзі жетпей жүрген Шоңқы хийуалылардың баспалатажақлығын енди сезді. Тап ұсы демде Ерназар Алакөз Ерназар Кенегести және қуып, найзалауына сәл қалған еди. Соны көрди де, Алакөзди қууа шеп қапталына шығып, шәпиклик пенен мылтығын атыуға қолайлап сүренледі:

— Ерназар аға, оң қапталыңнан сақлан!

Алакөз оның дауысын танып, оң жағына мойын бұрғаны мәттәл, Шоңқы мылтығының тетигин басты. Ерназар Кенегестің желкесинен тұтыуға сәл қалып, қол соза алдына еңтеріліп пәтли шауып баратырған Алакөз ерден ауып қапталына гүрис етті...

Басына өлим қәўпин дөндирген Алакөздің қалай аттан қулағанын ақылы уғрас келмей бир дөнесте лалы шығып қалған Кенегеске Шоңқы шауып келди:

— Аттым, Ерназар, сен ушын аттым, өлип түсти!

Ерназар Кенегес қара дегелейин қолына ала-сала жәнжағына былғап дауысының барынша сүренледі:

— Жигитлер, адамлар! Алакөз оққа ушты ушты!... Алакөз өлді!...

"Алакөз өлді!" — деген еки сөз уйтқыған дауыл болып бәрше құлақларда гүледі де, ғауырласқан баса-бас урыс бирден тынып, хәрким тұрған-тұрған жерінде ағаш болып қатты.

Демнің арасында еки жаршы пайда болып, қорғанды екижақтан айланып шауып жар салды:

— Халайық, халайық, куда бийзар Алакөз өлді. Урыс тамам!...

Арсары шығып хәржерде топ-топ болып тұрған аламанның ортасында, әллеқайдан келген Қарақұм ийшан пайда болды да, басындағы ақсәллесин қолына көтерип, олай-булай гөлегейлеп сүренледі:

— Халайық, Мұсылманды мұсылманға қарсы қойған Алакөз өлтирилді! Үйли-үйлилеріңізге тарқаңлар!

Ол аламанға басқа нәрсе түсіндірмей көп атлыға ере Ерназар Алакөздің үйине қарай хайт қойды. Бұл ұақытта Ханның ләшкер басысы бир топ нөкер менен әллеқашан келип Алакөздің отауына от бастырған еди. Отаудын көптен бери күнге күйреген сүйеклери, қатте үзиклер, қызыл-қара жалын болып, аспандағы қуяшқа жарыса, жерден шыққан қуяш киби, лаўлап жанып атыр. Алакөздің Хожекеден киши үш улы қылыштан өткерилип, баслары денелеринен бөлинип, қанлы топыраққа былғанып жатыр. Еки қызы менен Рәбийби бир арқанға қосып гүенленипти. Қызлар хұуышсыз, Рабийби кирпичлерин зорға қағып, өли балаларына бир қыялап қарап жатыр. Кумар аналық төңкеріули жатқан үлкен той қазанына бир жанбаслап, үнсиз хәсирет шегип отырыпты.

Буларды көріп, неликтенде Ерназар Кенегестің жаны түршиккен секилленди, бирақ сөйлемеди. Сайыпназар оларға бетлей алмай, басын төмен ийди, Хийұаның ләшкер басы екеуінің де кейиплерин сезип, ашыұлы нәзери менен қылышын шошайтып, отау орнындағы шоқ аралас күлди көрсетти:

— Ерназар Кенегес, Сайыпназар, сизлер ушын енди бир саўап ис қалды.

Екеўи өз нәўбетине жән-жағына қарасып, айналасына шоқланып үлгерген қарақалпақ бийлерине ым қағып, атларынан түсти. Басқалар да олардан қалыспады. Ким бел таўып, ыссы күлди алысқа атты, ким тазаланған отаў орнын бел менен қазыўға киристи.

Хийўа ханының Бас ләшкер басысы өзинен тете әскер басылардың бирине ым қақты. Ол бир демде-ақ барлық нөкерлерин отаў орнынан Қазақдәрьяға шейинги аралыққа сапқа дизди де, салма қазыўды бұйырды. Қазыў нөкер басына ярым адымнан түскен жоқ, бир майданнан кейин таза салма бойлап аққан Қазақдәрьяның ылай суўы отаў орнын ғарқәллезий қылды.

Бул көринисти тамашалағанлардың бәршесин өзине қаратыў ушын Қарақұм ийшан:

— Құда рәхмети жаўған мұсылманлар! — деди бәлент ҳаўаз бенен. — Сизлерге және бир жаңалық— Қырым урысында орыслар түрклерден жеңилди! Уллы Хийўа ханының бас ләшкер басысы, бес-атлы нөкер жиберип Әмиўдәрья бойындағы "орыс дийўалды" жақтырыңыз. Қәпирлерден наму-нышан қалмасын!

Бас ләшкербасыға оның жаңалығы унаған менен, бәршениң алдында өзін ханның ләшкербасысынан билгир көрсетип кеңес бергени жақпады. Сондада оған емес, өзиниң әскербасыларына кийлигип ҳәмир етти.

— Бенделерди қосақлап байлап айдаңлар! —

Ол қапталындағы Ерназар Кенегеске сыбырлаңқырап бир нәрсе айтыў ушын бұрыла бергени, Кумар аналықтың әжимленген жүзи бозарып, еле жығылмай, суўы тартыла баслаған қос ҳаўыздай көзлери аларып отырғанына ҳайран болып, тула бедени жүўлады. Жылдам атқосшысына ым қақты. Ол түсинип, Ерназардың қанға боялған геллесин ат дорбасынан шығарып, Ананың көзалдына тутты.

— Мине, исендиң бе?

Ананың қоллары қыймылдап тикейиўге мейилленип еди, қатты тартып шандылған арқан бойын тиклетпеди.

— Әскер басы, — деди Ана қарлыққан даўысы менен. — Қолымды шештир...

— Шеш, не қылар екен?— деди әскер басы.

Қолы босаған ана қалдаўрап тикейди:

— Әскер басы, билесең бе, Алакөздің геллеси еле талай сынаққа түседи. Бул тұрысына апарсаң, ұсы гелле ушын сонша нөкеримди қырдың ба деп хан сениң басыңды алады. Сол ушын маған бере тұрыңлар.

Әскер басының аң-таңы шықты:

— Бер геллени.

Қумар аналық отау орнын басқан суу бойына отырып, Ерназардың қанға боялған геллесин тазалап жуып мұрттарын тап тирисиндегидей құлағынан асыра шыйратып-шыйратып, басындағы ақ жипек жаулығын алып соған орап түйди де, әскер басыға қайтарды:

— Мә, алыңдар. Енди Ерназаржанның геллеси хан сынағынан мәрдана өтеди.

Ләшкер басы Анаға тиклене алмай, ат қосшысына ийек көтерди. Ол ананың қолынан геллени алып қоржыныға салды.

— Айдаң бенделерди!...

Бас ләшкербасының бұйрығы хәтте өз нөкерлерине онша кәр етпей, зорға-зорға қыймылдай баслады. Мамыт бий көпшиликти айырып алға өтип келип, ханның ләшкербасысына, қол қауырды:

— Өтинемен, Алакөздің жесирин маған қалдырыңыз...

Ләшкербасы үрпейип, көзлери уясынан шыға жазлады.

— Кәрұанның бир нары өлсе, кәрұанға нардың жаны емес, жүги ууайым, — деди көпшиликтен бир дауыс.

— Бериңиз, ұллы ләшкербасымыз, — деди Сайыпназар. — Булардың жасынан-жасырын татыулығы бар еди.

Хәмме жерге қарады.

Бул сөз Қумар аналықтың ұлын, ақлықтарын көз алдында өлтиргенненде ауыр тийип, өзінде хешқашан болып көрмеген жек көриушилик пенен Сайыпназарға гижинди.

— Арсыз ийт, абайла!

— Кемпир, ойланбай сөйлеу— гөзлемей атқан менен тең, — деп Сайыпназар өзинен-өзи ғарқылдап күлиуи менен кейин бәсип, Ананың өткир көзлеринен тасаланды. Ана келини менен ақлық қызлары таманға айналып, Мамытқа үмидиұар көзлери телмирип, арық қоллары созылып тұрған келинің көрди де, аяқтарында тұр алмай, сыңған қамыстай бүгилди...

Соның арасында манлайынан моншақ-моншақ тер сорғалаған Бердақ шайыр әллеқайдан ентиге жууырып келди.

— Халайық, Ерназар өлди деп жыламаңдар, Өмири бәхәр болып қалды, бәхәр еле талай гүллейди. Ерназар Алакөз ендиги әуладқа жол қалдырды, шайырларға ой қалдырды, тыңлаңдар:

"Әуели Айдос баба өлип,

Орнын туты Ерназар бий.
 Қарақалпаққа аға болып,
 Хүким сүрди Ерназар бий, — "

Ләшкербасы бирден ғәзебетленди:

— Айдаң бенделерди! Шайырды қосып айдаңлар!

23

Биреулерге нөсер жауыннан кейинги қуяш жақтырақ, және биреулерге өзгениң өлиминен соң ерискен мәртебеси салтанатлырақ.

Алакөз гелле қылынғалы қәдимий Хийұа аспанында қуяш жарқыраңқыраған сыяқлы еди. Бүгин түсликтен аға бергенде, қуяш бир бұйзақ булт астына кирседе, жеңис салтанатлы құқаш болып кеуиллерди жақтартып, жаңлар күшлирек қағылды, жән-жақты сырнай-гернайдың ўағыр-шағырлысы басты. Қәшелер бойлап жаршылар жүр:

— Кәраматлы Хийұа халқы, тыңлаңлар! Бүгин уллы ханымыз айыпкер қарақалпақларды жазалайды, өзине садықларына салтанатлы сый береді...

Оренбург генерал-губернаторының атлыларына соққы бергели, Хийұада айрықша таңқаларлық тамаша болмағаны ушын ба, ямаса ханның жүзинде, бир ўақытта ғәзеп зүлмети менен меҳир нуры қалай аўмасатуғынын билиўге қумарлықтан ба, ямаса өлим хәм салтанатты қатара көриўге қызығыўшылықтанба, көшелерди толтырған аламан бир тәрепке қарай ығылысты.

Өзине тәбия әскер басылар, мәхремлер хәм бийлер менен үлкен бағдың ортасындағы шәрдәресинде бәзим құрған хан, пәстеги бөлек-бөлек сыпаларда отырған хәмрақларына бир нәзер таслап алды да, қарсы алдында тұрған жәллатларға ым қақты. Олар, жуўырысып ғалы паяндозларды тазалап сыпырып шықты.

Хан өзиниң кишипейиллигин көрсетиў ушын шәрдәресинен ғалы паяндозға түсип, хәр сыпаның тусында бир ирет бас ийзеп, бәршеге рызалығын билдириў менен бағды айналып шықты да, хәрқыйлы хәсыл төсеклер менен жабылған шәрдәресине қайта көтерилди:

— Халқым, жеңис және-және мүбәрек!

Теп-тең геллекленген теректей шоқ-шоқ болып, қол қаўсырып тұрған ақ сәллели, ақ құрашлы адамлар даўыл ийген қамыстай жапырылып бир аўыздан гүўледі...

— Аўмийин, аўмийин, аўмийин..

— Қәдимий әлемге машқур Хорезмнің данқын жәнеде көкке көтергенлерге куда ұзақ өмир берсин, ийман берсин! Мұсылманға, қуұат берсин аўмийин!

— Аўмийин, аўмийин, аўмийин!

Хан қол шаппатлады.

Бағ дәрұзасының босағасына қәдем қойыўға батына алмай, сыртқы дийўалды жағалаған тамашагөйлердің сыйғанынша кириўине урықсат етилип, аўысқанлары дийўалдың аржағынан бақлаўшы болып қалды.

— Баслансын, — деди хан хәм бир өкшеден оң жағына айналды. Шәрдәреден пәстеги бийик сыпаларда отырғанлар оның бети аўған жаққа жүзбурып, адам асыўға тап-тайын дар ағашын, адам отырғызыўға қағылған темир зыйықты көрди.

— Бағда дар ағашы менен темир зыйық!...

Бәршениң төбесинен музлы сұй қуйылғандай, денелери түршигип барып өзлерин бийледі.

Бағдың төрдеги жасырын есигинен көп жәллат көринип, бир топар бендени айдап әкелди де, дар ағашын айналдыра саққа жүгиндирип отырғызып шықты.

Олардың арасынан әлле-кимнин жылаған даўысы, оған қарсы жекириниўшилер еситилди:

— Сендей нәмәрт мың батырдың атын көмеди!

— Бүрkitлердің арасында кеткен қоян? Ур еңсесине!

Бир муш дүрс еткендей болды, әлле ким ыңырсыды, болғаны, бенделер тым-тырыс қалды.

Хан енди сөйлемей, тек ийеги менен бұйрық бериўге өтті.

Бир жәллат жүни алабажалақ ешекти жетелеп, екінши жәллат изинен таяқлаўы менен бағқа кирди. Ешекте, кийимлери алама жўуа, басында қара ғарғаның қанатынан ханлық жығасы бар бирей отыр. Оны хәмме масқарапаз шығар деген ұғымда еди, әллеқайдан онлаған бала пайда болды да, масқарапазды кесеклей баслады.

Ханның езиўинде күлки көрип, хәмрақлары теңнен мыйық тартты. Жәллатлар ешекти дар ағашына жақынлатып, балаларды қуўып жиберди де, ханға ешектің артын, үстиндегиниң жүзин қаратты.

Хан шақалақлап күлди, хәмрақларының ўақалахасы бағды жаңғыртты.

Ешекте отырғанның хан аралас күйеге былғанған түсинен кимлигин билиў тўе, өли-тирисин аңғарыў қыйын еди.

Хан жәллаттын бирине ымлады.

— Кәраматлы Хорезмнің уллы ханы, бәрше хан хәмрақлары, — деди

жәллат. — Бұл маша ешекте отырған масқарапаз қарақалпақлардың мақтаншақ ханы Зарлық болады.

Тамашагөйлер гүрсинген сыяқланды, дар астындағы бенделер бас көтермеді.

— Бұл жалатай сұйқұйды, — деп жәллат қолындағы таяғын Зарлыққа шошайтып, сөзин дауам етті. — Пикиринен қайтпай "Дүньядағы күшли патшалық орыс патшалығынан жәрдеми келеди дегени ушын", "қарақалпақ ханлығының пайда болыуы заман гәрдишинен, халықтың талабынан" дегени ушын тилин кестик.

Хан бир қолын көтериуи мәттал, жәллат Зарлықты ешектен аударды, екінши жәллат ешекти сабалап кетти, дәрұаза таманнан еки отжағар отын құшақлап жууырып келип, дар ағаштың қапталына лаұлатып от жақты. Және еки жәллат Зарлықты шешиндирип, қуйрығын отқа таплады. Оған хешким бетлей алмай, мұңайысып, төмен қарасты. Зарлықтың отқа шыжғырған денесинен май тамшылап, тек ыңырсыу менен жата берди...

Хан қара булттай түнерди, оның кейпи хәммеге аұысып, ұахахадан жаңғырған бағда ымырт жабылып, толайым жұрт тегис қырылып қалғандай тынышлық орнады.

Зарлық өлип үлгермей-ақ, дәрұазадан және еки жәллат көринип, бети көпшиктей исик Хожаназарды сүйреп әкеле сала, дар қасына саққа - жүгиндирди де, ақ сүйек саплы пышақ пенен ийегин көтерип, жүзин ханға қаратты.

— Әй, жас бала, — деди хан өзін қанша жуұас тұтыуға талапланса да, хұкимге үйренген даұысы өзгермей. — Жәнжағыңа сер сал, өлим орнына әкелиндиң.

Хожаназар исик мойнын бұрып еки жағына қарады. Дар ағашын, зыйықты, отқа тапланып өлип атырған Зарлықты көрди, бирақ үндемеді.

— Жаслығыңа меҳрим түсип тұрыпты, бала, Әкең Ерназар Алакөз құда бийзар еди, оннан ұаз кештим, десең ұассалам, тири қаласаң.

Хожаназардың қайтаратуғын жуұабы хан тәрепдарларын ғана емес, аяқ-қоллары кисенли барлық бенделерди қызықтырып, оған мойынларын бұрды.

Хожаназар тикейежақ еди, еки ийнинен басып тұрған жәллатлар табжылтпады.

— Мениң тәғдирим сендей жаұыз ханға гирипдар қылған құдайдан ұаз кешсем де, әкем Ерназар Алакөзден ұаз кешпеймен. Лекин сендей наәдил, мийримсиз атадан перзентлери ұаз кешсе арзыйды.

Ханның бети қара түтинге айналып, шардәреден секирип түсип

Хожаназарды өз қолы менен ұражақ болды да, өзін тутты хәм бир ийек қақты.

Төрт жәллат Хожаназарды көтерип апарып дар ағашы қасындағы ушы истей темир зыйыққа отырғызды.

Хожаназардың "маңлайы жыйырылып тисленгени болмаса, сес шығармады.

Бәрше тамашагөй бұл көриниске де қарай алмай, басларын төмен ийди.

Және еки жәллаттың ортасында, қамыстай жиңишкерип азған, аяқ қолы кисенли Генжемурат бий көринди. Жәллатларға сүйенип аяқтарын зорға-зорға көтерип киятырсада, от басында сарғайып өлип атырған Зарлықты, зыйыққа отырғызылған Хожаназарды танып, басын жоқары көтерди де, айналадағы тамашагөйлерге қарап даўысының барынша сөйледі:

— Халайық, пүткіл бир елатты аяққа басып, елшилерин қорлаған наәдил Хийўа ханына өлим деңлер! Орыс патшалығына кеткен елшилер мынаў зулым ханды жерге жексен ететуғын күш әкеледи. Қүтиңлер!

Ханның кейпи-қарахтын бағып тұрған қос жәллат жылдам Геижемурат бийдің аўзын басты да, басын дар арқанының гүрмегине тықты.

"Және барма?" дегендей хан еки қапталындағы бас әскер басы менен бас ўәзирине алма-гезек мойын бурды.

— Еле көп, — деп сыбырлады бас ўәзир.

Сөның арасында және еки жәллат қолы кисенли Бердақты ханның алдына әкелип отырғызды.

— Шайыр, өлимиң алдын да сөйле, — деди Бас ўәзир.

Азаптардан шаршаған шайыр мойығанлығын билдирмей, омыраўын көтерди:

— Жер басына күн туўса, суўы кетер тереңге, ер басына күн туўса, иси түсер тереңге. Хәзир жеримнің де, елимиң де басына аўыр күн туўды, бұған илажын таппай тұрман.

"Үргин үрди, даўыл тұрды.

Қосымның қамысын тұрди.

Қырар болды дуйым журтты.

Бизиң елге жаз келерме?..."

Хан қәхәрли маңлайының терин сыпырып, шайырға бир олайды да, бас ўәзирине бұйырды.

— Бұның қандай жаз күсегенин ойлап таўып, маған баян етесиз.

Бәлким, өзін сөйлетерсиз, сол үшін шайырды бүгін емес, ертең жазаланатуғын айыпкерлерге қосыңдар. Енді зәрре гидирмей, кимлерге саўға-сыйлық берилетуғынын жәрияла..

Бас ўәзир алға бир қәдем атлап, шәрдәренің ғырра шетине келди де, пәстеги дийўанбегиден шаппатпай сарғыш қағаз алып, бүклеўин жаздыра сала көзине тутты.

— ...Әлемнің сақыйы, жомарт, Уллы Сейтмұхаммед ханның қуяшлы меҳрине бинәан, қудайбийзар Алакөз баслаған көтерилисти бастырып, Хорезмнің даңқын көтерген, Хорезмде тынышлық орнатқан әскер басыларға, бийлерге ғәзийнеханадан бир мың тоғыз жүз жигирма еки тилла сый бөлінди. Соннан қарақалпақ Ерназар Кенегеске елиў тиллә, маңғыт Сайыпназар бийге елиў тилла, Мұхаммедкәрим жүзбасыға отыз тилла, қытай Әдил бийге жигирма бес тилла, қолдаўлы Сержан бийге жигирма тилла, қаңлы Әбди бийге жигирма тилла бериледи. Қоңырат Оразбай, қазаяқлы Әлиймұхаммед бий, қуйын Қәдир-Мұхаммед жүзбасы, бессары Жәнибек бий, маңғыт Сейтназар бийлердің дара басына онбес тилладан, қолдаўлы Қутлымұрат жүзбасы, теристамғалы Төренияз бий, қостамғалы Арзы бий, Абдулла бий, баймақлы Рахманберди бий, балғалы Артық бий, қытай Асан бий, Расиўли жүзбасы, қыпшақ Сырым бий, Ережеп бий, кенегес Нұралы бий, қолдаўлы Махмуд молла, ашамайлы Шәрип молла, айтеке Ермұхамед молла қазаяқлы Есназар молла, манғыт Үсенбай моллалардың ҳәр бирине он тилладан..."

— Тоқтат! — деди хан. — Ендигилерин ертең ұсы кәрада сәске пайытында, бүгингиден қалған қуда бийзарларды жазалаўдан кейин оқып, өзин таратасан.

Хәзир ғана көз алдыларында болып өткен хәрқыйлы өлим жазасынан кейин ханның сыйлық пәрманында аты аталғанларға бир тилла мың тилла көринип, көкиреклерин кере еркин дем алып, өзлерин бийик мәртебели сезип тұрыпты. Жеңил минезлилери "Мени көрдің бе" дегендей еки қапталына алма-гезек көз қыйығын таслап қояды.

Ерназар Кенегес пенен Сайыпназар сыпадан түсип барып, ханның шардәресине жабылған гилемге маңлайын тийгизди. Оларды көрип сыйлық пәрманында атлары аталғанлар да, аталмағанларда қарап қала алмады, топ-тобы менен сыпаларынан түсип әуелгилердің жолын тәкирларды.

Бәршеге көз тигип, хәрбир әскер басының, бийдің кейпи кәрахтын бақлап, ишинен баҳалап тұрған хан бирден жанланды.

— Алакөздин анасы қайда?

Қос жәллат жуўырысы менен барып байлаўлы жатқан бенделер арасынан Қумар Аналықты айырып алып, қолтығынан сүйеуі менен ханның қарсы алдына әкелди. Хан бул Ана туўралы көп еситип, оның мәртлигине, күшине ҳеш инанбас еди. Көзлерин киширейтип жүдә сығаланды ҳәм басқа ҳаяллардан өзгешелик көрмей, бас әскербасыға бир шекелеп сыбырлады:

— Улы, ақлықлары көз алдында өлтирилгенде көз жас көрсетпеген, хан сынайды деп, улы Алакөздің геллесин жуўып берген усы әўмесер Кемпирме? Ҳәзир оның көзлеринен жас емес, қан аққанын тамаша қыласыз.

Қумар аналық шардәреде не делингенин еситпей, пахтадай аппақ шашы самалға желбиреуі менен ханға қалша қарады:

— Маған не арзың бар еди, хан? Егер арзы айтажақ болсаң, қолтығындағы еки балдақ керек емес. Өзиң түс жерге!

Ханның өткир көзлери аларып, басын бир силикти. Қумар Аналықты еки жақлап сүйеген еки жәллат үстине тас дийўал қулап киятырғандай, еки жаққа айырыла қашты.

Бастан кешкен барлық ҳәсиретке қоса көп күннен-бери нәр татпаған Ананың көзлери гиреўгеленип, дизелери дирилдеп тұрса да, өзін тутты ҳәм ханға қарай еки адым атты.

Әскер басылар, бийлер, жәллатлар, тамашаға келген қалалылар аң-таң. Шыбынның ушқаны билинерлик жымжыртлық орнады.

— Ерназар Кенегес, — деди хан айырықша жедел менен, — Кел алдыма!

Ерназар Кенегес өзиниң отыз төрт-отыз бес жастағы жигитлигине қарамай, мийи орталанған алпыс-жетпис жасар ғарры моллаларға тән дәбелеклик пенен жуўырып келип, ханға үнсиз қол қаўсырды.

— Мархум құдайбийзар Ала көздің Анасына жуўап бер, анаў зыйықтағы үлкен ақлығынан басқа ақлықлары қайда?

— Ул ақлықлары көз алдында шалынды,. Уллы ханымыз. Қыз ақлықлары ләшкер ғәрежети ушын сатылды, уллы ханымыз.

— Алакөздің ҳаялы қайда?

— Мамыт бийге сыйлық етилди, Уллы ханымыз..

— Мамыт бий дегениң шақы мыстан десең сыйырды-әм ҳаяллыққа алар екен дә, — деп хан дегишкен түр көрсетти. Ҳәмирахлары дуў күлисти.

— Отаўы қайда?

— От берилди, Уллы ханымыз, орны қазылып суйға ғарқәллезий қылынды, Уллы ханымыз.

— Кемпир, бұған не дейсиз?

— Ириген бас ширік тұхым егеді ақмақ ханымыз. Не ексеңіз, еле соның зүрәетін жыйнайсыз, ақмақ ханымыз.

Ханның ийінлери дирилдеп, өз-өзіннен жұлқынғандай болды да, аспазлар таманға ийек көтеріп, аш қасқырдай ашшы дауыслады:

— Ким бұл ананы аш қалдырған? Алтын табаққа салып тағам әкелиңдер, көз алдымда тойсын!

Ғайратлы, ғайбар Ананың алдында ханның ийі босасқанына хәмме жеңіл нәпес алып, бір ұххледі, пүткіл Хийұа теңселгендей болды.

Құйынлы дүбелейге зорға төтепкі берген шөл ағашындай қалтылдаған Ананың бір жумақ пахтадай шашы желкилдеп, бешпентинің самал менен былғалақланған шалғайлары аяқтарына ләрзем бермеуі үшін, қос қолы менен қауысырынып, қаддин тик тұтып тұрыпты.

— Кемпир, тағам келгенше бас душпаныңды алдыңа келтиремен, жазасын өзің бұйыр!

Қос жәллат Шоңқының мойнына жип салып, қарғыланған ийттей жетелеп әкелип, Қумар Аналықтың алдында еңсесінен басып ғана отырғызды.

— Әне, кемпир, улың Алакөзді атқан ұсы!

— Сен бе?— деді ана Шоңқыға қәхәрлі дөніп.

— Жанымды қалдыр, Қумар ана?

— Жанлы мақлұқ еді деп зәхәрлі жыланды өлтирмеу— басқаларға жаманлық әкелиу, — деп Қумар аналық бар күшін тилине, дауысына жыйып тисленді. — Кәне, сол зәхәрлі жылан сендей болып алдыма келтирилсе. Әўеле тилин сұйырып, соң басын женшер едим. Сендей ипласқа түкирйү-әм көп, жоғал алдымнан!

— Усыннан-ақ күнде өлемен ғой, өлдим, өлдим, Қумар ана!

— Мейли, күнде өл, өл!

— Кемпир естен айырылыпты, — деді хан. — Анау ипластың гә өз елин, гә бизді көрген екі көзинің бири ойылсын!

— Уайий, ханымыз, Уайий Ерназар Кенегес! — деді де Шоңқы жерге үңилип, бармақтай. шөп тауып алды да, бет алдына ұрып жиберді. Бир көзі ағып, бетін қып-қызыл қан жұйып кетті.

Ол хан хәмирин өзи орынлағысы келді ме, ямаса басқа бирей көзин ояман деп көбирек қыйнауынан қорықты ма, ямаса ақмақлық етип ханға хызмет еткен көзин өзи ойғанын артық көрді ме, итибар берген де, аяған да киі болмады, екі жаллат оны ортадан сүйреп әкетті.

Семиз бир аспаз үсти ақ жаулық пенен бастырұлы алтын табақты қос

қоллап әкеліп, ханға үш мәртебе ийилді де, оның бир көз қысыуынан кейін табақты Құмар Аналыққа тутып, еринлери менен үстіндеги ақ жаулықты тартты.

Алтын табактан тағам емес, муртлары шыйратылып Ерназар алакөздің геллеси шықты.

Жұрт орны-орнында қаққан қазықтай сәррийди. Құмар аналықтың көзлери уясынан атылып кете жазлап, хууыштан айрылып барып, зорға қаддин тикледи де, асықпай, жемелигине, шатыраш көйлегинің оңирине тағылған гүмис хантенгелерин жулып-жулып алды да, сыңғырлатып табаққа таслады хәм белиндеги көк мәдели белбеуін шешіп геллени жапты.

— Перзентим, саған буннан артық саўға әкеле алмадым, мынаў белбеўди белиңе бұў, хам теңгелерин қалта пул қыл. Сөйтте Хийўа ханының киши хаяллары менен ойнас қылып жатабер...

Құмар аналық еки адым кейін шегинип, тентиреклеўи менен артындағы дар ағашына сүйенди.

Ханның көз алдына әпиўайы Ана емес, өткир қуяш тұрғандай, қайтып тиклесе алмай, қызара баслаған көзлерин қыпылықлатып, ғоддаслаўы менен хәмир етти:

— Дарқаңлар, той-тамаша тамам!!

Эпилогқа ұсас үшінші бөлім

1

Сәскеде-ақ қуяш шыжғырып, Хийұа қаласы дозаққа айналған гезде, кең жазықтықтан жанына хәзлик излеген яңлы бир жас пияда қаладан шықты. Шийразы қара шөгірмесинің етегинен тамшылаған тер қыйықлаудан келген қара көзлерине қуйылып, қуұырылған бийдай реңіндеги жүзин жуұып баратыр. Қәхәрге толы қабағы жабылып, аты шұұлы үлкен қалаға сыймай, жылап баратырғанға мегзейди. Жан сезими қандай тебиренисте болыұына қарамастан еки көзи жолда, алдында.

Өның изин ала шыққан атлылардың биразы тұсынан шаңғытып өтип баратырсада, бас көтермейди, әллеқайсылары бир нәрсе деседі жуұап бермейди. Орпаң топырақлы арба жолдың дәл ортасы ғана пайына тийгендей, жақынласқан ат дүрсили еситилседе, жол босатпайды. Аратура шеп қолының бармақлары менен шеке сүйеги билинген сүмпекеу жүзинің терин сыпырып қояды. Хеш жерде тынбастан, "Майлы шенгелден" өте бергенде, үш атлы сұұпысы менен Хийұдан қайтқан Қарақум ийшан жетип, оның тұсынан өте беріп таныды да, атының жүүенин тартты.

— Хаұ, шайыр, сен бе?

Бердақ жинишке мойнын бұрып сұұық сәлемлесті.

— Қандай бахытлысаң! — деді ийшан бираз хұкимдарлық хаұаз бенен.

— Шайыр болғаным ұшын, әлбетте бахытлыман, — деді Бердақ.

— Шайыр болыұ онша бахытлы емес, себеби кисилерди саясаң. Бахытлысаң дегенимнің мәниси, Алакөз хәм оның тәрептарлары өлтирилип, ел бұлдиргилерден тазарғаны. Тазарған елдің бүркит бийлери кәхәрли ханға сөйлесип, сени тири алып қалды. Хәрқандай жақсылықты ұмытпаұ жанға кифоя!

Бердақ еки бармағы менен шөгірмесин сәл көтерип маңлайындағы шөгірме қысқан қызғыш сызықты сыйпалады.

Ийшан селк-селк күлді.

— Бас кийимнің қысқаны аспанның қысқаны, етигиң қысса жер қысқаны. Сонда да, шайырлық тилиң менен айт, қарақалпақ елинің ендиги бийлери нағыз бүркитлер ғой?!

— Бурында бир дана киси шымшыққа, "түри-түсин булбилге таққабил не ұшын сайрамайсаң?" деп сорағанда, шымшық, "булбиллер даұысымды үйренип қойыұынан қорқаман" деген екен. Мен сизде хәм бизиң

бийлерде сол шымшықтың хақыйқатлығынан артық хештеңе көрмедім.

Ийшан атының саўрысына қамшы ұрып шайырды бурқылдаған шаң астына қалдырдыда, артына қарамастан кетти.

Бердақ асықпай, мезгилинде дүс келген аўылда қонып, түсленип, аўылына жетти де және бир хәсиретли хәдийсеге жолықты.

Аўыл орнында жоқ.

Қарақұм ийшанның кеңесиме, ямаса Хийўа ханының хәмирин зәхәрге айландырып түйиншиклеп қайтқан сол "шымшық" бийлердин өзлери билип ислегениме, Әмиўдәрьяның Аралға қуйған бир саласы Қазақ дәрьяны, Ерназар гелле қылынған қорған үстине биротолға жығыпты. Айнала көғалай көк теңизге айналып, аржағы Аралға ушласып, бетинде қалыққан адамлардың, хайўанлардың өликселерине таласқан шағалалар ушып жүрипти.

Шайыр тилин тислеп, аўыр гүрсинди.

— Ах, түсимсиз сорлылар! Бәрибир халықтың еркин аяқ асты қылып, суўға мантиқтыра алмассыз!

Халық бұннан соңда талай-талай бас көтерип, ханға қарсы не деген саўашлар құрды. Бердақ шайыр оларға рух бериў ушын қанша-қанша отлы қосықлар дөретти, бирақ бәриде суў астынан бақырған кисиниң хаўазындай, тек гүбирлегени болмаса, түсиниксиз қалып бара берди.

... 1873-жыл кирди.

Ол, әўелги жыллардың хешқайсысына ұсамай, көп күн бурқасынлаған теңиздиң тымғанындай, тынышылықта басланды. Бәхәрде солай болды. Жазда да айтарлықтай өзгерис жүз бермеп еди, елеспесиз, бирақ өмир ғалма-ғалына толы күнлердиң биринде, ел үстине жылысып киятырған узын-шубай таў секилли шоқ ләшкер көринди. Бұл ләшкер ақыллы ата-бабалардың әсирлер бойы аңсап, көзлери сарғайып күткен — орыс ләшкери еди ол. Түркистан генерал-губернаторы Қонстантин Петрович Қауфман басшылығында келди. Хәмме шүў етти:

— Яша, орыслар киятыр!

Халық қуўанып алдыларына дастұрхан көтерип шықты.

Егинниң пискенин сезген жаў шымшықтай бийлердиң биразы, күтилмегенде үстилерине дөнип келген күш алдында албырақласып, халыққа қосылды, Биразлары орыс ләшкер басысына қол қаўсырысып, бирге Хийўаға кетти. Олар енди орыс патшасының ләшкер басысы менен тил табысып, қысыўметтиң бурын көрилмеген түрин ойлап таба ма, ямаса орыс патшалығының ләшкери шыннанда жақсылық әкиятыр ма, болмаса, олар, алдына шыққан бийлерге өзлеринше қылыш ұслатып, пухара

халықтың еңсесине минип жасаўдың сүмлықлы жаңа әдисин үйретип кетеме, ол жөнінде ҳешким бас қатырмады. Тек аспандағы қуяштай анық нәрсе: бұл келген орыс ләшкери аз санлы қарақалпақ халқы үшін арқа сүйер ұллы таў, ҳешқандай күш жыға алмас қорған! Бийик таў! Қарақалпақ халқы енди ұсы таўдың панасында, муссалатлы күшлерден қорлық көрмей, қоныстан қонысқа қуўдаланбай жасайды. Сөнлықтан да, Жаңадәрьядан Әмудәрьяға шекемги қарақалпақ аўыллары үстінде аспанға атылған малақайлар, мисли бәхәр қусларындай, топ-топ болып уша берди, топ-топ уша берди...

Жұртшылық және аты әпсана Маман бийди еследи, және Айдос баба ҳаққында да қарама-қарсы пикирлерин қайшыластырды, және Ерназар алакөз тилге алынды.

Теңел меңен Қәлибектиң Орыс патшалығына кеткенинен дәмелене-дәмелене, ақыры үмитлери үзилip, "өлдиге" шығарып жүргенлер, енди жүз берген жаңалықларды сол екеўиниң атына байланыстырып гәп таратты. Биреўлери Хийўа тәрепке өтип кеткен орыс ләшкерлери арасында сол екеўин танып қалғанын айтып мақтанысты. Екиншилери оларға және қарсыласып, жигирмалаған жылдан бери аты-хаўазасы жоқ жигитлерди әлле қашан өлген, деген пикирлеринен қайтпады.

Жоқ, олар ҳаққында шынлық былай еди...

2.

...Теңел сол таў араларында қалдырылғанынан қалып кетти. Соннан, бұл жақты дүньяда бир күн болса да жасаў, әллеқандай жақсылықтан үмитлениў нийети оны көп сандалтты. Өз елимди табыўым үшін әўеле Оренбургты табыўым керек деп, қуяшқа қарап бағытты белгиледи-де, ушы-қыйырсыз таў жанбаўырларын да гә арқаға, гә күн шығысқа қарай неше күнлер гезди, ҳаслан жолы өнбеди. Енди ғана ол орыс патшалығының, қол астының шексиз кенлигине көзи жетти.. Буған бир жағынан, күтә күйинди. Адам жүрип жете алмайтуғын не деген шалғайлы елат. Екинши жағынан, ата-бабалалар бұл елатқа қосылыўды бийкар әрман етпегенине исенди. "Усыншама кеңликте, шексиз күш те бар дә!"

Оның бир ойын екинши ойы қуўып, жанталасында қанша асығып қәдем тасласада, Қавказ таўларынан алыслай алмай, қақаман қысқа тап болды. Жанбасқа қапқан қарды неше күн омбалап, биротала ҳалдап айрылып жығылыуға келгенде, бир аўылға сүйретнле жетип, шеттеги бир жайдың әйнегин қақты.

Арық ғана жас келиншек есик ашты.

Теңел орыс тилинде кеўил алғысын билдиретуғын қанша сөз билсе, бәрін айтып, печьке абына жүресине отырды. Келиншек печьтиң қуысында жатырған кемпирди шамаллап қалмасын дегендей, жән-жағын қымтастырып болып печьке асыўлы қазаннан кишкене ағаш табаққа сорпа қуып, Теиелге ұсынды да, қасына еки бөлек нан қойды.

Нәр татпағайы неше күн болғанын ұмытқан Теңелге, сорпалы табақ емес, сан мың сырлы бұл дүньяның алтын гилти инам етилгендей, жан-тәни менен бир қолы табақты тұтып, екинши қолын нанға басты да, хәзир ғана биреў жулып әкететуғындай, ашкөзлик хәм асығыслықта жеди.

Шып-шып терге түсип, енди азғана мызғып алыўға келиншектен урықсат сорады. Ол үндемей, пештин артына — есикке таман, айыў терисин төседи.

— Атын. ким?— деди Теңел төсекке созылып атырып, — Бизде бир күн дуз ишкенге қырқ күн сәлем дейди. Сол ушын айып көрмеўиңди өтинемен,

— Лукерья.

— Мың-мың рахмет, Лукерья.

Теңелдин басы төсекке тийиўден сеспей қатып, азанда бир оянды. Қараса, Лукерья печьтин қуысын да жатқан соқыр кемпирдің басын сүйеп, өзи чай ишкизип отыр. Жай еле суўықлаў еди, жылдам далаға шығып отын майдалап әкелди де, печьке тықты.

Халқастан кейин Теңел жолға раўана болмақшы еди. Лукерья оны аяп, хәзирги суўықта жол жүриўдің қыйынлығын ескертти.

— Күн оғада суўық көринеди, — деп кемпир де тилге келди.

... Теңел оларға есапсыз алғыс жаўдырып, дийўалға сүйеўли балтаны алды-да, сырттағы кишкене қора ишинде кешке шекем ағаш айырды.

Кешки аўқат үстінде аз-азлап жөн-жосақ сорасты.

Қуўыста жатқан кемпир Лукерьяның қәйин енеси екен.

Әбден қартайып, былтырдан бери көзден қалыпты.

Теңел хақыйқатлықты сәл бұрыңқырап, өзін Оренбургтан келип урысқа қатнасқан солдат деп, бир аласапыран саўашта жолдасларынан адасқан етип таныстырды.

— Мениң балам Терентий Терентьевичти көрмедің бе, меҳман?— деди кемпир бирден жанланып.

— Көре алмадым, ана.

Кемпир дастығына басын таслап және үнсіз жатты.

Лукерья Теңелге әстен сыбырланып, Терентий Терентьевич бұл кемпирдин улы, ал өзи оның келиншеги екенлигин түсиндирип, ол Кырым ушын урыста Тифлистің жанында түрклердің оғынан қаза тапқаны

хаққында хабар алғанын, оны бийшара анаға еситтирмей қойғанын айтты хәм гүрсинди.

— Биз, орыс хаяллары, жесир қалыўға үйренгенбиз.

Ол көп отырмай түргелип, печьте пақырлап атырған мыс дүмшени шығарып чай демледі. Чай үстинде кемпир және тилге келип, улы Терентий урыстан келгенше Теңелдің үйде болып, қысқа отын таярлаўға жәрдем етиўин өтинди.

Қыс өткенше баспана таўып иркилиў нийети бар жигитке кемпирдің өтиниши, оған қосымша, келининиң меҳирли жыллы жүзи унады.

Теңел кирип-шығып жүрип, бул үйдің күн көрис жағдайын бақлады. Көрпе-төсеклери де қорениш; хәтте қыстан шыққандай азық-аўқаты да жоқ сыяқлы. Бир пайтында ұсы аўылда талапкер керек ететұғын бардамлы адамларының атларын сорап алып, Лукерьяның балғасын ийinine салды да сол үйлерди излеўге кетти.

Ол жолыққан шеттеги бир үй ийеси Теңелдің ығбалына, онша меҳирсиз хәм қатты қол адам, болмай шықты. Теңелге кешке шекем отын майдалатып ислерин мақтады хәм жақсылап тойдырып, Лукерьяның үйине апарып жағыў ұшын бир қолтық ағаш берди. Ертеңине де келиўин өтинди. Бул күни Лукерья хәм кемпири үшеўине кешке аўхат болғандай нан менен қайтарды. Теңел енди басқа жер излемеди. Үй ийеси барин оны унатып, кем-кем көбирек жумсайтуғын болды, тоғайға шанаменен отынға да жиберип алды. Бир жақсы жери кеште оны қуры қол қайтармайды. Теңел оның не бергенине қайыл, не болса да қыпсаламай әкелип Лукерьяға тапсырады. Бұған кемпир де ыразы.

Арадан көп өтпей үйде хәсиретли ўақыя жүз берди; Бийшара кемпир сол қалында хәшкимге сездирмей кесел болып жатыр екен, қарлы боранлы күнлердің биринде қазаланды. Теңел менен Лукерья оның улы-қызындай жыласып, ел дәстүрин қылып жерледі. Лукерья көп күнге шекем аза тутты. Теңел оның кеўлин бағып үйге үнсиз келип жатып, азанда үнсиз ғана кетеди.

Бәхәр кирди. Теңел қайтарман болды. Бирақ Лукерья қыйналған түр көрсетти. Бул жағдай Теңелди және ирикти.

Оны жолдан өзи қалдырғаны ұшынба, Лукерья бираз өзгерип, Теңелдің жумысқа кетисинде де, келисинде де, тамағына, үсти-басына айрықша кеўил бөлип күтетұғын болды. Кем-кемнен олардың арасында бир-бирине жыллы сезим оянып, барин жумсаған жаққа екеўи бирге кететұғын әдетти шығарды.

Жаз кирди. Аўыл жасларыным кеўилли ойын-заўығы басланды. Кеште-

ойын заўықларға бирге қатнасып, түн ярымында қол ұсласып қайтатуғын дәрежеге жетисти. Кем-кем бети ашылып, бир-биринен жасырын сырларын ортаға салысып, тәғдийир қосыўға сертлести.

Теңел сол аўылда биротала қалып қойды.

Лукерья хәмледар болып, көз жарды — олар үл көрди. Теңел Лукерьяға өзиниң ата-бабалары жөнинде айтып, аты әпсана Маман бий заманынан басланған Аманлық, Жақсылық, Доспан хәм Теңел деген атлардың мәнилерин орысшаға аўдарып түсиндирип, жаңа тўылған улына ат қойыў жөнинде мәсләхәт сорады. Лукерья оның бул ырымына қарсы болмай, ат қойыўды оған тапсырды. Теңел бпраз ойланып-ойланып Палўан деген атты таңлады хәм мәнисин Лукерьяға "Борец" деп түсиндирди.

— Маған да унайды, — деди Лукерья қуўанышлы. — Палўанымыз, илайым, адамлар бахыты ушын "Борец" болғай.

Еки жыл өтти. Лукерья және хәмледар болып қыз тўды, Оның атын қойыў Лукерьяның еркине берилип, ол Мария қойды.

— Қарақалпақша Мәрьям, — деп Теңел буған да қуўанды.

Олар енди өзлерин бул дүнъядағы ең бахытлы адамлар санап, улы менен қызын жақсы тәрбиялаўдың саў-саламат қылып өсирийдин барлық жолларын қарастырып, тынбай жумыс ислеитуғын болды. Лукерья үйине хәркимнин кийимлерин әкелип жүўады. Теңел кимге отын шабысады, кимге жай сыбасады, кимге егин жыйнасады, құлласы. тынбайды. Сәл саўасы болса екеўи де балаларын бөлисип арқалап, ойнатып жүргени. Орыс аўылында өскенликтен балалар ушын орыс тили жыр емес, ал әкесиниң тилин билгизиў Лукерьяға айрықша мааба көринип, ериниң тилин әўеле өзи үйрениўге киристи. Солай етип, орыс аўылындағы кишилеў бир жайға еки тил, еки әйнек киби жақты берип, ерли-зайып балалары менен күтә татыўлықта, хәмдамлық та жасай берди.

Адам баласын тойындыратуғын да, қызығы тўјесилмейтуғын да нәрсе жоқ. Жигит ушын дүнъядағы тойымы жоқ хәм қызығы ада болмас нәрсе — тўылған ўатаны. Теңелдиң ара-тура ўатанын еслеитуғын базы сөзлерине хәм енди есейип кияғырған үл-қызының басқада аўыллар менен жаңа мәканлар көриў жөнинде пайда болған әрманлары қосылды.

— Теңел, — деди Лукерья бир күни. — Құс уясына, жигит ўатанына қайтыўы шәрт. Балаларымызда сениң тўылған мәканыңды көргиси келеди.

Бул Теңелге қанат байлап ақыллы хаялын арқасына мингизип улы менен қызын еки қолтығына қысып ушқысы келди.

Еле олардың көрпе-төсегин артқандай көлиги де жоқ еди, сол ушын

және бираз ўақыт ислеп, жаллы бир ябы сатып алды хәм бәхәрдин қолайлы бир күнинде барын атқа артып, аўылы менен хошласты. Қарақалпақ елине шекемги неше мың шақырымлық жолда тынбай жүрис қылыу қыйын. Азық жетиспейди. Сол ушын бир қалаға иркилди.

Теңел он бир жасар улы Палўан менен биреўге жай сыбаўшы болып кирди. Лукерья тоғыз жасар қызы менен оларға жәрдемши болды. Бир жылдан кейин және жолға түсти. Бир неше күнлер жол жүрип, және бир қалада тоқтаўға мәжбүр болды. Оннан және көшти...

Бул гезде орыс патшалығы Орта Азияға шығыўдың кишигирим дәрўазалары сыпатында хызмет етиўи ушын Арал теңизиниң шығыс жағаларына қорғаншалар салыўды қолға алып атыр еди Олар ел шегарасына жеткен соң онша асықпай хәм көп жыл айра түскен елге молырақ фәрежет пенен барыў ушын Арал бойындағы бир қорған қурылысын да және ислеп қалды...

1873-жылы, Қарақалпақ жерине орыс ләшкери келип, ел толайым қуўанысып атырғанда, олар Арал бойындағы қурылыслардың биринде еди. Қарақалпақ елине орыслар жәрдемге келипти деген жақсылық хабар қулақларына шалыныўдан шыдап тура алмай, жаллы торы ябысына көмекши ешек сатып алды-да, және қос бузып, туўылған мәканына қарай жолға рәўана болды.

3

Қарақалпақ елиниң орыс патшалығына қосылыў жолындағы әсирлик әрманлары иске асып, аўылларда аспанға телпек зыңғытыспа болып атырған 1873-жылдын жазында, Қарақұмның ортасында әри аштан, әри шөлден болдырып, өмир менен өлимнин ортасында жанталасына түсип, сарғышлаў жүзин кебиртеңниң жантағындай сақал басқан, азғын Қәллибек бир жолдасы менен жатыр еди. Көкиреклеринде тек шықпаған жаны болмаса, екеўи де кирпичлерин зорға-зорға қағып атыр. Айналасында өркеш-өркеш еспе құмлардан, сийреклеў сексеўиллер менен жантақлардан басқа нәрсе жоқ. Тас төбеде қуяштың шыжғырыўы соншелли, хәтте жыланлар да, кесирткелер де, гүм-гүмлерде тапқан саяларынан қозғалмайды. Ал булар сая излеўгеде хәлсиз, бирине-бири сөйлемей, сүйеги билинген арық қоллары менен өз қалталарын қайта-қайта сыйпалады. Хеш нәрсе илинбейди. Енди олар өлимнен басқа иләж қалмағанын сезгендей бир-бирине қол созысып, усласты.

Өмирден еледе гүдер үзгиси келмей әллеким көриниўинен дәмеленди ме ямаса өлсек бийикте өлейик демекши болды ма, жолдасы өңменин сәл

көтерип, мисли кесиртке болып бийик құмның басына қарай өрмелей бастады. Қаллибекте қалыспады.

Өлдим-азарда бир төбешикке шығып, теңнен қалдан кетти, сонда да айрылыспайық деген мәниде бир-бири менен бекем қол ұласып, үнсіз ғана жатты.

Қаллибектин жолдасының жасы алпысларда, хінд аспанының құяшында күйреп өскен бұйра шашы, сақалы әллеқашан ағарған, әжимленген гөне бетин шаң басқан Аман деген киси еди.

— Аман, — деди Қаллибек тарамыс-тарамыс бир алақанын ыссы құяшқа қорған қылып жатып. — Жантақтың бүртиклеринен жесек қайтеди?

— Шөллетеди, түнде жермиз.

Қаллибек тым-тырыс болып ишинен: "сонша өлимнен қутылдым, ұсы сапары неге өлер екенбиз..." деди де, ұзақ қыял сүріп, тап ұсы кәраға жеткенге шейін басынан өткен өмір жолын көз алдына келтирди...

...Буннан онтоғыз жылдай илгери, Қырым урысы пайытында Түркия ләшкерлеринің күшін артық көріп, жолдасы Теңелди тыңламай жау ишине қашып өткен еңбеги еш болып, қайтама, жансыз деген жала жабылды. Таяқтан иси питип қалдан кетсе де, есин жоғалтпай бас ушында түрк әскербасысы басқа миллеттеги еки адам менен түркше сөйлесип, аяқ астында өлим қалында жатқан оның өмирин саўдаласқанын толық түсинбей, хеш қайсысына сөз қоса алмай, бұл жаққа өтип алжасқаны ушын тилин тислеу менен жатты. Ол өзиниң түрк әскербасысы тәрөпинен пуллы англиске сатылғанын соң, Лондонға әкелингеннен кейін билди.

Неликтен де Лондонда оған бираз бостанлық берилип, бирнеше күн қаланы аралап маўқын басқаннан кейін, бир түрк моллаға жолықтырылып, қуран ядлауға бәнт етилди.

Арап тилиндеги ұзын-шубай сүрелерди ядлау аңсат емес еди, бұл оған күтә ауыр соқты, илаж қанша, бар интасын салды, саррас еки жыл оқытылды. Еплеп англис тилинде де сөйлеу қәбийлетине еристи. Оны Түркиядан әкелген англис бир күни алдына шақырып Лондон хәққында көз қарасын сорады.

Оған қаланың көркемлиги, бостанлықта бийпул моллалыққа оқытқаны да унаған еди, жүдә кеўиллилик пенен соны мойынлады.

— Азаматсаң! — деди англис өз тилинде оның арқасынан қағып. — Биз пүткил Орта Азияны, соның ишанде сениң елиңди зулым хәм кәпир орыслардың тәсиринен азат қылмақшымыз. Сол ушын сен ұатаныңа қәлендер молла болып қайтып, орысларға қарсы гәп таратасаң. Соның

менен бирге, англислерге болған жақсы көзқарасыңды жасырыўдың кереги жоқ.

Тапсырма оған күтә нақолай еситилип, ұллы мәмлекетлер арасында қарым-қатнастар, дос еки аўылдың, дос еки үйдин, хәтте дос еки адамның арасында алаўызлық тўйылғаннан кейинги қарым-қатнасқа усап, бир-бирин кемситиў, мухатыў басланатуғынына биринши ирет ой жиберди? Есине Қарақум ийшан түсти; "оның ел арасында айтатуғын әңгимелериниң рәмәўнзине қарағанда ұсындай тапсырма алғанларданбекен?..."

Қәллибектиң көбирек ойланып қалғаны Инглиске унамады.

— Жақпай ма?

"Яқ" десе хәзир-ақ атып таслайтуғындай көринди.

— Яқшы, — деди бираз ойдан кейин.

Көп кешикпей ол жағаға әкелинип Парижге кетиўге таярланып атырған үлкен корабльге миндирилди.

Парижге жеткенше, жеткен соңда көп ойланып, ақырында ата-бабалардың рухына қарсы келип орысларды жаманламаўым тийис" — деген жуўмаққа келди. "Елге барсам, сүмлықлы, тәсилпаз англислер мени сөйлетпей қоймас" деген ойменен елге қайтпағанды мақұл тапты да, көп мың адамлы Парижда жасырынып. қашып қалыў аңсат орын көринип, жолдаслары поездға билет алғанша, қаланы өзінше аралап көриўди сылтаў қылып кетти хәм бир шеттеги базардан гөне-көкси кийим сатып алып кийинип, өз кийимлерин және бир жаққа апарып өртеди. Бәрше көзлер оны излеўшиниң көзлери сыяқланып, қәўип-қәтерден аман болыў ушын қаланың көшелерин сыпырғышлардың бирине жәрдемшиликке өтти. Сонда да жаны төзбей, ийисшил ийттей англислердиң биреўи билип қойыўынан қорқып, Париждан шығынып кетиўге бел байлады. Сөйтип ана жумыстан мынаў жумысқа өзгерип, бир күнлери теңиз жағасындағы Марсельге жетти. Бул жер оған бираз тынышырақ тўйилип, жүкшилик жумысты таўып алды...

* * *

"...Әх, ақылсыз басым, — деди Қәллибектиң гиреўгелентен көзлери қасындағы Аманды онша абайламай, жанталасында жатып, — Парижда-ақ поезддан қалмай елиме қайтып келгенсоң, адамларды жыйнап, басымнан кешкен барлық хақыйқатлықты айтқанда, маған не бар? Бәри жағдайды түсинип, мени англислерге өлтиртпес те еди... Елге жеткенсон, хақыйқатлық пенен өлип кеткенде де не қылағуғын еди?..."

Жооқ, Жооқ, сонда да жақсы болмас еди. Инглистерди орысларға

жаманлаушы қыйсаңкөт атанар едим. Қашқаным жақсы болды. Адамлар арасына, аұыллар арасына, мәмлекетлер арасында от тасламай, ұсылайынша қақыйқатлық пенен пәк жан болып тыныш өлген-әм абзал. Өттең, қыйналмай өлсем еди. Елдің төбеси көринейин деп тұрғанда өлгим де келмейди...

Ол өзинің соңғы ойларынан қуұат алып, және көзлерін жұмып қыялларға шүмди...

* * *

...Марсельде ол көп мандымады. Хожайыны оны корабльге жүкши хәм ескекши етип Жер Орта теңизи арқалы басқа қалаға, Алжирге, әкелип еди, қайтысын керек болмай, алжирли бир арапқа тапсырып кетти. Соңынан билсе, хожайыны оны алжирли арапқа сатқан екен. Енди жұмысы аұырласты. Бұл жерде оған унаған бир жемис — құрма болды. Қарақалпақ елинде құрманы ораза күнлери жеу саұап десип, бир қысымын табыу бахыт саналатуғып еди, ал жарлылар бир түйирин тапса бир ай сорыйтуғын еди. Қаллибектин бахтына алжирли арап оған құрма ағашларына қарайтуғын, құрма теретуғын жұмыслар тапсырды. Оразада биреуін тауып сорыу түүе, қолға ұслап көриу мүшкил адамға, құрмаға тойыу хешқандай қыйынлыққа түспеди. Сөйтседе, ели жөниндеги ойлар тыным бермес еди; Қалай болмасын елге қайтыуы керек, өзи менен құрманың тұқымын әкетип, бұл жерде үйренгени бойынша егетуғын бағман болыуы тийис.

Ол өзинің қайдан жүрип, қайдап тұрғанын әлле кимлерден сорап, мазасын алмауы ұшын Лондонға келиуден-ақ, көп сөйлемейтуғын болған еди. Парижда қашып қалғалы не билгенин ишинде сақлап, тилсиз гүңге айналды. Солайынша, елге қайтыудың жолларын ойлап, үндеместен, хәркимнин сөзлерине құлақ салып жүргенде ол және сатылды— хожайыны оны бәтбешер түсли еки жигитке ертти де жиберди. Жаңа хожайынларының тилин, миллетин айырып түсинбеседе, нендей жұмбақ адамлар екенин билип алыуға құштарланып, олардың базы бир хәрекетлеринен, базы жағдайда ирkip, әлле нәрселерди көрсетиуинен, сорауларынан, ол өзинің тил билмеслиги менен ғана емес, барлық нәрсеге бийпарұашылығы хәм көп нәрсенин парқын айыра алмауы менен оларға қәдирли екенин ұқты. Жаңа хожайынлары Жер Орта теңизи арқалы өткен инглис корабльлеринен хәр қыйлы қымбат затларды гә ұрлал, әлле кимлер арқалы алып, сататуғын гәззаплар еди. Түнге қараса тынбайды. Кишилеу бир қайыққа минип алып, Қаллибекке ескек естиреди де, теңиздің ишкерирегине кетип, өтип баратырған сауда корабльлеринен зат

алып қалады. Базы корабльерден әлле кимлер бұұат-бұұат бир нәрселерди буларға таслайды ямаса биреуи корабльге билдирмей минип кетеди де, булар алысырақтан ере береді. Соннан көп жүріп, теңіз ортасында— толқында ойнақлаған әйтеуір-ақ тақтаның үстінде енапат жүк ұслап отырған жолдасын тауып мингизип, изге қайтады. Олардың қаладан шетте, күтә жаман шөпликлер менен бастырылған төлесі бар. Қайықты жағада қалдырып, түп-туұры соған келеді. Төле сырттан қараған көзге елеспесіз көрингени менен, ишки дийұалы тастан өрилген, қапылары беккем. Келиўден иштен қулп урып ұйықлайды. Сәскеге таман түргелип, үнсиз аұқатланады да, Қәллибек жейтуғын нан, суў менен нәхән бир табаққа толған құрманы қасына қойып, сыртынан құлып урып кетеди. Соннан олар гейде кеште, гейде үш-төрт күнде айналып келеді. Усылайынша Қәллибек ұшын зиндандағы сыяқлы өмир еки жылдай даўам етти.

Бир жола хожайынлары аўыр жатарда албырақласыңқырап келди. Хәрқайсысының ийнинде әбден тозыўы жеткен ярым-ярымнан қап бар, манлайлары тершиген. Көп отырмастан қазықларға илиўли жеңил-желпи кийимлерин жыйнастыра баслады. Сөйтип еки қаптағыны бир қапқа салып, Қәллибекке арқалатты да, хәрқашанғысынша жағаға қарай кетти. Қәллибек арқасындағы затлардың салмағынан бөлек-бөлек болып сыңғырлаўларынан хәрқыйлы ҳасыл таслар алтын, маржанлар деп шамалады.

Олар қайыққа отырғаннан кейин Қәллибекке ескекти шылпылдатпай есиўди бұйырды. Бұрын бундай зат алып шықпас еди хәм қайықты тикке ортаға қаратып айдататуғын еди хәм аздан кейин теңіз ортасында кишкене от жылтылдайтуғын еди. Қәллибектин күткен бағдарынан от көринбеди. Сонда да кетип баратыр. Оның шаршағанын билсе, биреуи ескекке отыратуғын әдети бар еди, бұл сапары өйтпеди. Қәллибекти шаршаған үстине шаршатқысы келгендей, ескекти еле де тез, жүдәма тез есиўине бұйырады. Соғап қарап Қәллибек олардың кимнен болса да сезикленип, әлле қайда қашып баратырғанын, бир жерде оны теңізге таслап кетиў нийетлери де жоқ емеслигин де аңлады. Теңізге ишкерилеп, жағада жанған шыралар да көринбей, әтирап көзге түртсе көргисиз болып қараңғыланған пайытта қараў ұшын ба, ортада отырған биреуи тикейип еди, суў бетинде, оның қойнынан қанжар шығарғанын көйлеңкесинен абайлады. Қәллибек жылдамлық пенен өзін күтилмеген шайқасқа таярлады. Бұнысын сездиргиси келмей, оң қолын шаршап талғанға ұсатып, ескекти қәлеген пайытта суўырыўға қолайлап, шеп қолы менен есип бара

берди.

Артта руль басқарып отырған екіншиси, енди ұақыт жетти деген пәм менен, жолдасы екеуінің әйелден келискени бойынша "ха" дегени сол, ортадағы қанжарлысы Қәллибекке ұмтылды. Қаллибек, жалма-жан оң жақ ескегин қосқоллап көтерип, оны қағып жиберип, теңізге қулатты. Енди рульдегиси қәхәрленип тикейди. Қәллибек қолындағы ескегин олай-бұлай серменип оның үстине өзи дөнип барды. Сөйтип жүргенде теңізге жығылған екіншиси қайта жүзип келип, кемениң азнасына асыла бергени, Қәллибек оның қолының үстине секирип минип қалды. Толқында қылпылдап тұрған қайық төнкерилип кетти.

Руль қолынан шыққан екіншиси шалқасына сұўға гүмбир етти. Қаллибекке қолындағы ескеги таяныш болды ма төңкерилген қайықтың үстине жығылды. Қайық аударылды, бирақ батпады. Әуелги жығылғаны қайықтан жылысып түскен ағыр затларды ұслайман деп арпалысып жүрип, солар менен батып кетсе керек, қайтып дыбысы шықпады, ал соңғысы сұў үстінде еркип жүзип келип, Қәллибекке әлле нәрселерди айтып, қайыққа жармаса баслап еди. Қәллибек қолындағы ескек пенен оның шүй төбесине қойып салды. Ескек пашақ-пашақ болып жаңқаланып бөлинип кетти.

Қәллибек басына өлим қәўпин дөндирген душпанларынан қутылсада, еледе өлим қәўпинде қалды. Төңкерилген қайықты белгили бир тәрепке бұрғандай қолында хийлеси жоқ, ал қайтадан дүзеўге, иши сұўға толы қайық батып кетеди. Жан қорғауында еки жолдасын сұўға жығып, қайтып шықпастай қылғанына қуўансада, аздан кейин есин жыйып, ұшы-қыйырсыз сұў ортасында жападан жалғыз қалғаны ұшын көзлерине жас қуйылды. Ең болмаса, биреуи тири қалмадымекен деген дәме менен инглизшелеп, французшалап, арапшалап шақырды.

Сес-семир жоқ. Кем-кем күшейип қутырынған толқын ойнақлатқан төнкериўли қайықты қушақлай асылыўы менен әллеқаяқларға ығып баратыр, ығып баратыр. Аспанды бұлт басып, жұлдызлар бойынша бағытларды шамалаў мүмкиншилигинен де айрылды.

Таң атты. Қөз жетерде я атаў, я жағыс көринбейди. Әуелги келген жағасының қай тәрепте екенин де ұмытты. Көзи илинсе, қайықтан жылысып кетиў қәўпи бар. Сол ұшын ұйықламайды. Оның үстине, әри ашлық, әри шөл қыстады. Ұш ирет күн шығып, батып, өмирден биротала гүдер үзип, енди хәлсизликтен теңізге жумалап түсиўге келгенде, жақынлап өтип баратырған үлкен саўда кораблин көрди де, бар күшин жумсап қәддин тиклеп қол былғады. Қорабль қайрылып, адамлары оны көтерип алды.

Корабльдегилер Қәллибектің сөйлемейіне қарамастан, меңирлилик пенен аздап аўқатландырды, суў берди. Сәл диңкесине енген соң, бирей, оған корабльдің ишин жуўйўды тапсырды. Бул жұмыс оған бағышланған қосымша өмир болып түйилди де, мүлтиксиз ислей берди. Қәллибек олардың сөйлесиклери бойынша басым көпшилиги инглислер екенин билди де, хәтте уйықлап отырып түсинде инглисше гүбирленип қоймаўға тырысты. Биринши, жағынан, инглислердің қолына қайта түсийден қорықса, екіншиден, бул аўхалға қалай түскени жөниндеги шынлықты айтқызбай қоймайтұғынын, сөйтип "сен адам өлтирген гәззапсаң" деп теңизге қайта таслап кетийүнен қорықты. Корабльде орыслар да барлығын байқап, соларға ерип шығыўды мақсет етип жүреберди.

Бул Александрияға баратырған саўда корабли еди, бир неше күннен кейин жағаға шықты. Ол хештеңеге қарамай, орыс адамларының қайда баратырғанын сыртынан бақлап еди, олар жағысқа шыға сала, бир топар арап байлары менен сөйлесип, әлле қаяқларға кетти. Ийттей ере бермеге тартынып қалып қойды. Оның хеш қайда кете алмай албырап тұрғанын абайлаған бир инглис қасына келип, өз тилинде, "сен кимсең, қаяқлысаң" деп сорады. Қәллибек түсинсе де түсинбегенсип, еки алақанын жайды хәм қолларын қыймылдатып аспаннан басқа панасы, жерден басқа тиреги жоқлығын аңлатты.

Инглис оны ым менен изине ертип әкетти де, бир жерде жыйналып отырған бир топар адамға қосты. Қәллибекте бир есабын таўып қашыў ойы бар еди, бирақ олардың өз-ара әңгимелеринен жер астынан байлық кәнин излеўши илимпазға тап болғанын, мынаў жыйналғанлар оның жалланба хызметкерлери екенин билип, ендиги жағында бұны да көрейин деген ой менен қалды. Бирақ олар арасында да хеш қашан сөйлемей, гүн атын кешириўге бел байлады.

Таза жұмыс оған, шыннан да, әри қызық, әри үйрениўи тийис болды. Далалықларда, құмлықларда теңиз бойларында хәрқыйлы изертлеўлер жүргизилди. Бир кең далаңлықта жер астынан май (нефть) кәни табылғанына ҳайран қалып, "усындай кән бизден табылармекен?" деген ой менен, өзінше үйренип, сол кәнде төрт жылдан аслам уақыт иследи. Бир жола нефть кәни үстинде әлле қандай даў көтерилип, ислеўшилердің бәри қамаққа алынды. Оның гүңлиги пайда берип, бир хәптеге бармай-ақ қамақтан шығарылып, әллекимге тапсырылды. Сонғысы жер асты байлығын емес, хәр қыйлы өсимликлерди тексеретуғын илимпаз болып шықты. Ол Қәллибектің арқасына енапат жүк арқалатып, және онлаған жолдасы менен дәрья арқалы айлап кемели жүзип, оның жағаларындағы

хәр қыйлы өсимликлерди көріп тексеріу менен, Шығыс Суданға келип тоқтады.

Нил дәрьясының бойларында қыздай сулыу хәр қыйлы өсимликлер өседі екен. Қаллибек сөйлемесе де, искерлиги хәм хәр иске зейинлиги менен илимпазға жақты. Сол себепли илимпаз оны шөплердин хәрқыйлы түрлерин тауып әкелип беретұғын зейинли, илимге уқыбы бар хызметкер сыпатында пайдаланды, тексеріулерде қасында отырғыза ды. Бир жола олардың әнгимесинен, ұсы әтрапта орыс изертлеушилери де жүрипти деген хабар еситип, кеули әлле қандай әндийшелерге толды. Хожайынларына билдирмей хәрқыйлы өсимлик тухымларын, олардың сырын ашып көрсететұғын шүлликшелерди жасырып базы өсимликлерден тухым алып қалталарына ишки кийимлериниң тигислери арасына пұстырмалайтуғын әдет шығарды. Сөйтип бир күни ғұжырланып сол орысларды излеу ұшын тәуекелге қашты. Сум тәғдийир және оны қысқысына алып ұзын-шубай тоғай арасында адасты. Қайтып өз жолдасларын да табалмай және бас-аяқсыз тентенеликке түсти. Бийтаныс жерлердиң ойлы-бәлентин, тоғайының сырын биле алмай, я елат табалмай, тек ағаш мийўелерин напақа қылыу менен бираз жасады.

Бирақ ол тыным таппады. Қуяшты бақлап жүрип-жүрип шөлистанлықларды өтти. Ақыры ғайры елатларға гезлести. Сүрдеулер менен барып дәрьяға тап болды да, шөлден қорқып қалғанлықтан енди дәрьяны өрге қарай жағалады. Көп қыйыншылықлардан соң мың жарымдай халқы бар бир қалаға келдн. Бул Суэц қаласы еди. Қалада жасау оған онша қыйынға соқпады. Себеби азып-тозып шаршаса да, дени сау, хәр қашанда да жырымсыз мийнеткеш Суэц дәрьясы жылдан-жылға сайызланып, қаладан қашып баратырғаны ұшын халықтың әпшаны қуўырыла баслағанын көрди де, бир корабльге жасырынып минип басқа елатқа, шығысыраққа, кетиўге нийетленди. Сөйтип, бул әтирапқа келетұғын орысларды аңлыды. Базда ҳақыйқат орыс адамларына көз түседі, оларға ерейин десе, бәри ғалма-ғаллы, хәр қайсысы өз ислери менен бәнт болып жүргени. Қыялында және хәрқыйлы жобалар сызып, көрген, өткен жолларын көз алдына келтиреді. Суэц дәрьясынан өткен сауда корабльлериндеги адамлардың әңгимелерине қулақ салып, енди орыс адамына гез келсе, тартынбастан хабарласыу нийетинде жүргенде, кешқұрын жатақ жайына киятырып, жүзи ысық бир дәрўишке тап болды. Түри түсинен Түркстанның қуяшы астында өскен адамба деген пәм менен, тәуекел қарақалпақшалап сәлем берди. Дәриўиш селк етип, таңланыу менен сәлемин қабыл етип, кимлигин сорады. Қаллибек қарақалпақлығын

айтты да, қандай тәғдийир бұл жаққа айдап әкелгени жөнінде тис жармады. Дәрүйш құғанғанынан жылап жибере жазлап, өзинің бухаралы бай екенін, тәрт жыллықта Меккени зыяратлауға шығып, Мәдинаға жақынлағанда таланғанын, әйтеуір бир құдирет пенен тек жаны сауға болып қалғанын айтты.

Ол дәрүйшти өзинің ийтханадай жатақханасына әкеліп құрма менен шайға тойындырып, қайтып елге баратуғын жолды билетуғын билмейтуғыны менен қызықсынды.

— Оннан не пайда? — деди ийни түскен дәрүйш.

— Елге жетіп, өз топырағымыз бұйырса ғой жақсы, лекин, өз елінди Мекке тутып, жолында өліу-әм бейиший ис деген раўият бар.

Бухаралыға Қәллибектің пикири ұнаса да, жолдың алыслығын, Меккеге көп ғәрежет пенен кетіп, елине, аұылласларына дийўана болып барса, душпанларына күлкі болатуғынын, сол ұшын бұл дүньяны тәрк етіп, дәрүйшлик жолына түскенин айтып сарсылды.

Қәллибек байларды, бардамлыларды ақыллы болғаны ұшын бай хәм бардамлы деп ойлайтуғын еди. Байлықтан жарлылыққа түскен адамның дүньядан ұз кешіу нийетін хәм түңилиўлерін, келешекке исенимди жоғалтыўларын көріп хайран қалып тәселле берди;

— Билиўимше, дәрүйш, елиңизде сонша душпанларыңыз бар. Олар сизиң сұуға батқандай жоғалып кеткениңіз ұшын-әм құўанып, той беріп атырған шығар. Адамның тирилиги де душпанына өлим, тири барсаңыз, душпаныңызды бәрқұлла қалтыратып қоясыз-ғой.

— Япырмай-ә? — деди бухаралы өсик шашлы басын қытыр-қытыр қасып, — Елге Меккени көрдим деп алдап барсам-әм болар еди-ау.

— Ол жағы өзиниздин исиңіз.

Көп ойласықтан кейін екеуі тәуекел елге қайтыуға бир адым да болса күншығысқа қарай жүріп өлгенине де қайыл болыуға келисти.

— Жол дым аұыр-ау! — деди бухаралы. — Шәлистанлық, тоғайлықлар, ұшы-қыйырсыз далалықлар көп.

— Егер Индияға жетсек?

— Индияға бизің елден саўдагерлер көп келеди.

— Олай болса ұсы Сүэц арқалы Индияға саўда корабльери өтеди. Биреуіне минеміз. Жыйған-тергенлериңнен аұысқандайы бар ма?

— Бұл жақта дәрүйш көп болады екен.

Қәллибекке оның қыялы түсиникли болып, ертеңіне дәрүйшлик липасын шештиріп, жағысқа ертіп апарып, жүкшиликке өткерди. Екеуі аянбай және үш жыл ислегеннен кейін, Бомбейге баратуғын саўда

корабльлериниң бирине хәм пул төлеп, хәм Бомбейге дейин корабль ийесине исле десе булжытпай ислеўге келисим менен минди.

Бомбейге жеткен соң, қалған жағы да аңсат болмады. Енди екеўи де дәрўишлик ҳасаларын алып, дийўана болып жолға түсти.

Және талай далалықлар, тоғайлықлар үстинен өтип гә ашлықты, гә шөлди бастан кеширип, гейпара тоғайларда ағашлардың жемислерин хәм аўқат орнына жеп хәм суў орнына ишип, көзи қызыққан гейпара жемислердиң тухымларынан мойнына асынған дорбаларына салып көп-көп жоллар асты.

Бир қалаға жақын аўылдың сыртындағы хәмме мұсылман зияратлайтуғын әўлийешиликке жетип, зияратшылар әкелетуғын садақалардан жеп бес-алты күн күнелтип дем алыў ушын қайрылды. Бул жерде майыплар, соқырлар, есаўмалар, қартайған ғаррылар, кемпирлер көп екен. Олардың арасында урыбери болмаў ушын екеўи де жүдә жампаңласып ақсап, хәр қайсысы бир қолын ләң ұсатып барды.

Бир хәпте жатып дем алғаннан кейин бухаралы Қаллибектиң қулағына сыбырлап, тап ұсы кәбир ҳешқандай кәраматлы кәбир емеслигин, гүмбезинде алтын жасырылған орын бар деп шамалайтуғынын айтты. Қаллибек қуўанып кетти:

— Қалайынша?

— Мысырда базы байлар алтынларын белгили бир кәбирге жасырып, оған ҳеш гүман тўўдырмаў ушын кәраматлы кәбир деп дағазалайды мыш.

— Онда көрейик. Ығбалымыз жүрип алтын тапсақ, елге қандай салтанат пенен барамыз.

Бул ой екеўин де қуўантып, жанлары тынышлық таппай, кәбирге келиўши зияратшылардың изи үзилиўин күтти.

Кәбирге тек дүйшемби де ҳешким келмейтуғын еди. Сол күнди күтип, ымырт жабылғанда екеўи теңнен кәбирге келип бийик гүмбезин айналды. Бир адамның басы сыйғандай тесик таўып, ҳақыйқаттанда алтын барлығына исенисти.

Енди ким алды менен кирсе, сол мыйлығынан бататуғындай, бир-биринен жол қызғаныўға қарады.

— Алтын деген бөлисиўи қыйын зат. — деди бухаралы сыбырланып. — Сол ушын ұслаған ұслағандики болсын.

— Мәйли. Кәне қайсымыз биринши киремиз? Я шек салысайық па?

Бухаралы төмен еңкейип, жерден бир саңырыўыс майда тас алды:

— Айт, жуппа, тақпа? Тапсаң сен баслайсаң, таппасаң мен.

— Жүп.

Қаллибек оның тас жасырып қалыуына имканият бермей, билегин қатты қысып етегине салдырды. Таласа санасты.

Жуп шықты. Бухаралы ойланып тұрмай;

— Енди сен жасыр, — деди.

Қаллибек те жерден бир саңырыұс майда тас алды.

— Жуп, — деди Бухаралы.

Және әуелгисинше билеклерин қысысып таласа санасты, және Қаллибек утты.

— Мейли кир.

Қаллибек ұрман-пұрман өзін тесикке ұрды, оның изин ала бухаралы да басын суғып киятыр еди, бирден "ўай" — деп қалды.

Қабирди ұдайы бағатуғын шыйықшысы бар еди. Олар кирген пайыт шыйықшының құптан оқыўға отырған пайыты еди. Намазжайын жыйнап үлгериўден әлле қандай гүбирли еситип, жуўырып келе сала, қабирге кирип баратырған бухаралының аяқларын көрип, тұтып, күш пенен кейин тартып алды. Иште қуў сүйеклерди қамтылай баслаған Қаллибектиң басына өлим қәпи дөнип, тесиктен сығаланып еди, шыйықшы бухаралыны әйле-пәйлесине қаратпай, еңсесинен түйип әкетип баратыр екен. Қаллибек алтын деген ой менен бир қамтым сүйекти қойнына тықты да, қабирден асыға шықты. Бирақ, хәзир дүсирлеп қашыўдың қәўипли екенин түсинип, былайырақтан бир ойық гөр таўып кирди де жатты. Соның арасында шыйықшының даўрығы менен көп адам пайда болып, кәраматлы гүмбезди қоршады. Түни менен, ертеңине күни менен олар кетпеди, бирақ хешким ишке кириўге батына алмады. Қаллибек енди ғана гүмбездин шыннан да кәраматлы екенин түсинип, қойнындағы сүйеклерди жақтыға тұтып, алтын емеслигин билип, сол караға таслады да, келеси түнде, гөринен бас көтерип, бәршениң дыққаты кәраматлы гүмбеге қадалғанынан пайдаланып қашты.

Кәраматлы гүмбезден тұтылмағаны ұшын гүнакар болмайтуғынына көзи жетип, үш күнге дейин айналасындағы аўылда дийўанашылық қылып, жолдасын азат етилер деген дәме менен күтип еди. Керисинше, оның кәраматлы гүмбеге кириўге нийетленгени аздай, ишинде жолдасым қалды, дегени, оған инанған шыйықшы дәрет алып сол тесиктен тәуекел ишке киргенинде хешким табылмай, "шыйықшыларды алдағаны" қосылып, өтирикши деген сылтаў менен дарға асылғанын еситип, және өз жолына түсти.

Ол Ҳиндстан аўылларын аралап жүрип, әлле қандай Тәжи-Махал естелиги жөнинде еситип еди, талай-талай қалаларды, аўылларды, алтын

гүмбезли көп жайларды, естеликлерди өз көзі менен көріуіне қарамастаы енди Тәжи-Махалды көрмесе, елине хеш жаңалық айта алмайтуғындай сезилип, соны излеп кетти.

Тәжи-Махалдың мұсылманлар тауап ететуғын гүмбезли әулийешиликлерден өзгешелиги, оған дүньяның барлық мушынан мұслыман да, ғайры диндегилер де келеди екен. Қәллибек көпшиликтің ара-арасында Түркстанлыларды да, қытайлыларды да, инглислерди де, орысларды да көрди. Хешқайсысы менен жолығыспады. Усынша көп хасыл тастың бир адамның хұрмети ушын қуыйлғанына хайраны шығып, өз тилинде гүбирленди:

— Жалғыз өли ушын қанша тирилердің маңлай тери, табан ети, мәрмәр болып қатып жатыр.

Ол әстен шегинип, әдеуір жерге барғанда, изинен қалмай, көлеңкесиндей ерип киятырған биреуди сезип, қуұрайдай жиңишке мойнын бурды. Ағарған шашы буйра, қопа сакаллы, көзлерине мәңгилик хәсирет мөри басылған бир дийұананы көрип "мен де өзиндей дийұанаман, аұысық затым жоқ" деген ишарат билдирип, бос алақанын көрсетти.

— Сиз қарақалпақ емессиз бе?— деди ҳинд дийұанасы.

Қәллибекти хәм қуұаныш, хәм қорқыныш құрсауға алып, албырақлады:

— Дүньяда ондай халық барма?

— Бар. Түркстанда. Бирақ мен көрген емеспен.

— Өзиң кимсең?

— Атамның әкеме, әкемнің маған айтыуы бойынша қарақалпақпан.

Анам ҳинд.

Қәллибек хайран қалып, оның менен қатарласып, мойнына асынған дорбашасынан жарты нан шығарып берди.

— Жоқ, — деп дийұана қарақалпақша айтса да, қалған жағында ҳиндше сөйледі. — Мен сеннен нан алыу ушын айтып атырғаным жоқ. Хәқыйқатлық. Мениң арғы атам Бөрибай деген киси орыс сәудегерине дилмаш болып ұсы жаққа келип, жол урыларына таланады Өзи Маман батыр деген ханының айтыуы менен орыс патшасынан илим-хикмет үйрениуге жиберилген адам екен. Тәғдир себеп болып, ұсы Ҳиндстанда қалып қойған. Қартайған гезинде бир жетим қызға үйленип, Маман атлы ұллы болған. Маман мениң әкем. Ол шаққан бала болып, бардамлылау ҳинд қызына үйленеди. Оннан мен туұылғанман, меннен соң және ұллы болған. Мениң атым Аман, инимнің аты Саман еди. Әкем өз әкесинен үйренген қарақалпақша сөзлерди бизлерге үйрететуғын еди, иним бир

ауыз үйренген жоқ, мен шалалау үйрендим. Сол үшін сениң қарақалпақша гүбирлениуіңе түсинип, қарақалпақпа деп шамаладым.

Аманның ақ мұртлары астынан зорға көрінген түріклеу қалың ерни кемсеңлеп, күнге күйреген, дүңкилеу жазық маңлайы астындағы үлкен қос жанарының нұрсызлау ағында ләм пайда болған секилленеди. Қаллибек оның шынын айтып тұрғанына исенсе де, неге жылайжақтығына түсинбеди, қытығына тийиңкирегенди мақұл тапты да, ҳиндше сорады:

— Ата меканға қайтыу ойыңызға кирмедиме?

— Мен жигирма жасқа толғанда әкем: "балам, қалай болмасын ата топырағымызды табайық" деди. Сөйтип жол ғәрежет топлаудын әнжамын жедик. Олай-булай ел гезген дәриуишлерден, саудегерлерден сорап, "Герат жүдә тоқ қала, өзи Ҳиндистан менен Афғанстанның дәруазасы, жери ҳасылдар, сол үшін күн көрис те, дүнья табыу да аңсат" деп еситип, Гератқа көштик. Бизиң бахтымызға Герат Персия менен Афғанстанның бөлисе алмай жүрген бир алмасы екен. Неде болса қайтып кетпедик. Инглислер келди. Олар қайтама бир алманы бөлисе алмай жүрген еки елдин жәнжелине және май қуып, урыс отын жүдәма лаулатты. Әкемнің ондай ғалма-ғал менен иси болмай, тезирек дүньялы болыу мақсетинде бир инглис әскербасының жасырын тапсырмаларын орынлайтуғын жансыз хызметкерине айналды. Мен де әкеме жәрдемлесип жүрдим. Апам менен иним үйде қалатуғын. еди. Бир күни кеште гезектеги тапсырмаларды питкерип, Кашмирден келсем, үйде әкем, анам сойылып өлип атыр. Заргириян болып жыладым. Есимди жыйсам, инимнен дәрек жоқ. Бул инглислерден я жергиликли халықлардың қолы екенин ҳешкимнен сорап биле алмай, ата жұртты түе бул дүньяны тәрк етким келди. Сөйтип ылағып кеттим. Қыялым инимди тауып алыу еди. Ҳәзир жасым алпысқа шамаласты, инимди еле излеймен, адамлар көп жыйналған жер болса араларында жүргендей, бирақ еле таппайман. Усы Тәжи-Махалға талай-талай келип кеттим. Ақыйры мине, саған жолығып, әкемнен үйренген менен умтылыуға қараған сөзлерди еситтим.

— Олай болса бирге кетемиз.

— Қайда?

— Мен елге қайтып баратырман.

Аман Қаллибекти жолаушылардан бир шетирек шығарып, тақырға отырды да, мойнына асынған дорбашасынан бир қысым құрма шығарып берди:

— Әўеле тойып алайық.

Қаллибек оннан қарыздар болмай жартыдан-жартыдан еки бөлек нан,

еки апельсин шығарды.

— Өзиң сөйле— деди Аман құрма менен нанды қосып жеп отырып.

Қаллибектин сарғыш жүзінің гә қаны қашып, гә қан жуырып:

— Саұатың бар ма?— деди.

— Әкем, "ата-бабанның бастан өткенін дәстан қылып жазарсаң", деп хінд мектебине беріп еді, азын-аулақ оқыйман, жазамаң.

— Олай болса, жүдә жақсы. Екеуіміз біргелесіп халқымыз үшін көп нәрселер істейміз. Не іслесекте өз ұатанымызға барып істейміз.

— Ғаррылық етип шаршасам жолда таслап кетпейсең бе?

— Өзим өлмей, саған бәле жұқтырсам, атамның төлі болмайын.

— Онда, иним, шалғайыңа асылғаным асылған.

Олар тойынып, құблаға қарай қол жайысып, тұйылған ұатанға аман-есен жеткеріуді құдайталадан қайта-қайта тилеп пәтия етисті де, Түркстанға апаратығын, "жипек жол" деп аталған жолға түсті.

Соннан олар қол ұсласып, қанша-қанша қыйын ұзақ жолларды асты...

Қарақұмның ортасына жеткенде жол азықтары түе, елге барсақ егеміз деп алып шыққан хәр қыйлы тұхымдарын да жеп түйесіп, әри аштан, әри шөлден, мынау жатысы.

* * *

Қаллибек үнсізлікте ұсылардың бәрін көз алдына елеслетіп, неше ирет өлімге бетпе-бет келип, барлығына да тұттырмай кеткенін еслеп, елге араласыуға аз қалғанда қалайынша өліп кететуғынына ісенбей, көз астынан қапталындағы жолдасы Аманға нәзер таслады.

Аман ыссы құмға бауырын басып үнсіз жатса да, екі көзі алыс-алыстарға телмиріп атыр еді, бір гезде құуанышлы түрде өнменін көтеріп, сүйегі билинген арық саусақтарын күншығысқа шошайтты.

— Қыбырлайды...

Қаллибек оның қол ұшы тәрепке ұзақ қарап, құуаныш пенен жанбасына ұрды:

— Яша, атлылар

Көрінген атлылар кәрұан жолды жағалап жүріп, саудагерлерді талайтуғын нағыз геллекесер жол ұрылары еді. Бұл әтираптың сырын билгенліктен қоржынларының бір жағына кепкен нан салса, екінші жағына суы толы мес салып жүреді. Мылтықтары менен басқа жарақтары ерлерінің басына илдирилген болады, қәуіп тұса, қолларына алады. Олардың биреуі буларды көрді де, мылтығын алып, атыуға қолайлай сала дауыслады.

— Хәй, жанлар, төменге түсиңдер!

Қәллибек пенен Аман хештеңе ойламай, гүманланбай қуўанышлы қол усласқан қалында төмен қарай сыпқанады.

Олар менен бирге төбешиктен енапат құм ысырылды. Төмендегилер құмның астында қалмау ұшын арманырық қашты. Аман менен Қәллибек жанбауырға өскен үлкен сексеуілдин ығына қарай айнап, құмның көмиуінен аман қалды.

Сауылдаған құм тоқтаған гезде атлылар жақынлады.

— Өлилер, — деди бири. — Қара құмда сизлердей болып өлгенлердің талайын көргенбиз. Шамасы сүу, нан сорамақшысыз?

Нан хәм сүу хаққында еситкенде еки мәминнің көзлерінде өмир ушқынлады. Олар истиң болажағын тезлетпегенине Қәллибек қәхәрлене қарап, инглизше мылтықтарын көрди де, инглизлердің бул жаққа қалай араласып қалғанына хайран қалғанын туйдырмай, үн қатты:

— Адамлар, жәрдем етиңдер.

— Бизлерде де нан-сүу қәхәт, — деди алдыңғы атлы — Сол ушын биреуиңизге боларлық ғана нан, сүу аұыстырамыз, оны да әдиллик ушын мынадай шәрт пенен беремиз. Анау сексеуілге шейин жарысып жууырысыңлар, қәлең жер бауырлаңлар. Ким сексеуілге биринши қол тийгизип, усы орныңызға озып келсе, сол сүу ишеди, нан жейди.

Екеуи оның ийек нұсқаған жағына телмиристи. Көз ушында таўдай түнерген сексеуіл булдырлады.

— Қорықпаңлар, сексеуілге дейин аралық қырық қәдемнен аспайды. Тезлетпесеңизлер кетип қаламыз.

Олардың ойланыуына, ойласуына пұрсат қалмады. Сәл гидириссе кетип қалуы да даўсыз: Бұндай атлыларды хешқандай жақсы сөз ирке алмайды. Сол ушын екеуи асығыслық пенен, өңменлерин көтерип еди, алға бир адым таслап, теңнен еңтериле жығылды. Енди құмды бауырлап жылысып кетиуге мәжбүр болды. Атлылар олардың жолға таласа кесирткедей жылысуларын тамаша қылып күлисип тұр. Биреуи бақыра сөйледі.

— Хәй, тосаңламай тез жылысыңлар. Усыннан жеңгениңиз сүу ишип, нан жеп, анау бийик төбеге қайта шығып қараңлар. Күн шығыс арқада бир түп тораңғыл көринеди. Соның қапталында, көшпели құм басыңқыраған гөне сүрдеу жол бар, соған түсип үш күн жүрсеңиз елатқа жетесиз.

Қәллибекте күш сәл басымлеу еди, бармақтары менен құмды гүреп Аманның алдына түсти. Аман оны көп оздырмауға тырысып, аяқтарына жармасты. Қәллибек оны теуип жиберийге аяды ма, үнсизлик пенен құмды

пәнжелеп алға қарай тырмасып бақты.

Аман үндеместен оның аяқларынан азмаз дәрман алып жылыса берди.

Атлылардың, мисли еки шөл жыланның урысын заўық пенен тыңлаған киби, өзлеринше мырс-мырс күлискенлерин еситпей, Қаллибек бар күшин салып, мәр сексеўилге қол тийгизип артына айлана бергени сол, изиндеги Аман сексеўилге жетпей-ақ, оннан бұрын артына айланып алға өтиўине жол бермейди. Қаллибек озса, суў, нанды тең бөлисежақ, ал Аман?... Қәўипленип аяқларын тутты. Ол ұслатпаў ушын аяқларын сәдделеп жиберип еди, Қәлибектиң көзлерине қум түсти. Бұл оны әбден ызаландырса да, шыдады, сөйтип көзлерин сыпыраман дегенше Аман еки адымдай озып кетти. Енди Қәлибек барлық күшин жыйнап тикейип, пәт пенен оның алдына түсиў ушын алға бой таслап еди. Дәл Аманның үстине жығылды. Хәлсиз Аман оны көтере алмай, үстине таўдын тасы қулап түскен арық аттай аяқлары селтеңлеп, деми қысылып, еки ийиннен дем алып атыр. Қәлибек оның қалын түсинип, үстинен жылысып түсейин десе, шамасы келмеді. Аўнап түсиўге шалқасына жығылыўдан қорқады. Шалқасына түссе, қайтып дүстөменине оңғарылыўы мүшкил, егер ашыўлы Аман көкирек аўзына минип қалса, пүткиллей тамам. Сонлықтан бираз ўақытқа шейин ийзеленип, зорға дегенде Аманның үстинен жылысып түсти де, талпына-талпына оны ийзелеп, қумға батырыңқырағанынан хабары болмай, жан таласында алға жылысты.

Барлық жағдайды бақлап, жарыс не менен тамам болғанын көрген атлылар сертин бұзбай. алақандай еки шөрек пенен жудырықтай мексе суў құйып таслап кеткен еди. Қаллибек оған өлдим-азарда жетип, әўеле мести қос қоллап ұслап, бүрмели аўзына еринлерин басып, еки ирет қылық-қылқ жутты да, қалғанын байлап, шөреклердаң биреўин тең бөлип жартысынан бир тиследі де артына қарады. Аман жигирма қәдемдей изде бағанағы орнынан қозқалмай аўзы қумға басылып жатыр. Суў ишкеннен соң, диңкесине енген Қаллибек нанларын қойнына тыға сала местегі суўды жүдә абайлап, қос қоллап, ұслаўы менен, Аманның қасына келип, басын көтерип еди, оның аўзы-мұрнынан, кирпичлериниң арасынан ысылдаған шеге төгилді. Қалай болмасын өзине келтирейин деп, аўзына суў тамызыў ушын мойнын бұражақ еди, күши жетпеди, сиресип қалыпты. Жаңа ғана оның үстинен түсеалмай талпына-талпына оны ийзелеп, қумға батырыңқырап кеткенін енди ғана түсинип, "Аман аға, Аман аға", деди де, бирден өкирип жылады. Қөзлеринен жас шықпайды, жылағанын еситетуғынн бенде жоқ. сонда да жылады, көп нәрсени еслеп бетине алақанын жаўып жылады.

Солығын басып өзине келген соң, қойнынан жылысып құмға түскен бир ярым шөрегін, бир қапталында төгиле жазлап аўзы қыйсайып жатқан жудырықтай местегі сұйын көріп, әлле қандай жаўыз келе сала зорлық етип әкететуғындай, жыйнап, қойнына қайта жасырды. Аманның өне бойына астын қолы менен тырнап-тырнап шұқанақ қылып пәслеу түсирди де, үстине құм себелеп толық жасырды. Бир пайытында излеп келсем, ұмытпайын деген ой менен қапталындағы сексеуілдің бүршикли шақасын сындырып, басына шанышты да, оның қаққына бир мәртебе дуға оқып тикейди. Бағана атлылар силтеген тәрепке бет бұрып, қалған жарты шөрегіннің шетинен тислеп, бир ұртлам сұй жұтып, еки көзі алдында болып баратыр еди, құм етегінде әлленәрселерге сүрнигип жығылды. Қойнындағы шөрегі түсіп дөңгеленип кетти, сұйы төгилди. Ашыу менен аяқ астына қараса, сүрниккени, әллеқашан құұрап қалған адам геллеси екен. Ғыжырданы қайнап, ашыу менен геллени қатты бир тепти. Қуу гелле сынбай, қайтама жаңғақлары табанына кирип қанатты. Ол маңлайын ашыулы жыйырып шөккесине отырды...

4

Халық теңиз киби, бир толқынласа самал тынған соңда биразға дейін шайпатылысы басылмай, толқынлана береді. Орыс ләшкери келгели құуанышлар басылмай, халық еле толқынланып, хәрқыйлы гәплер тарады.

— Орыс ләшкер басысы Хийұа дәрұазасына топ жарып ханды қорқытып. Әмиүдәрьяның арқасын орыс патшалығына қосып алыпты.

— Дилұар шешени, "қарақалпақлардың, бұрынғы ата-бабаларынан баслап орыс патшасына қосылыу әрманы бар еди, сол себептен олар бизге нан-дуз алып шықты" депти...

Орыслар жөнінде нендей жаңалық тараса, адамлар бәрінде шынлық излери барлығына исенди.

Әмиүдәрьяның құбласына көшип кеткен қарақалпақлар енді арқасын күсеп, ағыллар арасында олай-булай көшип қоныулар басланды.

Бұл жағдайлар қарар көзге әдеттегіше үйреншикли болып, бәршени таңландырыудан қалған күнлерде, Қазақдәрьяны жағалай қонысласқан ағыллардан бирінде, бир көш пайда болды. Көш ийеси бир ат, бир ешекке жүк артып, изине хаялын, ұлын, қызын ерткен Теңел еди.

Орыс патшалығына қосылыудың не жақсылық әкелетуғынына ақыл жууыртып жеткере алмай жүргенлери, елге орыс ләшкери келгени ушын аспанға телпек атысып, соншама құуаныулардың хаслы мәнисине, Теңелди көрген сон ғана түсинискендей, әлле нәрселерге өкиниш пенен

ерин тислести. Теңеллер кеткели өмир жолларына өзгерис киргизе алмай, жаслары қырықтан ассада, еле жетимликте, еле есикме-есик, тиленип дийўана ҳалында жүрген жоралары, оның ҳаялы хәм ул-қызы менен танысқаннан кейин:

— Теңелди келе қылып ұсы ҳалатқа жеткерген мынаў орыс ҳаялы, — десип өз ара қызғаныш пенен гүңкилдести.

Лукерья бийтаныслар алдында, қатар-құрбылары алдында қарақалпақ келиншеги өзін қалай тутып, қалай сөйлесийўди еринен сорап билген еди.

— Құрдаслар, елге ел қосылса, дәўлет деп келдик, бәршеңиз саў-саламатсызлар ма?— деди қарақалпақшалап.

Балалары да әкесиниң ески танысларын жатсырамай, күтә ысықлық пенен нағыз бала кейпинде тұрыпты

— Теңел-аў— деп мақтанды оған гезлескенлерден бири. — Ырасын айтсам, сени биринши таныған мен. Балаң бойынша таныдым. Дәл өзиң. Елден кеткенде тап ұсы балаңдай едиң. Сени де әжапаң онша жаман кийиндирмейтуғын еди.

Теңел ел шетине араласыўдан ақ Ерназар алакөздин тәғдийри не болғанын, әжапасы Гүлзийбаның урыста ерлерше найза тутып жаў қолынан қазаланғанын еситип қамсығып, маўқы басылған еди. Сонлықтан олар жөнинде гәп қозғалмай, жүк түсирийге бейимлести.

Жыйналғанлар жәрдемлесип, кими қостың орнын қыршыды, кими жақын жерлерден ири жыңғыл шаўып, қамыс орып әкелди. Түстен кейин кишилеў бир қос тикленди.

Үйге керек жарақ өзлеринде бар еди. Лукерья ошақ соғып, от жағып құман қойды, қазан асты. Соның арасында бирейи арықлаў қозы жетелеп әкелип сойды.

Жаңа қостың иши ўағыр-шағыр болды да қалды.

Орыс патшалығы тўралы анық ҳештене билмейтуғынлар ушын жаңа қос түсиник орнына айналды. Теңел де, Лукерья да, балалары да ҳешкимди жатырқамай, келиўшилерге жырымсыз хызмет етеди. Олар азын-аўлақ пуллы, шыт-шыбырлы болып келген еди. Үш-төрт қой-ешки сатып алып, аўылдың падасына қосты. Лукерья қызы Мәрьям менен жаңа көрпе, көрпешелер қаплаўға киристи. Теңел ұлы Палўан менен көл жийегинен қамыс орып, жыңғыл шаўып әкелип. орыс жайларының үлгисинде ешек арқа қылып қақыра соқты. Устин бийдай сабан менен бастырды.

Теңел ұлы менен және көлге кетип, қамыс араларынан қызыл-кендир таўып, торқасын алып, ендигиден былай теңизден балық аўлап күнелтий

мақсетінде жылым тоқыў ушын ҳаялына, қызына, ұлына торқадан жип есиўди үйретти.

Мине, олар бүгин де үй-ишинен қақыранын қуяшламасына шығып, бирлик пенен жип есип отыр еди, қоңсы үйдинң есиги алдында өлеси арық, танаўы тартық мурны бетине әпәшийлик берип, сақал-шашы бийпарық өсип жабайыланған бир дийўана пайда болды. Бундай дийўаналар адамлар ушын онша жаңалық емес, сол ушын ҳешқайсысы бас көтермеди. Дийўана қоңсы үйдинң есиги алдында ҳасасына сүйенип турып ғәззел айтты:

"Әлеўметлер, бул дүньяның,
Алды қызық, арты бузық,
Мәни излер кишим бармұў-
Билгил, билме, кетпе қызып,
Сени излер кишиң бармұў?!"

Теңелге дийўананын ҳәсиретли даўысы таныстай түйилип, әстен ғана көз астынан қарады.

Дийўана тоқтаған есиктен әдеттегише кишкене ақлығы ямаса келини емес, қолына балықтың шаппаттай қақпашын тутқан бүкир ғаррысы шықты.

— Әй, дәриўиш, — деди ғарры. — Сен көп ел, көп журт көргенсеңди, бәлким, көп кеселлердинң қалай емленгенин де еситкенсеңди. Көп ўақыттан берли көзлерим ләкетленди, дизелерим сырқырайды. Көрип тұрсаң, белим бүгилди, бұларға қандай ем бар?

Дийўана оның қолынан қақпашты алып, шапанының астынан жартысы көринген қара бадди қабағына емес, ийinine тасланған гөне қоржынының бир басына салды да, сәл күле шырайланды:

— Ғарры, көзлериниң ләкетленгени, дизелериңнен дәрман кеткени, белиниң бүгилгени ғаррылық кесели. Бұл кеселден тек өлип қүтыласаң.

Ғаррының табанына от басылғандай асығыс бүгежеңлеп, қайтып есигин табалмай, "алжыған, ақмақ" деди де үйине сүңгип кирди.

Дийўана Теңелдикине қарай бурылды. Лукерья ҳеш бир дийўананы бос жибермейтуғын еди, ұлына әстен сыбырлап, қалқастан аўысқан жарты зағараны алып шығып бериўди ескертти.

Теңел қылығын ҳешкимге тўйдырмай, бир көзин ескен жибинен, екинши көзин арық дийўанадан айырмай, оның ҳәрбир қыймылын бақлап отырыпты. Дийўананың бәдди қабағы жақын арада боялса керек,

шапанының астары да қара жағал. Қабағы хақыйқый дәрүйшлердің қабағына емес, адамның қуұрап қалған бас сүйегине мегзейди, айырмасы шымқараға боялған.

Дийўана Палўанның ұсынған ярым зағарасына қолын қосып ұслап, бетине тигилди де, ар-сары шықты. Түри-түси тириликтен көре өлиге жақынласқан әп-әбеший дийўананың жас баланын қолын тутып тұрыўы ананы ҳаўлықтырды.

— Ҳэй, дәрүйш, босат баланың қолын!

Дийўана, селк етип, баланың қолын жиберсе де, жерден аяқларын көтериўи мүшкил болып, күтә қыйынлық пенен арман қарай кетти. Теңел шыдамай изинен даўыслады:

— Дәрүйш, иркилип шай-суў ишип кете ғой.

Бийшара дийўанаға басқа жерден бундай мирәт болыўы нәғүман... Сол ушын аяқларын және зорға көтерип, әстен ғана артына айналып келип, Теңелдің қарсы алдында, ҳасасын ийегине тиреп тұрып, қарлығыңқыраған даўысы менен сыбырланды:

— Мен мынаў балаңызды биреўге шырамытаман.

— Кимге?

— Жаслығымда мениң Теңел деген жорам бар еди, дәл өзи!

— Сен Қаллибекписең?

Қаллибектиң ийегине сүйеген ҳасасы жығылып, қушағын жая Теңелге тасланды. Теңел ғарғып тұрып, оны қапсыра қушақлады.

Теңел Қаллибек жөнинде ҳаялына, балаларына талай мәртебе айтып берген еди, атын еситиўден, нендей жағдай жүз бергенин түсинисип, оларды қоршалап қалды.

Еки дос әлленемирде күтә шаршап айырылысты.

Лукерья ериниң қолтығынан сүйеп, Палўан менен Марьям Қаллибекти еки жақлап сүйеп ишке киргизди.

Ишкерилеген сонда екеўиниң мауқы басылмай, көзлеринен қуўаныш жасы сорғаласыўы менен езиўлери де жыйылмай, мырс-мырс күлисти.

Үйде нан тўёсылген себепли, Лукерья қамыр ийлеп ашытыўға қойған еди. Ошақтың басын тез-тез сыпырып, дастурхан жайды да, үстине бир табақ толы сөк қойып, улына;

— Тандырға от жақ, — деди ҳәм қамыр толы самарды көтерип, бирге зуўлаласыў ушын қызын ерте шықты.

Теңел сөйлесик арасында Қаллибектиң мойнына асынған бәдди қабағына анықлаңқырап қарап, адамның шым-қара көмирге боялған қуў геллеси екенине көзи жетти. Оннан бийхабар Қаллибек бәдди қабағын

жасырмағанын енди еслеп, шапанының ишине тығынқырады да биринши жағынан, қыпсаланғанына дыққат аударытқысы келмей, екінши жағынан, ашлық қыстап тармыс-тарамыс бармақлы қолын табаққа урып, саңырыўсын толтыра сөк алып, аўзына салды. Тислери кемис болғаны ушын тек жалмап-жалмап жутты.

— Сөк көрмегениме де жигирма жылдай болған шығар, — деп қойды ашлығын жасырғысы келгендей.

Теңел Қаллибектиң түри түсинен ақ басына қандай зулметлер түскенин пәмлеп, оған орынсыз сораўлар менен ески жараларының аўзын тырнамаў мақсетинде еди. Орыс аўылларында, қалаларында болып, мәмлекетлер арасындағы қарым-қатнастардың жөн-жосағы жөнинде еситкенлери бойынша, оны я түркия, я инглис жансызы болып келмедимекен, деп қәўипсинди. Сөйтсе де, сөк жей баслаған меҳманға бежирейип отыра бериў-әм айып. Сол ушын өзи-де табаққа қол урды, бирақ бармақларының арасына еки-үш сөк қысып аўзына салып, тислерин ғыртылдатты, еринлериң жорта шылпылдатты хәм әңгиме баслады.

— Япырмай, Қаллибек-аә, бұл дүньяда тирилик жақсы екен, мине ушырастық.

— Бұл дүньяда тирилик... өмир, — деп Қаллибек кеўилсизлеў кейип пенен аўзын және сөкке толтырды, — Меннен айырылысқаннан соңғы тиришилигиңнен есте қаларлық не айта аласаң?

— Сеннен қалған сон маған бәршенин исеними жоғалып, таўда жалғыз өзимди пайыў-пияда таслап кетти. Аtpағанлары ушын шүкир-ә. Жан таласына түсип тамақ изледим, тамақ ушын ел изледим. Қысқасы жүрип-жүрип хәзирги күниме жеттим. Ал есте қаларлық ўақыя, — деп Теңел ойланып, желкесин қасып-қасып бирден жанланды — Орыс қалаларында рабочий болып жүрип, мынадай гәп еситтим. Маркс исмли дананың айтыўы бойынша Европаны бир елес гезип жүргенбиш.

— Қызық, Европа тўе Африканы, Азияны гезген сол елес мен. Сол дана мениң гүң болып жүргенимди билип, бұл бир елес екен деген шығар.

Теңел бұл елестин қандай елес екенин жетик түсиндире билмеген менен, оның әллеқандай жақсылық елес екенин аўылласларына ертеқ қылып айтып, хешкимге ұғындыра алмай қойған еди. Қаллибекти де түсинбей қалды деген пәм менен мыйығынан мысқыллы мыйық тартты:

— Бәлким, солай шығар. Ал енди сениң есиңде қалған нендей жаңалық бар?

Қаллибек ойлы пишинде аўзындағысын жалмап жутты:

— Кисилер алдында көп сөйлей бериў-әм ақыллы көриниўдин бир түри,

— деп табақтан және бир қысым сөк алып аўзына салыўға таярлады — Сол ушын басқалар ақыллы көринсин, мен-ақ ақылсыз көринейин деп көп сөйлемейге серт еткен едим. Саған жарылайын. Барлық жер өзимиздей. Бай— қәдимги бай, жарлы— қәдимги жарлы, дийўана — қәдимги дийўана, бирейдің маңлай тери екиншиниң рәхәти. Барлық жерде күшлилер менен әзилердин ұрыс-жәнжели... Мен бұрын бұл жақты дүньяның барды-келдисин түсинип билген киси бахытлы киси деп ойлар едим. Бийкар екен. Қайтама, адам бұл жақты дүньяда қанша көп гезип, уңғыл-шунғылына қанша көп түсинсе, сонша бахытсыз. Пай, бала, сөк күтә мазалы екен! — деп ол қысымындағысын аўзына қуйып, және табаққа қол салды.

Ол уятты ашлыққа жеңдирип аўзы тынбай жалманып отырғаны ушын Теңелде аяныш сезими оянсада, оның биймиллет тойыныўы ушын я шығып кетердің, я үнсиз бежирейип отырыўдың есабын таппады.

— Қаллибек, есиңде ме, бизлер елден шығып кетпестен бұрынғы бийлер қандай еди?

— Шамамша, еле өзгерген жоқ. Бийлердің ислерине, өзлерине ой жиберсем, ақыллы бола тура ақмақ, ақмақ бола тура ақыллы екен деймен.

— Дым түсиниксиз.

— Бұл дүньяның өзи түсиниксиз, Теңел.

— Жаңа ғана дүньяны аралап уңқыл-шұңқылын түсингениңди айтып едиң ғой?

— Мен бұл жақты дүньяның түсиниксизлигине түсингенимди айттым.

— Еллер гезип тил үйрендің бе, сирә?

— Азлап орысша, азлап англисше, азлап французша, азлап арапша, азлап ҳиндше билемен. Жеме-жемеге келген де ҳештеңе билмеймен десем-әм болады.

— Илим-ҳикмет ше?

— Көп нәрсе көрдим. Теңизлерде, жер үстинде пұдың, оттың күши менен жүретуғын корабльлер, от арбалар көрдим. Миндим. Қалай ислеп турғанларында серлеп, ядлаўға да тырыстым. Жер астынан ҳәрқыйлы байлық өнген кәнлерде де иследим. Биразында үйрениў ушын иследим. Бизде жоқ талай жемис ағашларын көрдим, қалай өсетуғынына да сер салдым. Бирақ, бәрін жөнекей көрдим, тебилген топтай, аяқтан аяққа өтип жүрип көрдим, самал қуўған қаңбақ болып көрдим.

— Кәне, соларды жазып қалдырсаң, Қаллибек.

— Неқыларды билмеймен. Көп көрип, көп билгеннен, бас-аяқсыз қыяллардан басым бүгин-ертең жарылажақ секилли.

— Сол ушын қосымша гелле алып жүр екенсең дә.

Өмири туып бүгингидей азада төсекте отырып, еркінше сөк жеп көрмеген Қаллибектің жүзі талақтай дөніп, төмен қарады да, төсекке түскен сөклерди асықпай теріп аўзына салды. Жалманып жутып, табақтан және бир қысым сөк алды да:

— Абайлаған екенсең ғой, — деди.

— Абайламастай ис емес тә.

Сен буған қарап мени зулым болып кетти деп ойлама. Қарақұм ишінде бұл геллеге сүрнигип жығылдым. Соған ашыұым келди. Ашыұланбай не қыларсаң, аяқларыңды дүзиұ бассаң тирилер шалғаны аздай, қалдан кетип тентиреклеп киятырсам, усы қуұ гелле де аяғымды шалып жықты. Шөлде бар суұымнан айырды Табанымды қанатып, жара қылды. Соған шыдамай ашыұ менен алдым. Бұл гелле, бәлким, аты әпсана Маман бийди, ямаса Айдос бабаны, болмаса Ерназар алакөзди гелле қылған кисиниң геллеси шығар. Я сениң, я мениң әкемниң геллеси болса да таажип емес. Бәлким, Шыңғыс ханның ямаса мен усаған бир дийұананың геллеси шығар. Кимдики екени маған әхмийетли емес. Билесең, басшыларымыз бизлердиң ғамымызды ойлайды деп түсинетуғын едик. Бәри бийкар. Хәрбир тири гелле өзи ушын ислейди. Сонша ел гезип, өзгелер ушын, соның ишінде мен ушын ислеген бирәм гелле көрмедим. Пүткил елатлар, мәмлекетлер исенетуғын ханлар, патшалар халықты басқа мәмлекетке қарсы урысқа айдағанда, туұылған ұатанды қорғау ушын деп жар салса да, хақыйқатында өз геллесин қорғауды мақсет ететуғыныңа исендим. Сол ушын, ең болмаса, бир адамның қуұ геллесиниң тәнха өзиме хызмет еткенин көрип жүриұ ушын жортаға алдым. Алжаспаспан. Бұл енди мени дуйым журтқа нағыз дәриұиш етип көрсетип жүрипти. Ашық қоллы сақыйлар тийин-сийин берсе, жорта буның көз орнынан таслап, сынғырлысына да хәз етемен. Бұл исимди тәнқа өзим билип, еки аяқлы бендеге көрсетпейге тырысар едим. Көрдиңбе, ақыры айналып, бұл қуұ гелле қарап қалмай, мени сендей достыма да шерменде етти, Буған не дерсең?

— Сен өз геллеңди өзгелер ушын неше ирет ислеттиң?

— Бул жақты дұньядан мен өзимди бөлип түсинбедим.

Теңел оны тежестире бермей ойланып отырып, қонаққа чай демлемегени енди есине түсип, қуманды толтырып пешке тықты.

Қаллибек бийпарұалық пенен аўзына және сөк толтырып, қәдимгисинше шайнамай жалмап-жалмап жутты:

— Ерназар алакөзден әўлад қалдымекен?

— Үш айлық бир ұлы нәхән бир қазанның астына жасырып қалдырылған екен. Хәзир ол он жети жасар жигит.

— Ким менен турады?

— Қумар аналық еле тири.

Қаллибек үндемей және бир қысым сөк алыўға таярланып:

— Саған және бир сораў, Аты әпсана Маман бийди, Айдос бабаны, Ерназар алакөзди хәзир сен қалай түсинип жүрипсең?

— Мениң түсинигимше, олардың басы халқы ушын да, өзлери ушын да ислеген. Орыс патшалығының қол астына өткени ушыу пүткил халықтың бүгинги қуўанышына ой жүўыртсам, аты әпсана Маман бий халқының жүзине айна тутқан екен-дә. Айдос баба, халықтың көп посып, апатқа ушыраўы сол айна себепли деп түсинип, оның бетине алақанын басыпты. Бизлерге заманлас болған Ерназар алакөз жөнинде ойларым еле гүңгирт.

— Мениңше, Ерназар алакөз өзине өзи душпанлық етти.

— Өйдеме, Адамның өз заманласларына кескин баха бериўи қыйын, еле ойланыў керек. Ал енди сен жаңа бир гәпинде, басқа елатлар-әм өзимиздей екенин айттың. Сениңше, әззилер күшейсе, адамлар теңликке ерисеме ямаса күшлилер әззилесе. адамлар теңликке ерисе ме?

— Қудайдың хәзир адамларға бөлип қойғанынан артық-аспай нәрсеси жоқ, биреўинен алып екиншисине береді.

— Бул гәпинде жан бар. Бирақ мынаў жүрисиңе қарағанда, я ол жақлық, я булжақлық еместей көринесең.

— Ырас, мен я олжақлы я бул жақлы болғанды қойдым. Биреўге доста, душпанда болмай, бул дүньяға тек тамашагөй болып қаламан. Билесең, хештеңеге бас аўыртпаған Әбдикәрим жүнсақал узақ жасады. Мен еле сизлер хаққында келеси әўладқа гүрриң беремен.

Дастурханды толтыра ыссы зағара көтерип Лукерьяда кирип, орталарына қойды. Қаллибек сөйлеп отырып бир табақ сөкти тўёскенин абайламапты, сонда да тоймаған секилли еди, Пұўы бурқыраған ыссы зағара көзлериниң отын алып, томпақ биреўине қол узатты.

— Пах, тисиме қолай екен.

— Уялма, жейбер, — дедя Лукерья.

Қаллибек тартынбай ыссы зағараны үплеп-үплеп жей баслады.

Теңел оның кеўил сандығы қабат-қабат әндийшелерге толып кеткенин уқса да, әңгимелесиўди соңырақ даўам етиў мақсетинде тикейди:

— Лукерья, қуман қайнады, чайды өзиң демлерсең.

Ол қазан-табақ беттен үлкен қазан пышақты алды да, улын ертип шығып кетти.

Бағанадан бери жеген сөги хәзирше хештеңе қылмасада, бир зағара Қаллибектиң ғобыздай тартылып қалған қарнына сыймай шөллетип, Лукерьяның оттан құман шығарып чай демлеуіне қаратпады.

— Құрдас, мен суық суға үйренген едим, әуеле бир шәңгил суу ишейин.

Лукерья оның тилегине қарсыласпай, шәңгил қабаққа суу толтырып берди. Қаллибек шәңгилди басына көтерип, қылық-қылық бәрін ишти де, маңлайын шып-шып тер басып, териси жайылып сала берди:

— Ах, садаған кетейин Әмиүдәрьяның сууы-ә! Айтпақшы, кимлер менен қарым-қатнас қылып отырсыз?

— Хәмме менен десек болады. Балаларымыздың көбирек қатнас қылатуғыны Бердақ шайыр дегеннің балалары. Оның Хұрлиман деген хошқауаз қызы бар екен, бизиң Марьям соның менен құрдас болып алды.

— Жүдә жақсы! — деседе Қаллибектиң ишинде қызғаныш пайда болып гүрсинди. — Мен гезенде еле...

— Хеш қысынба, құрдас, мине чай, — деп Лукерья алдына шайнек қойды. — Жалғыз қалдым демей отыратур, жораң саған арнап қой сойып атыр, тазаласып, қазанға салып келейин.

— Жоқ, жоқ, — деп Қаллибек еки қолын көтериуи менен тентирклей түргелди. — Маған қой соймаңлар. Мен тойдым!

— Асықпа, құрдас. Еле алдымызда кеш бар, ертең бар. Дем ал, жатып ұйықла.

— Жоқ, жоқ, бундай хұрмет маған дәркар емес, мениң атыма хешқашан қой сойылмаған! — Ол шыдамай мойнына асынған күү геллени көрсетпей ұшын қолтығының асты менен көйлегиниң ишине ийтериңкиреп, шапанының астына тықты да, Лукерьядан бурын қораға келди — Теңел. тоқта. Әп-әнедей тири жанды мен ұшын сойма, тиримде түүе, мен өлсемде қара асыма хештеңе сойылмайтуғынына исенгенмен. Өйтпе, жора!

Теңел қойды әллеқашан сойып болып, терисин сыйырып атыр еди.

— Жоғында хештеңе қылалмадық, жора, — деди басын көтермей — Барында бир-биримизди өзлеримиз хұрметлемесек, ким хұрметлейди?

— Бәрибир, керек емес! Сизлерге мениң соятуғын қойым түүе, чай бергендей де үйим жбқ.

— Бизиң үй сениң де үйиң, жора.

Қаллибек оның қасынан кетпей, қойды мүшеге айырып пуштарлап болғанша тұрды. Теңел бар гөшти қазанға салыуды баласы менен қызына тапсырып, Қаллибекти ишке алып кирди.

Лукерья әллеқашан ишкерилеп, төсекти жаңалап, үстине ол

жанбаслағандай еки ақ көпшик таслап, ошақтың басын минтаздай сыпырып, қайтадан еки чайнек чай демлеп қойған еди

Теңел бир чайнекти Қаллибекке ұсынып, екіншисин өзи ишиўге киристи.

— Ах, жора - жора! — деди Қаллибек. Оның даўысы әри муңлы әри хәсиретли еситилди де, маңлайы жыйырылып, әлленәрсеге қәхәрленген сыяқланып өкинишли гүбирленди:

— Сонша журтты изине ерткен Ерназар алакөз не болды?

— Жақында Бердақ шайырдың мәсләхәти менен "батырдың өзиде қорған, қабириде қорған" — десип, денеси қалған орынға белги салдық. Хәзир хәмме зияратлайды.

Қаллибек Теңелди еситпей қос қолы менен ишин басты да, қапталындағы көпшикке шекесин қойды. Теңел оған не болғанын түсинбей, хайранлықта қарап, оны исип баратырғандай сезді. Маңлайы жыйырылып жатып, Қаллибек әстен ыңырсыды:

— Уай ўай, ишим ишим!!

Үй ийелери хәўлығысып биреўи аяқ ушына, екіншиси бас ушына шықты. Қаллибек кем-кемнен бүгилип, деми жетпей қысылып, қос қолын қарнынан алмайды. Теңел оны өтлеў тутты деген қәўип пенен қарнынан қолларын алдырып, дус төменине жатқара сала, арқа мойнын уўқалаўға киристи. Қаллибек бұған шыдамай, Теңелге жалбарынып, шалқасына аўңарылып жатты. Еки қолы қарнында, аяқларын баўырына тартып, кирпичей думаланды. Тили гүрмелиўге келсе, сүў сорайды. Лукерья албырақлап, биресе шәнгил қабақ пенен сүўық сүў, биресе қуманнан шабырыстырып жыллы сүў таярлап аўзына тутады. Ол сүў құйылған ыдысқа жан-тәни менен асылып қылқ-қылқ ишип қояды. Соннан сон бирнеше демге жаны парасат табады да, және әўелгисин қайта баслайды.

Теңел оның қобыздай тартылған қарнын сыйпалап отырып, кем-кем қампайып исип баратырғанын байқады да, енди сүў бериўди тоқтатты. Бұнын пайдасы тиймей, иши ашыған қамырдай, олардың көз алдында қампайып баратыр. Теңел албырағанынан, қоңсы ғаррыны шақырып келиўге Лукерьяны жумсады.

Лукерья албырақлап, көйлегиниң етегине оралып жығыла жазлап, кетти де, қоңсы ғаррының хәйле-пәйлесине қаратпай қолынан жетелеп келди.

Бүгежеңлеп босағадан атлаған ғарры, геўишлерин шешип атырып, маңлайына алақанын тутып бийтапқа үңилди:

— Хәў, бул бағана маған ем айтқан дәрўиш ғой! Иши соншама исипти-

ә? Сөк жеппеди? Изинен суўық суў ишиппеди?

— Аўа, солай еди, ата, — деди Лукерья.

Ғаррыны енди бийпарўалық пейил бийлеп, бийтаптың қапталына отырып, исик қарнынан сыйпалады:

— Хеш қандай ем жоқ. Сөк елеберин бөртип-бөртип, қарнын қақ айырады. Соннан соң ийманын берсин.

Теңелдин өткир көзлери ғаррыны жеп, қақ-маңлайына үлкен мушы менен салып жиберіуіне сәл-ақ қалды.

Қаллибек оларды еситпей, ыңырысып, сұудан хәзир шығарылған балықтай гә басын көтерип урады, гә аяқларын сәдделейди. Аздан кейин ат туяғы астында қалған кесирткедей созылып, сулқ болды. Соған қарамастан, қарны дөңгелекленип шәмпиийип исип баратыр. Әлленемирде және басын шайқады, көзлерин перделеп ашыўға талаплансада, қасында отырғанлардың хеш қайсысын көрмейди, танымайды. Бир нәрселерди айтқысы келгендей, қансыз еринлери жыбырласты. Теңел оған қулағын тутып, хештеңе еситпеди Азырақтан кейин исик қарын пәсейип сес бергендей болды, бірақ сырттан хештеңе көринбеди.

— Тамам. Ишки көк ет жыртылды. — деди де, ғарры еринлерин шәпик қыбырлатып, қәстенин ийманын үйире баслады. Қаллибекке лық-лық тийип, қайта-қайта ийек қақты.

— Бийшара хештеңе айта алмай, бәршемиз бенен ырзаласып атыр, — деп жыламсырады Теңел. — Ырза бол Қаллибек!

Қаллибек оны еситкен секилли, сол тым-тырыс ҳалында, жиңишке таяқтай қолларын, аяқларын әстен созды да, сап болды.

— Қыйналмаңлар, бундай дәрўишке бир тойып өлиў-әм бахыт, — деди ғарры.

Қаллибекти тап ұсы ғарры келип өлтиргендей, Теңел жаман көзи менен бұрылып еди, ол асығыс тикейе сала бүгежеңлеп есиктеги геўишлерин кийинип шықтыда, аздан кейин бес-алты қоңсысын ертип әкелди.

Усылайынша бийшара Қаллибектиң өзи жеўи ұшын арнаўлы сойылған қойдың гөши қара асына айналып, тирилерге несийбетти. Оның самал қуўған қаңбақ болып, көп-көп елатларды гезип көргенлери, билгенлери, арзыў-әрманлары өзи еп бирге, түстен кейин аўылға жақын қум етегиндеги әўлийешиликке көмилди...

Өлген дәриўиштиң Қаллибек екенин билген ески жоралары тек аяғаны болмаса, бундай өлимге таңланыспады, Ерназар алакөз "халқым" деп санаған Теңелдің үйин қәдимгисинше мәсләхәт үйи қылып, келиўлеринде тоқтатпады...

Келгенлер орыс елатлары жөнинде сорап, билип, тойынар емес...

МАЗМУНЫ

Оқыўшыларыма.	2
Биринши бөлим.	7
Екинши бөлим.	226
Эпилогқа усаған үшінши бөлим.	395